ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ

ਪੰਜਾਬ

(ਸਨ ੧੮੪੯-੧੯੬੦ ਈ.)

ਸੰਪਾਦਕ

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

੧੯੬੨

ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ

ਕਾਪੀਰਾਈਟ
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ੧੯੬੨

ਇਸ [illegible] ਦੀ
ਕੀਮਤ 40/- ਰੁਪਏ ਹੈ।
ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ

ਮੁੱਲ [illegible] ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਪਟਿਆਲਾ

ਮੁਦ੍ਰਕ
ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ.
ਲਾਹੌਰ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਕਾਲਜ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਭੇਟ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ
ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਨੂੰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕਾਸੀਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ

ਸੰਪਾਦਕ ਵੱਲੋਂ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਸੌ ਗਿਆਰਾਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ (ਸਨ ੧੮੪੯ ਤੋਂ ੧੯੬੨ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪਰ ਇਕ ਝਾਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਚੁਣਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਰ ਹਾਲ ਤਕ ਲੜੀਵਾਰ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ ਗਇਆ, ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕਾਸੀਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਪਰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸੁਧਾਰਾਂ, ਬਿਜਲੀ, ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ-ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਭੀ ਛੋਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਆਮ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਘੁਲ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜ਼ਿਕਰ ਦੋ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਪਰ ਹੈ। ਇਹ ਭੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਦਾ ਪਰੋਗਰਾਮ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪਰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੇਧ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਵਖ ਵਖ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਖਾਸ ਮਾਹਰ ਹਨ। ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਸੰਪੂਰਣ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਮਨੁਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਤਾਂ ਭੀ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਖਾਸ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਏ ਆਮ ਪਰਚਲਤ ਰਾਏ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਰਾਏ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਰ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਰਾਏ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਕਦੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮਤ-ਭੇਦ, ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਛਾਣ-ਬੀਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ—ਇਹ ਇਕ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੂਮਿਕਾ ਬੱਧੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦੁਹਰਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਦੁਹਰਾ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਹਰਾਓ ਨੂੰ ਘਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਥਾਈਂ ਕਾਂਟ ਛਾਂਟ ਭੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਕੁਝ ਥਾਈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਹਰ ਟਿਕੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭੀ ਸੀ।

ਇਥੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਕਿਆਤ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਜਣ ਅਜਿਹੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਾਕੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਕੋਈ ਸੁਝਾਉ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਭੇਜਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕਿ ਅਗਲੀ ਛਾਪ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਹਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਪਤਾ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਲੇਖ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ ਪਰ ਪਾਠਕ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਸਕਣ।

ਸੰਪਾਦਕ ਸਭ ਲੇਖਕਾਂ, ਉਲਥਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਜਣਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਦਕੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਪਟਿਆਲਾ
੧੬ ਜੂਨ ੧੯੬੨

ਲੇਖ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬ (੧੮੪੯ ਤੋਂ ੧੯੦੦ ਈ. ਤਕ)
ਸਰਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਐਮ. ਏ. (ਔਨਰਜ਼), ੧੭
ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
(ਉਲਥਾਕਾਰ–ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ., ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ (੧੯੦੧ ਤੋਂ ੧੯੬੦ ਈ. ਤਕ)
ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ., ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ., ੪੩
ਰੀਡਰ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈ-ਮਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
ਰੇਵਰੈਂਡ ਡਾਕਟਰ ਕਲਿੰਟਨ ਐਚ. ਲੋਵਲਿਨ, ਪੀ-ਐਚ ਡੀ., ੭੦
ਬੇਰਿੰਗ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਜ, ਬਟਾਲਾ

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ੯੦
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਕੂਕਾ (ਨਾਮਧਾਰੀ) ਲਹਿਰ ੯੬
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ
੧. ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਬੀ., ਬੀ. ਐਸ., ਡੀ. ਟੀ. ਡੀ., ੧੨੩
ਪੀ. ਸੀ. ਐਮ. ਐਸ., ਸਿਵਿਲ ਸਰਜਨ, ਸ਼ਿਮਲਾ।
੨. ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ., ਪੀ. ਈ. ਐਸ., ੧੩੧
ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ੧੪੧
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ
੧. ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਸੂਰੀ, ਐਮ. ਏ., ਪੀ. ਈ. ਐਸ.,
ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਔਫ਼ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
(ਉਲਥਾਕਾਰ-ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ., ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ੧੪੯
੨. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਦੇਵ ਸਮਾਜ
ਸ੍ਰੀ ਧਰਮ ਚੰਦ, ਐਮ. ਏ., ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਕਾਲਜ
ਫ਼ਾਰ ਵਿਮੇਨ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ੧੬੪
ਅਹਿਮਦੀਆ ਅੰਦੋਲਨ
ਮਿਰਜ਼ਾ ਵਸੀਮ ਅਹਿਮਦ, ਨਾਜ਼ਰ ਦਾਵਤ-ਓ-ਤਬਲੀਗ਼,
ਸਦਰ ਅੰਜੁਮਨ ਅਹਿਮਦੀਆ, ਕਾਦੀਆਨ ੧੬੮
੧੯੦੭ ਦਾ ਰਾਜ ਰੌਲਾ
ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਐਸ-ਸੀ. (ਲੰਡਨ),
ਗਵਰਨਰ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਜੈਪੁਰ
(ਉਲਥਾਕਾਰ–ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ., ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,
ਪਟਿਆਲਾ) ੧੭੩
ਕੌਮਾ ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ
ਗਿਆਨੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਬੀ. ਏ., ਗੁੱਜਰਵਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ ੧੭੭
ਸਨ ੧੯੧੪-੧੫ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ
ਗਿਆਨੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਬੀ. ਏ. ੧੮੪
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦਾ ਝਮੇਲਾ
ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਧਰਮਪੁਰ ਲਾਜ, ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ,
ਦਿੱਲੀ ੨੦੮
ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਕਾ
ਸ੍ਰੀ ਯੂ. ਐਨ. ਮੁਕਰਜੀ, ਸੈਕਰਿਟਰੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮੈਮੋਰੀਅਲ
ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੨੧੪
ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ
ਗਿਆਨੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਬੀ. ਏ. ੨੧੮
ਸ਼ਹੀਦਗੰਜ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰੌਲਾ
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ੨੩੭
ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਗਿਆਨੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਬੀ. ਏ. ੨੪੨
ਸਨ ੧੯੪੨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ
ਸਰਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ, ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਨਗਰ, ਪਟਿਆਲਾ ੨੫੦
'ਭਾਰਤ ਛਡ ਜਾਓ' ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੈਬਿਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ
ਸਰਦਾਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ., ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ ੨੭੨
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ
ਸਰਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ ੨੮੧

ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤੀ ਯੂਨੀਅਨ
ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ., ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਪੰਜਾਬ, ੩੦੦
ਪਟਿਆਲਾ
ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ
(ਉਲਥਾਕਾਰ—ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.) ੩੧੭
ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਬੀ. ਐਸ-ਸੀ. (ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ),
ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਇੰਜਨੀਅਰ, ਪਟਿਆਲਾ
(ਉਲਥਾਕਾਰ—ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.) ੩੩੪
ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ
ਸ੍ਰੀ ਜੀ. ਆਰ. ਭਾਟੀ, ਪੀ. ਆਈ. ਐਸ.,
ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇੰਡਸਟਰੀਜ਼, ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
(ਉਲਥਾਕਾਰ – ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.) ੩੪੬
ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰੇਲਾਂ
ਸਰਦਾਰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਚੇਅਰਮੈਨ ਰੇਲਵੇ ਬੋਰਡ, ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
ਸ੍ਰੀ ਜੇ. ਐਨ ਰਾਇ, ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ (ਵਰਕਸ) ਰੇਲਵੇ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
(ਉਲਥਾਕਾਰ—ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.) ੩੫੪
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਅਤੇ ਮਕਤਬ ੩੫੯
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ
ਡਾਕਟਰ ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, ਐਮ. ਏ., ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ., ੩੬੭
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ
ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲੇਖਕ
ਡਾਕਟਰ ਬੰਸ ਗਿਆਨ ਅਹੂਜਾ, ਐਮ. ਏ., ਐਮ. ਓ. ਐਲ., ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ., ੩੮੦
ਰੀਡਰ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ
ਉਰਦੂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕ
੧. ਸਰਦਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ., ਐਮ. ਓ. ਐਲ., ੩੮੫
ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ੩੯੧
੨. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਦਨ ਲਾਲ ਅੱਗਰਵਾਲ, ਐਮ. ਏ., ਐਮ. ਓ. ਐਲ.,
ਰੀਡਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ੩੮੩

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਲਜੀ ਸਿੱਖਿਆ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ., ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ,
ਲੁਧਿਆਣਾ ੩੯੯

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ
੧. ਸਰਦਾਰ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਐਮ. ਏ.,
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ੪੧੭
੨. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਖ਼ਾਨ, ਐਮ. ਏ.,
ਮੈਂਬਰ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ੪੩੦

ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ੪੩੮

ਤਤਕਰਾ ੪੫੦
ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬੀ. ਏ., ਪਟਿਆਲਾ

ਸਾਹਿਬ ਦੌਲਤ ਬਹੁਤ ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਂ ਆਏ ਚਲ ਦੀਏ
ਕਿਤਨੇ ਫੂਲ ਇਸ ਬਾਗ਼ ਮੇਂ ਜਲਵਾ ਦਿਖਾਏ ਚਲ ਦੀਏ
ਤਾਜਦਾਰਾਨਿ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸਰਵਰਾਨਿ ਮਮਲਕਤ
ਆਖ਼ਿਰਸ਼ ਜ਼ੇਰਿ ਜ਼ਮੀਂ ਮੂੰਹ ਕੋ ਛੁਪਾਏ ਚਲ ਦੀਏ

—

धर्मार्थकाममोक्षाणामितिहास समन्वितम्
पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥
(ਧਰਮ ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਖ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ
ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਆਖਦੇ ਹਨ)

—

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति
तस्य दिवाकर किरणैर्नलिनदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥१३१॥
—सुभाषितरत्न भाण्डागारे

(ਜੋ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ
(ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ) ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁਧਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ
ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਨਾਲ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ
ਪੰਖੜੀਆਂ ਖਿੜ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ)

ਪੰਜਾਬ

(੧੮੪੯ ਤੋਂ ੧੯੦੦ ਈ. ਤਕ)

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

ਚੇਲੀਆਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਿਖ-ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਹੱਲ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਏਨੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਧੱਕਾ-ਸ਼ਾਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਵੀ, ਜੋ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਉੱਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ 'ਗੁਜਰਾਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਟੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕੋਰੀ ਸਲੇਟ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜੋ ਚਾਹੁਣ ਸੋ ਲਿਖ ਸਕਣ'।

ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦੁਰੇਡ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਆਲ ਉੱਠਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਖਰੜਾ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾ-ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ :

"ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਥੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿਤ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹਰਾਇਆ ਹੀ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ"।

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਹੈਨਰੀ ਇਕ ਤਕੜੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੋੜ ਲਿਖਿਆ "ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਤੀ-ਵਿਰੁਧ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ"।

ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਫਿਰ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਅੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਹੀ ਸੀ, ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨਾਲ

ਮਾਮਲਾ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ । ਜਦੋਂ ਮੈਨ ਦੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਲਈ ਗਈ ਕਿ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੋਕ ਪਿਛਲੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਆਖਿਆ "ਦੇਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ" । ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਝਟ ਪਟ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ ।

੨੮ ਮਾਰਚ ਨੂੰ, ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਦਾ ਸਕੱਤਰ, ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਐੱਲੀਅਟ, ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਅਮਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ।

ਉਸ ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਹੈਨਰੀ ਅਤੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਐੱਲੀਟ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਮਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਵੇਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦੇਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚ ਰੱਦੋ-ਬਦਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਕਰੜਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇ ਨਿਬੇੜੇ ਬਾਰੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤੇ । ਪਰ ਐੱਲੀਅਟ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮਸੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਗੂਠਾ ਲਾ ਦੇਣ । ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਨੂਰੂ-ਦੀਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਐੱਲੀਅਟ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ੨੯ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਐੱਲੀਅਟ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲੋਕ-ਹਾਲ ਵਿਚ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਲੋਕ-ਦਰਬਾਰ ਲਾਇਆ । ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲੈਣ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨੋਟ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਨੋਟ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਵਰਤ ਗਈ । ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਚੁੱਪ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੇ ਤੋੜੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਦਇਆ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦ ਅਪੀਲ

ਕੀਤੀ । ਐੱਲੀਅਟ ਨੇ ਉੱਠਿਆ ਹੋ ਕੇ ਮੂੰਹ-ਤੋੜ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਦਇਆ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ' ਦੇ ਵੇਲੇ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ । ਤਦ, ਇਕ ਇਕ ਪਹਿਲਾਂ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ । ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲਏ ਗਏ । ਫੇਰ ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜ ਲੱਖ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ੧੮੫੪ ਵਿਚ ਬਾਲਗ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ ।*

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੀਰਾ ਕੋਹਿਨੂਰ ਅਰਥਾਤ 'ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਰਬਤ' ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ

---

*ਨੌਜਵਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਜੌਨ ਲੋਗਿਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਡਾਕਟਰ ਲੋਗਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਯੂ. ਪੀ. ਲੈ ਗਿਆ । ਇਥੇ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਧੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ [illegible] । ੧੮੫੪ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ "ਮਾਲਕ ਦੀ ਨੇਕੀ ਪੁਸਤਕ" (ਬਾਈਬਲ) ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ । [illegible] ਇੰਗਲੈਂਡ ਚੱਲ ਪਿਆ । [illegible] ੧੮੬੧ ਵਿਚ ਉਹ [illegible] ਆਪਣੀ [illegible] ਮਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ [illegible] । [illegible] ੧੮੬੩ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ [illegible] ਇੰਗਲੈਂਡ ਲੈ ਗਿਆ । [illegible] ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ [illegible] ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਆਖਿਆ—ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ [illegible] "[illegible] ਪਰਦੇਸੀ ਧਰਤੀ [ਇੰਗਲੈਂਡ] ਵਿਚ ਨਾ ਹੁਣ ਜਾਵੇ" ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ [illegible] । ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ [illegible] ਰਾਜ ਦੇ [illegible] ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ [illegible] । ਉਸ ਨੇ [illegible] ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ [illegible] ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ [illegible] ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਨੇ [illegible] ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ [illegible] ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ [illegible] ਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ [illegible] । ਇਸ ਤੋਂ [illegible] ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । [illegible] ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਉਸ [illegible] ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇ ਸਕੇ । ਇਸ ਤੋਂ [illegible] ਆਪਣੇ [illegible] ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ [illegible] ਨਾ ਦਿੱਤੀ [illegible] ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ [illegible] ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ [illegible] । ਉਸ ਨੂੰ [illegible] ਦਿਨ ਹੀ [illegible] ਉਸ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ [illegible] ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । [illegible] (ਸਿੱਖੀ) ਧਰਮ [illegible] ਕਰ ਲਿਆ । [illegible] ਆਪਣੀ [illegible] ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ [illegible] ਉਸ ਨੇ [illegible] । ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੯੩ ਨੂੰ ਉਹ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ [illegible] ਨਹੀਂ । ਉਸ ਦਾ [illegible] ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ [illegible] ਗਿਆ । ਉਸ ਦਾ [illegible] ।

ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਕਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੮੪੯ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀਰਾ 'ਕੋਹਿ-ਨੂਰ' ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

(ਅ) ਕਬਜ਼ਾ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਸੰਨ੍ਹ' ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜ ਨੇ ਕਈਆਂ ਨਿਰਪੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਤੀਫ਼, ਆਰਚਬੋਲਡ ਅਤੇ ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਆਦਿ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪੱਦਰ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਲਾਗ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਿ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਬਜ਼ਾ-ਕਰੂ ਨੀਤੀ ਉਤਪਾਤ-ਹੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸੰਮਤੀ ਉਸ ਪੱਤਰ ਉਤੇ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਨੀਅਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, "ਸਿਖ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਗੱਲਾਂ ਅੰਤਲੇ ਸੰਕਟ ਤੱਕ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ"। ਇਹ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਸ਼ਬਦ ਕਿ "ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ" ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼, ਜੋ ਕਿ ਦੂਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨੇੜਿਉਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਕਹਿ ਦੇਵੇਗੀ, ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

ਮੇਜਰ ਈਵਨਸ ਬੈੱਲ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤੱਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ: "ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਦ ਤੋੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮੰਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਨਿੱਗਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋ ਅਨਿਆਈਂ ਅਤੇ ਬੇਸਮਝੀ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਸਰਹੱਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਸਾਡੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਉਤੇ ਬੜਾ ਮਾਲੀ ਭਾਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਥ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਆਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣੇ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਚੋਂ ਲੰਘੇ ਹਨ, ਇਹ ਹੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇਣਗੇ"।

ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਸੰਨ੍ਹ' ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਬੋਰਡ—ਤ੍ਰਿਮੂਰਤ ਮੰਡਲ ਦਾ ਕੰਮ

(੧੮੪੯-੫੩)

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਨਵੇਂ ਜਿੱਤੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਖ਼ਤ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਚਾਲਾਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗੁਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਤਰਾਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼, ਜੰਗ ਅਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ, ਇਸ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਵਿਦੇਸ਼-ਸਕੱਤਰ ਐਲੀਅਟ ਨੂੰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਐਲੀਅਟ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਸੂਖਮ ਕੋਨਾ ਛੂਹਿਆ ਕਿ "ਉਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਔਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਉਦੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਚਾਰ ਸਨ।" ਇਸ ਦਾ ਹੈਨਰੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਉਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈਨਰੀ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ 'ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੋਰਡ' ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰ ਸਨ-ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜੌਨ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਚਾਰਲਸ ਮੈਨਸਲ (ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਪਿਛੋਂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਬਣਿਆ)। ਇਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹੈਨਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਸਿੱਖ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਾਰਣ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ, ਜੋ ਕਿ ਬੋਰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ, ਹੈਨਰੀ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਉਤੇ ਰੋਕ ਥਾਮ ਲਈ ਸੀ। ਚਾਰਲਸ ਮੈਨਸਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲੇ ਉਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ 'ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਮੰਡਲ' ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ 'ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਮੰਡਲ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਫ਼ਸਰ ਇਹ

ਸਨ : ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼, ਜੌਨ ਨਿਕਲਸਨ, ਜੇਮਜ਼ ਐਬਟ, ਅਤੇ ਰੈਨਲਡ ਟੇਲਰ। ਜੌਨ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਕਦੇ ਵੀ ਇਤਨੇ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ।'

ਇਸ ਬੋਰਡ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ-ਨਿਪਟਾਰੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨਸਲ ਨੂੰ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉਤੇ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਵਡੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਇਕੱਠੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ' ਦੀ ਸੀ। ਅਸਲੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਮਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਤਿੰਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਘੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਹਰ ਸੁਆਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਇਕ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਬਹਿ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਬੋਰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਅਤੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੱਤਭੇਦ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਬੋਰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈਨਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਨਵਾਂ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਸਰ ਚਾਰਲਜ਼ ਨੇਪੀਅਰ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਫ਼ੌਜੀ-ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਹੈਨਰੀ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਵਿਲ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੈਨਰੀ ਅਤੇ ਨੇਪੀਅਰ ਦੇ ਮੱਤ-ਭੇਦਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕੰਮ ਉਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਤੀਜੇ, ਸਿੱਖ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀਕਰਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਾਤਮਕ ਕਦਮ ਚੁਕਣੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਆਰਨਲਡ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਇਸ ਦੇ [ਪੰਜਾਬ ਦੇ] ਨਗਰਾਂ ਅੰਦਰ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ (ਸੜਕਾਂ) ਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਦਰਿਆ-ਪੁਲਾਂ ਦੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ'।

ਬੋਰਡ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਤੋੜਨਾ ਸੀ। ਸਿਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਇਕੱਠ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪੱਕੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿਵਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਮਤਲਬ ਲਈ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ੧, ੧੯, ੭੯੪ ਹਥਿਆਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਡਾ. ਖਿਲਨਾਨੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਹਨੇ ਜੰਗੀਲੇ ਲੋਕਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਿੰਨ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈਆਂ ਆਪਣੇ

ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਿਤਾ-ਭੂਮੀ ਲਈ ਲੜੇ ਸਨ, ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤ-ਪਿਆਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਇਕ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਸੀ।" ਲਤੀਫ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਜਿਸ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਧੂੰਪ ਨਾਲ ਅਣਗਿਣਤ ਬਹਾਦੁਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਕਦੇ ਇੰਨੇ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਨਕ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਡਰਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਘੜਦੇ ਸਨ, ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੰਗ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।"

ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ, ਫਿਰ ਵੀ, ਅਤਿਅੰਤ ਹੋਣਹਾਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਰਜਮੈਂਟਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਦਸਤੇ ਸਿੱਖ ਪਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ-ਫੰਗਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ।

ਅਗਲੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਪੱਕੀ ਸਰਹੱਦ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗਾਈਡ ਕੋਰ ਖੜੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਪਛਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਇਸ ਕੋਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ (ਪੰਜਾਬ ਸਰਹੱਦੀ ਫ਼ੌਜ) ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ੧੧,੦੦੦ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੦ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜ ਸੌ ਮੀਲ ਲੰਬੀ ਸਾਰੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤਕ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੇ ਅਮਨ ਲਈ ੧੫,੦੦੦ ਨਫ਼ਰੀ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਭੀ ਲਈ ਗਈ। ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ : ਮਿਲਟਰੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ, ਸਿਵਿਲ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਰਾਖੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਸਿਵਿਲ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਰਿਆਇਆ ਉਤੇ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਰਤ ਸਕੇ ਅਤੇ ਹਰ ਅੰਦਰੋ

ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕ, ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਹਾਕਮੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਖਵਾਉਣ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਰਖਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਨ।

ਮਾਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਬਦਲੀ ਗਈ। ੧੮੪੯ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਟੈਕਸ ਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਅੰਦਰਲਾ ਵਪਾਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਛੇ ਟੈਕਸ ਹੀ ਰੱਖੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਹੌਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਥਿਓਂਟਸਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਸਿੱਖ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਅਧੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਸਾਡੀ ਮੰਗ ਛੇਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਧਦੀ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਠਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਘੱਟ, ਦਸਵਾਂ ਜਾਂ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਔਸਤ ਸਮੁੱਚੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਪੰਦਰ੍ਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਫੈਂਸ਼ਾਵ ਸਮਿੱਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਬੋਰਡ ਨੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸੱਖਣਾ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਫ਼ੌਜੀ, ਸਿਵਿਲ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।' ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ (ਬੋਰਡ) ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ, ਡਕੈਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਸਿੱਕੇ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ।"

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ

(੧੮੫੩-੫੮)

ਚਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੫੩ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਆਪ ਹੀ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਕ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਜੋ ਕਿ ਮਾਲੀ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ, ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

੧੮੫੩-੫੮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਭੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ—ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਰਾਂਟਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਰਥ ਪੱਕੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ (ਡਲਹੌਜ਼ੀ) ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਰਫ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿੰਜਾਈ-ਯੋਜਨਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ

ਲਈ। ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ੮੦,੦੦੦ ਪੌਂਡ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੇ। ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਨਹਿਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਸ ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਬਣਵਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਦੀ ਬਣਵਾਈ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਧੋ ਸਰਵੇ ਕਰਵਾਈ, ਜੋ ਕਿ ੧੮੫੯ ਵਿਚ ਮੁੱਕੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੇਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗਡੀ ਸੀ।
ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਸਥ-ਸਾਲਾ (ਸੈਨੀਟੇਰੀਅਮ) ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਸੀ. ਐਚ. ਪੇਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਫ਼ਰ ਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ, ਜੋ ਕਿ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਵੁੱਡ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਡਿਸਪੈਚ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ (੧੮੫੫)। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਕੂਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਸਕੂਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ ੧੮੫੬ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ।

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੈਂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰ ਰੋਬਰਟ ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਅਤੇ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੈਂਚੀ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਸਿਵਿਲ ਕੋਡ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਕਾਨੂੰਨਹੀਣ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤਾਕਤ, ਸਿਵਲ-ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਨੇਮ-ਪਾਲਨਾ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ੧੮੫੭ ਦਾ ਗ਼ਦਰ

ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਫੈਲਿਆ, ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ (ਜੋ ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ) ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਇਕ 'ਦੂਰ ਦਾ ਝਗੜਾ' ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਪਰ ੧੦ ਮਈ ੧੮੫੭ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੇਰਠ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਵੀ ਵਧ ਪਏ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਕੈਨਿੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਜਾਏਗਾ। ਕੈਨਿੰਗ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ

ਹਰਾਇਆਂ ਅਜੇ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸਿਖ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਭਰੇ, ਕਿਤੇ ਉਹ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਵਰਤ ਲੈਣ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਠ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਡਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ੌਜ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ 'ਅਫ਼ਗਾਨੇਤਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਭਰ ਪਵੇਗੀ' । ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਗਲੀ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨੀ ਪਠਾਣ ਕਬੀਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਠ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਾਬੂ ਰਖਦਾ ਹੈ ।

ਪਰ ਜਦ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਕੈਨਿੰਗ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਿਆ । ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼, ਜੌਨ ਨਿਕਲਸਨ ਅਤੇ ਰੌਬਰਟ ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ । ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ, ਬਿਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ ੧੧ ਮਈ ੧੮੫੭ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਆਦਮੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰ ਰੌਬਰਟ ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਝਟਪਟ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣਾ ਪਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਨੇ ਝਟਪਟ ਅਨਾਰਕਲੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕੱਤਰਤਾ ਬੁਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਕਫ਼ਰਸਨ, ਡੋਨਲਡ ਮੈਕਲਿਉਡ, ਰੌਜਰਟਨ ਅਤੇ ਰਾਬਰਟਸ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਦੇਸੀ ਪਲਟਣਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਪਲਟਨ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਗੋਰਾ ਪਲਟਨ ਨਾਲ ਚਾਰ ਦੇਸੀ ਪਲਟਣਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਖ਼ਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈਣਾ ਹੀ ਹੈ । ਪਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਐਸ ਕੋਰਬੇਟ, ਜੋ ਮੀਆਂਮੀਰ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਰ ਰੌਬਰਟ ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਨੇ ਹੌਸਲਾ

ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ । ੧੨ ਅਤੇ ੧੩ ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਚ ਰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਪਰਗਟ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ । ਪਰ ੧੩ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਪਰੇਡ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ੧੬, ੨੬, ਅਤੇ ੪੯ ਨੰਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਜ਼ਮਾਂ ਕਰ ਦਿਓ (ਪਾਈਲ ਆਰਮਜ਼) ਅਤੇ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਹੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ : "ਇਕਾਸੀਵੀਂ ਪਿਆਦਾ ਪਲਟਨ ! ਬੰਦੂਕਾਂ ਭਰ ਲਓ" । ਪੂਰਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚੇਤੇ ਹੀ ਕਾਬੂ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਸੀ ।

ਪਰ ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਅਤੇ ਕੋਰਬੇਟ ਇੰਨੇ ਤੇ ਹੀ ਨਾ ਰੁਕੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ, ਇਸ ਦੇ ਅਸਲਾਖ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀਆਂ । ੧੪ ਮਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਤਰਾਂ ਕਿਲਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ । ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਵਿਲ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਖ਼ਤਰੇ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਬਾਲਾ, ਥਾਨੇਸਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਈ । ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਇੰਨਸ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਅਤੇ ਮਿਸਕੰਟ ਲੁੱਟ ਲਏ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਸਲਾ ਖ਼ਾਨੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ੧੬ਵੀਂ ਪਲਟਨ ਦੇ ਯੂਰਪੀਨ ਅਸਲਾ-ਖ਼ਾਨਾ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜੌਨਜ਼ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀ ਦੇਸੀ ਪਿਆਦਾ ਪਲਟਨ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤੀ । ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗੜਬੜਾਂ ਤੀਜੀ ਦੇਸੀ ਪਲਟਨ ਵਲੋਂ ਫ਼ਲੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ੬੨ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ੬੯ ਨੰਬਰ ਰਜਮੈਂਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮੇਜਰ ਹੈਮਿਲਟਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਮੁੜ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਬਾਲੇ, ਥਾਨੇਸਰ, ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਵੀ ਛੋਟੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਯੋਗ ਮਦਦਗਾਰ ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਨੇ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕੋਈ ੧੩,੦੦੦ ਦੇਸੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਹੀਣ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ।

ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ

ਥ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਰਜਮੈਂਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ। ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਨਵੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਘੱਲੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਲੜੀਆਂ। ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ੧੭,੦੦੦ ਆਦਮੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਆਪ ਕੀਤੀ।

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗ਼ਦਰ ਫੈਲਿਆ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੧੦,੫੦੦ ਯੂਰਪੀਨ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ੫੮,੦੦੦ ਦੇਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਘਾਬਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿ ਵੱਡੀ ਔਕੜ ਵਿਚ ਸੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਲਗਾਤਾਰ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਤੰਬਰ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰੀ ਜਿੱਤ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮੁੜ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ੩੪,੦੦੦ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਈ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਖ਼ਿਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਛੇ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਕਰਜ਼ਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ੪੧ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਪਾਇਆ। ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਜਨਰਲ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ੧੮੫੭ ਦੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੂਜਾ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ (ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ) ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਲਟਣਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾ ?

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਰਲਣ ਲਈ ਦੋਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਅਕਸਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ-ਭਾਵੀ ਹਨ। ੧੮੫੭ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਜੰਗ' ਕਹਿਣਾ ਇਕ 'ਮਨ-ਇੱਛਤ ਵਿਚਾਰ' ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਫੈਲਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਉਠਾਉ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਝਾਂਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ। ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗ਼ਦਰੀ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਉਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ (ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ) ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਸੰਗਰਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ 'ਗ਼ਦਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਤਕੜਾ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਉਠਣ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਇਕ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭਾਵ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਮਨਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਉਪੱਦਰ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅਮਨ ਅਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਅਤੇ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਨਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਭਰਾਉਂ, ਚੇਲੀਆਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀਣ-ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਠ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪੱਦਰ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਬਾ ਲਵੇਗੀ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਝੁਕਾਉ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਖ਼ਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ (੧੮੩੭-੧੮੬੨) ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਗ਼ਦਰੀ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹੀ ਮੁਗ਼ਲ-ਸਿਸਟਮ ਫਿਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪਏ।

ਇਹ ਮੁਗ਼ਲ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਝੱਜਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦਿੱਲੀ ਉਹ ਸੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਵੈਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਹੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਲੱਭਣ, ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਪਰ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਮੁੜ ਖੜਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਹੋਰ ਇਹ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਅਥਵਾ ਬਿਹਾਰੀ ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸੁਤੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਲੜੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰਬੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਰਤਾਉ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘੇ ਘਾਉ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਇੰਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਜਮੈਂਟਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਮਝ ਕੇ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਰਜਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੁਕ ਸੰਗਠਨ ਗੁੰਮ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗ਼ਦਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਣ ਅਤੇ ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਟੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਅਤੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਸੁਚਿਆਰੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਰੰਸ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪਲਟਣਾਂ ਮੁੜ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਨਾਲੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੰਨੇ ਹੱਕ ਪਰਵਾਨ

ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਰਥ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਲਈ ਪੱਕੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ, ਸਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਸੋ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਗੋਰਡਨ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਤਕੜੀ ਨੀਂਹ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਈ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਬਣਾਇਆ।'

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣੇ ਹੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਲਾਭ ਦੇਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਨੀਅਤ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਜੇ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ ਅਰਥਾਤ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਜੋ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਵਾਹ ਪੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਜ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਗ਼ਦਰ ਜ਼ਰਾ ਪਿੱਛੋਂ ਉਠਦਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਸੀ।

ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ

ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਮੁਖ ਵਿਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅੱਤਵਾਦੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਇਆ ਦੀ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਨੀਤੀ ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਸਭ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਡਰ ਨਾਲ ਭੱਜ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲਿਆ ਵਸਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਰਨੌਲ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਝੱਜਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦਾਦਰੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ

੧੮੪੯ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸੱਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਤ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ੧੮੫੦ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਕੋਹਾਟ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਿਸਾਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਯੂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ (ਅਤੇ ਇਉਂ ੬ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲੇ) ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ ੧੮੫੯ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੋਂ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਥਾਨੇਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਬਾਲੇ ਅਤੇ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ੧੮੬੨ ਤੋਂ ੧੯੦੧ ਤਕ ਰਹੀ, ੩੨ ਜ਼ਿਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਦਸਾਂ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ੧੮੮੪ ਵਿਚ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾ ਕੇ ੧੦ ਤੋਂ ੬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ੧੯੦੧ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੫੯ ਵਿਚ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਰਾਜਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਨਹਿਰਾਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਸਕੂਲ, ਦਵਾਈਖ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਾਲੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਇਕਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਨੇਮਾਵਲੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ।

ਅੰਤਰ, ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਅਤੇ ਡੌਨਲਡ ਮੈਕਲਿਓਡ

੧੮੫੯-੧੮੭੦

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ (੨੬ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੫੯)। ਸਰ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ

ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਨਹਿਰ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਲਾਰਡ ਕੈਨਿੰਗ ਦੀ ਪੰਜਾਬ-ਫੇਰੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀਆਂ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਰਿਸ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮੁਤਬੰਨਾ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਜਦੋਂ ੧੮੬੦ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਕਾਲ ਪਿਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਗ ਪਗ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਲੱਖ ਪੌਂਡ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਾਲ ਗ੍ਰਸਿਤ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਔਕੜ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਸੀਤ ਵੀ ਜੋ ਕਿ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਆਦਿ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੬੩ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਈਦਗਾਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗੀ।

੧੮੬੪ ਨੂੰ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦਾ ਗਰਮੀਆਂ ਲਈ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾ ਕੇ ਲਾਰੰਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਹਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ੧੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੬੪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਾਰੰਸ ਹਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵਜੋਂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਸਰ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਵੇਲੇ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਾਗ਼ ਲਗਾਏ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਲਾਰੰਸ ਬਾਗ਼ ਵੀ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਨੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕੋਹ-ਮਰੀ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਕਟੇ ਅਤੇ ਪਿਨਸ਼ਨੀਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਲਾਰੰਸ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਆਸ਼੍ਰਮ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਗੀਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਵੀ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਵੇਲੇ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉਤੇ ਨਵਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਵੇਲੇ ੧੮੬੪ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬ੍ਰਹਮੋ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਲਾਹੌਰ ਅਨਾਰਕਲੀ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀ।

ਸਰ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ

ਗਿਆ। ੧੮੬੪ ਵਿਚ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਹਾਲ ਇਕ ਸੋਹਣੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਈ।

ਸਰ ਡੋਨਲਡ ਮੈਕਲਿਊਡ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਵਡੇਰਾ ਸਿਆਣਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤ-ਪੂਰਣ ਭਾਗ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ੧੮੬੫ ਵਿਚ ਦੋ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕਚਹਿਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰੀ ਅਪੀਲ ਦੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੋ ਜੱਜ ਮਿਸਟਰ ਐਚ. ਏ. ਰੋਬਰਟਸ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਚਾਰਲਸ ਬੂਲਨੋਇਸ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ੧੮੬੮ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਾਬਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤੀ ਮਿਆਦਾਂ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਪੱਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ, ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲੈ ਆਂਦੀ ਜੋ ਅਗੋਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਲਾਈਟਨਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਅੰਜੁਮਨ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਜਵੀਜ਼ ਭੇਜੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇਣ ਲਈ ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਸੈਨਿਟ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੈਫ਼ਟਿਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ, ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ੨੧,੦੦੦ ਰੁਪਏ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪੂਰਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਆਖ਼ਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ।

ਸਰ ਡੋਨਲਡ ਮੈਕਲਿਊਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਗੱਲ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਐਲਫ਼ਰੈਡ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬ-ਫੇਰੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਇਥੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਕਲਿਊਡ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਾਧਿਕਾਰੀ ਲਾਰੰਸ ਅਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਹਿਰਾਂ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਗਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਉਥੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੜ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਉਤੇ ਉਪਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਕਪਾਹ, ਪਟਸਨ, ਸਣ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਐਗਰੀ-ਹੌਰਟੀਕਲਚਰ ਸੁਸਾਇਟੀ (ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ-ਬਾਗ਼-ਬਾਨੀ ਸਭਾ) ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਭੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਆਈ-ਘਰ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੋਂ ਵਧ ਥਾਵੀਂ ਨਗਰ ਸਭਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਾਨ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਗਰਾਂਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਅਮੀਰ ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਪ੍ਰਬੀਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ (ਮਾਸਟਰਲੀ ਇਨਐਕਟਿਵਿਟੀ) ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਪਰ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਰ ਡੋਨਲਡ ਮੈਕਲਿਊਡ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਜੂਨ ੧੮੭੦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯੂਰਪੀਨ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਫੰਡ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 'ਮੈਕਲਿਊਡ ਪਰਾਈਜ਼ ਮੈਡਲ' ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਵਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਰ ਮੈਕਲਿਊਡ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਡੀਊਰੈਂਡ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸੱਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਇਕ ਮਾਰੂ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਡੇਵੀਜ਼ (੧੮੭੧-੭੭)

ਰੌਬਰਟ ਈਜਰਟਨ (੧੮੭੭-੮੨)

ਡੀਊਰੈਂਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਡੇਵੀਜ਼ ਸੀ। ਡੇਵੀਜ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੂਕਿਆਂ (ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ) ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਉਪੱਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜੋ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਮੁਢ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ੧੫ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ੨੨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਜੋ ਕਿ 'ਸੂਬੇ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੦ ਲੱਖ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅਨੁਯਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।

ਕੂਕੇ ਗਊ-ਬਧ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਰਾਇਕੋਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਚੇਲੇ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਹੋ ਕੇ ਮਲੌਦ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸਜ਼ਾ ਬੜੀ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਧਕ ਸੀ। ੬੫ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤੀ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਦੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅਗੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਡਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਰੰਗੂਨ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੇ ਉਹ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਕਾਲ-ਵੱਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਐਲ. ਕਾਵਨ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਟੀ. ਫੋਰਸਿਥ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਬਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੈਂਪਬੈਲ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਡੇਵੀਜ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ' ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ੧੮੭੨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ੧੮੭੬ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਰੁਡਯਾਰਡ ਕਿਪਲਿੰਗ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਡੇਵੀਜ਼ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਵੇਲਜ਼ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਫੇਰੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵੇਲਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਮੀਆਂਮੀਰ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਉੱਤੇ ਵੱਡੇ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰਾ ਪੁਲ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਵੇਲਜ਼ ਦੀ ਫੇਰੀ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬਣਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਲਈ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਤਾਬ ਵੀ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਡੇਵੀਜ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ੧੮੭੩ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤਰ। ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲੈਕਚਰਰ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਨ ੧੮੭੯ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਡੇਵੀਜ਼ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਈਜਰਟਨ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ। ੨੩ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੯੦ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਆਖਿਆ :

"ਇਸ ਲਹਿਰ (ਸਿੰਘ ਸਭਾ) ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ"।

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਪਿਆਰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੌਰੇ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਸਰ ਰੋਬਰਟ ਈਜਰਟਨ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਡੇਵੀਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਔਖੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ, ਨਾਭਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ

ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਵਾਟਸਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਹਾਨੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ।

ਈਜਰਟਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਕਾਰਣ ਰੇਸ਼ਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਧੱਕਾ ਵੱਜਾ।

ਈਜਰਟਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ੧੮੮੧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਹ ਦੋ-ਪੱਖੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ੧੮੬੪ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਈ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਖਣਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਮੌਲਿਕ ਪੁਰਾਣੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਈਜਰਟਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੈਰ ਪਾਏ। ਇਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੁਜਰਾਤ-ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਇਆ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ੨੪ ਜੂਨ ੧੮੭੭ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਡਾਕਟਰ ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਆਰਜ਼ੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ, ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਅਨਾਰਕਲੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਜੁਲਾਈ ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਗਏ, ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਸਮਾਜਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਿਆ।

ਈਜਰਟਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ੨ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੮੧ ਨੂੰ ਰੱਖੀ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੈਸ ਖਰੀਦਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੀਤਲ ਕਾਂਤ ਚੈਟਰਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਟਰ ਬਣਾਇਆ। ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪਤਾਹਿਕ ਸੀ। ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਇਹ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਛਪਣ ਲੱਗਾ। ੧੮੮੭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਬੂ ਬਿਪਿਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਨ। ੧੮੯੮ ਵਿਚ ਇਹ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ੧੯੦੬ ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੱਤਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ (੧੮੮੨-੧੮੮੭)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਤਾ-ਪੂਰਣ ਭਾਗ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਦੂਰ ਘਟ ਹਿੱਸੇ ਅੰਤ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਹ ਕਿ ੧੮੮੫-੮੬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਇਕ ਪਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਉੱਤਰ-ਪਛਮੀ (ਨੌਰਥ ਵੈਸਟਰਨ) ਰੇਲਵੇ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕੰਮ ਸਾਂਦੇਲ ਨਹਿਰ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆਂਦੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਐਕਟ (XVII) ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਇਸਰਾਇ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ ਇਸ ਦਾ ਚਾਂਸਲਰ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਫ਼ੈਲੋਆਂ ਕੋਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸੈਨਿਟ ਬਣੀ ਜੋ ੧੪ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੮੨ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਸੈਨਿਟ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚਾਂਸਲਰ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ, ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਜੇ. ਬੀ. ਲਾਇਲ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ੧੮ ਨਵੰਬਰ ੧੮੮੨ ਨੂੰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਕਾਨਵੋਕੇਸ਼ਨ-ਭਾਸ਼ਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਲਾਰਡ ਰਿਪਨ ਨੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸਰ ਐਚੀਸਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਆਰਟਸ ਸਕੂਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ 'ਮੇਯੋ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ' ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ ਸਕੂਲ, ਜੋ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਈਟਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਐਚੀਸਨ ਕਾਲਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਵੈਟਰਨਰੀ (ਪਸ਼ੂ ਚਿਕਿਤਸਾ), ਮੈਡੀਸਨ (ਔਸ਼ਧੀ), ਸਰਜਰੀ (ਚੀਰ-ਫਾੜ), ਅਨਾਟਮੀ (ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਗਿਆਨ) ਫ਼ਿਜ਼ੀਆਲੋਜੀ (ਸਰੀਰ-ਵਿਦਿਆ) ਅਤੇ ਕੈਮਿਸਟਰੀ (ਰਸਾਇਣ ਵਿਦਿਆ) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਸੇ ਹੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਜ਼ਨਾਨਾ ਹਸਪਤਾਲ, ਲੇਡੀ ਐਚੀਸਨ ਹਸਪਤਾਲ, ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲੀਅਤ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਨਰਸਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸਰ ਐਚੀਸਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਹਿਤ-ਘਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ

ਦੇਰ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋ ਸਕੀ।

ਇਹ ਵੀ ਸਰ ਐਚੀਸਨ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਉੱਚੇ ਸਿਵਿਲ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਹਿੰਦੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉੱਚੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਰੀਪੋਰਟ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਉੱਚੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਐਚੀਸਨ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਸਮੇਂ ਹੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁੱਲ ਰਹਿਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਡਫ਼ਰਨ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਮੁੜ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਆਇਨਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਆਇਨੇ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੋਂ ਵੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈਆਂ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਰੂਸ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚਾਲੇ ਹੱਦਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੂਸੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਬਾਊਂਡਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਉਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਐਚੀਸਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਘਟਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ੧੬ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੮੭ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੰਜਾਹਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਮਨਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਸਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਈ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਖ਼ੈਰਾਇਤੀ ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਜੁਬਲੀ ਹਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਜੁਬਲੀ ਟੈਕਨੀਕਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਲਾਹੌਰ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਗ਼ਮਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜ਼ਨਾਨਾ ਮੈਡੀਕਲ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਲੱਗਾ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਡਿਗਰੀ ਤਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ।

ਐਚੀਸਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਘਟ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਲ ਵਧ।

੧੮੮੩ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਜੂਨ ੧੮੮੬ ਨੂੰ ਦਇਆ ਨੰਦ ਐਂਗਲੋ-ਵੇਦਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ

ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਲਾਲਾ ਹੰਸ ਰਾਜ ਬਣੇ। ੧੮੮੯ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਐਫ. ਏ. ਕਲਾਸਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ੧੮੯੪ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀ ਕਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ੧੮੯੫ ਵਿਚ ਐਮ. ਏ.। ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਲਾਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ੧੮੯੬ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਟੇਲਰਿੰਗ (ਦਰਜ਼ੀਗੀਰੀ) ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ੧੮੯੭ ਵਿਚ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਲਾਲਾ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਉਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ੧੮੮੫ ਤੋਂ ੧੮੯੭ ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਇੰਜਨੀਅਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਮਾਰਤੀ ਹੁਨਰ ਦਾ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਕਾਲ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਡਾਕਘਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਥਲੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਐਚਿਸਨ ਚੀਫ਼ਸ ਕਾਲਜ ਵੀ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਉਲੀਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸਾਰਿਆ। ਉਹ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਏਨੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਤਕ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਸਰ ਐਡਵਰਡ ਸੱਤਵੇਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਉਸ ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ।

ਸਰ ਜੇ. ਬੀ. ਲਾਇਲ (੧੮੮੭-੧੮੯੨)

ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚਿਸਨ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ੭ ਜਨਵਰੀ ੧੮੮੧ ਨੂੰ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਬੀ. ਲਾਇਲ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਦਬਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਜੁਬਲੀ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਨਗਰ-ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਜ਼ਨਾਨਾ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਡਫ਼ਰਨ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਵਲੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿਵਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਸਰਵਿਸ ਫ਼ੋਰ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ।

੧੮੮੯ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਲੈਨਸਡਾਊਨ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਫੋਰਮਨ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬਾਕਾਇਦਾ ੨੫ ਨਵੰਬਰ ੧੮੮੯ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ।

੨੬ ਨਵੰਬਰ ੧੮੮੯ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਲੈਨਸਡਾਊਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਆਨਰੇਰੀ ਡਿਗਰੀ ਦਿੱਤੀ।

੧੮੯੦ ਵਿਚ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਪ੍ਰਿੰਸ ਐਲਬਰਟ ਵਿਕਟਰ ਆਫ਼ ਵੇਲਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਲਾਮੀ ਪਰੇਡ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ ਵੀ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ "ਐਲਬਰਟ ਵਿਕਟਰ ਪਟਿਆਲਾ" ਨਾਉਂ ਦਾ ਇਕ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਸਰ ਜੇ. ਬੀ. ਲਾਇਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਚਾਉ-ਬੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਵੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਠਿੰਡਾ-ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ-ਬਠਿੰਡਾ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਸਰਵੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਿਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਗਿਲਗਿਤ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਸੜਕ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਪਾਰ ਲਈ ਵੀ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਲਾਲਾ ਹੰਸ ਰਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਯਤੀਮ-ਖਾਨੇ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ-ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਵਨਿਤਾ ਆਸ਼ਰਮ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। 'ਆਰੀਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਅਤੇ 'ਵੈਦਿਕ ਮੈਗੇਜ਼ੀਨ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਜਾਰੀ ਹੋਏ।

ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਉਘੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਹੰਮਡਨ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ੧੮੯੦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ੧,੫੦,੦੦੦ ਰੁਪਏ ਦਾ ਚੰਦਾ ਦਾਨ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਾਨ ਦਿੱਤੇ।

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਾਲਜ ਕਿੱਥੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਲਾਇਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੁਝ ਮੋਹਰੀ ਸਿੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਅੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ੫ ਮਾਰਚ ੧੮੯੨ ਨੂੰ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਮੇਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ, ਐਫ਼. ਸੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋਏ।

ਸਰ ਡੈਨਿਸ ਫਿਟਜ਼-ਪੈਟਰਿਕ (੧੮੯੨-੯੭)

ਸਰ ਮੈਕਵਰਥ ਯੰਗ (੧੮੯੭-੧੯੦੨)

੧੮੯੨ ਤੋਂ ੧੯੦੨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ, ਦੋ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ : ਸਰ ਡੈਨਿਸ ਫਿਟਜ਼ਪੈਟਰਿਕ ਅਤੇ ਸਰ ਮੈਕਵਰਥ ਯੰਗ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਤੇ ਪਲੇਗ ਪਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤਬਾਹੀ ਫੈਲਾਈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਕੁਝ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰਾਨ ਇਲਾਕੇ ਸਿੰਜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦਾਣਾ-ਮੰਡੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਦੂਜਾ, ਫਿਟਜ਼ਪੈਟਰਿਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਜਲਾਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ੧੮੯੩ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨੌਰੋਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਦੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਦਨ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਇਸ ਦੀ ਸੁਆਗਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਸਰ ਮੈਕਵਰਥ ਯੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਇਜਲਾਸ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਐਨ. ਜੀ. ਚੰਦਰਾਵਰਕਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚ ੧੯੦੦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਜਲਾਸ ਇਸ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਹੀ ਲੋਕਮਾਨਯ ਸ੍ਰੀ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਚਨ ਉਚਾਰੇ ਸਨ:

"ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਾਡਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਹੱਕ ਬਦੇਸ਼ੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲੈਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ।"

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ।

[ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ
(੧੯੦੧–੧੯੬੦ ਈ)

੧੮੪੯ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਲੰਬੇ ਸੰਗਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਪੱਕ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਫੁੱਟ, ਪਰਸਪਰ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨੈ ਸਮੂਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਅੰਦੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ। ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਵੱਜੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਪ-ਪਰਚੰਡ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੁਧਾਰ-ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ, ਨਵੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਨਵੀਂ ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਭੂਮੀ-ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਵਾਪਰੇ। ਨਤੀਜੇ ਭਾਵੇਂ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੰਦੇ ਹੋਣ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੌ ਚਲ ਪਈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਉ ੧੮੪੯ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ।

ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਲੰਬੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੋਰਡ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰ ਰਖੇ ਗਏ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਕਿਫ਼ਕਾਰੀ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਦੂਸਰਾ ਮੈਂਬਰ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਤੀਸਰਾ ਮੈਂਬਰ ਮੈਨਸਲ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ-ਵਚਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਬੋਰਡ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਤ-ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ । ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਅਫ਼ਸਰ ਲਗਾਏ ਗਏ । ਇਹ ਸਭ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਬੰਗਾਲ ਵਰਗੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ । ਜੇ ਇਹ ਬੰਧਨ-ਰਹਿਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਪਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬੋਰਡ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਆਦਤਾਂ, ਸੁਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਜੋ ਗਲਤੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ।

ਬੋਰਡ ਦੇ ਹਰ ਜਤਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਾਜਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਜਿੱਤਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ-ਹੀਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਾ ਖੋਹੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਅਪੀਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਸ਼ਸਤਰ-ਹੀਣ ਕੀਤੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਕਾਇਆ ਤੁਰਤ ਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਮਨਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੁਲੀਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਪੰਜਾਬ ਰੈਜਿਮੈਂਟ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਹੱਦੀ ਫ਼ੌਜ (ਫਰੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਲਈ ਨਿੱਗਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ । ਡਾਕੂਆਂ, ਠੱਗਾਂ ਅਤੇ ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ੧੮੫੪ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, "ਮੈਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ

ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਬੰਗਾਲ ਨਾਲੋਂ ਜਿਹੜਾ ਲਗ ਭਗ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਹੈ ।"

ਬੋਰਡ ਦੇ ਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਸਦੀਆਂ-ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਦੂਸਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਸਾਦੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਨਿਯਮ ਇੰਨੇ ਸਾਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ । ਨਿਆਂ ਸਸਤਾ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਵੀ ਸੀ । ਕਾਨੂੰਨ ਕੋਈ ਓਪਰਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੁਚੱਜਾ ਇਕੱਠ ਸੀ ।

ਬੋਰਡ ਨੇ ਵਿਉਪਾਰ, ਸੜਕਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ । ਵਿਉਪਾਰਕ ਸਮਾਨ ਦੀ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਸਭ ਰੋਕਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਉਪਾਰ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਲੱਗਾ । ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਪਿਸ਼ੌਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਕਈ ਹੋਰ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਚਾਲ ਬਹੁਤੀ ਤੇਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ । ਫਿਰ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪੁਲਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਰੀ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ 'ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਂਤ' ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ।

ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘਟ ਸਫਲਤਾ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਰਕਮ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਤਾਰਨਾ ਨਕਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਧ ਗਈ । ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਪਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਲੀਏ ਲਈ ਨਕਦੀ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ । ਇਸ ਸਵਾਲ ਉਤੇ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉਤੇ ਲਾਰੰਸ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ੧੮੫੩ ਵਿਚ ਬੋਰਡ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਕੱਲੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ।

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ । ਨਕਦ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਛੋਟ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਐਗਰੀ-ਹੋਰਟੀਕਲਚਰਲ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਕਰਾਚੀ ਨਾਲ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਇਕ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ । ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ੧੮੫੬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ-ਤਾਰ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ । ਸੜਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਬਾਰੀ-ਦੁਆਬ ਨਹਿਰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ । ਚੁੰਗੀ-ਮਾਰ ਰਸਮ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧਵਾਰੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ੩੦ ਸਕੂਲ ਜ਼ਿਲਾ-ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਸੌ ਸਕੂਲ ਅੰਦਰਲਿਆਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ । ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤਥਾ ਉਰਦੂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋ ਗਈ । ਨਿਆਂ-ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼, ਥੋਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜਤਨ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਫ਼ਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸੀ । ਸਭ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ । ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਰ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਲਈ ਜੰਮ ਗਏ । ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਲਾਰੰਸ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ-ਭਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ।

ਲਾਰੰਸ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਨਤੀਜੇ ਇਹ ਸਨ—

(੧) ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ । ਪੁਰਾਣੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਰਸੂਖ਼ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਿਆ । (੨) ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਸਹਿਣੀ ਪਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀਏ ਜੋਗੀ ਨਕਦ ਰਕਮ ਜੁੜਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । (੩) ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਰਸੂਖ਼ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਨ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧਣ ਲੱਗਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ । (੪) ਰੇਲਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ੧੮੫੮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ੧੮੭੪ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪੜਾਉ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਹੀਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ।

੧੮੫੮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਚੀਫ਼-ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਹੁਣ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਜਮਰੌਦ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ । ੧੯੦੧ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰੂਪ ਇਹੋ ਰਿਹਾ । ਫਿਰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਕੇ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਦੇ ਛੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਾਰਥ ਵੈਸਟਰਨ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਪਰਾਵਿੰਸ (ਉੱਤਰ-ਲਹਿੰਦਾ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ।

੧੮੬੧ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਤਕਰਾ ਜੋ ਨਿਯਮ-ਬੰਧ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਨਿਯਮ-ਬੰਧ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਹਟ ਗਿਆ । ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਚਲ ਸਕੇ । ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ੧੮੬੧ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲਜ਼ ਐਕਟ ਨੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ-ਘੜਨੀ ਕੌਂਸਲ ਬਣਾ ਦੇਵੇ । ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ੩੬ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਦ ੧੮੯੭ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ । ੧੨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ੧੯੦੯ ਦੇ ਕੌਂਸਲਜ਼ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਵਧਾ ਕੇ ੨੪ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ (ਅੱਠ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਤੇ ਛੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਦਸ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰ) । ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਨੂੰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੌਂਸਲਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਮਤਦਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸੇ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਕਤ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਹ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦੇਵੇ ।

ਪਰਬੰਧਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ੧੮੫੮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਭਾਰੂ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ੧੮੪੯ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਰਾਪਤ ਸੀ, ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਸਭ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ੧੮੫੯ ਤੋਂ ੧੮੬੧ ਤਕ ਤਿੰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਸਿਵਲ ਪ੍ਰੋਸੀਜਰ ਕੋਡ ੧੮੫੯, ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਨਲ ਕੋਡ ੧੮੬੦, ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ ਪਰੋਸੀਜਰ ਕੋਡ ੧੮੬੧, ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ੧੮੬੬ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਫ਼ ਕੋਰਟ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਭ ਛੋਟੀਆਂ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ

ਕਿਉਂਕਿ ਨਵਾਂ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾ ਵੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਈ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਰੰਸ-ਕਾਲ ਦੇ ਮਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ੧੮੬੧ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨਵੇਂ ਪੁਲਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਰਾਇਲ ਆਇਰਿਸ਼ ਕੌਂਸਟੇਬੁਲਰੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਜ ਕਲ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਊਣਤਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਨਾਕਸ ਪਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਢਿੱਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਸਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਹਿਕਮੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਲਈ ੧੯੦੩ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਲੀਸ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਸੁਧਰ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਪੜਾਉ ਵਿਚ ਸਥਾਨਿਕ ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ (ਲੋਕਲ ਸੈਲਫ਼-ਗਵਰਨਮੈਂਟ) ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਲਾਰਡ ਰਿਪਨ ਦੀ ਉਦਾਰ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਦਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ (ਨਗਰ ਪਾਲਕਾਂ, ਮਿਊਨਿਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ) ਅਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ (ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਬੋਰਡਾਂ)ਦਾ ਇਕ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ-ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਘਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ।

ਭੂਮੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ੧੮੭੧ ਤੋਂ ੧੮੮੭ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਲ-ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ, ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਭੂਮੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੈ। ੧੮੮੦ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਭਾਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸਨ। (੧) ਕਾਸ਼ਤਾਂ ਬਾਰੇ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ; (੨) ਭੂਮੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਠੀਕ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦਾ ਕੰਮ, ਜਦ ਕਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ, ਥੋੜੇ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਭੂਮੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੌ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਪੂਰਾ ਰੀਕਾਰਡ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਸੁਧਾਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੀਹ-ਸਾਲਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਏਗਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦੋ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਹੋਏ। ਪਹਿਲਾ ੧੮੬੮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ੧੮੮੭ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਨਿਰਣਿਤ ਹੋ ਗਏ

ਅਤੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘਟ ਗਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਉੱਨਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਨਹਿਰੀ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਨਹਿਰੀ ਰਕਬਾ ੧੮੭੮ ਤੋਂ ੧੯੧੮ ਤਕ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਿਆ। ੧੮੬੬ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਨਹਿਰਾਂ ਪੁਟਾਉਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਗ ਪਿਆ। ੧੮੭੦ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਨਹਿਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ ੩,੭੦੦ ਮੀਲ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਪਛਮੀ ਜਮਨਾ ਨਹਿਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ੧੮੮੭ ਤੋਂ ੧੮੯੨ ਤਕ ਇਕ ਹੋਰ ਨਹਿਰ ਲੋਇਰ ਚਨਾਬ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਨਹਿਰੀ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਨੌ-ਆਬਾਦੀ ਜਿਹੜੀ ੧੮੮੬-੮੮ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬੇ-ਆਬਾਦ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਵਸਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੁੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਸਫਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ੧੮੯੨ ਵਿਚ ਲੋਇਰ ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹਣ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਸਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਲੋਇਰ ਜਿਹਲਮ ਨਹਿਰ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹਪੁਰ-ਸਰਗੋਧਾ ਦੀ ਬਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ੧੯੦੧ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਇਕ ਨਹਿਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨਹਿਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕੰਮ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲਈ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ੧੯੦੩ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨਹਿਰਾਂ ਖੁਦਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਰਨਲ ਜੈਕਬ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਨਹਿਰੀ ਸਿਉਂਤ (ਜਿਸ ਨੂੰ ੧੯੦੫ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੧੫ ਤੀਕ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ੭੦ ਲੱਖ ਪਾਉਂਡਾਂ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਦੀ ਬਾਰ ਵਸੀ) ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਅਪਰ-ਜਿਹਲਮ ਨਹਿਰ ਕੱਢੀ ਜਾਏ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿਚਲੇ ੩੫੦,੦੦੦ ਏਕੜ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਹੋਈ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਫੇਰ ਚਨਾਬ ਤੋਂ ਅਪਰ-ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ ਕਢੀ ਜਾਏ ਜਿਹੜੀ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਛੇ ਲੱਖ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਏਕੜ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਬੇ-ਆਬਾਦ ਅਤੇ ਬੰਜਰ ਰੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ। ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਜਾਲ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਏਕੜ ਰੜਿਓਂ ਹਲਾਂ ਥੱਲੇ ਆ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਈ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸਹਿਣੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ੧੮੬੦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦਾ ੯੯ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਰਕਬਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਜਰ ਸੀ, ੧੮੯੦ ਵਿਚ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ੧੯੧੫ ਤਕ ਮੰਟਗੁਮਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ੧੫੦ ਮੀਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕੇਵਲ ਝਾੜੀਆਂ ਢੱਕਿਆ ਹੀ ਸੀ।

ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਰਤਾਪ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੰਜਰ ਇਲਾਕਾ ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਚਮਨ ਬਣ ਗਿਆ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਹਿਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਬੁਰਾ ਵੀ ਸੀ । ੧੮੮੭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਉਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਵਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਗਿਆ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਮਾਰ ਥੱਲੇ ਆਏ ਇਲਾਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਸਰ ਗਏ ।

ਰੇਲਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ । ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਰੇਲਵੇ ਪਟੜੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਲੰਬੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਿਆ । ਛੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪੱਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ੧੮੯੦ ਵਿਚ ਕਣਕ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਲੱਖ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ ਫ਼ੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ । ੧੯੨੦-੨੧ ਤਕ ਇਹ ਵਿਉਪਾਰ ਵਧ ਕੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਇਕਾਹਠ ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ ਫ਼ੀ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੁਲ ਕੀਮਤ ਸਾਢੇ ਤੇਰਾਂ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਸੀ । ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਕਰੋੜ ਦਾ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਇਕੱਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਆਇਆ ।

ਪਰੰਤੂ ਸੂਦ-ਖੋਰੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ-ਕੰਡਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਅਤੇ ਨਿਰਅਰਥ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮੀ-ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭੋਂ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ (੧੮੬੬ ਵਿਚ ਦਸ ਰੁਪਏ ਫ਼ੀ ਏਕੜ, ੧੯੨੬ ਵਿਚ ਦੋ ਸੌ ਅਠੱਤੀ ਰੁਪਏ ਏਕੜ) ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਵਿਉਪਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਦਾਰ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀ (ਲੈਸੇ-ਫੇਅਰ) ਨੇ ਇਕਰਾਰ-ਨਾਮੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ (ਫਰੀਡਮ ਆਫ਼ ਕੰਟਰੈਕਟ) ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਅਤੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਨਵੇਂ ਅਸੂਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ । ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਸਮਝਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਆਪ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਪਾਰੀ ਲੋਕ । ਰਹਿੰਦੀ ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰ ਹੋ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਹ-ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ । ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਕ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲੀਆ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਸੌਖੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦੇ । ਦੂਜੇ ਲਗਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਭੂਮੀ-ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ । ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਰ ਲਗਾਨ ਦਾ ੧੨½% ਸੀ । ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਾਲ-ਬੀਮਾ ਫੰਡ ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਂਡ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਵਸੂਲ ਕੀਤੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ

ਹੀ ਹਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ । ਤੀਜੇ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ੧੮੬੦-੬੧, ੧੮੭੬-੭੮, ੧੮੯੬-੯੭, ੧੮੯੯-੧੯੦੧ ਦੇ ਕਾਲ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਾਲ ਵੀ ਬਰਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ । ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਤੇ ਵਧ ਰਹੀ ਕੀਮਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਕੁ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਣ ਲਗ ਪਈ । ੧੮੭੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਮਾਲ-ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਹੈ । ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ । ੧੮੮੦ ਵਿਚ ਕਾਲ-ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦਿਹਾਤੀ ਮਕਰੂਜ਼-ਪੁਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਲਾਤ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ । ਫਿਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ੧੮੬੮ ਵਿਚ ੫੩, ੨੬੪ ਸੀ, ੧੯੧੧ ਵਿਚ ੧,੯੩,੮੯੦ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ । ੧੮੯੬ ਵਿਚ ਥੋਰਬਰਨ ਦੀ 'ਮੁਸਲਮਾਨਜ਼ ਐਂਡ ਦੀ ਮਨੀ-ਲੈਂਡਰਜ਼' ਨਾਮੀ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅੱਖੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ । ਲਾਰਡ ਐਲਗਨ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਤਜਵੀਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ । ੧੮੯੬ ਵਿਚ ਥੋਰਬਰਨ ਨੇ ਹੋਰ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਕੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਹੁਣ ਗਲੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਾ ਹੀ ਖਾ ਜਾਣਗੇ । ਇਸ ਦਾ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਦੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ । ਇਸ ਦੇ ਉਪਾਉ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ੧੯੦੧ ਦਾ ਲੈਂਡ ਏਲੀਨੇਸ਼ਨ ਐਕਟ (ਕਾਨੂੰਨ-ਇੰਤਕਾਲ ਅਰਾਜ਼ੀ) ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਰਾਉਣ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਭੋਏਂ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਲਗਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨ ਲੋਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਹੀ ਬਚੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ੧੯੦੧ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਲ ਮੁੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ।

੧੯੦੧ ਦਾ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਇੰਤਕਾਲ ਅਰਾਜ਼ੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਅਧੂਰਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੱਲ ਸੀ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲੀਏ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਏ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾਏ, ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮਾਲੀਆ ਘਟਾਉਣ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ

ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਦਾਰਤਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਦੂਜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਉਦਾਰ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ੧੯੦੪ ਵਿਚ 'ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਕਰੈਡਿਟ ਸੁਸਾਇਟੀਜ਼ ਐਕਟ' ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਥੋੜੇ ਸੂਦ ਉੱਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਊਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ੧੯੧੨ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਲਹਿਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬੀਜ ਅਤੇ ਸੰਦ ਖ਼ਰੀਦਣ, ਵਾਧੂ ਉਪਜ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੰਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਪੰਜਾਲੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਟਿਕੀ ਰਹੀ। ਦੂਸਰਾ ਯਤਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ। ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਇਕ ਮਹਿਕਮਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੂਸਾ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ, ਤਾਂਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ੧੯੦੬ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਸਤ ਫ਼ਾਰਮ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਦਰਾਂ ਜ਼ਿਲਾ-ਫ਼ਾਰਮ ਅਤੇ ਨੌਂ ਹੋਰ ਫ਼ਾਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸਮਤ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਵਾਹੀ-ਯੋਗ ਭੋਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਨ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਖ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੂਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਧਨਾਢ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੧੯੦੪-੫ ਵਿਚ ਇਹ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ੧੯੦੬-੭ ਤਕ ੨੬੨੩ ਕਿਸਾਨ ਬਾਹਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਗਏ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਵੀਹ ਲਖ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਚੇਤਰਾਮੀ, ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜੀ, ਦੇਵ-ਧਰਮੀ, ਸਨਾਤਨ-ਧਰਮੀ ਆਦਿ ਕਈ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਪਰਚਲਤ ਹੋਈਆਂ। ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ (ਕੂਕੇ) ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਜੁਮਨ-ਹਿਮਾਇਤ-ਇਸਲਾਮ। ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਕੰਮ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਯੁਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੈਨੇਸੈਂਸ ਅਤੇ ਰੇਫ਼ਰਮੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ੧੮੫੭ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ-ਉਦੇਸ਼ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਜਾਗਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਬਣਤਰ ਇਕ ਮੁਤਵਾਜ਼ੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਬੁਤ-ਪੂਜ ਅਤੇ ਗਊ-ਬਧ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸੀ। ੧੮੬੯ ਤੋਂ ੧੮੭੨ ਤਕ ਇਹ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਅਤੇ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਨੇਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਰੰਗੂਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਖ਼ਤ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ੩੦-੩੫ ਸਾਲ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਪਿਆ। ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਰਾਜਸੀ ਜਾਗਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ 'ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ' ਵਰਗੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪਰਾਪੇਗੰਡਾ, ਕਾਲਾਂ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਨਹਿਰੀ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ, ਆਦਿ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋ ਨੇਤਾ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਰਸਿਧ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਈ। ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਲੋਨੀ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਨਹਿਰੀ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਅਤੇ ਆਬੀਆਨੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਸੁੱਟੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ੯ ਮਈ ੧੯੦੭ ਨੂੰ ੧੮੧੮ ਦੇ ਇਕ ਬੰਗਾਲ-ਘੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੇਠ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਂਡਲੇ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਕੈਦੋਂ ਬਾਦ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਦਇਆਨੰਦ ਐਂਗਲੋ ਵੇਦਕ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜੁਆਨ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੧੯੧੦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਲੈ ਲਈ ਗਈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ੧੯੧੫ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬੋਲੀ ਗਈ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮੁਆਫ਼ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ੧੯੦੯ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਟਰਕੀ, ਪੈਰਸ, ਜਨੇਵਾ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਰਾਏ-ਡੀ-ਜਨੀਰੋ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨ-ਫ਼ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਗਠ-ਜੋੜ ਕਰ ਲਿਆ।

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ-ਨਾਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਹ ੧੯੦੮ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਧਵਾਟੇ ਛਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ੧੯੦੮ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਬਾਰਾ ਯੂਰਪ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਬੰਦੇ ਮਾਤ੍ਰਮ' ਕੱਢਿਆ। ੧੯੧੦ ਵਿਚ ਉਹ ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨ ਸਭਾ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਉੱਘੇ ਮੈਂਬਰ ਦੀਨਾ ਨਾਥ (ਪੰਜਾਬੀ) ਅਤੇ ਚੈਟਰਜੀ (ਬੰਗਾਲੀ) ਸਨ। ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਇਸ ਸਭਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਲਾਲਾ ਅਮੀਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ੧੯੧੧ ਵਿਚ ਹਰਦਿਆਲ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ (ਅਮਰੀਕਾ) ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਸਨੀਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਜਾ ਚਲਾਈ। ੧੯੧੩ ਵਿਚ 'ਗ਼ਦਰ' ਨਾਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁਧ ਉਭਾਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬਣਾਈ ਨੌ-ਜੁਆਨ ਸਭਾ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ੧੯੧੨ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਉਤੇ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ, ੧੯੧੩ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲਾਰੰਸ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਬੰਬ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਭੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਕੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਦੌੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਜਾਪਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੜਾਉ ੧੯੧੪-੧੯੧੯ ਤਕ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁਧ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ। ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਹੀ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਸਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਦਦ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੁਲ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ½ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਲਖ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ੩,੮੦,੦੦੦ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਕ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਇਕੱਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਸੀ। ੨੫ ਲੱਖ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵੱਸੋਂ ਵਿਚੋਂ ੯੦,੦੦੦ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ੧੪ ਨੰਬਰ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੀ ਗੈਲੀਪੋਲੀ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਵਿਖਾਈ ਬਹਾਦਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਰਹੇਗੀ। ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ੨½ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਚੰਦਾ ਅਤੇ ੧੧½ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਾਇਕ ਅਤੇ ਸੈਨਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਢਾਲ (ਸ਼ੀਲਡ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ), (ਸਪੀਅਰਹੈਡ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ) ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ

ਕਿਰਪਾਨ-ਧਾਰੀ ਬਾਂਹ (ਸੋਰਡ-ਆਰਮ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ) ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਓ'ਡਵਾਇਰ ਸੀ, ਜੋ ਕੌਂਸਲਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵੈਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ, ਅਤੇ ਇਖ਼ਤਿਆਰਾਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਤਨ, ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੋ ਸਖ਼ਤੀ ਅਤੇ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਓ'ਡਵਾਇਰ ਨੇ ਵਰਤੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਬਦਨਾਮ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਡਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ੧੯੧੯ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਜੁਆਲਾ-ਮੁਖੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਟਣ ਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਡਰ ਹੋਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਕੁਝ ਸੰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰੋਂ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਸਨ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਉਲਟਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ੧੯੦੫ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਆਰਥਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੂਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਉਲਝਣਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਕਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ। ਪਹਿਲੋਂ ੧੯੧੩ ਵਿਚ ਸਾਨ-ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਸਿੱਖ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਗ਼ਦਰ' ਨਾਲ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜੂਲੇ ਥੱਲਿਓਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਘਬਰਾ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਇਨਗ੍ਰੈਸ ਆਰਡੀਨੈਂਸ' ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁੜੱਤਣਦਾਰ ਹੋ ਗਈ, ਜਦ ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਕੌਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ੪੦੦ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ੬੦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਮੇਤ ਦੂਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਹੁਗਲੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਉਹ ਮੰਦ-ਭਾਗੇ ਪਰ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕ ਸਨ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਜਾਪਾਨੀ ਜਹਾਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵਸਣ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੈਨਕੂਵਰ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਅਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਿਰਾਸ਼ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਕੌਮਾ-ਗਾਟਾ ਹੁਗਲੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੈਦੀ ਹਮਲਾਵਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਟਾਕਰੇ ਹੋ ਗਏ, ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਕਈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਈ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ । ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ, ਪਰ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਇਹ ਸਭ ਨਿਸਫਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

ਦੂਸਰੀ ਕਰੋੜੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪਰਤਾਪ ਤੇ ਬਰਕਤੁੱਲਾ ਸਨ । ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਬੜਾ ਯਤਨ ਪਿੰਗਲੇ ਅਤੇ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬਾਸੂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਦਫ਼ਤਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਦ ੧੯੧੫ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੈਨਕਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਵਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਖ਼ਬਰ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਪਰ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ । ੧੭੫ ਆਦਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੩੬ ਮੁਜਰਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੦ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ੫੮ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਦੇਸੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ੫੮ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੈਦਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੮ ਦਾ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ੧੨ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਲਗ-ਪਗ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਅਤੇ ਬਰਕਤੁੱਲਾ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਅੱਗੇ ਬਰਲਿਨ ਪੁਜ ਗਏ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਾਰਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ । ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪਰਤਾਪ ਅਤੇ ਬਰਕਤੁੱਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਜਰਮਨ ਫ਼ੌਜੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਬਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪਾਨ-ਇਸਲਾਮੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਸਕਣ । ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਇਕ ਆਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪਰਤਾਪ ਅਤੇ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਬਰਕਤੁੱਲਾ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਤੁਰਕੀ, ਅਰਬ, ਈਰਾਨ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਰੂਸ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਭ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਣ । ਇਕ ਖ਼ੁਦਾਈ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਪਰੰਤੂ ਪਿੰਗਲੇ ਅਤੇ ਬਾਸੂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੜੀ ਗਈ । ਜਦ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਫੜ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਂਡਾ

ਹੀ ਫੁੱਟ ਗਿਆ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਚੁਕੰਨੀ ਹੋ ਗਈ । ਡੀਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫਿਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾ ਖੜੀ ਹੋ ਸਕੀ ।

ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮ ਜ਼ਾਬਤੇਬੰਦੀ, ਫ਼ੌਜੀ ਉਗਰਾਹੁਣ ਅਤੇ ਲੋਕ ਦਬਾਊ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਰਹਿੰਦੀ-ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਮਹਿੰਗਾਈ, ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੀ ਤੋਟ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਰਾਬੇ ਅਤੇ ਇਨਫ਼ਲੂਐਨਜ਼ਾ ਆਦਿ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਗਈ । ੧੯੧੮ ਵਿਚ ਧੜਾ-ਧੜ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਜਨਤਾ ਦਾ ਦੁਖ-ਕਲੇਸ਼ ਅਸਹਿ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਵਧੇਰੇ ਬੱਧੀ-ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਵਿਉਪਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇਦਾਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਉ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਾਲਤ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ।

੧੯੧੯ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਉ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ੧੯੩੭ ਤਕ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ੧੯੧੮ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ । ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਵਾਹਿਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦੇਣਗੇ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਮੁੱਕਦਿਆਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਿਰ ਗਈਆਂ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਅਤੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਕਿਵੇਂ ਭੁੱਖ, ਨੰਗ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ ਜਾਪਿਆ । ਫਿਰ ਇੰਨੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਰੌਲਟ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਬਣਾਈ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਝਾਉ ਦੇਵੇ ਕਿ ਡੀਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ 'ਅਨਾਰਕੀਕਲ ਐਂਡ ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਕਰਾਈਮਜ਼ ਐਕਟ' ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਜਾਂ 'ਕਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ' ਕਰਕੇ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਰੋਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫੈਲ ਗਈ । ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪਰ ਹੜਤਾਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਤਿਪਾਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਜਦ ਇਸ ਜ਼ੋਰ ਜਬਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਆਮ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਡਾਇਰ ਨੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੇ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਨਿਹੱਥੇ ਤੇ ਬਿਦੋਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪੂ

ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾ ਲਗ ਕੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਥੇ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਸੀ, ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਅਗਸਤ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਤ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲੂੰ-ਕੰਡੇ ਖੜੇ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਇਨਾਮ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮਿਲਿਆ। ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਲਸਾ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ।

ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਅੰਤ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਮੰਨਣ ਪਰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਧਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਾਂਟਫੋਰਡ ਰੀਫਾਰਮਜ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਧ-ਪਚੱਧੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਹਕੂਮਤ (ਡਾਇਆਰਕੀ) ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਪਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ ਫ਼ਾਰ ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪਰਾਂਤ ਉਤੇ ਕੁਝ ਘਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਕੇ ੯੪ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੭੧ ਚੁਣੇ ਹੋਏ, ੧੫ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ੮ ਅਣ-ਚੁਣੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਕ ਰਾਖਵੇਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੌਂਸਲਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਹ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਅੱਗੇ ਉਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਅਰਾਖਵੇਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਤਰੀ ਲੈਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੁਝ ਘਟ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਉਤਰਦਾਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਸ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਬੀਜ ੧੯੦੯ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ-ਚੋਣ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਕਈ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫ਼ਿਰਕੂ ਲੀਹਾਂ ਪਰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਾਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰਨ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਦੀ ਸਰਨ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਿੱਤ-ਵਿਭਾਗ ਰਾਖਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਥੁੜ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਰਾਖਵੇਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਾ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੱਲਣ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵਿਗੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਲਾਭ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ। ਸਥਾਨਕ, ਸ੍ਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਇਥੇ ਵੀ ਰੁਪਏ ਦੀ ਥੁੜ ਰੜਕੀ

ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੀ ਰਹੀ। ੧੯੦੯ ਦੇ ਅਕੇਂਦਰੀ-ਕਰਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਲੋਕਲ-ਕਮੇਟੀਆਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਿਛੋਂ ੧੯੧੭ ਵਿਚ ਮਾਂਟੇਗੂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਚਾਇਤ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੇਂਡੂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਏਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਇਕ ਬੋਰਡ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਉਂਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਥੁੜ ਨੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ।

੧੯੧੯ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਸਰ ਜੋਨ ਮੇਨਾਰਡ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਗੀ ਸੇਵਾ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਵੰਡੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ੧੧ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ੩੩ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸੀਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਉੱਠ ਖੜੋਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉੱਠਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰਸਪਰ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਰਾਜਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ੧੯੨੧ ਦੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਿੱਧੇ ਮੋਰਚੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ, ਜੋ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਐਕਟ ੧੯੨੫ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪਰਬੰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ੧੯੨੧ ਤੋਂ ੧੯੨੫ ਤਕ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਅਕਾਲੀ ਮਰਦ ਅਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਏ, ਚਾਰ ਸੌ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ, ਲਗ ਪਗ ਸੱਤ ਸੌ ਪੇਂਡੂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਲਖ ਤੋਂ ਵਧ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦੋਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ, ੧੯੨੧-੨੩, ਤਕ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨੱਕ ਵਿਚ ਦਮ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਅੰਤ ੧੯੨੪ ਵਿਚ ੯੧ ਬਬਰ ਫੜੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ੧੧ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਦੇਸੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਸਤ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਕੈਦਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮੋਰਚਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ

ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਜਦ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫੁਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ।

ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਆਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਹਿਰੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਰੀ ਸੀ । ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਤਲੁਜ ਵਾਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਉਤੇ ਚਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ੨੩ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ੧੨ ਮੌਸਮੀ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ੫੫ ਲੱਖ ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਉ ੧੯੨੪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੂਸਰੀ ਥਲ-ਯੋਜਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ ਦੀ ਪੰਜਾਹ ਲਖ ਏਕੜ ਭੋਂ ਵਿਚੋਂ ੨੦ ਲੱਖ ਏਕੜ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਪਰ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੱਖਰ ਬੈਰਾਜ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪੁਜਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ । ਤੀਸਰੀ ਹਵੇਲੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਬਲਿਓਂ ਦੋ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਇਕ ਨਹਿਰ ਕਢ ਕੇ ਅੱਠ ਲੱਖ ਏਕੜ ਖਾਲੀ ਭੋਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਹ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਥੁੜ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ, ਪਹਿਲੀ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ, ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ।

ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਯਤਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾਤੀ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ ੧੯੩੧ ਵਿਚ ੨੪੦੦ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸੰਦ ਅਤੇ ਬੀਜ ਪਰਚਲਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾਕ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲਾਭ ਨਾ ਉਠਾਇਆ । ਸਹਿਕਾਰਤਾ (ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ) ਲਹਿਰ ਨੇ ਵੀ ਹੋਰ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੯੩੧ ਵਿਚ ੨੧੦੦੦ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੇ ਲੱਖ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ । ਪਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੋ ਸੁਧਾਰ ੧੯੧੯ ਤੋਂ ੧੯੨੯ ਤਕ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਇੰਨਾ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਉ ਸੀ ਜੋ ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਨੇ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ—"ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆਂਦੀ । ਜੀਵਨ ਮਿਆਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਪਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਜਾਗਰਤੀ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਛੇੜੀਆਂ । ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ੧੯੨੯ ਤਕ ਘਟਦੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ-ਸਾਹੂਕਾਰ ਸਨ" । ਜਦ

੧੯੨੯ ਵਿਚ ਮੰਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਫਿਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਮੁੜ ਚਮਕਣ ਲੱਗਾ । ਮੰਦੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਿਸਾਨ-ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਕਿਉਂਕਿ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਜਬੂਰੀ ਹੋਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਦੁਬਾਰਾ ਸਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ । ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ । ੧੯੦੧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ । ਸਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਗਈ । ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਹਿੰਗ ਰਿਹਾ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਰਸੂਖ਼ ਘਟਦਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੰਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਜ਼ੀਰ ਸਰ ਫ਼ਜ਼ਲਿ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ । ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ (੧) ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਅਕਾਊਂਟਸ ਐਕਟ ੧੯੩੦ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹਿਸਾਬ ਰਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ । (੨) ਰਲੀਫ਼ ਔਫ਼ ਇੰਡੈਟਿਡਨੈੱਸ ਐਕਟ ੧੯੩੪, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੂਦ ਘਟ ਕਰਨਾ, ਕਰਜ਼ਾ ਸਮੇਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲਾ ਕੱਢਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ । (੩) ਡੈੱਟਰਜ਼ ਪਰੋਟੈਕਸ਼ਨ ਐਕਟ, ੧੯੩੬ ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਬਰੇਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿੰਡ-ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ (ਰੂਰਲ-ਅਪਲਿਫ਼ਟ ਮੂਵਮੈਂਟ) ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਸੀ । ਬਰੇਨ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁੜਗਾਉਂ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ । ੧੯੩੩ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰੂਰਲ ਰੀਕੰਸਟਰੱਕਸ਼ਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ । ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ । ਲੇਕਨ ਜੋ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਦਾ ਫਲ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਉੱਦਮ ਦਾ, ਅਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਚਾਰਜ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਅਗਲਾ ਪੜਾਉ ੧੯੩੭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੪੭ ਤਕ ਹੈ । ੧੯੧੯ ਦੇ ਐਕਟ ਹੇਠ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਦੋ ਅਮਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਾਂਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ੧੯੩੫ ਵਿਚ ਇਕ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਐਕਟ ਦਾ ਪਰਾਂਤਕ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੩੭ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ । ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ । ਨਵੀਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਧਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਸੌ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਸਭ ਮੰਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਜਾਣ ਲਗੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਉਹ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਨਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਪੱਕੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪਹਿਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਬਣਾ ਦੇਵੇ।

ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਥ ਆਈ ਜਿਹੜੀ ਸਰ ਫ਼ਜ਼ਲਿ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਸਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮਲਕ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਇਸ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ। ਚੌਧਰੀ ਛੋਟੂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਉਸ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨੋਰਥ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ :—

੧. ਇੰਤਕਾਲ ਅਰਾਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ (ਦੂਸਰੀ ਤਰਮੀਮ) (ਲੈਂਡ ਏਲੀਏਨੇਸ਼ਨ ਐਕਟ) ੧੯੩੮। ਇਸ ਨਾਲ ਬੇਨਾਮੀਆਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਸਾਹੂਕਾਰ ਕਿਸੇ ਜੱਟ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ।

੨. ਇੰਤਕਾਲ ਅਰਾਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ (ਤੀਸਰੀ ਤਰਮੀਮ) ੧੯੩੮। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨ-ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਹਿਣੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

੩. ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ (ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਮਨੀ-ਲੈਂਡਰਜ਼) ਐਕਟ ੧੯੩੮। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਾਹੂਕਾਰ ਲਈ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਲਸੰਸ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

੪. ਰਹਿਨ-ਮਨਸੂਖੀ ਕਾਨੂੰਨ (ਰੈਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨ ਔਫ਼ ਮੌਰਗੇਜਡ ਐਕਟ), ੧੯੩੮। ੧੯੦੧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗਹਿਣੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਨ-ਨਾਮੇ ਮਨਸੂਖ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਕੇਵਲ ਖ਼ਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਸਿਲੀਏਸ਼ਨ (ਸਮਝੌਤਾ) ਬੋਰਡ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਦੇ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ੧੯੩੯ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰੈਗੂਲੇਟਿਡ ਮਾਰਕਿਟਸ ਐਕਟ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਚੀਫ਼ ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਆਫ਼ੀਸਰ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ।

੧੯੩੯ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਸੰਸਾਰ ਯੁਧ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਧਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਦ ਉੱਤੇ ੧੯੪੭ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਵਾਸਤੇ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਭਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਉਖੜ ਕੇ ਜੰਗੀ ਜਤਨਾਂ ਵਲ ਲਗ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਉ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਥੁੜ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਚੋਰ-ਬਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ੧੯੩੯-੧੯੪੦ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ੧੯੩੯ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਉਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਭਾਉ ਵਧਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਥੁੜਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਨਾ ਚੋਰ-ਬਜ਼ਾਰੀ ਬੰਦ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ-ਖੋਰੀ ਰੁਕੀ। ਸਗੋਂ ਵੱਢੀ-ਖੋਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੋਰ ਵਧ ਗਏ। ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ, ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਹਥ ਰੰਗ ਲਏ, ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ, ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਪਤਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਹਾਂ, ਜੰਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਕੰਦਰ-ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਵਲ ਕਾਂਗਰਸ ਹੀ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਮਾਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ੧੯੪੨ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਲੜਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਸਰ ਸਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮਲਿਕ ਸਰ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਧੱਕ ਅਤੇ ਕੂੜ-ਕਰਨੀ ਨੇ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ (੧੯੪੭)

੧੯੪੫ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਚਰਚਲ ਪਾਰਟੀ ਹਾਰ ਖਾ ਗਈ ਅਤੇ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਜਿੱਤ ਗਈ। ਜਦ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਬਣਿਆ, ਤਾਂ ਐਟਲੀ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਉਸ ਨੇ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਕੇ ਮੰਨ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਹੋਰ ਰੁਕੀ ਰਹੇ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ

ਹੋਏ ਹੋ ਗਏ । ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ੧੯੪੦ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ੧੯੩੭ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਬਾਰੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਭਰਿਆ ਰਵੱਈਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ੧੯੪੦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੀਗ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਅੜੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਭ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੰਗ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨੀ ਪੈ ਗਈ । ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦੀ । ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ । ਜਦ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਮਾਸਟਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਐਲਾਨ ਮਗਰੋਂ ਰੈਡਕਲਿਫ਼ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਏ—ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, (ਤਹਿਸੀਲ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ ਛੱਡ ਕੇ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਰੋਹਤਕ, ਹਿਸਾਰ, ਅੰਬਾਲਾ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਕਾਂਗੜਾ, ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਗੁੜਗਾਉਂ । ਇਹ ਵੰਡ ਸਿਰਫ਼ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦਾਂ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ । ਵੰਡ ਦਾ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਇਦ ਠੰਡੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗੂ ਵੱਢਣ ਟੁੱਕਣ ਲਗ ਪਏ । ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਨਿਕਲੇ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਰਦ, ਬੱਚੇ, ਤੀਵੀਆਂ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਉਧਾਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਲੁੱਟੀ ਗਈ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਭੁਰਦੀ-ਭੁਰਦੀ ਅਨਰਥ ਅਤੇ ਕਤਲਆਮ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਧਰੋਂ ਉਧਰ ਅਤੇ ਉਧਰੋਂ ਇਧਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜਾਣ ਲੱਗੇ । ੪੦ ਲੱਖ ਪਨਾਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਤੇ ੬੫ ਲੱਖ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਉਧਰ ਗਏ । ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਲੋਕ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਤੁਰੀਏ ਸਹਿੰਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਏ । ਗੱਡੀਆਂ, ਮੋਟਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਥਾਈਂ ਫਸਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ । ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਬਹਾਦਰ ਸਨ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿ ਗਏ ।

ਵੰਡ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਵਿਚ । ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਣਕ ਦੀ । ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਬਾਗ਼, ਕਪਾਹ ਦਾ ੭੦% ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕਪਾਹ ਦਾ ੯੯% ਰਕਬਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹਿਰੀ ਰਕਬੇ ਦਾ ਤਿੰਨ-ਚੁਥਾਈ ਭਾਗ ਉਸ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵੰਡ ਦਾ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ । ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਤੇਲੀ, ਜੁਲਾਹੇ, ਤਰਖਾਣ, ਲੁਹਾਰ, ਧੋਬੀ, ਮੋਚੀ ਅਤੇ ਘੁਮਿਆਰ ਸਭ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਪੜਾਉ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤਕ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਲਗ ਪਗ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਮਗਰੋਂ ੧੫ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ । ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ ੧੯੫੧ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ੧੯੩੫ ਦੇ ਐਕਟ ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੧੯੪੭ ਦੇ ਐਕਟ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਕਢ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਨਵਾਂ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਹ ਵਿਧਾਨ ੨੬ ਜਨਵਰੀ ੧੯੫੦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਅਗਲੇ ਸਾਲ ੨੬ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ ।

੧੯੫੬ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਤੇਰਾਂ ਜ਼ਿਲੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ । ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਅਨ (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੈਪਸੂ) ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੜਗਾਉਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਾਘੇ ਤਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਪੈਪਸੂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਭ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ 'ਬੀ' ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਰਾਜ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੈਪਸੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖ ਕਰਤੱਵ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ, ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੱਚਾ ਸਮਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਉਦਰ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਖ਼ੁਰਾਕ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਐਸੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨੇ ਪਏ ਜਿਹੜੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ । ਰੇਲਾਂ,

ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ, ਕੁਝ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਕੁਝ ਉਪਜ ਵਧੀ, ਕੁਝ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫ਼ਰਕ ਆਇਆ, ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੀ ਅਤੇ ਘਰ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦਿਸਣ ਲੱਗੇ । ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ । ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ (ਵੈਲ-ਫੇਅਰ) ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਣਾ ਸੀ । ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹੁਣ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪਖੋਂ, ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ, ਅਰਥਾਤ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ੧੯੫੦ ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਰਹੀ । ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਪਹਿਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੈਂਪ ਲਗਾਏ ਗਏ, ਰੋਟੀ ਕਪੜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਫਿਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਾਉਣਾ ਸੀ । ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਫਿਰ ਕਾਫ਼ੀ ਛਾਣਬੀਨ ਮਗਰੋਂ ਪੱਕੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਮੁੜ-ਵਸਾਊ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਵੰਡ ਤੋਂ ਝਟ ਪਟ ਬਾਅਦ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਭਾਵੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਸਫਲਤਾ ਹੋਈ ਹੈ । ੧੯੫੦ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ੧੯੫੦-੫੧ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ-ਵਰਸੀ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ੧੯੫੫-੫੬ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਪੰਜ-ਵਰਸੀ ਯੋਜਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ । ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੀਜੀ ਪੰਜ-ਵਰਸੀ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ-ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਹ ਉੱਨਤੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਪਿਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਹ ਹਨ । ਭਾਖੜਾ-ਡੈਮ ਅਤੇ ਨੰਗਲ-ਡੈਮ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰ-ਨਾਮੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਿੰਜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ । ਨਵੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਏਕੜ ਬੇ-ਅਬਾਦ ਤੇ ਬਰਾਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਹੈ । ਪਿੰਡਾਂ [illegible]

ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਲ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਫ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ । ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਟੈਕਨੀਕਲ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਹਨ । ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਉਦਯੋਗਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕਈ ਸਨਅਤੀ ਆਬਾਦੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਛੋਟੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਤਸੱਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਦੂਸਰੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਦਸਤਕਾਰੀ ਲਈ ਨੌ ਕਰੋੜ ਚੌਤੀ ਲੱਖ ਸੋਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਲ ਖ਼ਰਚ ਦਾ ਕੇਵਲ ੫.੭%ਸੀ । ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਕਮ ਵੀ ਖ਼ਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਕਰੋੜ ੯੪ ਲਖ ਬਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਖ਼ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਲ ਖ਼ਰਚ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ੩.੨% ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਨਅਤ ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਬਹੁਤ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜਿੰਨੀ ਉਪਜ ਵਧਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਸੇਮ ਅਤੇ ਥੂਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਕਾਰਥ ਗਈ ਹੈ । ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਲਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਢੁਕਵਾਂ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਠਨ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੀ ਰੁਕਾਵਟ ਫ਼ਿਰਕੂ-ਪੁਣਾ ਹੈ । ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਨਾਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਵੀ ਅਜਾਈਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਚੰਗੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੯੪੭ ਦੇ ਝੱਖੜ ਦਾ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਪਰੰਤੂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੁਆਲ ਉੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਆ ਗਏ । ੧੪ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਘੋਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਸੱਚਰ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇਗਾ । ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਤ-ਭੇਦ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਢਲੀ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਿੰਦੀ ਅਪਣਾਇਆ। ੧੯੫੧ ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਜਦ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ੍ਰ-ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਵਾਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਬੇ-ਤਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਕੜਾਜ਼ ਮਨਸੂਖ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਝਗੜਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਝਗੜੇ ਦੇ ਨਾ ਹੱਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਹਰੇ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੨,੦੦੦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ੬੪ ਦਿਨ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਬਾਦ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜਦ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿਮਾਚਲ ਨੂੰ ਵਖਰਿਆਂ ਹੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੈਪਸੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੬ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੂੰਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਬੇ-ਚੈਨੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਰਿਜਿਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋ ਹਲਕੇ ਹਨ, ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹਿੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਹਲਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਲਾਕਾਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਕੇਵਲ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਇਹ ਨਿਬੇੜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਲ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਪੈਪਸੂ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੱਚਰ-ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਲਾਗੂ ਰਹੇਗਾ। ਰੀਜਿਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਾ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਪਰੰਤੂ

ਇਹ ਆਸ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜਨ-ਸੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਿਜਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਨਾਲ ਸੂਬੇ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬੜੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਿਜਿਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਲ ਦਵਾਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਬਦਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ੧੯੬੦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦਾ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪਰਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਭੀ ਪਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਗਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੨੪-੨੫ ਮਈ ੧੯੬੧ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਫੜ ਜਾਏ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਬਾਊ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਅਸਰ ਉਲਟਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ੩੦,੦੦੦ ਤੋਂ ਵਧ ਬੰਦੇ ਫੜੇ ਗਏ। ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਹੁਣ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਦਸ਼ਾ ਵੇਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਾਲੀਂ ਕਿਸੇ ਪਾਏਦਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਹੋਰ ਕਾਲੇ ਡਰਾਉਣੇ ਬੱਦਲ ਮੰਡਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਬੋਲੀ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਿਛਲਿਆਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨਕ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਰਿਜਿਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਦੂਰ-ਰਸ ਹੋਣਗੇ।

[ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈ-ਮਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਮਸੀਹਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਧਰਮ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ। ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੇਲਾ ਥੋਮਾ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਕਲੀਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਉਂ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਨਸਤੂਰੀ ਮਸੀਹੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਥੇ ਵਸ ਰਹੇ ਸਨ।[1]

ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜੈਸੂਇਟ ਰੋਮਨ ਕੈਥਲਕਾਂ ਨੇ ਨਿਪੁੰਨ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਯੋਗ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫਤਹਿਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਭੇਜਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੂਡਲਫ ਅਕੂਆਵੀਵਾ, ਇਮਾਨੂਏਲ ਪਿਨਹੇਰੋ, ਜੇਰੋਮ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਅਤੇ ਬੈਨੇਡਿਕਟ ਗੋਜ਼ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗਿਰਜਾ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਪਤਿਸਮੇ ਦੇਣ।[2] ਅਕਬਰ-ਨਾਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਰੂਡਲਫ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਾਈਬਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮੌਲਵੀ ਵੀ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘੇ। ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ।[3] ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੈਸੂਇਟ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਧੂ ਹੀ ਸਨ ਸਗੋਂ ਪਾਰਸੀ, ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਮਸੀਹੀ ਸਾਧੂ ਵੀ ਸਨ।[4] ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਬੜੀ ਔਖੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਰਗਾ ਅਣਥੱਕ ਯਾਤਰੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਖੋਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੀਹੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਨ ਈਸਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਵਿਲਿਅਮ ਕੇਰੀ ਨੇ ਸਨ ੧੮੧੯ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਨੇਮ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਉਲਥਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਖਿੱਚ ਹੈ।

1 ਲਾਤੂਰੈੱਟ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਕ੍ਰਿਸ਼ਚੀਐਨਿਟੀ, ੮੦, ੯੮੦।
2 ਮੈਕੇਂਜ਼ੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਚੀਐਨਿਟੀ, ਦੀ ਲੈਂਡ ਔਫ ਇੰਡੀਆ, ੧੮੧-੮੨।
3 ਆਸ਼ਰਫ, ਦੀ ਮਿਸ਼ਨ, ੨੪੫। 4 ਉਹੀ, ੭੦।

ਪਹਿਲੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ

ਰੋਮਨ ਕੈਥਲਕ ਮਿਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਪਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਡੰਗ-ਟਪਾਊ ਅਤੇ ਚੰਦ-ਰੋਜ਼ਾ ਹੀ ਸਨ। ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਏ। ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕਲੀਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਸੀਹ ਦਾ ਮਹਾਨ ਹੁਕਮ ਕਿ 'ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਚੇਲੇ ਬਣਾਓ' (ਮੱਤੀ ੨੮ : ੧੯), ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੇ ਬਾਰਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਇਹ ਸਾਫ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੰਗਲ ਸਮਾਚਾਰ 'ਸਭ ਲੋਕਾਂ' ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਸੀਹੀ ਕਲੀਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜਾਗੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਪਰੰਤੂ ਨਵੇਂ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਮੈਥੋਡਿਸਟ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਆਇਰਲੈਂਡ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਲੀਅਮ ਬਟਲਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੇਮਜ਼ ਮਿੱਲ ਥੋਬਰਨ, ਐਡਵਿਨ ਵਾਲਸ ਪਾਰਕਰ ਅਤੇ ਜਾਰਜ ਬੋਵਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ੧੮੫੬[5] ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨ (ਕਲੀਸਿਆ) ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਾਦਰੀ ਐਂਡਰੀਊ ਗਾਰਡਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਖਰਚ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ (੧੭ ਡਾਲਰ) ਹੀ ਸਨ[6]। ਐਂਗਲੀਕਨ ਕਲੀਸਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਟਰੀ ਜਾਂ ਸਿਵਲ ਦੇ ਅਫਸਰ ਰਹੇ ਸਨ।[7] ਕਈ ਪਾਦਰੀ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਾਟ ਪਾਦਰੀਆਂ (ਬਿਸ਼ਪਾਂ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਲਈ ਥਾਪਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਵਲ ਵੇਖਣਾ ਪਿਆ। (ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਪੰਨਾ ੧੬੪)। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੁਣ ਤੀਕਰ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਜਾਂ ਬੇੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਘੁੰਮੇ ਫਿਰੇ ਤਾਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ

5 ਹੋਲਿਸਟਰ, ਦੀ ਸੈਂਟੇਨਰੀ ਔਫ ਦੀ ਮੈਥੋਡਿਸਟ ਚਰਚ, xxii।
6 ਗੋਰਡਨ, ਅਵਰ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਅਧਿਆਇ ੧।
7 ਕਲਾਰਕ, ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਧ ਮਿਸ਼ਨਜ਼, ੧।

ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੋਹਾ ਆਣ ਪਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੀਕਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁਛ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਲੌਰੰਸ ਅਤੇ ਮਿਊਟੀਗੋਮਰੀ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਉਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸੀਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਆਪਣੀ ਬੁੱਤ-ਪੂਜ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।[8] ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿੱਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਿਕ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਖਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿਰਾਮਪੁਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਰਾਉਂਦੀ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਡਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਜ਼ੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੱਤੀ ਦੀ ਇੰਜੀਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜੋ ਕਾਪੀਆਂ ਵੰਡਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਰਾਠਾ ਯੁੱਧ ਛੇੜਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਾਦਰੀ ਜੇਨ ਸੀ. ਲੋਰੀ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ੧੮੩੪ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਉਂ ਆਪਣਾ ਦਰਿਆ ਵਾਲਾ ਸਫ਼ਰ ਦਸਦੇ ਹਨ[9]:

ਅਗਸਤ ੫—ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹਵਾ ਇੰਨੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰਹੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਠਹਿਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਰੁਕੇ ਰਹੇ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਵਗੀ। ਦਰਿਆ ਐਥੇ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਚੌੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਉਸ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਹਵਾ ਬੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਾਂਗੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਹਿਬ, ਉਸ ਦੀ ਮੇਮ ਸਾਹਿਬਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਮੇਮ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇੜੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੇੜੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲਗਣ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਡੁਬ ਗਈ। ਕਈ ਦੇਸੀ ਬੇੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਲ-ਬੇੜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਸਨ, ਵੀ ਡੁੱਬ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰ-ਬੇੜੀ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਬੇੜੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬਚਾਈ ਗਈ। ਦਰਿਆ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਗਦੀ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬਾਰਸ਼ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਭਿੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਥੱਕ ਗਿਆ। ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਟੱਬਰ ਨੇ ਜੋ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਆਓਭਗਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ -

8 ਓਹੀ, ੪

9 ਦੀ ਫੌਰਿਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ (੧੮੭੧-੭੨) XXX, ੩੪੧।

ਸੁੱਕੇ ਕਪੜੇ ਦਿੱਤੇ।[10]

੯ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੩੪ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ੫੦੦ ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਡਾਕ-ਪਾਲਕੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਰਾਹ ਵਿਚ ਗੁਆ ਕੇ ਪੰਜ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪੁੱਜਾ।

ਪੰਜਾਬ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਦਾਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਈ। ਪਾਦਰੀ ਜੌਨ ਨਿਊਟਨ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਉਂ ਦਸਦਾ ਹੈ:

"ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਗ ਸਿਵਾਏ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਨਾ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਸਫਲ ਹਮਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਰੋਕ ਪਈ।

"ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਧਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਵਾਲੇ, ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਆਚਰਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਅਸੂਲ ਅਪਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਛਡਣਾ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭਾਵ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਸੀਹੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ।[11]

ਮੈਡੀਕਲ ਮਿਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰ ਡੋਨਲਡ ਮੈਕਲਿਉਡ ਨੇ ਐਂਗਲੀਕਨ ਮਿਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ੧੮੭੨ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ:

"ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵਸੋਂ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੰਮ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਭਾਗਵਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਦੰਨਿਆ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਮਿਲਣਸਾਰ, ਘਟ ਕੱਟੜ, ਉੱਦਮੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਹਨ[12]।

ਉਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਲਾਰਡ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ, ਸਰ ਰੌਬਰਟ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ, ਸਰ ਡੋਨਲਡ ਮੈਕਲਿਉਡ, ਸਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼, ਮਿ. ਆਰਥਰ ਰੋਬਰਟਸ, ਮਿ. ਐਡਵਰਡ ਥੋਰਨਟਨ, ਜਨਰਲ ਐਡਵਰਡ ਲੇਕ, ਜਨਰਲ ਰੈਨਲ ਟੇਲਰ, ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਨ੍ਹਾਂ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸੀਹੀ ਸੂਰਮੇ' ਦਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਦਸਦਾ ਹੈ:

10 ਵੇ ਲੀ, ਅਰਲ ਮਿਸ਼ਨਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ੭-੯।

11 ਨਿਊਟਨ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਏ. ਪੀ. ਮਿਸ਼ਨਜ਼, ੪

12 ਸਟਾਕ, ੭੫-੬।

"ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਲਾਰੈਂਸ ਵਰਗੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਐਸੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੇਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਲਕੀ ਲਾਰੈਂਸ ਜਿਆਉਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਇਸਾਈਅਤ ਦੱਸਣਾ ਆਪਣਾ ਮਾਣ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਮੰਗਣ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ, ਬੋਲ ਚਾਲ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਧਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਣੇ[13]।

ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਮ ਪਰਚਾਰਕ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਦੀਨੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਰਤੱਬਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਨ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਮਸੀਹੀ ਪਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮਗਰੋਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਅਤੇ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਵਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੇਖਾਂਗੇ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਬਾਬਤ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ। ੧੮੩੫ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਘੱਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਸਕੂਲ ਚਾਲੂ ਕਰੇ। ਲਾਹੌਰ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ[14]:

"ਜੇ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਮੈਨੂੰ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਅਸਰ ਦੀ ਆਸ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲਈ ਅਨਮੋਲ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।"

ਲੋਰੀ ਉਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਉਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

"ਭਾਵੇਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਭੇਂਟ ਫਲ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਨੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਗ਼ਲਤ-ਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ

13 ਓਹੀ, ੫.

14 ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ, ੧੪੪।

ਇਸ ਲੰਮੀ ਭੇਂਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਨੂੰ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਅਵਸਰ ਮਿਲੇ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਾਈਬਲ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦੇ ਉਲਥੇ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੁਹਫ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਈਬਲ ਨੂੰ ਸਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਸੀ"[15]।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ 'ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ' ਵਾਲੀ ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਨਾਮੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਮਸੀਹੀ ਪਰਚਾਰਕ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਫਿਲੌਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਸਿਖਾਂ ਵਲ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਕਿਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਦਮ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੱਕੀ ਦਾ ਪੁੜ ਇਸਦੇ ਉਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਕੀਦ ਕਰ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਏਧਰ ਨਾ ਆਵੇ ਵਾਪਸ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ[16]। ਹੁਣ ੧੮੫੭ ਤੋਂ ਫਿਲੌਰ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਸੀਹੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦਸੰਬਰ ੧੮੩੯ ਦੇ ਫਾਰਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਰਾਨਿਕਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਮਸੀਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ:

ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋਨ ਬੈਪਟਿਸਟ ਨਾਮੀ ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ੨੦ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵੀ ਵੰਡਣ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ। ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵੰਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮੁਨਸਿਫ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਅਸਲ ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ, ਤੁਰੰਤ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋਰ ਨਾ ਵਧ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਭੀੜ ਚਲੀ ਗਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ[17]।

ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਾਰਸ਼ਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚੇ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ (ਗਿਰਜਾ ਘਰ) ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਪਾਦਰੀ ਜੋਨ ਐਸ. ਵੁੱਡਸਾਈਡ ਨੂੰ

15 ਓਹੀ, ੧੬-੧੭।

16 ਓਹੀ, ੫੭।

17 ਦੀ ਫ਼ੌਰਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਰੌਨੀਕਲ, vi, ੩੭੬।

ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।[18]

ਡਾ. ਵੇਰੀ ਉਸ ਵਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਾਦਰੀ ਫੁਰਮਨਾਈਟ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ੧੮੬੪ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ । ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਕੰਵਰ (ਪ੍ਰਿੰਸ) ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਈਸਾਈ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੀ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਪਰ ਨਾ ਬੈਠ ਸਕੇ । ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਲੀਸੀਆ ਵਿਚ ਕਈ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਈ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਮਸੀਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਲਾਏ ਉਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । "ਉਸ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਉਸ ਲਈ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਮਿਲਟਰੀ ਜਾਂ ਸਿਵਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ[19] । ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸਪੁੱਤ੍ਰੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾ (ਵਰਲਡ ਹੈਲਥ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ) ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪਦਵੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਦੋ ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸ਼ਨਰੀ

ਦੋ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੋਈ । ੨੪ ਮਾਰਚ, ੧੮੬੪ ਨੂੰ ਪਾਦਰੀ ਲੇਵੀ ਜੇਨਵੀਅਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਯੂਰਪੀਨ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕੈਦ ਕਿੱਤਾ ਸੀ । ਕੀਨਾ ਕਢਣ ਲਈ ਇਸ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਪਾਦਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਹੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਮਝ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ।[20]

ਪਾਦਰੀ ਈਸਾਡੋਰ ਲੋਵਨਥਾਲ, ਜਿਹੜੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸਾਈ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਸਕਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨੇਮ ਦਾ ਉਲਥਾ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦਾ ਉਲਥਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਗ਼ੀਚੇ ਵਿਚ ਟਹਿਲ ਰਹੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿੱਖ ਸੀ, ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸੱਚੇ ਹੋਣ ਲਈ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਚੋਰ ਸਮਝ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਘਟਨਾ ੨੭ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੬੪ ਨੂੰ ਹੋਈ ।[21] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਲੀਸੀਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੋ ਅਤਿ

18 ਦੀ ਫੌਰਿਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕ੍ਰਾਨੀਕਲ (੧੮੬੪-੬੫), xxi, ੭, ਹੋਰ ਵੇਖੋ xxii, ੧੫੫ । ਇਹ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਹਾਲੇ ਭੀ ਖੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਬਾਦਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ।

19 ਵੈਰੀ ੧੫੭-੫੮ ।

20 ਉਹੀ, ੧੫੮-੫੯ ।

21 ਉਹੀ, ੧੬੪ ।

ਲੋੜੀਂਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ । ਪਾਦਰੀ ਲੇਵੀ ਜੇਨਵੀਅਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀ ਈਸਾਡੋਰ ਲੋਵਨਥਾਲ ਇਬਰਾਨੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ।

ਕੂਕੇ ਅਤੇ ਸਤ-ਸੰਗੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਮੁਢਲੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਮਨੋਹਰ ਹਨ । ੧੮੬੭ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਜੇ. ਐਸ. ਵੁੱਡਸਾਈਡ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ[22] ਬਾਬਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹੱਟੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ (ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਵਿਚ) ਉਹ ਆਮ ਆਇਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ੧੮੭੨ ਦੀ ਹਰਕਤ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਲਗ ਭਗ ੬੫ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਪਰਚਾਰਕ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਗਤ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਇਉਂ ਲਿਖੀ ਹੈ :

> ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਲੰਬੜਦਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਰਚਾਰ ਸੁਣਿਆ । ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਇਹ ਲੰਬੜਦਾਰ ਬਲਦ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਤੰਬੂ ਪੁਟਣ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਰਾਤ ਬਦੋ ਬਦੀ ਪਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਗਿਆ । ਉਥੇ ਪੁਜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਲਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਕੂਕਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਨੇ ਸਗੋਂ ਯਿਸੂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ[23] ।

ਸਤ-ਸੰਗੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ੧੮੭੧ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਰਾਮਪੁਰ (ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੰਡ) ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨੇਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੋਥੀਆਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ । ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਜੇਨ ਨਿਊਟਨ, ਐਮ. ਡੀ., ਅਤੇ ਪਾਦਰੀ ਈ. ਐਮ. ਵੇਰੀ ਉਸ ਪਿੰਡ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨਿਹਕਲੰਕ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ । ਉਹ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਕ

22 ਫੌਰਿਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ (੧੮੬੭-੬੮), ੬੭ ।

23 ਵੈਰੀ, ੨੪੭ ।

ਝਾੜੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਿਊਟਨ ਅਤੇ ਕੋਰੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਡੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸ ਬਾਹਰੀ ਇਕ ਮੰਦਰ ਮਕਾਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਲਗ ਭਗ ਤਕ ਬਰਾਬਰ ਗਜ਼ ਸੀ, ਪੁੱਜ ਕੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਫਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਆਲਾਦਲ ਆਣੀ ਲੰਘੇ। ਸਾਂਝੇ ਹੱਥ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬਰਾਂਡਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਦੋ ਫੁਟ ਉੱਚਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮੰਜੇ ਪਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਲਗ ਭਗ ਸੱਠਾਂ ਸੀ। ਇਕ ਪੂੰਜਾ ਲੰਮੀ ਨਲੀ ਵਾਲਾ ਹੁੱਕਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜੋ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਰਸਭਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਮਹੂਰਤਾਂ ਗਾਂਡ ਮੰਗੀ ਦੀ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਲਗ ਭਗ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਫਿਰ ਸੌਂਦੇ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, "ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਉਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਚੰਨ੍ਹ ਰਾਤ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਡਿਗਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ? ਵੱਲੇ, ਵੱਲੇ ਸ਼ਾ, ਆਹ, ਆਹ!" ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਮਰੋੜਦੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਉਡਦੇ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗੂ ਮਰੋੜੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਦ ਉਹ ਫੇਰ ਝਟਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ, ਵੱਲੇ, ਵੱਲੇ ਸ਼ਾ ਆਹ, ਹੂ!"

ਲੋਕੀਂ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਗਏ। ਪਾਠ ਚਾਲੂ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਗਾਂਡ ਪੜ੍ਹੇ ਨਾ ਗਏ। ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੱਗੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ, ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ, ਇਕ ਦੋ ਬਰਾਹਮਣ, ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਇਹਾਤਾ ਲਗ ਭਗ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਕਿ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਦਾ ਮਸੀਹੀਆਂ ਨਾਲ ਸਤਕਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸਤ-ਸੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਸਤ-ਸੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਇਉਂ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਧਿਆਨ ਮਗਰੋਂ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਉਪਰ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਸੀ ਬਰਕਤ ਲੈਣ ਦਾ, ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਚ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[24]

ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਾਈ ਲਹਿਰ ਲਈ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ। ਮੱਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ

24 ਓਹੀ, ੨੪੮-੨੪੯।

ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦਾ ਨਾਮ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ੧੯ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਤ ਦਾ ਇਕ ਚੇਲਾ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੋ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਪਤਸਮਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਮਰ ਗਿਆ ਪਰ ਦੂਜਾ ਸਾਧੂ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਰਸਿੱਧ ਆਤਮਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਫੈਲਾਓ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਵਧਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮੁਖ ਮੁਖ ਕਲੀਸੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਆਰੰਭਕ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ੧੮੩੪ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ੧੮੩੫, ਸਬਾਥੂ ੧੮੩੬, ਜਲੰਧਰ ੧੮੪੬, ਲਾਹੌਰ ੧੮੪੮, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ੧੮੪੮, ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ, ੧੮੫੦, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ੧੮੫੬, ਕਪੂਰਥਲਾ ੧੮੬੦, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ੧੮੬੭, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ੧੮੬੯, ਰੋਪੜ ੧੮੯੦, ਖੰਨਾ ੧੮੯੪, ਫਿਲੌਰ ੧੮੬੭, ਕਸੂਰ ੧੯੦੦ ਅਤੇ ਮੋਗਾ ੧੯੦੯ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕਲੀਸਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਕੋਟਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ੧੮੪੦, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੮੫੦, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ੧੮੫੩, ਕਾਂਗੜਾ ੧੮੫੪, ਸ੍ਰੀਨਗਰ-ਕਸ਼ਮੀਰ ੧੮੬੪, ਬਟਾਲਾ ੧੮੭੮ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਅਮਰੀਕਨ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ੧੮੫੫, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ੧੮੫੬, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ੧੮੬੮, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ੧੮੭੨, ਜਿਹਲਮ ੧੮੭੬, ਪਠਾਨਕੋਟ ੧੮੮੦, ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ ੧੮੮੪, ਲਾਇਲਪੁਰ ੧੮੯੫, ਸਾਂਗਲਾ ਹਿੱਲ ੧੯੦੧, ਸਰਗੋਧਾ ੧੯੦੫ ਅਤੇ ਧਾਰੀਵਾਲ ਵਿਚ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭਿਆ।

ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੀ ਕਲੀਸਿਆਂ ਨੇ ਚੰਬਾ ੧੮੬੩, ਸਿਆਲਕੋਟ ੧੮੫੭, ਅਤੇ ਡਸਕਾ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨ ਕਲੀਸਿਆਂ ਨੇ ਜਗਾਧਰੀ ੧੯੧੧, ਅਤੇ ਖਰੜ ਵਿਚ ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਕੰਮ ਅਰੰਭਿਆ (ਖਰੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ੧੮੯੯। ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।)

ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਮੈਥੋਡਿਸਟ ਕਲੀਸਿਆ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ੧੮੮੧, ਮੁਲਤਾਨ ੧੮੮੮, ਪਟਿਆਲਾ ੧੮੯੧, ਦਿੱਲੀ ੧੮੯੨, ਰਾਇਵਿੰਡ ੧੮੭੨, ਹਿਸਾਰ ੧੮੯੮, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬਠਿੰਡਾ, ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ, ਕੁਸ਼ਰਕ ਦਾਂ ਅਤੇ ਗੁੜਗਾਂਵ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ।

ਮੁਕਤੀ ਫ਼ੌਜ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਲਾਹੌਰ, ਧਾਰੀਵਾਲ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੋਮਨ-ਕੈਥੋਲਿਕ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ, ਮੁਕਤਸਰ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਉਤੇ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕੀਆਂ ।

੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਚ, ਸਕੂਲ, ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਵੈਰੀ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਗਵਾਹ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੇਵਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਨ ਤੋੜ ਕੇ ਲੜੇ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹੀ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ-ਜਨਕ ਵੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।[25] ਇਹ ਗੱਲ ਲੱਖ ਮੂੰਹ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਥੌਮਸ ਹੰਟਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ੭ ਜੁਲਾਈ, ੧੮੫੭ ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਸੀਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਲ ਝੁਕਾਉ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਮੋੜਨ ਦੇ ਜਤਨ ਵਲ ਸੀ, ਇਸ ਆਸ ਤੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਧਰਮ ਬਾਬਤ ਸੁਣਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਲੋਕ ਈਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣ ਲਗ ਪਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ । ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਸਿਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਨਤਕ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਅਮਰੀਕਨ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਾਦਰੀ ਐਂਡਰਿਊ ਗੋਰਡਨ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ, ਜੋ ਕਿ ਲਗ ਭਗ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਲ ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ । ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ । ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨਿਕੁਦੇਮੁਸ ਵਾਂਗੂ ਪੁਛਦੇ ਹਨ, "ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?" (ਯੂਹੰਨਾ ੩ ਕਾਂਡ) । ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧੇ, ਜਦ ਕਿ ਘਟ ਅਕਲ ਵਾਲੇ, ਨਿਤਾਣੇ, ਨਿਤਾਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਲੋਕ ਇਸ ਵਰਦਾਨ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।[26]

25 ਵੈਰੀ, ੮੭ ।

26 ਗੋਰਡਨ, ੪੭੬ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈਸਾਈ ਮਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜਲਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੌਸਲਾ-ਵਧਾਊ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਗਈ।

ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘੋੜੇਵਾਹਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵਧ ਫੁਲ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਾਦਰੀ ਕਾਲੀ ਚਰਨ ਚੈਟਰਜੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਰਾਮੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਠ ਚੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਸੀਹੀ ਆਖਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇੰਜੀਲ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ । ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਸੀ । ਰਾਮੂ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਵੀ ਮਸੀਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਕੋਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਮੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕੋਲੋਂ ਆਇਆ ਸੀ । ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਬਪਤਿਸਮਾ ਲੈ ਲਿਆ । ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ । ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਆਦਿ । ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਪੱਕੇ ਰਹੇ । ਅੱਜ ਘੋੜੇਵਾਹਾ ਵਿਚ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਕਾਇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ ।[27]

ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਉੱਨਤੀ

ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਿਨਾ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਫੈਲ ਸਕਦਾ । ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਸੀਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ।

ਪਹਿਲਾ : ਕਈ ਮਿਸ਼ਨ ਯੂਰਪੀਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਘੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਐਥੇ ਮਸੀਹੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ।

ਦੂਜਾ : ਸਭ ਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਲੀਸਿਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਅਤੇ ਪੱਕਿਆਂ ਕੀਤਾ ।

ਤੀਜਾ : ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲੀਸਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸੇ ਆਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਜੁੰਮੇਵਾਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲੀਸਿਆਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਪੁਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ।

ਚੌਥੇ : ਚੌਥੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭੇਜਣਾ ਹੁਣੇ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਾਦਰੀ ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਕੀਨਿਆ (ਅਫ਼ਰੀਕਾ) ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕਲੀਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਹਨ । ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏਗਾ । ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਕਲੀਸੀਆਂ ਇਸ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਲ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

27 ਵੈਰੀ, ੨੧੭-੨੪ ।

ਇਸ ਹੋਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਬੰਗਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਬੈਨਰਜੀ, ਮੁਕਰਜੀ, ਚੈਟਰਜੀ, ਦੱਤ, ਬੋਸ ਆਦਿ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਡੱਫ ਦੇ ਮਸੀਹੀ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਨ੍ਹੇ ਕਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਲੀਸੀਆ ਉਤਰੀ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤੀ ਮਸੀਹੀਆਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਮਹਿਕਦਾਰ ਯਾਦਗਾਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੇਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕਲੀਸੀਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੇਸ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੧੮੪੬ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭੇਜਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ[28]। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਚੰਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਲਹੌਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕੰਮ ਲਈ ੧੦,੦੦੦ ਰੁਪਿਆ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਮਸੀਹੀਅਤ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਆਗੂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਸਿੱਧ ਸਾਧੂ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਇਕ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਸੰਗਮ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਸਰੇਣੀ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਰਟੀਫ਼ਿਕੇਟ (ਪ੍ਰੀਚਰ ਲਾਇਸੰਸ) ਐਂਗਲੀਕਨ ਕਲੀਸਿਆ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਧੂ ਵਾਂਗੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ, ਉਦਮੀ ਅਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਸੀਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ੩ ਸਤੰਬਰ ੧੮੮੯ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਆਤਮਕ ਵਸਤਾਂ ਵਲ ਝੁਕਾਓ ਦੀ ਦਾਤ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰਮਾਤਮੀ ਮਾਤਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸੀਹੀਅਤ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਘਿਰਣਾ ਹੋਈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਇੰਜੀਲ ਨੂੰ ਭਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਬੇਚੈਨੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅਖ਼ੀਰ ੧੭ ਦਸੰਬਰ ੧੯੦੪ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜਾਂ ਤੇ ਉਹ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਾਦਰੀ ਟੀ. ਈ. ਰਿਗਲ, ਜੋ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਆਪ ਦੇ ਹਮਰਾਜ਼ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਮਸੀਹੀਅਤ ਦੇ ਸਾਖੀ ਸਨ, ਆਪ ਦਾ

28 ਕਲਾਰਕ, ੧।

ਤਜਰਬਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਸਵੇਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਠੰਢੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰਾਰਥਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਾਨਣ ਨੇ ਗੋਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿੱਸਿਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਾਰਥਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਗਈ।[29]

ਸੋਲਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬਪਤਿਸਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਐਂਗਲੀਕਨ ਕਲੀਸੀਆ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ। ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ ਸਾਧੂ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਬਣੇ ਮਸੀਹੀ ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਸਵਰਗੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ।

ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕਰੜੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਚੀਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਉਦਾਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਲਾਲ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ, ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਝਲਕਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬਥੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੰਮੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਸਾਲਾ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਰਾਧਨਾ ਸਮੇਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪਿਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਦੀ ਦਸ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਵਾਰੀ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ। ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਉਸ ਲਈ ਅਸਮਾਨ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਕਥਨੀਯ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਦ ਉਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਉਂਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ

29 ਰਿਗਲ, ਸਾਈਟ ਐਂਡ ਅਦਰ ਫ਼ੇਸ,੧੨੫ ।

ਹਾਈਲਰ, ਦੀ ਗੌਸਪਲ ਐਂਡ ਸਾਧੂ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ੪੩-੪੪ ।

ਰਾਜਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਣ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[30]

ਉਸ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਲੀਸੀਆ ਵੇਖੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਰਮਾ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ, ਜਾਪਾਨ, ਚੀਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਜਰਮਨੀ, ਹਾਲੈਂਡ, ਡੈਨਮਾਰਕ, ਨਾਰਵੇ ਅਤੇ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਮਸੀਹੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸਫ਼ਰ ੧੯੨੯ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਪਹਾੜ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਪਕੇਰੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਫਿਰ ਵਿਗੜ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਮੁੜਨ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਪਰ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਹੀ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਾਧਨਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਵੇਖੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਣ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਜ ਸਕਦੇ।[31] ਪਾਦਰੀ ਟੀ. ਈ. ਰਿਗਲ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਟੇਲਰ ਨੇ ਸਾਧੂ ਜੀ ਦੇ ਤਿੱਬਤੀ ਆਮ ਰਾਹ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ੨੨੦ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦੂਜੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਜਲ-ਪਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲੀਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲੀਸਿਆਂ ਦਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਇਹ ਮਸੀਹੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਨ ਸਾਧੂ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਮਸੀਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸੰਸਾਰ-ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰ ਗਿਆ।

ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ

ਮਸੀਹੀ ਮੱਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼, ਤਬਲੀਗ਼ ਦੇ ਕੰਮ, ਸਭ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ, ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰੋਗਤਾ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ, ਯਤੀਮਖ਼ਾਨੇ, ਹਰੇਕ ਲਈ ਸਕੂਲ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਟੈਕਨੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਹਸਪਤਾਲ, ਅਤੇ ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਨਅਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕੋੜ੍ਹੀ ਆਸ਼ਰਮ, ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ, ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਉਲਥਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਕੋਰਸ, ਛਾਪੇ ਖ਼ਾਨੇ, ਬਾਲਗ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਔਡੀਓ-ਵੀਯੂਅਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਸਿਆਣੀ, ਡਾਕਟਰੀ ਕਾਲਜ, ਕਾਲ-ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਵਡੇ ਮਸੀਹੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਕਾਲਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਨ:

ਫੋਰਮਨ ਕ੍ਰਿਸਚਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ, ਕਿਨੇਅਰਡ ਕਾਲਜ (ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ) ਲਾਹੌਰ, ਗੋਰਡਨ ਕਾਲਜ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਮਰੇ ਕਾਲਜ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਐਡਵਰਡਜ਼ ਕਾਲਜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ।

30 ਹਿਊਮ, ੧੨੭-੨੮।
31 ਓਹੀ, ੧੨੦।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਸ਼ਫ਼ਾਖ਼ਾਨਾ ਪੰਜ ਮਸੀਹੀ ਹਸਪਤਾਲ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਲਾਹੌਰ, ਟੈਕਸਿਲਾ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਗੰਜ, ਅਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਧਾਰਮਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮਹਾਂ-ਵਿੱਦਿਆਲਾ ਅਤੇ ਇਕ ਸਨਅਤੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਸੀਹੀ ਕਾਲਜ ਹੈ, ਜੋ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਮਸੀਹੀ ਡਾਕਟਰੀ ਕਾਲਜ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਹਸਪਤਾਲ ਧਾਰੀਵਾਲ (ਮੁਕਤੀ-ਫ਼ੌਜ), ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ (ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨ), ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ (ਸੀ. ਐਮ. ਐਸ.) ਅਤੇ ਜਗਾਧਰੀ (ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨ)। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਹਿਤ ਕੋੜ੍ਹੀ ਆਸ਼ਰਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਲਾਰਕਾਬਾਦ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਨਾਲ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਮੰਤੇਖ ਮਾਜਰਾ ਵਿਚ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਆਬਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਾਨੁੱਸੀ ਜਾਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੋਗੇ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਕੇਂਦਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਫ਼ਿਰਕੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਖ ਵਖ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਸਟੋਕਸ (ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ) ਦੇ ਸਿਊਆਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੋਟਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ ਅਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਹਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਈ ਦਰਜਨਾਂ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਤੇ ਵੀ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸਲੀਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਣ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਯੂਨੀਅਨ ਚਰਚ ਉਨਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਲ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਦਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਸੰਮਿਲਤ ਕਲੀਸੀਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਹਾਉਣੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਤ ਰਚ ਮਿਚ ਕੇ ਵਧ ਫੁਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਈਸਾਈ ਵੱਸੋਂ ੩੧੫,੦੦੦ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ੪੦੯,੦੦੦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲਗ ਭਗ ੧੬% ਰੋਮਨ ਕੈਥਲਕ ਅਤੇ ੮੪% ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਹਨ।

ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਂ ਮਸੀਹੀ ਕਲੀਸੀਆ ਨੂੰ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕੰਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਦਰੀ ਜੇਨ ਨਿਊਟਨ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ੧੮੫੪ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਲੋਵੀ ਜੈਨਵੀਅਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਕੁਝ ਕੁ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ੧੮੧੯ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਵਲੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ੧੮੬੯ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਜੇਨ ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀ

ਵਿਚ ਇੰਜੀਲ ਨਵਾਂ ਨੇਮ ਛਾਪਿਆ । ਪਹਿਲੀ ਪੂਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਈਬਲ ੧੯੫੯ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਲੰਕਾ ਦੀ ਬਾਈਬਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਛਪੀ ਹੈ । ਇਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਈਬਲ ਬਟਾਲੇ ਤੇ ਦੇ ਸੇਂਟ ਦੇ ਕੈਥੋਲਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪੀ ਹੈ। ਬੁਲੰਦਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਵਿਲੀਅਮ-ਉ-ਦੀਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲੀਸਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਬੂਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘਟ ਵੰਡ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ । ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲੀਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਕਲੀਸਿਆਵਾਂ ਬਣਨ ਪਰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ । ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ੧੯੫੯ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਈਬਲ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ ।

ਕਈ ਈਸਾਈ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ (ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟਾਂ ਨੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਮਨ-ਕੈਥੋਲਿਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ) ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨੂੰ ਨਾਰਥ-ਵੈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦਾ ਨਵਾਂ ਚਰਚ ਹੈ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਰਚ ਯੂਨੀਅਨ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਬਣ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਦੂਰ ਨਹੀਂ । ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਇਹ ਜਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਅਨ ਚਰਚ ਆਫ਼ ਨਾਰਦਰਨ ਇੰਡੀਆ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸਬਿਟੇਰੀਅਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗ੍ਰੀਗੇਸ਼ਨ-ਲਿਸਟਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ) ਮੈਥੋਡਿਸਟ ਚਰਚ ਆਫ਼ ਸਾਊਥ ਈਸਟ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਚਰਚ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਐਂਗਲੀਕਨ) ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਯੂਨਾਈਟਿਡ (ਸੰਯੁਕਤ) ਚਰਚ ਬਣ ਜਾਵੇ ।

ਮਸੀਹੀ ਭਾਵਨਾ

ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਨੀਅਤ ਬਹੁਤ ਉਲਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪਰ ਧਰਮ ਵਿਚ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਕਿ ਕਈ ਕਈ ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਧਰਮ-ਬਦਲਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਮਸੀਹੀ ਮਤ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਧਰਮ ਬਦਲਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣਾ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੀਹੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਕ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਖ਼ਿਆਲ ਰਲਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ । ਐਚ. ਜੀ. ਵੈਲਜ਼ ਇਸ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

"ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹਨ :

"ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਵੰਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜਾਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਸਕਾਂਗਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਮਹਾਨਤਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰਕ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਲਕੋਈ ਵੀ ਰਖੇਗੀ । ਹੁਣ ਅਗੋਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਰਬੰਧਕ ਰੋਮ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰੇਗਾ ।[32]

ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੱਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਘਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ, ਅਤੇ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ।

ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਦੇ ਚੌਧਵੇਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੇ ਪੰਨਾ ੬੦੦ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਮਿਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ :

"ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਖਰੀ ਦਲੀਲ ਜੋ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਾਈਆਂ ਕੋਲ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤੇ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁ-ਮੁੱਲਾ ਦਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੇ । ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜਾ ਮੰਤਵ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਕਲ ਸਭ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ-ਪਰਸਤ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਗਵਾਹ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਧਾਰਮਕ ਆਚਰਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਜਾਂ ਯਿਸੂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ, ਇਕ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਪਵੇਗਾ" ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਛਮੀ ਮਸੀਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੀਹੀ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ :

"ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਉਹ ਚਾਨਣ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਵਾਪਸ ਦੇਈਏ ਜੋ ਅਸਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਮਸੀਹ ਯੂਰਪੀਅਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦੇ ਸਭ ਨਬੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨੇਮ ਦੇ ਸਾਰੇ

---

32 ਵੈੱਲਜ਼, ਆਊਟਲਾਈਨ ਔਫ਼ ਹਿਸਟਰੀ, ੯੪੭ ।

ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਲ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਈਸਾਈ, ਯਹੂਦੀ, ਬੁੱਧਮਤ, ਬੁੱਧ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ, ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵਧ ਫੁਲ ਕੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਪਿਛਭੂਮ ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਯਿਸੂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਯੂਰਪੀਨ ਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਈਸਾਈ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਠੋਸਦੇ ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ।[33]

ਉਪਰਲੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜੋ ਕਦ ਤੇ ਕਦ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਤੇਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਰਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰ ਵਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇਵਲ ਹੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ (ਯੂਰਪੀਨਾਂ, ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਆਦਿ) ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਦੇ ਲੋਕ ਈਸਾਈ ਮਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਈਸਾਈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਅਤੇ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਪੱਛਮ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇੰਨੀ ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਏਸ਼ਿਆਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਭੂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਪੱਛਮ ਨਿਵਾਸੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਰ ਅਮਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਮਰੀਕਨ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕਰੋੜ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁਣ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਖ ਵਖ ਨਸਲਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਹੋ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰੇ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ, ਐਸੇ ਲਈ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਸੰਤ ਯੂਹੰਨਾ ਇੰਜੀਲ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਰੱਬ ਦੇ ਅੱਤ ਉੱਤਮ ਪਿਆਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> "ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਕੋਈ ਜੋ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਿਹਚਾ ਕਰੇ ਨਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਬਲਕਿ ਅਨੰਤ ਜੀਵਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰੇ। (ਯੂ. ੩ : ੧੬)

33 ਬਾਜਵਾ, [illegible]।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

Amaury de Riencourt. The Soul of India, Harpers, New York, 1960.

Archer, John Clark. The Sikhs. Princeton University Press, 1946.

Clark, R. The Punjab and Sindh Missions of the Church Missionary Society. Seeley, Jackson and Halliday, London, 1885.

Foreign Missionary, The. Mission House, New York, Vols. XXI (1862-63), XXVI (1867-68), XXX (1871-72).

Foreign Missionary Chronicle, The. Robert Carter, New York, 1838, Vol VI.

Gordon, Andrew. Our India Mission, Philadelphia, 1886.

Heiler, Friedrich. The Gospel of Sadhu Sundar Singh. Abridged translation by Olive Wyon. George Allen and Unwin, London, 1927.

Hollistar, John N. The Centenary of the Methodist Church in Southern Asia. Lucknow Publishing House, Lucknow, 1956.

Latourette, K. S. A History of Christianity. Karpers, Hew York, 1953.

Newton, John. History of A. P. Missions in India. Allahabad, 1886

Riddle, T.E. The Light of Other Days. Christchurch and Dunedin, Newzealand, 1949.

Wells, H. G. Outline of History. Garden City, New York, 1951.

Wherry, Elwood Morris. History of our Missions in India. 1834-1924. Stratford, Boston, 1926.

[ਸੀ. ਐਚ. ਲੋਇਲਿਨ.

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਰਹੁ-ਰੀਤਿ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਪੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ—ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ, ਅਸ਼ਟ-ਭੁਜੀ ਦੇਵੀ, ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਠਕੁਰਾਈ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ—ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਬਹੁਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਮ, ਮਰਨ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਵੇਲੇ ਪੰਡਤ ਪਰਧਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਗਰੰਥੀਆਂ, ਭਾਈਆਂ, ਗੁਰੂ ਅੰਸ ਸਾਹਿਬ-ਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਬੇਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਢੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਆਪ ਦੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਰੰਗ ਲਿਆਈ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲ ਪਈ।

ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ੧੮੪੦ ਬਿਕਰਮੀ ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਪਿਸ਼ੌਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਹਾਇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਲਾਡਿਕੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਲਾਡਿਕੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਪਾਠ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਆਲ ਜੀ ਭੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਅਜੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਅਜੇ ਅਠਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਭੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੇ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਣ ਪਰ ਆਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਹੁਤਾ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਲ ਹੀ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਸਨ ੧੮੦੮ ਵਿਚ ਜਦ ਆਪ ਦੇ ਮਾਮਾ ਭਾਈ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਭੀ ਇਥੇ ਹੀ ਆ ਟਿਕੇ ਅਤੇ ਪੰਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟੀ ਪਾ ਲਈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰਕੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਲੜੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਥੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਪਿਸ਼ੌਰੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਨ ੧੮੦੯ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ

ਗੁਲਾਬ ਰਾਮ ਡੇਰੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮੂਲ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲੀ ਵਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੮੭੧ (ਸਨ ੧੮੧੪) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨਾਲ ਲੋਕੀ ਗੁਰਮਤ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਰਹੁ ਰਸਮ ਦੂਰ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜਦੋਂ ਆਪ ਇੱਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਲੰਗਰ ਲਈ ਇਕ ਮੋਹਰ ਭੇਜੀ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੋਹਰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਅਰਦਾਸ ਆਪ ਆ ਕੇ ਕਰਵਾਉਣ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸਤਸੰਗ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਝਾੜੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੀ ਮਨੋਹਰ ਕਥਾ ਸੁਣੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ : "ਸਭ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ"। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਪਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਜਾਗੀਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਸਨ ੧੯੪੭ ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਜੋ ਪਖੰਡੀ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲੁੱਟ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸਹਿ ਸਕਿਆ ਕਰਦੇ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਕਾਲਾ ਗੁਜਰਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਭਗਵਿਆਂ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਭੇਖੀ ਸਾਧੂ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਨੂੰ, ਜਦ ਉਹ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੋਹਰੇ ਪਿੰਡ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਆਪ ਪੁਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਸਰਾਧ, ਵਰਤ, ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ ਆਦਿ ਦੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਦੀ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਡੰਨ ਭਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਨਿਡਰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ. "ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਨਾਣਾ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਡੰਡ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।"

ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਪੜ੍ਹਾਏ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਭੀ ਆਪ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਬੋਲਾ ਸੀ :

'ਪਿਆਰਿਓ ਜਪੋ ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ।
ਜੋ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਸਭ ਖੁਆਰ।'

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ 'ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨੋ, ਉਸੀ ਦਾ ਜਾਪ ਸਿਮਰਨ ਕਰੋ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਹ-ਧਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਛੱਡ ਦਿਓ'।

'ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ' 'ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਈ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ' ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ ।

ਜਦ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਸ਼ੌਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਵਗਦੀ ਲੇਈ ਨਦੀ ਦੀ ਦਿਕ ਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਕ ਖਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ੪ ਦਸੰਬਰ ਸਨ ੧੮੫੧ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੋਈ । ਇਹ ਥਾਂ ਉਜਾੜ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਬੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਥੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਧਾਰਕ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ । ਪਸ਼ੌਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ੧੯੦੫ ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਬੀੜ [illegible] ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਇਥੇ ਆ ਗਈ ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਅਤੇ ਤੇਰੂ ਰਾਇ ਆਦਿ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸੰਗਤ ਸਹਜੇ ਇਥੇ ਜਮਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣ ਗਿਆ ।

੧੮ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੯੧੧ ਬਿਕਰਮੀ (੩੦ ਜਨਵਰੀ ੧੮੫੫ ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਆਗੂ ਨਿਯਤ ਹੋਏ । ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੮੭੧ ਬਿਕਰਮੀ ੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸਨ ੧੮੧੪ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਕਿੱਤਾ ।

ਪਹਿਲਾ ਉੱਘਾ ਕੰਮ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਚੇਤਰ ੧੯੧੧ ਬਿਕਰਮੀ (ਮਾਰਚ ੧੮੫੫) ਨੂੰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸੀ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੇ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਵਿਆਹ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ । ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਾ ਹੋਰ ਭੀ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸੱਚ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੀ ਚਮਕਦਾ ਅਤੇ ਵਧਦਾ ਹੈ । ਚੁਨਾਂਚਿ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਆਪ ਨੇ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰੀ ਸੀ ਬਾਹਰ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੇਹਲਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਾਈ ਲੈਹਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੂਰਨ ਗੁਰ-ਰੀਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕੀਤਾ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਇਤਨੀ ਲਗਨ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਥਰਿਓਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਆਉਂਦੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਸੰਗੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਲਈ ਤੰਬੂ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ, ਕਨਾਤਾਂ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ । ਰਾਵਲਾ ਕੁਜਰਾਂ, ਪਿਸ਼ਾਵਰੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ

ਦੀਵਾਨ ਅਜ ਤਿਕਰ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ । ੧੯੧੯ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਵਸਾਖੀ ਨੂੰ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਨ, ਪਰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਆਹ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਮੰਜੀ ਪਰ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਪਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਕਿ ਭਾਈ ਜੀ ਬੇ-ਗੁਰੇ ਹੀ ਮਰ ਗਏ ਹਨ । ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਹਿਮ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਪੁੱਜੇ । ਇਥੇ ਉਸ ਵਕਤ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਪਰ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨਿਤਨੇਮ ਭੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਫੇਰ ਉਹ ਬੇ-ਗੁਰੇ ਕਿਵੇਂ ਮਰ ਗਏ ? ਜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਕਰਕੇ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗੀ ? ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਧੀਮੇ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ : 'ਆਪ ਆਖਦੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਪਰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਭ ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ ।' ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦੀ ਇਹ ਢਿੱਲਿਆਈ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਨਿਰਭੱਕ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ : 'ਜੇ ਆਪ ਦੀ ਵਰਤਣ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਕਿਉਂ ਬਣ ਬੈਠੇ ਹੋ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਪਾਪ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਦੇ ਹੋ । ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਹ ਬਚਨ ਆਮ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਜਾਲਉ ਐਸੀ ਰੀਤਿ ਜਿਤੁ ਮੈ ਪਿਆਰਾ ਵੀਸਰੈ ॥
ਨਾਨਕ ਸਾਈ ਭਲੀ ਪਰੀਤਿ ਜਿਤੁ ਸਾਹਿਬ ਸੇਤੀ ਪਤਿ ਰਹੈ ।

[ਵਡਹੰਸ ਵਾਰ ਮ. ੧

ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਨਾਮਧਾਰੀ) ਹਜ਼ਰੋ ਤੋਂ ਸਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਗਿਆਸੀ ਅਭਿਆਸੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਇਕ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ : 'ਬਾਬਾ ਜੀ, ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਹੈ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਰੀਤਿ ਹੈ । ਸਮਾਂ ਆਵੇਗਾ ਜਿਥੇ ਭੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਇਹੀ ਰੀਤਿ ਕਰੇਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਆਪ ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਰੀਤਿ ਚਲਾਉ । ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਰਮ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ' । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਤਸੰਗੀਆਂ (ਕੂਕਿਆਂ) ਵਿਚ ਭੀ ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਦੀ ਰਸਮ ਚਲਾਈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ੩ ਫਗਣ ਸੰਮਤ ੧੯੨੬

ਬਿਕਰਮੀ (੧੨ ਫ਼ਰਵਰੀ ਸਨ ੧੮੭੦ ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਚੰਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੱਤਾ ਜੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਆਗੂ ਨਿਯਤ ਹੋਏ । ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਏਕਮ (੧੭ ਚੇਤ) ਸੰਮਤ ੧੮੯੦ ਬਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਆਪ ਬੜੇ ਸਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਮੂਰਤਿ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ । ਆਪ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਸੀ ਪਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਦੌਰੇ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੀੜੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਅਤੇ ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪਰਚਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਗਰਤ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਸਫਲ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਣੀਆਂ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਜਤਨ ਸੋਚਣੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਚਾਰ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਮੋਢੀ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਰੱਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦੱਸੀਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਰੱਤਾ ਜੀ ਪੌਣੇ ਉਨਾਸੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਜਦ ੨੧ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੯੬੫ ਬਿਕਰਮੀ (੩ ਜਨਵਰੀ ੧੯੦੯) ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥਾਪੇ ਗਏ ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੮ ਭਾਦਰੋਂ ਸੰਮਤ ੧੯੨੫ (੨੧ ਅਗਸਤ ੧੮੬੮) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਬੜੇ ਧੀਮੇ ਪਰ ਮਿਠ-ਬੋਲੇ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਬੜੇ ਅਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਆਪ ਨੇ ਬਣਵਾਈ ਜੋ ਸਨ ੧੯੨੮ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ।

ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ, ਇਕ ਸੇਵਾ ਦਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਯੁਵਕ ਸਭਾ (ਯੰਗਮੈੱਨਜ਼ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ) ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਸਾਖੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਆਰੰਭੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ।

ਸਨ ੧੯੪੭ ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਦ ਕਿ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਕਾਂਬਾ ਮਚਾ ਰਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਦਾਈਂ ਲਗਦਾ

ਸੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਘਾਟ ਲੁੱਟ ਕੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ੨੬ ਤਾਰੀਖ (੧੪ ਵਸਾਖ ਸੰਮਤ ੨੦੦੪ ਬਿਕਰਮੀ) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਸਚਖੰਡਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਆਪਣੇ ਹਥ ਲਈ । ਅੱਜ ਕਲ ਆਪ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (੨੧ ਸੈਕਟਰ) ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ. ਬਾਬਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਡਾਕਟਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਪੈਸ਼ਲਿਸਟ ਹਨ ।

ਹੁਣ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਚੱਲੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ਜੋ ਪੁਰਾਣੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਵਡਾ ਕੇਂਦਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਬੜੇ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਢੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਬਾਬਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਜਾਈ ਹੋਈ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸਜਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਹੁਤਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਰੀਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਦੋਨੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ।

[ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਕੂਕਾ (ਨਾਮਧਾਰੀ) ਲਹਿਰ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਐਲਾਨ ਕਰਿ ਕੇ ਕੁਚਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਈ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਆਗੂ ਅਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਦ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਭੈਣੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ਕਰੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਬੈਠੀ ਚੌਕੀ ਸਨ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਠਾਈ ਗਈ ਜਦ ਕੂਕਾ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਕੀਨ ਦਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਕਾਲ-ਰੂਪ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਗੂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਹਜ਼ਰੋ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨ । ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਕੁਰ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਭਗਤ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਜੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਭਗਤ ਜੀ ਬੜੇ ਭਜਨੀਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ । ਨਾਮ-ਖੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਸਦਾ ਮਸਤ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪ 'ਸਾਈਂ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ । ਆਪਣੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਸਾਈਂ ਸਾਹਿਬ ਜਦ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਹਜ਼ਰੋ ਜਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਈ ਸੰਗੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਰਸੀਏ ਆਪ ਪਾਸ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ, ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੰਡਲ ਬਣਦਾ ਗਿਆ । ਜੋ ਭੀ ਨਵਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਓਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਪਾਸੋਂ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੁਛਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਲੈਂਦਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਦੀਆਂ, ਸੋਢੀਆਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬੱਝਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ।

ਭਗਤ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੇ ਇਸ ਅਭਿਆਸੀ-ਜਗਿਆਸੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਈਂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਅਟਕ ਦੇ ਪਿੰਡ ਛੋਟੀ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੮੫੬ ਬਿਕਰਮੀ, ਸਨ ੧੭੯੯ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਅਰੋੜਾ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹੱਟੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਅਭਿਆਸੀ-ਜਗਿਆਸੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਆਗੂ ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਹਜ਼ਰੋ ਤੋਂ ਮੁੜ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਚਲੇ ਆਏ

ਤਾਂ ਹਜ਼ਰੋ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਆਏ ।

ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਹਰ ਵੇਲੇ ਓਹ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈਂਦੇ......॥੪॥
ਘੜ੍ਹ ਪੋਥੀਆਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਣਾਇਕੇ ਜੀ
ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ।
ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੌਰ ਫਕੀਰੀ ਹੈ ਜੀ
ਤੁਸੀ ਸੁਣੋ ਲੋਕੋ ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਕੇ । ..॥੫॥

ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਜਗਿਆਸੀ ਜੋ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ
ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਇ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਨੀ ।
ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤੁਕ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ
ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਨੀ...॥੬॥

ਆਪ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਰਬ ਦੀ ਯਾਦ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਬੀਤਦਾ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜਗਿਆਸੀ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਕੇਵਲ ਹਜ਼ਰੋ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਤਕ ਭੀ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ । ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਮਘਰ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ੧੯੧੯, ੬ ਦਸੰਬਰ ੧੮੬੨ ਦਿਨ ਸ਼ਨਿਚਰ ਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ।

ਮੁਫ਼ਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ 'ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਮਖ਼ਜ਼ਨਿ ਪੰਜਾਬ' (ਸਨ ੧੮੭੭ ਈ.) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ :

੧. ਬਹਿੰਦੇ, ਉਠਦੇ, ਸੌਂਦੇ, ਜਾਗਦੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅੱਠਾਂ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ ।
੨. ਚਮੜੇ ਦੇ ਡੋਲ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨ ਪੀਏ ।
੩. ਆਪਣੇ ਗੁਰ ਭਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹਥ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨਾ ਛਕੇ ।
੪. ਵਿਵਾਹ ਸ਼ਾਦੀ ਆਨੰਦ ਰੀਤਿ ਨਾਲ ਕਰੇ ਅਤੇ ਖਰਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੇ ।
੫. ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਸਵਾ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕੜਾਹ ਪਰਸ਼ਾਦ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੰਡੇ ।
੬. ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਦਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਦੇਵੇ ।
੭. ਲੜਕੀ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਲਏ ।
੮. ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਏ, ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਪੀਏ, ਤਮਾਕੂ ਨਾ ਵਰਤੇ ।
੯. ਭਿਖ ਨਾ ਮੰਗੇ, ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ਕਰੇ ।
੧੦. ਆਪਣੇ ਗੁਰ-ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਹਿਮਾਇਤ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਗੀਰੀ ਕਰੇ ।
੧੧. ਸਿਰ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖੇ ।

੧੨. ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲੇ ।

੧੩. ਵਿਭਚਾਰ (ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਗੰਮਨ) ਨਾ ਕਰੇ ।

ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੇਲੇ ਸਨ । ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਮੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਹਜ਼ਰੋ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ, ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭੈਣੀ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਾਲੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੱਦੀ ਕੈਮਲ ਪੁਰ ਵਿਚ ਭੀ ਸੀ । ਜਿਥੇ ਦੇ ਗੱਦੀਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਦਸਤਾਰ ਸੰਗਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਗਏ ਸਨ । ਮੇਰੀ ਵੀ ਵੇਖ ਵੇਲੇ ਤਕ ਕੈਮਲਪੁਰ ਵਾਲੀ ਗੱਦੀ ਪਰ ਸਾਹਿਬ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੋਈ । ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਾਹਰ ਦੌਰੇ ਕਰ ਕੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਧਾਰਮਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਚੁਕੰਨੇ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਭਤਾ ਹੋਰ ਭੀ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਆਗੂ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ।

ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਰਾਈਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ੫ ਸੰਮਤ ੧੮੭੨ ਬਿਕਰਮੀ, ੩ ਫ਼ਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੧੬ ਈ. ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜਾਹੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰ ਕੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਲਕੜੀ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ । ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਸਡੌਲ ਅਤੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਗਭਰੂ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਭਰੀ ਨੌਕਰੀ ਚੋਖੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਭੀ ਆਪਣੇ ਭਣਵਈਏ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਰਾਇਪੁਰੀਏ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (?) ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ । ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੯੪ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ੨੧ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ ।

ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਛੋਟੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਵਲ ਸੀ । ਆਪ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਅੰਕ ੨੧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :"ਪਹਿਲੇ ਉਦਾਸੀ ਕਾ ਚੇਲਾ ਹੋਇਆ, ਫੇਰ ਨਿਰਮਲੇ ਦਾ, ਫੇਰ, ਖੰਡੇ ਪਹੁਲ ਲਈ । ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਕਾ ਕੋਈ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਫੇਰ ਏਸੇ ਨਾਮ ਵਿਚੋਂ ਸਭੇ ਕੁਛ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੈਂ ।" ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤਨੇ ਡੇਰੇ ਜਾਂ ਅਖਾੜੇ

ਦੇ ਜਿਸ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣੇ, ਆਪ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ । ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਕਦ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅੰਤ ਜਦ ਆਪ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਟਕਣਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ, ਮਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਟਿਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਿਆ ਕਿ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨੀਂ ਘਰੋਂ ਬੇ ਘਰ, ਦੇਸੋਂ ਪਰਦੇਸ ਜਿਸ ਨੇ "ਕੈਦ ਮੇਂ ਭੀ ਸੁਖ ਦੇ ਰੱਖਾ ਹੈ ।"

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੯੯ ਵਿਚ ਜਦ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਲਟਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਤੇ ਹਜ਼ਰੋ ਵਲ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਉਥੇ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਮੇਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੁਲਗਾ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਟ ਵਾਂਗੂ ਬਲ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਗਈ ।

ਸੰਨ ੧੮੪੫-੪੬ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੌਕਰੀ ਛਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਸਨ ੧੮੫੫ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ, ਲੋਹੇ ਦੀ ਹੱਟੀ ਪਾ ਲਈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਹਾਰ ਸਨ ੧੮੭੨ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਏ ਸ਼ੱਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।

ਰਾਜ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਢੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਮੁੜ ਪੁਰਾਣੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ । ਸੋਢੀ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬੰਦੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਗੁਰੂ ਬਣ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਘੁਣ ਵਾਂਗੂ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਲਗ ਰਹੀ ਇਸ ਢਾਹ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ :

> [ਗੁਰੂ] ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ [ਪ੍ਰਵਾਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਆਦਿ] ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਕੇਵਲ ਸਤਿ ਹੈ ਜੋ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ । ਹਰ ਪਰਾਣੀ ਬਿਨਾ ਜਾਤ ਵਰਣ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਸੋਢੀ,ਬੇਦੀ,ਮਹੰਤ,ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਸਭ ਪਖੰਡੀ ਬਹੁ-ਰੂਪੀਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਦੇਵੀ-ਦੁਆਰੇ, ਸ਼ਿਵਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਲੁਟ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਘਿਰਣਾ ਯੋਗ ਹੈ । ਬੁੱਤ ਅਤੇ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੈ ਜੋ ਖਿਮਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ । ਨਵੇਂ ਸਜੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ [ਗੁਰੂ]

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ [ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਆਦਿ] ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਹੀ ਆਗਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਨਹੀਂ। [ਵਿ ਪੈਂਟਰ ਲਿਖਿਤ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਨੇਮ (੧੮੬੩), ਕੂਕਾ ਪੇਪਰਜ਼, ੧੯੦੩] ਸੰਨ ੧੮੬੩ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਉਹ ਸਿਖ ਧਿਰੋਂ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਵਿਵਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ। ਪਰ, ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਾਯਸ਼ ਘੁਲੇ ਮਿਲੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਤਿ-ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹਦਾਇਤ ਇਹ ਹੈ : ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸਾਰੀ ਸੋਟਾ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਣੀਕ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਿੱਧੀ ਪੱਗ ਇਕ ਪਛਾਣ-ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਉੱਨ ਦੀ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਲਾ ਤੋਂ, ਜੋ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ, ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਾਰਮਕ ਕਰੱਮ, ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੇ ਬੜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਵਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਢਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਤਨੇ ਭਰਮੀ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਭੀ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਚਲ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ 'ਕੂਕੇ ਬੜੇ ਕਸੂਤੇ, ਗੜਵੀ ਨਾ ਦਿੰਦੇ ਛੂਹਣ ਨੂੰ।' ਮਾਸ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਊ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਵਧ ਕੱਟੜ ਹਨ।

ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁੱਗੇ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਤੋੜ ਸਕਣਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੜ੍ਹੀ-ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਕਬਰ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦੇਣਾ ਕੂਕੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਮੁਖ ਕਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਣ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਹਿਲੇ ਦੇ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ੧੯ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਤੋੜ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਤੁਕ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਫਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਮੜ੍ਹੀ ਮਸੀਤਾਂ ਢਾਹਿ ਕੇ ਕਰ ਦਿਓ ਮੈਦਾਨਾ।
ਪਹਿਲਾ ਮਾਰੋ ਪੀਰ ਬਲੰਦੀ ਫੇਰ ਮਾਰੋ ਸੁਲਤਾਨਾ।
ਉੱਮਤ ਸਭੀ ਮੁਹੰਮਦੀ ਖਪ ਜਾਏ ਮੈਦਾਨਾ।
ਮੁੰਨਣ ਕੋਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਬੰਧਣ ਕੁਰਬਾਨਾ।

ਫੈਲੀ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਜਾਗਿਆ ਔਰ ਝੂਠ ਜਹਾਨਾ।

ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਬੇਅੰਤ ਲੋਕੀ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਲੈ ਚਲ ਪਈ। ਪਰ ਲੋਕੀਂ ਗੁਰ ਸੋਢੀਆਂ, ਬੇਦੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਹਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਕੂਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਇਧਰੇ ਇਧਰੇ ਇਕ-ਅਧ ਥਾਂ ਉਸੇ ਤਰਾਂ 'ਗੁਰੂ' ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਸੋਢੀਆਂ ਬੇਦੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਸੱਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਭਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ ਕਦੇ ਕਦੇ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੀ 'ਗੁਰੂ' ਕਹਾਉਣ ਦੀ ਕੁਝ ਕੁ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਚੇਸ਼ਟਾ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਟ ਗਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਰੰਗੂਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਬੁਧ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿਠੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

..ਹੁਕਮ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਰਪਟੀਏ ਕੀ ਮਾਫ਼ਕ ਹਾਂ...ਚੇਤ ਬਦੀ ੨ ਸਾਲ ੧੯੩੭ ॥੧੦॥

..ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਨਾਮ ਤੋਂ ਮੰਗੋ ਜੋ ਮੰਗਣਾ ਹੈ, ਅਰ ਨਾਮ ਹੀ ਸਭ ਕਿਛ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਨਾਮ ਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੀ ਨਾਮ ਦਾ ਮੰਗਤਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਵਡਿਆਈ ਕੁਛ ਨਾ ਕਰੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਚਨ ਰਚਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰੋ।......॥੧੫॥

..ਅਰ ਅਰਜੀ ਗੁਰੂ ਅਗੇ ਪਾਉ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਕੀ ਪਾਉਣੀ ਹੈ...ਅਰ ਜੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਕਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਕੈਦ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਲਾ ਤਾਂ ਨਾਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਹੈ ਸੋ ਜਪੋ ॥...ਗੁਰੂਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਸੋ ਸਬਦ ਗੁਰੂ।...॥੧੮॥

..ਮੇਰੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਕੰਮ ਬਾਲ ਸਮਾਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰਨ ਪਏ ਹੋਏ ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ...॥੨੦॥

...ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਕੀਤਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੀ ਰਚੀ ਹੈ...॥ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਨਾ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਹਾਨ ਨੇ ਬੇ-ਅਰਥ ਦਾਵਾ ਕੀਤਿਆ ਹੈ...॥੨੧॥

..ਸੋ ਇਹ ਸੱਚੀ ਲਿਖਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੁਛ ਲਿਖਦਾ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ। ਰਪਟੀਏ ਕੀ ਮਾਫ਼ਕ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ, ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ।...੨੩॥

ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਨੂੰ "ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੂਕਰ" (ਕੁੱਤਾ) ਕਰਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : "ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਖਲਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ...(ਪਪ)". ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਹੋਰ ਜੋ ਅਰਦਾਸ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜਾ ਲਿਖੇ" ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਜਿਤਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਮਨ ਦੀ ਅਤੇ ਜਿਤਨੀ ਅਡੋਲ ਸਰੂਪ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜਗੀ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਨਿਰੋਲ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਮੁਲੰਮੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭੀ ਸਾਰੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰਪਾਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਿਆਸੀ ਜਾਂ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਂ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਚੀਕਾਂ (ਕੂਕਾਂ) ਮਾਰ ਉਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਨੱਚਣ ਟੱਪਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕੂਕੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਗੁਜਰਵਾਲ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਤਾਰੀਖ਼ ਗਰੇਵਾਲਾਂ" ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਜਥਾ ਮੁਕਤਸਰੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਗੁਜਰਵਾਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਚ ਵੜਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ 'ਚਲੋ ਇਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਵੇਖੀਏ', ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਚਲੋ ਕੂਕੇ ਵੇਖੀਏ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੂਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਕੂਕੇ ਪੈ ਗਿਆ।

"ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਾਉਂ" ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਖ਼ੁਦ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜਾਂ 'ਕੂਕੇ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਨਾਮ-ਧਾਰੀ ਭੀ ਸਦੀਣ ਲਗ ਪਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਭੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਨ ੧੮੬੭ ਤਕ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਪਿੰਡ ਉਦਾਲ੍ਹਾਂ, ਰਾਇਪੁਰ ਅਤੇ ਲੌਹ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕੀਂ ਬਾਹਰੋਂ ਭੈਣੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਖ਼ੁਦ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਬਾਹਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ।

ਸਨ ੧੮੬੭ ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ

ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮੇਜਰ ਮੈਕ-ਐਂਡਰੀਊ ਡਿਪਟੀ ਇੰਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਿਉਂਕਿ ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲਭੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਤੌਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ ਗਈ।

ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਡਰ ਜਿਹਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ ਹੀ ਨਾ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ, ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚੌਕਸ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੂਕਿਆਂ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਰੰਜਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਿੜਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਹਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕੁਝ ਕੂਕੇ ਭੀ ਐਸੇ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਪਰ ਹੋਏ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗ਼ਦਰ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਾਹਲਪੁਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਥੇ ਲੰਗਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਨ ਦਿੱਤਾ।

ਖੁਫ਼ੀਆ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਪਰ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਖੁਫ਼ੀਆ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਹਰਕਾਰੇ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਾਲੇ ਤਕ ਬਹੁਤੇ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਕਾਇਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਕਿਧਰੇ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਹੀ ਸਨ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਡਾਕ ਪੰਧਰਵੇਂ, ਦਸਵੇਂ ਜਾਂ ਅਠਵੇਂ ਦਿਨ ਭੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਪੁਜਦੀ ਸੀ ਪਰ ਤਾਂ ਭੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ੱਕ ਵਧਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਸੂਹਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫੜਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਕੂਕੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਰਾਜ-ਵਿਰੁਧ ਗੱਲਾਂ (ਕੇਵਲ ਗੱਲਾਂ ਹੀ) ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ (ਕੂਕੇ) ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਮੇਜਰ ਜੇ. ਡਬਲ-ਯੂ ਪੰਰਗਮਸੈਂਡ ਇਵਜ਼ੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ. ਸੈ: ਜੂਨ ੧੮੬੩ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪਰ ਨੋਟ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਮਿਸਟਰ ਟੀ. ਡੀ. ਫੋਰਸਾਈਥ ੩੦ ਜੂਨ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਸੱਚੀਆਂ ਜਾਂ ਝੂਠੀਆਂ, ਕੂਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਔਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ...ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਕੁਝ ਭੀ ਹੋਣ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਉਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦੀਵਾਲੀ ਉੱਤੇ ਗੜਬੜ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ... ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖੇ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਦੀ ਰਹੇ।"

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਅਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਇਸ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਨੂੰ ਝੂਠੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਰੋਕਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆ ਜਾ ਸਕਣ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਆਪ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ-ਦਾਤਾ ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਗਤ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਦੇ ਨਾਉਂ ਅਸੂ ੧੯੨੨ ਬਿਕਰਮੀ (ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ ਸਨ ੧੮੬੫) ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

...ਬਹੁਤਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਚਿਠੀਆਂ ਪਾਈਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਆਖਿਆ ਜੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਰਖੋ। ਸਰਕਾਰੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਬਦਨਾਮੀ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਨਾ ਕੀ ਸੀ? ਜਿਸ ਬਾਤ ਸਜ਼ਾਇ ਕਰਨੀ ਥੀ ਸੋ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਐਕੇ ਹੀ ਫੁਰਮਾਇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ...ਹੋਰ ਜੀ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਤਸਲ ਕਿਆ। ਜੇ ਕਰ ਤੁਸਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਬਨ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਇ ਦਿਉ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਜਣਾਇ ਦਿਓ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ! ਸਾਲ ੧੯੨੨ ਅਸੂ ਬਿਕ੍ਰਮੀ।

ਸਨ ੧੮੬੬ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭੈਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗ ਸਕੇ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਗੁੱਸਾ ਸਮਾਧਾਂ ਅਤੇ ਕਬਰਾਂ ਢਾਹੁਣ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋੜਨ ਉੱਤੇ ਕਢਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਅਤੇ ਮੜ੍ਹੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਅਤੇ ਖਾਨਗਾਹਾਂ, ਗੁੱਗੇ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਈ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦਾਂ ਅਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ।

ਕਬਰਾਂ ਅਤੇ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਢਾਹੁਣ ਜਾਂ ਬੁਤ ਤੋੜਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਚੂੰਕਿ ਅਮਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ

ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਵਿਰੁਧ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਹਥ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਦ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਹੋਰ ਇਤਰਾਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਹੋਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਰੋਕਾਂ ਲਾਈ ਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਮੇਜਰ ਪਰਕਿਨਜ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਮਨ-ਪਸੰਦ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਰਾਇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ੧੮੬੭ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ੧੫ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਸਨ ੧੮੬੭ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਾਜ-ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਕਰਨਲ ਮੈਕ-ਐਂਡਰਿਊ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰੇ।

੧੯ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਦ ਮਿਸਟਰ ਪਰਕਿਨਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਮੈਕ-ਐਂਡਰਿਊ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮਹੰਤ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਖਿਆਲ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਕੋਈ ਵਜਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਮੈਕ-ਐਂਡਰਿਊ ਨੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਕੂਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਰੁਧ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ, ਨਾ ਹੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਕੇਸ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਨਗੇ। ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਜੇ ਕੋਈ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਮਹੰਤ ਪਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਕ-ਐਂਡਰਿਊ ਨੇ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਭੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਰਹੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

੧੯ ਮਾਰਚ ਦੀ ਸਵੇਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਢੋਲਿਆਂ ਨਗਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਕਰਨਲ ਮੈਕ-ਐਂਡਰਿਊ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਰਕਿਨਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਮਸਤਾਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ਸਾਦ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ

ਏਥੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਸਾਹਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਨ ਗਏ ਕਿ ਧਾਰਮਕਾਂ ਲਈ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਨਾਲ ਸੌ ਤੋਂ ਵਧ ਕੂਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਗੇ । ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਾਲੰਧਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੈਕਨਾਲਡ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਜ਼ਿ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਮੇਲਾ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ੨੦ ਮਾਰਚ ਦੀ ਸਵੇਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨੂੰ ਚਾਲਾਣ ਕੀਤੇ । ਇਸ ਮੇਲੇ ਪਰ ਕੋਈ ਅੱਠ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਕੂਕਾ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਸਨ ।

ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਪੁਲੀਸ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੁਦ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸੂਬੇ ਕੈਸੇ ਕੇਹੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਨੇਕ-ਨਾਮੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਹਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੬੭ ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ । ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਝੰਡੇ ਬੁੰਗੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਆਪ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਮੇਲਾ ਸੁਖ ਸਾਂਤ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਰਨਲ ਮੈਕ-ਐਂਡਰੀਊ ਦਿੱਲੋਂ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਆਪਣੀ ਯਾਦ-ਦਾਸ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਨ ਲਈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਖ਼ਲਾਸੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿਖ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਏ ਪੁਛੀ ਸੀ । ਸਭ ਨੇ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਨੇਕ-ਨੀਅਤ ਅਤੇ ਹਾਨੀ ਰਹਿਤ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਖੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ੯ ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਠਹਿਰੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਭੈਣੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ । ਇਸ ਮੇਲੇ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣੇ ।

ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨ-ਪਰਤਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਪਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਕੋਝੇ ਵਾਕਿਆਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਨੇਕਨਾਮੀ ਟਿਕੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਤਾਰੇ ਸਿਖ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘਿਲ ਗਈ । ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਠੰਢਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਸਨ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਓ-ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਦੌਰੇ । ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਬਲਦਾਂ ਦਾ ਦਾਣਾ ਪੱਠਾ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਈਆਂ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕੂਕਿਆਂ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੬੮ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਔਖ ਦਾ

ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੬੮ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕੂਕਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਅਵਾਰਾ ਵਰ੍ਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਸੰਨ ੧੮੬੯ ਦੀ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਹ ਪੈਂਤੀ ਕੂਕੇ ਦੁਰਬਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜੰਮੂੰ ਡੋਗਰਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਾ ਭਰਤੀ ਹੋਏ । ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਸਵਾ ਕੁ ਸੌ ਹੋ ਗਈ । ਪਰ ਜੰਮੂੰ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੂਕੇ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਕੂਕੇ ਹੋਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਜਾ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਦੱਸੀਦੇ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਭੀ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਰੀਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਜੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਭੀ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੀ । ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਣ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਏਕੋਟ, ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੂਕਿਆਂ ਹਥੋਂ ਬੂਚੜਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਡਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਵਿਚ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਪਲਟਣ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋ ਘਰੀ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਪਲਟਣ ਦਾ ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜੋ ੧੪-੧੫ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਨੂੰ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਮਲੋਦ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਉੱਤੇ ਧਾਵਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ੧੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਸੰਨ ੧੮੭੦ ਦੇ ਪੁੰਗਾਰੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸੂਬੇ ਨਿਪਾਲ ਭੇਜੇ । ਇਹ ਦੋ ਮਝਾਂ ਅਤੇ ਖੱਚਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਬਤ ਰਿਕਾਰਡ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਦਾ, ਪਰ ਕੂਕੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਵਪਾਰਕ ਹੀ ਦਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੰਗਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮੰਗ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭੇਜੇ ਸਨ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੂਕੇ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਭੀ ਗਏ ਦੱਸੀਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ, ਕੇਵਲ ਹਵਾਈਆਂ ਹੀ ਹਨ ।

ਗਊ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੂਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਵਧ ਕੱਟੜ ਹਨ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭੜਕ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੮੪੭ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਗਊ-ਬਧ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ; ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਮਨਾਹੀ ਪਰ ਅਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੁਚੜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਭਾਈ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ 'ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦਾ ਜਦ ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬੁਚੱੜ ਖ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬੁਚੜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਗਊ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਭੜਕ ਉੱਠੇ । ਚੁਨਾਂਚਿ ਬੁਧਵਾਰ ੧੪ ਜੂਨ ਸੰਨ

੧੮੭੦ (੧ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੯੨੭ ਬਿ.) ਨੂੰ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਬੁੱਚੜਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਚਾਰ ਬੁੱਚੜ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਹੱਲਾ ਚੂੰਕਿ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਭੀ ਕੂਕਾ ਪਛਾਣਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਭੀ ਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ੱਕ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੂਕੇ ਜਾਂਦੀ ਵਾਰੀ ਇਕ ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਇਕ ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ ਬੁੱਚੜ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸੁਟ ਗਏ।

ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਇਨਾਮ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕੁਝ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੇ ਝੂਠੀ ਗਵਾਹੀ ਘੜ ਕੇ ਕੁਝ ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਹੰਗ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕ ਕੂਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਇਦਾ-ਮੁਆਫ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਬਣ ਕੇ ਅਸਲ ਕੂਕੇ ਦੋਸ਼ੀ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੋ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜੇ ਗਏ।

ਜਦ ਤਕ ਚੂੰਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲ ਕੂਕੇ ਫੜੇ ਸਨ ਨਹੀਂ ਗਏ ਇਸ ਲਈ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੫ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਚਾਰ ਸਖ਼ਤ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੰਜ ਜ਼ਰਾ ਘਟ ਫੱਟੜ। ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੂਕੇ ਦੌੜ ਗਏ। ਪਰ ੧੭ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਨੱਪ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਚਾਰ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬੋਲੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂਸਰੀਏ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਸਲੀ ਕਾਤਲ ਕੂਕੇ ਫੜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਲਈ।

ਕੂਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੈਕਨੈਬ ਦੀ ੪ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਮਤ ੧੯੨੮ ਦੀ ਮਾਘੀ (ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੨) ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਨਾ ਜਾਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਨਾ ਹੋਣ। ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਨੈਬ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਛੁਪਾਇਆ ਅਤੇ ਲੁਕੋਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਸੁੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਭੀ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਪਰ ਭੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਪਰ ਝਟ ਪਟ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ।

ਮਾਘੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲਈ ਮੁਕਤਸਰ ਜਾਣ ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਬੰਦਸ਼ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਮੇਲਾ ਭੈਣੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ੧੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੨ ਨੂੰ ਲੋਹੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ੧੨ ਨੂੰ ਮਾਘੀ। ਕੂਕੇ ਲੋਹੜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੈਣੀ

ਇਕੱਠੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੇਲਾ ਚੋਖਾ ਭਰਿਆ। ਪੰਜ ਸੱਤ ਸੌ ਕੂਕੇ ਜਮ੍ਹਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਪਰ ਦੀਵਾਨ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ੨੫ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਬਦਲੇ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜੋਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਸੁਲਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਕੂਕੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਕਰੌਦੀ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਆਖ ਕੇ ਵਰਜਦੇ ਸਨ।

੧੩ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦ ਮੇਲਾ ਫਿੱਕੇ ਫਿੱਕੀ ਤੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕੂਕੇ ਘਰੀਂ ਘਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਕੁਝ ਮਸਤਾਨੇ ਕੂਕੇ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਡਟ ਬੈਠੇ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ 'ਰੰਗ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਾਂਗੇ।' ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪੱਲਾ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : 'ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਕੋਈ ਰੌਲਾ ਨਾ ਪਾਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬੀ ਹੋਵੇਗੀ।' ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਇਸ ਪਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਿਊਟੀ ਉੱਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਹਨੇਵਾਲ ਦੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਕੋਈ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।' ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਭਾਈ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦ ਮਸਤਾਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾ-ਤਵਾ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਏ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਕੂਕਾ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਛਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ 'ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਈ ਜਾਏਗੀ।'

ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਦ ਦੋ ਕੁ ਵਜੇ ਮਸਤਾਨਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਭੈਣੀ ਤੋਂ ਮਲੋਧ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਪਿੰਡ ਰੱਬੋਂ ਦੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀ ਅਤੇ ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਭੀ ਉਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਇਥੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਲੋਧ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਮਲੋਧ ਵਾਲੇ ਪਾਸ ਨਾ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜ ਸੀ, ਨਾ ਪੁਲੀਸ, ਇਸ ਲਈ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਸੌਖੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।

ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਟੋਲਾ ਸਰਦਾਰ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਵੜਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਅਚੇਲ ਹੀ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਮਾਰਦੇ ਬਾਹਰ ਖਿਚ ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਮੰਗਣ ਲੱਗੇ। ਦਰਵਾਜ਼ਿਉਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਖਿਚ-ਧੂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਕੇਸ

ਛੇੜਾ ਲਏ ਅਤੇ ਇਕ ਕੂਕੇ ਪਾਸੋਂ ਟਕੂਆ ਖੋਹ ਕੇ ਸੌਂਦੇ ਪੱਖੇ ਵਾਹੁਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਟਾਂ ਵੱਜੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਅਸਤਬਲ ਨੂੰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਘੋੜੀਆਂ ਖੋਹ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਸੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਗਾਰਾ ਖੜਕ ਗਿਆ। ਮੌਕੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੇੜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਭੀ ਆ ਪੁਜੇ। ਮਲੌਦ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਭੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਕੂਕੇ ਭਜ ਨਿਕਲੇ। ਇਹ ਹੱਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਾਲ ਨਾ ਪਿਆ। ਮਲੌਦ ਦੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਕੂਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ੪ ਫਟੜ ਹੋਏ। ਸਾਮਾਨ ਭੀ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੱਥ ਨਾ ਆਇਆ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੁਨਾਲੀ ਬੰਦੂਕ, ਤਿੰਨ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਘੋੜੇ ਘੋੜੀਆਂ।

ਇਥੋਂ ਇਹ ਧਾੜੇ ਧਾੜ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ੧੫ ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਸਤ ਕੁ ਵਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੌ ਤੋਂ ਘਟ ਹੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਭੀ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਬਦਲੇ ਗਊਆਂ ਕੋਹਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਹੱਲੇ ਕਰ ਕੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਦ-ਇੰਤਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸੁਖਾਲਾ ਲਭ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਇਥੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਗਏ ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਤਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਦਾ ਜਾ ਭੰਨਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੋ ਚਾਰ ਹੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਆ ਸਕੀਆਂ, ਪਰ ਗੋਲੀ ਬਰੂਦ ਨਾ ਲਭਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਭੀ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਕੋਟਲਾ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਕੋਤਵਾਲ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੋਤਵਾਲ ਅਤੇ ਸਤ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਤ ਕੂਕੇ ਮਰੇ ਅਤੇ ੨੦ ਕੁ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਏ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿਛੇ ਨੂੰ ਹਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ।

ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਿਉਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੂਕੇ ਸਿਕੰਦਰ ਪੁਰ ਵਲ ਨੂੰ ਤੁਰੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਰੜ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਸੀ ਕੁ ਸੀ ਜੋ ਇਥੇ ਹੋਰ ਭੀ ਘਟ ਕੇ ੬੮ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਗੰਡਾਸੇ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਡਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਣੇ ਖਬਰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸ਼ੇਰ ਪੁਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਇਥੋਂ ਸੱਯਦ ਨਿਆਜ਼ ਅਲੀ, ਇਕ ਮੁਹੱਰਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਵਾਰ ਇਕ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰੜ ਪੁਜ ਗਏ। ਸੱਯਦ ਨਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਰਖਵਾ ਲਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਪੁਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ੧੫ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੈ। ੧੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਟਲੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

੧੬ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਮਲੌਦ ਤੁਰ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਪੁਜ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਫੜੇ ਗਏ ਹੋਏ ਕੂਕੇ ਰੜ ਤੋਂ ਕੋਟਲੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਵਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪਟਿਆਲਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਫੋਰਸਾਈਥ ਦੀ ਇਕ ਚਿਠੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਮੈਂ ਫੜੇ ਗਏ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਲਿਆ ਕੇ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਗਾਰਦ ਨਾ ਭੇਜਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਕਾਵਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਟ ਪਟ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ (੧੭ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ) ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋ ੪੯ ਕੂਕੇ ਜਮਾਲ ਪੁਰੇ (ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ) ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਡਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ ਨੂੰ ਜੋ ਗਾਰਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਜਾ ਪਿਆ ਸੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਬੇਨਿਯਮੀ ਅਤੇ ਉਤਾਵਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਕਾਵਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਮਲੌਦ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਆਮ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਣ ਕਰ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਵਹਿਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਕ ਕੋਰਾ ਕੂੜ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬੁਚੜਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਲੌਦ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਭੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਖੁਲ੍ਹੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਿਹਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਾਲੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢੀ। ਕਿਸੇ ਪੁਲੀਸ ਚੌਕੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਛਾਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ, ਕਿਸੇ ਛਾਉਣੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਧਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਗਾੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਉਕਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਭੀ ਸ਼ਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦ ਕੁਝ ਕੂਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਦ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਖੜੀ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਕਾਵਨ ਦੀ ਮਨਘੜਤ ਗੱਲ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮੰਦੀ ਨੀਅਤ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਤਰੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ

ਕਾਵਨ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਲੰਮੇਰ ਨਾਲ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਝੂਠਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਮੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਫੋਰਸਾਈਥ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ੧੮ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਤੜਕੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਫੋਰਸਾਈਥ ੧੮ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਕਾਵਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ੧੬ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੮ ਜਨਵਰੀ ਸਨ ੧੮੭੨ ਨੂੰ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਖੂਨੀ ਸਾਕਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਫੋਰਸਾਈਥ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ।

੧੮-੧੯ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਈ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ (ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ) ਨਾ ਮਿਲੀ ਜੋ ਸ਼ੱਕੀ ਹੁੰਦੀ।

ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਚੌਕੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੂਕਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੁਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੀ ਰਹੇ।

ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਦੀ ਬੇਨਿਯਮੀ ਅਤੇ ਆਪਹੁਦਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੀ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਫੋਰਸਾਈਥ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਵਾਬ-ਤਲਬੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸਨ ੧੮੭੨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ :

> ਕਾਵਨ ਨੇ ਜੋ ਰਾਹ ਫੜਿਆ ਸੀ ਉਹ ਬੇ-ਕਾਨੂੰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ...ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।
>
> ...ਮਿਸਟਰ ਫੋਰਸਾਈਥ ਨੂੰ...ਅੰਬਾਲੇ ਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਥਾਂ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਿਥੇ ਉਸ ਪਾਸ ਕਿਸੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨ ਹੋਵੇ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਜੇਲ੍ਹਖ਼ਾਨੇ ਰਖ ਕੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਰੰਗੂਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਥਾਈਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਛਿਪ ਛੁਪ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਬਰਮਾ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਿੱਥੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਜੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਈ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਲਾਵਤਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ੨੯ ਨਵੰਬਰ ਸਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਰੰਗੂਨ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ (ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਬੁਧ ਸਿੰਘ) ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਸੂਝ ਸਾਦੇ ਹੋਏ ਦਰਵੇਸ਼

ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਵਧਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਖਿੱਚ-ਤਾਣ ਹੁੰਦੀ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੈਣੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਚੌਕੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਜੇਠ ਵਦੀ ੧੦ ਸੰਮਤ ੧੯੬੩, ੧੭ ਮਈ ਸਨ ੧੯੦੬ ਈ. ਜਦ ਆਪ ਹੁਕਮ-ਸੱਤ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੂਕਾ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣੇ।

ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ, ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਿਖ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਇੱਛਾਵਾਨ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਆ ਜਮਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣੋਂ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ।

ਮਹੰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਨ ੧੯੧੯-੨੦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤੀ ਬਣ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਕੂਕੇ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਸਨ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਸਤਜੁਗ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੁਧਾਰਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ 'ਕੂਕਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਈ ਬੈਠੇ ਕੁਕਰਮੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਪਰ ਸਖ਼ਤੀ ਦੀ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪਰਚਾਰਕ ਨੌਕਰ ਰਖ ਲਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਜਲਸਿਆਂ ਅਤੇ ਜਲੂਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕੋਝੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭੰਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਢੇ ਗਏ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਖੁਦ ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਮਿਲਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਕੂਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹੁੰਦੇ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਏਧਰ ਏਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪੰਥ ਫਸਿਆ
ਕੂਕੇ ਵੱਖਰੀ ਡੱਫ ਵਜਾਇ ਰਹੇ ।...
ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਫਿਰੇ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਭੀ
ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਹੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇ ਰਹੇ ॥
ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਫਿਰਨ ਭੌਂਦੇ
ਮੂੰਹ ਆਉਂਦੀ ਜੋਇ ਸੁਣਾਇ ਰਹੇ ॥
ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰ ਅਕਾਲੀ ਬਦਨਾਮ ਹੋਵੇ
ਮਨ ਘੜਤ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇ ਰਹੇ ॥

ਕਦੇ ਜਾ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤਈਂ ਧੂੰਕਣ
ਕਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤਾਈਂ ਭਰਮਾਇ ਰਹੇ ।

[ਬੀਰ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ), ੧੨]

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਨ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਫੇਰੋ ਤੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਚੌਕੀ ਉਠਾ ਲਈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ।

ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਜਦ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੇਹਰਾ ਦੂਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਰਬੰਧਕ ਮਿਸਟਰ ਜੀ. ਐਮ. ਜੀ. ਉਗਿਲਵੀ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭੇ ਦੇ ਇਕ ਬੀੜ ਬਾਰੇ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਕੂਕਿਆਂ ਪਾਸ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਪਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਈ ਹੁਕਮੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਪਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਹੋਈ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਬੂਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੂਕਾ ਆਗੂ ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ । ਚੁਨਾਂਚਿ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਰਿਟਰੀ ਪੰਜਾਬ ਹੈਨਰੀ ਕਰੇਕ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾਭੇ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕ ਉਗਿਲਵੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕਰੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਖ਼ਤਮ ਨ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾਭਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੂਕੇ ਵਿਚਾਰੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਜਾ ਪੈਣ । ਚੁਨਾਂਚਿ ਕਰੇਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਗੁਪਤੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ੩੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਗਿਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਹ ਬੀੜ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੂਕਿਆ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਵਧਦੇ ਚਲੇ ਗਏ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਧਾਰਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੂ ਕੂਕੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਸਨ, ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਡਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸੁਧਾਰਕ (ਅਕਾਲੀ) ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਇਕ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੂਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ

ਡੇਰਿਆਂ, ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਉੱਤੇ ਭੀ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਲੈਣਗੇ । ਇਸੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਕੂਕਾ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਰਹੁ ਰੀਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ । ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕੁਰਾਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਮਝਦੇ ਭੀ ਸਨ ਪਰ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੇ ਨਾ ਹਟਾ ਸਕੇ ।

ਜਦ ਸਨ ੧੯੨੫ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਲ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਥਕ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਵਿਰੁਧ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਮਿਟ ਗਈ ਤਾਂ ਕੂਕੇ ਭੀ ਪੰਥ ਦੇ ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਨ ੧੯੩੪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਬ-ਸਿਖ ਸੰਪਰਦਾਇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਾਰਮਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਰੂਪ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਤੇ ਦਿਲੋਂ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ ਗੁਰ-ਸਿਖ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਥ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਖੜ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਿਖ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿੰਮਰਤਾ, ਪਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਆਪ ਨੇਕੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਅਤੇ ਦੇਖ ਕੇ-ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਿਮਾ-ਮੂਰਤਿ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਨ—ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਕੂਕੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਜਾ ਫੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਬਖ਼ਸ਼ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ।

੨੧–੨੨ ਅਗਸਤ ੧੯੫੯ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪ ਹੁਕਮ-ਸੱਤ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਆਗੂ ਥਾਪੇ ਗਏ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਇਕ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ । ਬਦਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਕੂਕਾ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਚਿੱਤ ਚੇਤਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਕਹਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਜੋਗ ਸਮਕਾਲੀ ਸਬੂਤ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੂਕੇ (ਨਾਮਧਾਰੀ) ਸਤ ਸੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ, ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਵਲੈਤੀ ਕਪੜੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲਣ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ, ਸਿਵਿਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਆਦਿ ਲਹਿਰਾਂ ਚਲਾਏ ਜਾਣ

ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੋਈ ਨਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਹੀਆਂ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਨ-ਘੜਤ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨਾ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਭੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਪਰਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅੱਧੀ ਗੱਲ ਭੀ ਗ਼ਲਤੀ ਆਖ਼ਰ ਨਿਕਲ ਆਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਠੀਕ ਅਤੇ ਸੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਮਨ-ਘੜਤਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਾਇਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਨੁਕਸਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ । ਕੂੜ ਆਖ਼ਰ ਕੂੜ ਹੈ। ਮੁਲੰਮਾ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦਾ ਹੁੰਦਾ । ਓੜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਉੱਘੜ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਆਗੂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੌ-ਸਾਖੀ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀਆਂ ਪਰ ਯਕੀਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਠ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਾ ਨਿਕਲੀ ਬਲਕਿ ਬੇਗੁਨਾਹ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਖ਼ੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਸ ਵਿਚ ੭੫ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਰ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਲੇ ਉਂਜ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ । ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਲਈ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ ਬਹੁਤੇ ਪੂਰਬੀਏ, ਬਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਧਰੋਂ ਨਾਲ ਲਿਆਏ ਸਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ-ਬੰਦ ਮੰਗਵਾ ਲਏ ਸਨ । ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ੌਜ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਹੀ ਨੌਕਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦੋਹੀਂ ਥਾਈਂ ਕੂਕੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਸਨ ੧੮੬੯ ਵਿਚ ੫੪ ਕੂਕੇ ਸਨ, ਸਨ ੧੮੭੦ ਵਿਚ ੪੭ ਅਤੇ ਸਨ ੧੮੭੧ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬਲਕਿ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੨ ਵਿਚ (ਜਦ ਕਿ ਮਸਤਾਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਮਲੌਦ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਫ਼ਸਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ੪੮ ਕੂਕੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਸਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਮਹਿਕਮਾ ਮਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਕੂਕਾ ਪਟਵਾਰੀ ਭੀ ਸੀ ਜੋ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਸੀ । ਕੂਕੇ ਬਹੁਤੇ ਚੂੰਕਿ ਪਿੰਡਾਂ

ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖੁਲ੍ਹੇ, ਬਹੁਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਹਾਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਵਡੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਸਕਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਫ਼ੌਜ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੂਕੇ (ਨਾਮਧਾਰੀ) ਨੌਕਰ ਸਨ । ਸਨ ੧੮੭੨ ਤੋਂ ਸਨ ੧੯੨੨ ਤਕ ਚੂੰਕਿ ਕੂਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਗੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਰਵਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆ-ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾ ਕੀਤੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸਦੇ (ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਘਟ ਲਗਦਾ ਹੈ) ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਇਹ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਦੋ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਭੀ ਸਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਮਸਰੇਟ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਗੁਮਾਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤਾਂ ਕਈ ਸਨ ।

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਓਦੋਂ ਅਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਹਾਲ ਤਕ ਆਮ ਖੁਲ੍ਹਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ । ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਸਕੂਲ ਸਨ । ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਹੀ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਕੋਈ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਪਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਸੀ । ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ । ਦਸੰਬਰ ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ (ਸਣੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ, ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ) ਕੁਲ ੮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ (ਐਂਟਰੇਂਸ) ਪਾਸ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਚਾਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤਾਂ ਕੀ, ਕੋਈ ਕਾਲਜ ਭੀ ੧੮੬੩ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੬੪ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਿਆ । ਅੱਠਾਂ ਨੌਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਨ ੧੮੭੨ ਵਿਚ (ਜਿਸ ਸਾਲ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ੪੫ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ੧੪ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੮੨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਭੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਕੋਈ ਹੈਸਨ ਨਹੀਂ, ਕੂਕਿਆਂ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਖੋਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾ, ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਢੋਰ ਹੀ ਰਹਿਣ ? ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗਾ ਨਿਰਮਲ-

ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ-ਗੁਜ਼ਾਰਸ਼ ਆਪੂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਤ ਸੰਗੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਹੇ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਰਹਿ ਜਾਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਜੇਹਾ ਲੇਖ ਹੁਕਮ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੇਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸੇ ਕਰਕੇ ਜਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਰ ਪੇਂਡੂ ਵਸੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਸਖਣੀ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੂਕੇ ਭੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੀਣ ਸਨ, ਨਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵਾਂਝੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿੰਨੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਝੂਠੀ ਊਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਭਦਾ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਕਤੀ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਹੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਸਦਾ ਲਈ ਪੱਕਾ ਬਾਈਕਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਕੁਝ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਹੋਇਆ, ਓਥੇ ਓਥੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੌਣ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਜਾਗਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਾਦਾਭਾਈ ਨਾਰੋ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ, ਬਾਬੂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਬਾਬੂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ, ਡਾਕਟਰ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ, ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਆਦਿ ਆਦਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਪੂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਲਮੀ ਲਿਆਕਤ, ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਵਾਕਫ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਚਤੁਰ ਕੌਮ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਜੇ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਬਾਈ-ਕਾਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਸ਼, ਜੋ ਹੁਣ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਕੁਤਰਦਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਤਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਧਪੜ੍ਹ ਵੇਹਲੜਾਂ ਦਾ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਖ਼ਰਚ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਜਟ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਦਾਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਗਰਾਹੇ ਹੋਏ ਮਾਮਲੇ ਅਤੇ ਟੈਕਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰੁਪਇਆ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਭੀ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ

ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹਾਲ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਆਮ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਭੀ ਬਹੁਤਾ ਉਲਝਣਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਲਾਰਡ ਡੈਲਹੌਜ਼ੀ ਦੇ ਬੋਰਡ ਔਫ ਐਡਮਿਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ (ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਮੰਡਲ) ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਾ ਕਾਲਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁਲ੍ਹਿਆ, ਵਕੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਆਮ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੇਸੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਨਿਆਂਇਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਥੋੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੁਕਦਮੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਜੇ ਕਦੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਭੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣੋਂ ਕਦੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਖ਼ੁਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਕਾਤਲ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਕਦੀ ਨਾ-ਮਿਲ ਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਥਾਵੀਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਭੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਓਹ ਫੋਕੀ ਹੂੜ੍ਹ ਮਤ ਦੇ ਉੱਕੇ ਹੀ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਬੰਦ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭੀ ਉਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਕੁਝ ਮਸਤਾਨੇ ਕੂਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਫ਼ਸਾਦ ਲਈ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਭਾਈ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਕਰ ਆਵੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਭੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਸਬਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਨ ਅਤੇ ਲੁਕ ਛਿਪ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਿਆ। ਏਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਗੁਨਾਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਅੰਨਿਆਈ ਠਹਿਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਬਾਈਕਾਟ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਗੱਲ ਭੀ ਅਸਿੱਧ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਵੀਂ

ਆਰਤ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਦੇਸੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਹੀ ਰਿਵਾਜ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖੱਦਰ ਹੀ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਸਭ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਚਰਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਖੱਡੀਆਂ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਤੀਹ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੱਦਰ ਹੀ ਪਰਧਾਨ ਸੀ । ਝੱਗੇ, ਚਾਦਰਾਂ, ਖੇਸ, ਖੇਸੀਆਂ, ਸੂਥਣਾਂ ਅਤੇ ਦੁਪੱਟੇ ਸਭ ਖੱਦਰ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਪਗੜੀਆਂ ਭੀ ਖੱਦਰ, ਦੇਸੀ ਦੀ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰੇਸ਼ਮੀਆਂ ਦੀਆਂ । ਮਲਮਲ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮਲਮਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਸੁੱਚਾ ਕਪੜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਬਣਦਾ ਸੀ । ਸਿਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਸੀ । ਨਾਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ । ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹੁਕਮ-ਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਬੂਤ ਹੈ । ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜਾ ਤਿੰਨਾਂ ਬੰਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਲਕੱਤੇ (ਬੰਗਾਲ) ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਰ ਇਹ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਤੀਹ ਪੈਂਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਕੂਕਾ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕੂਕਾ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪਰਧਾਨ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਰੇਸ਼ਮ ਬਹੁਤਾ ਚੀਨ, ਬਰਮਾ, ਮਲਾਇਆ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਭੀ 'ਬਿਦੇਸ' ਹੀ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ । ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਇਸ ਦੀ 'ਸੁੱਚਮ' ਕਰਕੇ ਹੈ । ਮਲਮਲ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਭੀ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਆਮ ਸੀ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ । ਜੇ ਉਹ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਉਹ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸੂਰੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸਨ । ਜੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਜਰਮ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਝਟ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ । ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਸਿੱਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਵਿਦਿਆ, ਕਾਨੂੰਨ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਬਿਉਪਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦੇਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ । ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੂਹੀਏ ਜਾਂ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਖੁਫੀਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਭੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮਿਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਉ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝਟ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਭੀ ਗੰਢ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਦੀ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਜਰਮ ਗਰਦਾਨ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ । ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਭੀ ਗੱਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਕੂਕਾ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਕੂਕਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਕ ਵਾਕਿਫਕਾਰ ਭਰੋਸੇਜੋਗ ਅਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਲੇਖਕ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਖਾਲਸੇ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਬਤ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ 'ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' (੧੯੧੩) ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ 'ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (੧੯੧੪)। ਆਪ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਹਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਿਦਕਵਾਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਭੀ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਭੀ ਸੱਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤ੍ਰਿੰਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ । ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੁਫੀਆ ਸੂਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗ ਸਕਦੀਆਂ ਜਾਂ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੱਸਦਾ ਨਾ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ । ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਰੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਅੰਦਰ ਖਾਨੇ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਣੀਆਂ ਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ,

ਖੁਫ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਗ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਖ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਠੋਸ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮਿਸ਼ਨ ਇਤਨੇ ਉਚ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਨੇ ਇਤਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਜੋੜਕ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾੜਤਾਂ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾੜਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਚਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਲੱਗਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ : ''ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈਂ (ਗੌਡ ਸੇਵ ਮੀ ਫ਼੍ਰੋਮ ਮਾਈ ਫ਼੍ਰੈਂਡਜ਼)''।

ਅਧਾਰ ਸੂਚੀ

Papers relating to the Kooka Sect, Confidential Series, No. A. III. Lahore, 1872.

ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆ। ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ, ਸਨ ੧੯੧੩। ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ – ੧੯੧੪।

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਨ ੧੮੮੯।

ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਮੁਫ਼ਤੀ। ਤਾਰੀਖ਼ ਮਖਜ਼ਨਿ ਪੰਜਾਬ, ਲਖਨਊ, ੧੮੭੭।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ। ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ੧੯੪੪, ੧੯੪੬।

Smith, T. Douglas. Autobiography, London 1887.

Correspondence of H.D. Craik and Ogilivie, August 1923.

ਜੱਗਾ ਰਾਮ। ਪੋਥੀ ਸਰਧਾ ਪੂਰਨ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ. ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੭।

Rose H.A. Glossary of the Tribes & Castes of the Punjab and N.W.F.P. Lahore. 1914.

ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੇ ਨਾਉਂ, ਮਘਰ ਮਿਤੀ ੧੮, ਸੰਮਤ ੧੯੧੮ ਬਿਕਰਮੀ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਭਗਤ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਦੇ ਨਾਉਂ, ਸਾਲ ੧੯੨੨, ਅਸੂ ਬਿਕਰਮੀ।

ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਪ੍ਰੀਤੀ, ਅਗਸਤ ੧੯੬੧।

[ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ

ਰਾਜ ਭਾਗ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖ ਪੰਥ ਉਪਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਜਾਗੀਰਾਂ ਜ਼ਬਤ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਈਸਾਈ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਧਰੋਂ 'ਘਰ ਦਾ ਭੇਤੀ ਲੰਕਾ ਢਾਹੇ' ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ-ਡੰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਸੋਢੀ ਤੇ ਬੇਦੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ-ਅੰਸ ਕਹਾਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਖੀ ਸਾਧਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਹੀ ਨਾ ਖਾਧਾ, ਸਗੋਂ ਅਜੇਹਾ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਡਿਗਦੇ ਡਿਗਦੇ ਸਿੱਖ ਇਥੋਂ ਤਕ ਆ ਡਿਗੇ ਕਿ ਸ਼ਕਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਅਰ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ। ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਅਰ ਦੀਵਾਲੀ ਦੁਸਹਿਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਹਾਰ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਟ, ਹਰ ਭੇਖੀ ਸੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ-ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿਖ-ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਦੀ-ਗ਼ਮੀ ਅਤੇ ਰੰਜ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਪੂਰੀ ਕਰਾਂ ਚਲਦੀ, ਮਰਨ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਕਛਹਿਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਧੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹਵਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਸੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਕੁਝ ਨਮੂਨਾ।

ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਗਫਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਉਠੀਆਂ ਪਰ ਛੇਤੀ ਫੇਰ ਸਿਖ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੌਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ੧੮੭੫ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਮ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ (ਵੇਖੋ ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਭਾਗ ੨) ਸਿੱਖੀ ਵਿਰੁਧ ਪਰਚਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜਿਤਨੇ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਗੇ ਉਤਨੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਸਿਖ ਅਜੇ ਅਵੇਸਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਕਾਰਨ ਈਸਾਈ ਮਤ ਨੂੰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪਰਚੇ

ਸਭਾ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹੋਵਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਖੁਲ੍ਹੀ। ਸਮਝਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਹੋਵਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੪੦੪ (ਸਨ ੧੮੭੨-੭੩ ਈ.) ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਭਾ-ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ। ਅਜੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਕਪੂਤ ਕੁਝ ਅਯੋਗ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਣਨਾ ਇਕ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਜਦ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਕੰਧਿਆਂ ਤੇ ਰਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਅਤੇ ਸਿਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਲ ਪੂਰਾ ਉਦਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੪੦੪ ਅਸੂ ਸੁਦੀ ਦਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਰਈਸ, ਸਰਦਾਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਬੇਦੀ, ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਏ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਪਹਿਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆ ਪਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਮੁਖ ਆਸ਼ੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਸਨ:

੧- ਤਮਾਮ ਸਿਖ ਭਾਈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਰਖਣਾ।

੨- ਇਸ ਸਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਇਸ ਸਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।

੩- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਭਲਿਆਈ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ।

੪- ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰੀਖੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ (ਜੈਸੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿਕ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੇ ਕਢਾਇ ਕੇ ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨਾ।

੫- ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਵਾਰਾ ਇਲਮ ਮੁਰੱਵਜੇ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅੱਖਰ੍ਹਾਇ ਨਾਲ ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨਿਕਾਲਣੀਆਂ।

੬- ਜੋ ਲੋਕ ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਅਥਵਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਜੋ ਸਿਖ ਲੋਕ ਤਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਰਜ ਹਨ ਅਥਵਾ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੇ ਹੋਣ ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਾਈ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੁਜਰਮ ਠਿਹਰੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਅਥਵਾ ਜੋ ਖ਼ਿਲਾਫ਼-ਸਿਫ਼ਤ ਅਤੇ ਬਦਕਾਰੀ ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪਿਛਲੀ ਕੋਤੀ ਤੋਂ

ਸੁਧਾਰ ਸੁਆਰੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਭਾ ਦੀ ਰਾਇ ਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

੭- ਵੱਡੇ ਮਰਤਬੇ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਥ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਪੰਥਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤਦ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਮਲੂਮ ਹੋ ਜਾਵਣ ਕੇ ਉਹ ਸਿਖੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਖ਼ੈਰ-ਖ਼ਵਾਹ ਹਨ।

੮- ਕਿਸੀ ਦੂਸਰੇ ਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਹਿਣਾ, ਸੁਣਨਾ ਅਥਵਾ ਲਿਖਣਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।

੯- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਾਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਅਲਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

੧੦- ਖ਼ੈਰ ਖ਼ੁਆਹੀ ਕੌਮ ਫ਼ਰਮਾ-ਬਰਦਾਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਿਖੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ, ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਵਾਰਾ ਅਤੇ ਮਸਲਿਹਤ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਬਾਤ ਵਿਚ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਨਾ"।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਣਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਿਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤਾ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਕੱਠ ੨ ਨਵੰਬਰ ੧੮੭੯ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਦੋ ਵਡੇ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸਨ :—

(੧) ਧਰਮ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਸਮਝਾਉਣਾ, ਵੰਡਣਾ, ਕੀਰਤਨ, ਭਜਨ ਕਰਨਾ।

(੨) ਵਿਦਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸਕੂਲ ਖੜੇ ਕਰਨੇ, ਰਿਸਾਲੇ ਨਿਕਲਵਾਣੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਢਣੀ।

ਇਸ ਸਭਾ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰ ਕੇ ੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੮੦ ਨੂੰ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਜਨਰਲ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਹੋਵਨ ਲਗ ਪਿਆ। ੧੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੮੦ ਤੋਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਤੇ ਫੇਰ ੧੮੮੧ ਤੋਂ 'ਵਿਦਿਆਰਕ' ਮਾਹਵਾਰੀ ਰਸਾਲਾ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਣ ਲਗਾ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ੧੮੮੩ ਵਿਚ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਹ 'ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮਜਮੂਏ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ।' ਵਿਸਾਖੀ-ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੇਲ ਮੇਲੇ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ। ਇਥੇ ਸਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਹੋਈ ਪਰ ਇਹ ਕਿਥੇ ਬਣੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ, ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੁਝ ਘਟੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੇਖ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਪਰ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬੁਤ ਭਾਵ, ਸਿੰਦੂ-ਰੂਮਾ ਜਿਹ ਟੋਕੀਆਂ, ਠਾਕਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਖਾਸ ਕਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਬੁਤਪੂਜਾ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਪਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ, ਜੋ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਖ਼ਾਲਸ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਭਾਈਆਂ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮਜ਼ਹਬੀ, ਰਾਮਦਾਸੀਏ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਪਾਸ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਮਤ-ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਜਦ ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮਾ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਜੋੜ-ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਗਦੇਲੇ ਅਤੇ ਤਕੀਏ ਵਿਛਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਗੁਰਮਤ ਵਿਰੁਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਿੰਨ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ੩੦-੩੧ ਚੇਤਰ ਸੰਮਤ ੧੯੪੨ (੧੮੮੬) ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਦੌੜ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸੂਤ੍ਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸੇ ਗਏ ਸਨ :

(੧) ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਉਸ ਕੌਮੀ ਮਜਲਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ-

(ੳ) ਕਈ ਐਸੀਆਂ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹਨ ਜੋ ਸਭਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਗ੍ਹਾ ਪਰ ਕਾਇਮ ਹਨ।

(ਅ) ਐਸੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਹਨ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਐਸਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੫ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

(੨) ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜੇਹੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਹੈ, ਜੋ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸੀ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ 'ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ' ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਮੁਖਤਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਐਸੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਮੁਕਰਰ ਕਰੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਐਸੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣ ਲਵੇ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਬਣੇ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਮਨਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ :

(ੳ) ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ।
(ਅ) ਇਲਮ ਅਤੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਕਰਨੀ।
(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ।
(ਸ) ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਅਰਥ ਕਰਨੇ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਅੱਡ ਅੱਡ ਭਾਖਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਅਰਥਾਤ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ।

(ਹ) ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਧਾਰਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ।
(ਕ) ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ।
(ਖ) ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਯਤੀਮਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ।
(ਗ) ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ।
(ਘ) ਲਾਭਦਾਇਕ ਪੋਥੀਆਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਛਾਪਣ ਲਈ ਇਕ ਅਥਵਾ ਵਧ ਪ੍ਰੈਸ ਖੋਲ੍ਹਣੇ।
(ਙ) ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਸਥਾਰਨ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਖਾਂ (ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ) ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ।
(ਚ) ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਗੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਹਕੂਕ ਪਰਗਟ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਬਰਕਤਾਂ ਦੱਸਣੀਆਂ।
(ਛ) ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਪਾਉਣੇ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਤਾਕਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕਰਕੇ ਉਦਮ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬ੍ਰਿਧੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਿਮਕ ਹਲਾਲੀ, ਫਰਮਾਬਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
(ਜ) ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਐਸਿਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਵਾਜਬੀ ਤਰੀਕੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਅਸੂਲੀ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਦੋਨਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਟਰੇਚਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ੨੯ ਚੇਤਰ ਸੰਮਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ੪੧੯ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਚਾਰਕ ਸਭਾ' ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਿਰ ਦੀ ਛਾਂਟ ਖਾਸ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਤ ਤਵਾਰੀਖ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਤੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ੧੮੯੪ ਈ. ਨੂੰ ਬਣੀ ਜਿਸ ਵਲੋਂ ਅਜ ਤਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੇਵਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ, ਸਿਖ ਕੰਨਿਆ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਰੰਮਤਾਂ ਕਰਵਾ ਅਲੋਪ ਹੋਏ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਖੋਜ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣੇ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਰਸਾਲਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ ਛਪਵਾ ੧੮੮੭ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਈਪ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰ ਲਾਲਾ

ਦੀਆਂ ਨੌਂਕ ਤੋਂ ਅਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਖਾਸ ਕੰਮ ਸਨ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਰਸਾਲੇ ਛਾਪਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖ ਛਪਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਨਮਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਪਰ ਕੀਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਅਤੇ ਭੁਲਾਵੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਚੋਂ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਸਨ। ਦੋ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਉਪਕਾਰ ਜੋ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਵਲੋਂ ਹੋਏ ਉਹ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਚੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉਲਥਾ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਪਿਛੋਂ 'ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ। ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲੱਭੀ ਅਤੇ ਛਪਵਾਈ ਗਈ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਖੱਟੇ ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ੧੮੯੦ ਵਿਚ ਮੁਕਦੀ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਮੇਟੀ' ਬਣੀ। ੫ ਮਾਰਚ ੧੮੯੨ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸਨ ੧੮੯੯ ਵਿਚ ਬੀ. ਏ. ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ।

ਇਸੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ੧੮੯੨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਛਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਆ ਕੀਤੀ। ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ੧੭ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੯੩ ਨੂੰ 'ਸ਼ੁੱਧੀ ਸਭਾ' ਬਣਾਈ। ਪਤਿਤ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ-ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ 'ਜੋ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਨਰ ਨਾਰੀ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਪਤਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹੋਵਣ' ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ੧੮੯੬ ਵਿਚ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ਼ੁੱਧ ਪੱਤ੍ਰ' ਨਾਮੀ ਪਤ੍ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

੧੪ ਜਨਵਰੀ ੧੮੯੭ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੇਰ 'ਗੁਰਮਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਕ ਕਮੇਟੀ' ਬਣਾਈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੈਸ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖ ਦੂਸਰੇ ਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮਨ-ਘੜਤ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਦਰਜ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਛਾਪਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਅਨਮਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਅਨਰਥ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਰੋਕਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਥਾਂ ਥਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿਖ ਧਰਮ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿਤ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਦੀਵਾਨ ਲਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨਮਤੀ ਰਿਵਾਜ ਘਟਦੇ ਗਏ। ਅਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਮੁੰਡਿਆਂ

ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਗੁਰਮਤ ਅਤੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਹੋਰ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾਏ ਗਏ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਥੰਮ੍ਹ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ੧੦ ਜੂਨ, ੧੮੯੬ ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ੮ ਅਗਸਤ ੧੮੯੮ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ੨੪ ਸਤੰਬਰ ੧੮੯੮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ੬ ਸਤੰਬਰ ੧੯੦੧ ਨੂੰ ਭਾਈ ਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ੯-੧੦ ਸਤੰਬਰ ੧੯੦੧ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਮੇਲੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ੩੦ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੦੨ ਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਸਕੱਤਰ ਥਾਪੇ ਗਏ। ੯ ਜੁਲਾਈ ੧੯੦੪ ਨੂੰ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜ ਤਕ ਯਥਾ-ਸ਼ਕਤ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਖ ਕੰਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਨ—ਥਾਂ ਥਾਂ ਧਾਰਮਕ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇ ਜਾਗਰਤ ਕਰਨਾ।

੧੯੦੭ ਜਦ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਜਥਾ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਕਰਾਚੀ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਓਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰੇ ੧੯੦੭-੮ ਵਿਚ ਮੁਲਕੀ ਹਲਚਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੋ 'ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਦਾ ਖਿਆਲ ਪੱਕਾ ਕਰਕੇ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਸੋਚੀ ਹੋਈ। ੧੯ ਜਨਵਰੀ ੧੯੦੮ ਨੂੰ ਇਕਤਰਤਾ ਸੱਦ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਇਹ ਹਨ :

੧) ਵਿਦਿਆ ਪਰਚਾਰ-ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣੇ, ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ।

੨) ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ – ਧਰਮ ਪੋਥੀਆਂ, ਸਕੀਮਾਂ, ਵਜ਼ੀਫੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਚਾਰ, ਧਾਰਮਕ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ।

੩) ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚਾਰ – ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਕੂਲਾਂ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਸਕੀਮ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਡਾਕਖਾਨੇ, ਰੇਲਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣੀ।

੪) ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਵਿਚ ਸਿਖ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ।

੫) ਅਛੂਤ ਉਧਾਰ ।

੬) ਜਨਰਲ ।

ਅਨੰਦ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ, ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਯਤੀਮ ਖ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਦਿਆਲਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ੨੫ ਜੂਨ ੧੯੧੪ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ੧੧-੫-੧੯੧੭ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਛੋਟ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਈ । ਸਿਖ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਖ ਹਿੰਦੂ-ਮਿਲਗੋਭੇ 'ਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ।

ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਲਿਸੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੮ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਦ ੧੮-੩-੧੯੧੯ ਨੂੰ ਪਾਸ ਹੋਏ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਵਲੋਂ ਨਿਹੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ, ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਚਲਾਈ ਗਈ ਗੋਲੀ ਨੇ ਧੁਖਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਮਘਾ ਦਿਤਾ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਡਾਇਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਇਆ ਜਾਏ ਪਰ ਇਹ ਕਰਨ ਦੀ ਉਪਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ । ਅਜਿਹੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਨੂੰ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕ [ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਬਰਾਹ] ਵਲੋਂ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਬੇਸਬਰੇ ਹੋ ਉਠੇ । ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅਥਵਾ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵਣ ਨਾਲ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਲਵਰਤਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣ ਪਰ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀਆਂ ਜੋ ਆਸਾਂ ਸਨ ਉਹ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਮੁੜ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਆਗੂਆਂ ਵਰਗੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

[ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

੨.

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿਖ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ—ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ—ਦਾ ਸਿਟਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ, ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਅੱਡਰੇ ਵਿਰਕੂ ਲੱਛਣ ਧਾਰ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਸਿਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਲੀਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਡੂੰਘੇਰਾ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ । ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਵਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ । ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਖ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੋਵੇ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚੰਡ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਦਿੱਤਾ । ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੋੜਾ ਲੈ ਆਂਦਾ । ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁਲਾਰੇ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਅਤੇ ਰੀਝਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ।

ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸਿਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਮਨੋਵੇਗ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਆਈ ਰਲਾਵਟ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਉਪਜ ਤੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਬਲ ਅਜਾਈਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖ਼ਲਾਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ-ਪਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲਭ ਸਕੇ । ਕੁਝ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਜਮਾਤ ਦੇ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਘਿਰਣਾ-ਜਨਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਨੇ ਨਿੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ । ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੋਈ । ਸਰ ਜਾਨ ਲਾਰੰਸ, ਜੋ ਉਸ ਤਿਕੜੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨਾਲ ਇਲਹਾਕ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਆਪਣੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਚੰਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਸਿਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਈਸਾਈਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ ।

੧੮੫੩ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਜੀਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਸਰਗਰਮੀ ਨੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਰੰਗ ਲਿਆਂਦਾ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਈਸਾਈ ਨਵ-ਧਰਮੀ ਦਾਊਦ ਸਿੰਘ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਧਰਮ-ਬਦਲੀ ੧੮੫੩ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮਰਾਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਈਸਾਈ ਮਤ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ੫੦੦ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੇਣ। ਇਕ ਰਈਸ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਵਾ ਲਈ ਗਈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਗ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਮਜੀਠੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦੇਣ।

੧੮੭੩ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ—ਆਇਆ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ—ਨੇ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਖ ਇਹਸਾਸ ਨੂੰ ਸਦਮਾ ਪੁੱਜਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਖਿਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ੧੮੭੩ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਜੀਠੀਆ ਦੇ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕੱਤਰਤਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ : ਸਰ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ

---

*ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਹ ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਿਖ ਸਜੇ ਜਾਣ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਅਦਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਹੁਲ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਰਸਮੀ ਧਰਮ-ਬਦਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸੰਬੰਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥਾ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ।

ਐਲਵੇਡਨ ਹਾਲ
ਥੈਟਫੋਰਡ
ਸਫੋਕ।

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ,

ਤੁਹਾਡਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਬਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ੧੬ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲ ਪਵਾਂਗਾ। ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਤਸੱਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੋ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਾਂ

ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰਾ ਸੰਬੰਧੀ

ਅਕਤੂਬਰ ੭, ੧੮੮੫ — ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ

ਗਈ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਕਪੂਰ ਥਲੇ ਦੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ, ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਿਵਾਸੀ। ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਸਭਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਯਤ ਹੋਏ। ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁਮੇ ਲਏ :—

(੧) ਸਿਖ-ਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ

(੨) ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਪਾਦਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ

(੩) ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਚਲਾਉਣਾ

(੪) ਕੁਰਾਹੇ ਪੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿਖ ਮਤ ਵਿਚ ਮੋੜ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ

(੫) ਉਚ ਪਦਵੀ ਵਾਲਿਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤਬਕਿਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਤੁਰਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕਈ ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਕ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਤਕੜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਅਰੰਭੀ ਗਈ। ਸਿਖ-ਮਤ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਆਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਸਖ਼ਤ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਤੇ ਟਿਚਕਰ ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਉਗਮੇ ਜੋਸ਼ ਪਰ ਸਿਠ ਵਜੋਂ ਇਕ ਚੁਟਕਲਾ ਪਰਚਲਤ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਮੁਕ ਗਏ ਘਰ ਦੇ ਦਾਣੇ
ਬਣ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਸਿਖ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਏ ਸਪਾਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿਸੀ। ਇਕ ਰੈਜਮੈਂਟ ਨੇ ਇਕ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਘੱਲਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਤਅਸੁਬ ਤੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਵਿਵੇਕ-ਬੁਧੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜਹਾਦ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਡਪੁਰ ਵਿਚ ੧੪ ਜੂਨ, ੧੯੦੩ ਨੂੰ ਹੋਏ ਸਿਖ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖਾਨਦਾਨ ਨੇ ਸਿਖ ਮਤ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਮਗਰੋਂ ਸੰਤ ਲਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ।

ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸਿਖ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਖਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਤੁਰਤ ਹੀ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਉਚ ਕਲਾਧਾਰੀ ਆਗੂ ਬਣ ਗਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕਰਵਾ ਲਿਆ । ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੀ—ਅਰਥਾਤ ੧੮੭੭ ਵਿਚ—ਉਹ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਗ ਗਏ । ੧੮੭੯ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ੨੫ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਰਸਾਲੇ ਕਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਜਨਰਲ ਸਭਾ ਨਾਉਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਬੋਰਡ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਜਨਰਲ ਸਭਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਗਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ੧੮੮੩ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸਨ । ਸਰ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਇਸ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖ-ਸਕੱਤਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਣਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਸਨ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ । ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਢੰਗ ਉਤੇ, ਧੜੇ ਬੰਦੀ ਹੋ ਗਈ । ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਖਰਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ । ਦੋਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤੂੰ ਤੂੰ ਮੈਂ ਮੈਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਕੁਝ ਸਟ ਮਾਰੀ ।

ਸਾਂਝੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਸਿਖ ਮਤ ਵਿਰੁਧ ਕੀਤੀਆਂ ਤਕਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਜਤਨਾਂ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ । ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੂਣੀਆਂ ਚੌਣੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਤ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਛੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵਿਦਿਆ ਦਾ

ਘਾਟਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣਾ ਜਾਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਹ ਲਾਇਆ । ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਰਿਪਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਲਵਿਦਾਈ ਮਾਨ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ੧੩ ਨਵੰਬਰ ੧੮੮੪ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਕੰਵਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ :

> ਸਾਡਾ ਜਤਨ ਹੁਣ ਕਾਲਜ ਸਕੂਲ ਆਦਿ ਜੇਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਲਾਭ ਦਾ ਅਤੁਟ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕਣ, ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਉਸ (ਬੌਧਿਕ) ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਅਗੇ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਲਾਰੰਸ ਹਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਮਿਲੀ । ਇਸ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ, ਸਰਦਾਰ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮੈਨੇਜਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਕਪਤਾਨ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਰੜ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਦੌੜ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਏ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਲਾਲਾ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਜੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਇਕੱਤਰਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚਸੀਨ ਨੂੰ ਇਕ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਲਈ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ।

ਫਰਵਰੀ ੧੮੯੦ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਨਾ ਕਮੇਟੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਭਾਗ ਕਰਨਲ ਡਬਲਿਊ. ਆਰ. ਐਮ. ਹਾਲਰਾਇਡ ਇਸ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਸਨ । ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਦੌੜ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੀਤ ਪਰਧਾਨ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਡਬਲਿਊ. ਬੈੱਲ ਇਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਥਾਪੇ ਗਏ । ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਿੰਡਿਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਤੇ ਵੀ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਮਿਸਟਰ ਡਬਲਿਊ. ਬੈੱਲ, ਜੋ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ, ਕਾਲਜ ਫੰਡ ਦੇ ਟਰਸਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ । ਚੰਦਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲਈ ਇਕ ਚੰਦਾ-ਸੂਚੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੀ ਗਈ । ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਜਾਣ ਕੇ ਪੰਥਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਰਥ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਦਸਵੰਧ ਦੇਣ । ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ । ਪੂਰਬੀ ਇਲਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਾਹਿਰ ਲੰਡਨ ਨਿਵਾਸੀ ਮਿਸਟਰ ਫਰੈਡਰਿਕ ਪਿਨਕਾਟ ਨੇ ਕਾਲਜ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਲੈ ਲਿਆ ।

ਇਕ ਕਮੇਟੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ, ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਟਿਆਲਾ, ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵਧਵੇਂ ਚੰਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅੜਿਚਣ ਆ ਪਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਲਖ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਨਾ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਘਲੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁਟ ਲੰਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਥਾਪਨਾ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਇਹ ਦਿੱਤੀਆਂ :

> ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿ ਸਥਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਵੇ, ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵਡੀ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਇਹ ਲਾਭ ਹੈ ਕਿ ਰਸਦ ਆਦਿ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਹੈ ਅਤੇ ਏਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਏਨੀ ਦੂਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਜਾਪੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਜਣ ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁਖ ਮੰਤਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਸਨ ਇਥੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਆ ਸਕਣ ਅਤੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੰਤਵ ਸਥਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ੫ ਮਾਰਚ ੧੮੯੨ ਨੂੰ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਲਈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਐਚ. ਰੈਟੀਗਨ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਮਹਾਂਮਹੋਪਾਧਿਆਏ ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮੀਤ ਪਰਧਾਨ ਦਾ ਪਦ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਉਘੇ ਰੌਸ਼ਨ ਦਮਾਗ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਇਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਡਾਕਟਰ ਜੇ. ਸੀ. ਓਮਾਨ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜੋ ਸਿਖ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਈ ਬੌਧਿਕ ਖ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ, ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਤਕੜਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ

ਅਸਰ ਤੋਂ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਖਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਤਨ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਢਲੇ ਵੀਹਵਿਆਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਦਕਾ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖ ਸਭਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ੩੦ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੦੨ ਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ ਵਰਗੇ ਉਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਕ ਪੰਥਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ। ਇਕ ਨਿਕੇ ਜੇਹੇ ਟੋਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਪੰਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਰਖਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੦੪ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਭਸੌੜ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ੧੯੦੮ ਵਿਚ ਸਿਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਕਾਫ਼ੀ ਇਮਦਾਦ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਹੁੰਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਲੋਂ ਭੇਟ ਹੁੰਦੀ। ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚਾਲੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿਖਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ, ਰਾਜਾ ਸਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਡੀਟਰ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਤੰਘ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿਖ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਸਰਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਸਰ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਮਸੀਤਾਂ, ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ੧੮੫੬ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੇਠਾਂ ਗੈਰ-ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੈਰੋਂ, ਘਰਜਾਖ, ਚੂੜਚੱਕ ਅਤੇ ਭਸੌੜ ਜੇਹੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ

ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ । ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸਿਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਕੈਰੋਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭੁਜੰਗਣ ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਭਸੌੜ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਕੂਲ ਸਨ । ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਵਿੱਦ-ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ੧੮੬੫ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭਾਗ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਉਣਾ ਸੀ । ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਜੀ, ਰਾਇ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਇਆ । ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ । ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ੨੦੦੦ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਾਨ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਕੰਵਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਵਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਗੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਟਰੈਕਟਾਂ ਵਾਲੀ ਲਿਖਤ ਨੇ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬਣਾਉਟੀ ਅਤੇ ਰਵਾਜੀ ਅੰਸ਼ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਦਾ ਸਪਤਾਹਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮੋਢੀ ਸੀ । ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਖਰ ਭਾਈ ਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਛੋਹਿਆ ਜੋ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ । ਉਹ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਵਿੱਦਵਾਨ ਅਤੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਪਰਬੀਣ ਸਨ ਕਿ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਾਰਦੇ । ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੀ ਜੋ ੧੮੯੯ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਵਾਧਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਸਿਖ ਕਵੀ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਐਡੀਟਰੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਬਹਿਸ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਮਿਆਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਇਸੇ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੇਠਾਂ ਸਿਖ ਟਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਸਿਖ ਧਾਰਮਕਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਟਰੈਕਟ ਛਾਪੇ । ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਉਘੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਨ ਭਾਈ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ

'ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ' ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 'ਲਾਇਲ ਗਜ਼ਟ' ਜਿਸ ਨੇ ਪਿਛੋਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ।

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਸਿਖ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਚੇਲੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ । ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਨੇ ਵਾਲੇ, ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ—ਹੋਰ ਉਘੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਆਏ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਪੂਰਬ-ਉਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਮੋਲ ਰਸਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਲਾਸਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਪਰਭਾਕਰ, ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ' ਆਦਿ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਖ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਬੰਗੀ ਕੋਸ਼—ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਮਾਂਚਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ੀ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਖ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਇਕ ਮੁਖ ਆਗੂ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਮੀ ਸਿੰਘ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਲਿਖਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਖ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਕੁ ਬਦੇਸੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਵਲੋਂ ਇਕ ਜਰਮਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਡਾਕਟਰ ਟਰੰਪ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਇਹ ਕੰਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰੇ । ਡਾਕਟਰ ਟਰੰਪ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਘਿਰਣਾ ਜਨਕ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਪੁਜੀ ਠੇਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਸ ਆਰਥਰ ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਵੇਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਇਤਿਹਾਸ ੧੯੦੯ ਵਿਚ ਔਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਛੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੂਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ-ਜਨਕ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ' ਅਤੇ 'ਸਿਖ ਮਾਰਟਰਜ਼' ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ੧੯੦੪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਫਲਸਫ਼ਾ ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਰਵਰਡ (ਅਮਰੀਕਾ) ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੂਕਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨੈਤਕ ਪਰਭਾਵ ਕਿਤਨਾ ਸੀ। ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਝੰਡੂਟੇ ਦੇ ਇਹਸਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਦ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਿਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਂਦਗੀ ਜੇਹੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਸਿਖ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਉਲਟ ਸੀ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿਖ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਸਲ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਸਿਖ ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਅਸਲੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰਥਾ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਈਮਾਨ ਪਰਤ ਆਏ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਦਬਾਵਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਬਖਸ਼ੀ। ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਲੂਣੇ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

[ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ

ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ

ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਉੱਠੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰ ਗਈ। ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਗਲੀ ਦੇ ਰਾਧਾਨਗਰ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ੨੨ ਮਈ ੧੭੭੨ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਮ ਕਾਂਤ ਰਾਏ ਇਕ ਚੰਗੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਲੇ ਧਨਵਾਨ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਡੂੰਘੇ ਧਾਰਮਕ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਸਨ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਅਤੇ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਸੀ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।

ਇਹ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਤਿੱਬਤ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਘਰ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਦਸ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਤੋਂ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤਕ ਪੁਜ ਗਏ। ਸਨ ੧੮੦੨ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸੀ ਇਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਦ੍ਵੈਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਉਪਨਿਖਦਾਂ ਦਾ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ।

ਸੰਨ ੧੮੧੧ ਵਿਚ ਜਦ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਸਤੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਈ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਬੜਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਅਬਲਾ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਹੀ ਸੜਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਿਰਦਈ ਰਸਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਦਕਾ ਸੰਨ ੧੮੨੯ ਵਿਚ ਸਤੀ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਰਸਮ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁਧ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਪ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪੱਖੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਰ ਆਪ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਸੰਗਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੀ ਆਤਮੀਯ ਸਭਾ। ਏਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੂਸਰਾ ਨਾ ਕੀਹ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਸ੍ਰਾਕੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਇਕ ਸਕੂਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਇਸੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਇਹ ਬਾਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਵੱਡੇ ਆਗੂ ਬਣੇ।

ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਾਮਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੂੰ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੩੦ ਵਿਚ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਭੇਜਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹ ੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੧ ਨੂੰ ਪੁੱਜਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਲੀਅਮ ਚੌਥੇ ਨੇ ਭੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੇ।

ਇਥੇ ਥੋੜੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸਿਹਤ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ੨੭ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੩੩ ਨੂੰ ਆਪ ਸਟੇਪਲਟਨ ਗ੍ਰੋਵ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਸੰਨ ੧੮੪੩ ਵਿਚ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੁਆਰਕਾ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਟੇਪਲਟਨ ਗ੍ਰੋਵ ਤੋਂ ਕਢਵਾ ਕੇ ਬ੍ਰਿਸਟਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਐਨੋਜ਼-ਵੇਲ ਦੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸਮਾਧ ਬਣਵਾ ਦਿਤੀ।

ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਦੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਸੰਸਕ ਮਿੱਤਰ ਦੁਆਰਕਾ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲਾ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਉਥੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਧਨਾਢ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਪਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਲ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ਅਠਾਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਈਸ਼ੋਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਕ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਹਥ ਲਗ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ

ਪਲਟਾ ਲਿਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ ੧੮੩੯ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਤੱਤ-ਬੋਧਿਨੀ ਸਭਾ ਨਾਮੀ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਦ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਨ ੧੮੪੨ ਵਿਚ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਤਤ-ਬੋਧਿਨੀ ਸਭਾ ਭੀ ਉਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਨ ੧੮੪੫ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਸੌ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ।

ਸਨ ੧੮੪੬ ਵਿਚ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਕਾ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਾਧ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰੀਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛਡ ਗਏ ਪਰ ਧਰਮ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਸੀ। ਬਸ ਇਹੋ ਹੀ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਰਹੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਕਲ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ੧੮੫੬ ਵਿਚ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਜੇ ਤੀਹਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਘਰ ਘਾਟ ਛਡ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ। ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਵੰਬਰ ਸਨ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਇਹ ਕਲਕੱਤੇ ਮੁੜੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬੰਗਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਬੂ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੇਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਜੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਹਾਈ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਸਨ ੧੮੬੨ ਦੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਚਾਰਯ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਰ ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਤੋਂ ਵੀ ਚਾਰ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ। ਦੇਵੇਂਦਰ ਬਾਬੂ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਬਾਬੂ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਪਰ ਚੋਖਾ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਨ ੧੮੬੫ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀ ਵਖ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਈ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਰ ਵਧੀ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਜੀ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੇਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਭਾਰਤਵਰਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ' ਰੱਖ ਲਿਆ। ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਜੀ ਏਕਾਂਤ-ਪਸੰਦ

ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਵਾਰੀ ਤਪ-ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਉਣਾਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ੧੮ ਜਨਵਰੀ ੧੯੦੫ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਇਸ ਅਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਰਸਤਾ ਵਿਚ ਜਾ ਵਿਰਾਜੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਰੀ ਰੌਸ਼ਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਕੇਸ਼ਵ ਚੰਦਰ ਸੇਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਚਾਰਯ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਲਗਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਅਡੋਲ ਸਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਹਿਲੇ ਆਦੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਦਾ ਜਨਮ ੧੯ ਨਵੰਬਰ ੧੮੩੮ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੇ ਵੈਦ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਾ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੈਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਦਸੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਿਆਰੇ ਮੋਹਨ ਤਾਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਕਮਲ ਸੈਨ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਨ ਤੇ ਬੈਂਕ ਔਫ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਤਕ ਜਾ ਪੁਜੇ ਸਨ। ਕੇਸ਼ਬ ਦੀ ਮਾਤਾ ਡੂੰਘੇ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹੀ ਕੇਸ਼ਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧਰਮ ਵਲ ਢਲਦਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨਿਰਮਲ, ਨਿਰਮੋਹ, ਨਿਰਵੈਰ ਅਤੇ ਨਿਰਅਭਿਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਮਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜਬਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਨ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਸਨ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਕਲਕੱਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਕੇਸ਼ਬ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਲਗਨ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਜੀਵਨ ਪਰਯੰਤ ਨਾਲ ਨਿਭਿਆ। ਸਨ ੧੮੫੯ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਬੈਂਕ ਔਫ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।

ਸਨ ੧੮੬੦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਸਭਾ ਨਾਉਂ ਦੀ ਇਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ-ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸਨ ੧੮੬੧ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਨੇ 'ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਰਰ' ਨਾਮੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛਪਦਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ

ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ੧੮੭੧ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੀ।

ਆਚਾਰਯ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੇਨ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ ਕੌਮੀ ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਨ ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਰਵੇਂ ਸਾਲਾਨਾ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ:

ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ, ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦੇਵੇਗੀ।'

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

'ਸਾਡੀ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਟੱਬਰ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਟੱਬਰ ਮਿਲਦਾ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਟੱਬਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਟੱਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਸਭ ਇਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।'

ਸੰਨ ੧੮੬੩ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮੋ-ਬੰਧੂ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਸਭ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣਾ, ਇਸਤਰੀ ਉੱਧਾਰ ਲਈ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪਣੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣੇ, ਲੈਕਚਰਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦਵਾਖਾਨੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ। ਸੰਨ ੧੮੬੪ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਭਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਸਕੱਤਰ।

ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੇਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਰਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਹ ੧੧ ਨਵੰਬਰ ਸਨ ੧੮੬੬ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। 'ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ' ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਸਨ ੧੮੬੬-੬੭ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵਿਖਿਆਨ ਦਿਤੇ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੰਮੇਲਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਭੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਚੂੰਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਇਥੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਫੜ ਸਕੀ। ਕਈ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਪੱਕੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਦੁਖਾਵੀਂ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਦੇ ਬੋਲ ਕੁਬੋਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥਾਂ ਦੇ

ਦੰਗਲ ਸਕਦੇ, ਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਨਾ ਕਤਲਾਂ ਤਕ ਨੌਬਤ ਪਹੁੰਚਦੀ, ਨਾ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੁਵੈਤ ਪੈਂਦੇ, ਨਾ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਨਿਸਚੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਬਾਹਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਸਨ ੧੮੭੦ ਵਿਚ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਗਏ ਅਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਲੰਡਨ, ਬ੍ਰਿਸਟਲ, ਲਿਵਰਪੂਲ, ਬਰਮਿੰਘਮ, ਐਡਿਨਬਰਾ ਅਤੇ ਗਲਾਸਗੋ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਰੀਫਾਰਮਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਭਾਰਤੀ ਸੁਧਾਰ ਸਭਾ) ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਸਤਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਉਧਾਰ, ਵਿਦਿਆ, ਨਸ਼ੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਦਾਨ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਬੰਗਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਆਚਾਰਯ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਨ ੧੮੭੨ ਵਿਚ ਸਪੈਸ਼ਲ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਔਖ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕੇਸ਼ਬ ਬਾਬੂ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਮਈ ਸੰਨ ੧੮੭੮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸਾਧਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ' ਰੱਖ ਲਿਆ। ਪਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਭੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

੨੫ ਜਨਵਰੀ ੧੮੮੦ ਨੂੰ ਆਚਾਰਯ ਬਾਬੂ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਧਾਨ (ਨਿਊ ਡਿਸਪੈਂਸੇਸ਼ਨ) ਦਾ ਇਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਆਪ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਸਨ ੧੮੮੩ ਵਿਚ 'ਯੋਗ, ਔਬਜੈਕਟਿਵ ਐਂਡ ਸਬਜੈਕਟਿਵ' ਅਤੇ 'ਨਿਊ ਸੰਹਿਤਾ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਘਾਲਣਾ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਢਿੱਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਭੀ ਠੀਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਪ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ 'ਲਿਲੀ ਕੌਟੇਜ' ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ ਸਨ ੧੮੮੪ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਮ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਭੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਕੀਤੀ। ੮ ਜਨਵਰੀ ੧੮੮੪ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਬਾਬੂ ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ' ਸੀ। ਆਪ ਇਕ ਥਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: 'ਜੋ ਧਨ,

ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਧੋਖਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖੋ। ਕੇਵਲ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।'

ਕੇਸ਼ਬ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ:

ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ, ਅਨੰਤ, ਸੰਪੂਰਨ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਤਿ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਅਨਾਦੀ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸਰਬ-ਸੱਚ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦਿਆਂ ਲਈ ਡੰਡ।

ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਤਕਾਰ ਯੋਗ ਹਨ। ਧਰਮ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਟੱਬਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬਹੁਤਾ ਬਾਬੂ ਪਰਤਾਪ ਚੰਦਰ ਮੁਜ਼ਮਦਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਬਾਬੂ ਨਵੀਨ ਚੰਦਰ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਰਾਫ਼ਤ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਧਾਰਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਨਾਰਾਇਣ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿਚ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਪਰਸਿੱਧੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਾਬੂ ਪਰਤਾਪ ਚੰਦਰ ਮੁਜ਼ਮਦਾਰ ਅਤੇ ਬਾਬੂ (ਬਾਦ ਵਿਚ 'ਸਰ') ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਲਈ। ਬਾਬੂ ਪਰਤਾਪ ਚੰਦਰ ਮੁਜ਼ਮਦਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਉਠਦੀ ਪਨੀਰੀ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਸਰਧਾ ਭਰਿਆ ਅਸਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਪੰਡਤ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਪੰਡਤ ਮਾਧੋ ਰਾਮ ਅੰਬਾਲਾ, ਲਾਲਾ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਰਾਮ ਆਦਿ, ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਲਾਹੌਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪਰਤਾਪ ਬਾਬੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ-ਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਾਨ-ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉੱਘੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬੂ ਪਰਫੁਲ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ, ਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਾਏ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਚੰਦਰ ਰਾਏ ਦੇ ਨਾਉਂ ਬੜੇ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੀ ਪਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਿਲੀ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬੜੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਸਨ, ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦਿਲੀ ਧਾਰਮਕ ਲਗਨ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ

ਸੇ ਜਿਹੜੇ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਏ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ ਰੌਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕ ਪਰਤੀਤ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਚਲਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਅਤੇ 'ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ' ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਖ਼ਿਆਲ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹਨ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਾਚੀਨ ਵਿਦਵਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮੂਰਤਿ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

[ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ

ਕੁਝ ਪਾਸੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਇਸਲਾਮ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਣ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੋ ਮੰਤਵ ਸਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈ-ਮਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਯਤਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਮ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨਾਲ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਅਤੇ ਮੋਢੀ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਮੂਲ ਸ਼ੰਕਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ੧੮੨੪ ਵਿਚ ਟੰਕਾਰਾ ਰਿਆਸਤ ਮੋਰਵੀ ਗੁਜਰਾਤ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਕ ਪੂਰਣ ਸ਼ਿਵ-ਭਗਤ ਬਣੇ, ਪਰ ਮੂਲ-ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਾਯੂਸੀ ਜਿਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ।

ਉਹ ਕੰਠ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਭੌਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਵਿਰਜਾ ਨੰਦ ਮਿਲ ਗਏ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਰਜਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨੇਤਰ-ਹੀਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਥੁਰਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮੰਨੇ ਦੰਨੇ ਸਨ। ਵਿਰਜਾ ਨੰਦ ਜੀ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨੇ ਵੇਦ-ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ।

ਨਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰਦੁਆਰ, ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਹੀ ਬਾਬੂ ਕੀਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ੧੮੭੫ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਲਕਾ ਘੋਸ਼ਨ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਏ। ਉਥੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਈ ਉੱਘੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ

ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁਜ ਗਏ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸਫਲਤਾ ਹੋਈ ਕਿ ਇਥੇ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੰਬਈ ਦੀ ਸਮਾਜ ਮਾਤ ਪੈ ਗਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਇਸ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਦੇ ਅਸੂਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਸੋਧੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਮੁੜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ੧੮੭੭-੮੩ ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰੀਂ ਪੁਜ ਗਈ । ੧੯੨੮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਟੋ ਘਟ ੫੦੦ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ । ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੀ ।

ਮੰਤਵ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੰਤਵ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਸ ਮੁੱਖ ਅਸੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਵਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੇਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਤੇ ਚੱਲੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮੁੜ ਵੇਦਾਂ ਵੱਲ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ । ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ 'ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਸਥਾ

ਹਰੇਕ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ । ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਈਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਜਾਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਹਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ । ਸੂਬਾਈ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਹਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਸੂਬਾਈ ਸਭਾ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਜਨਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਹਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੂਬਾਈ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹਰ ਸਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕ ਸਭਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚ [illegible]

ਸਭ ਸੂਬਾਈ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਕਈ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਕੁਮਾਰ ਸਭਾਵਾਂ' ਜਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਇਸ ਮੁੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਭਰਤੀ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਹਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਈ ਇਕ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਮੰਦਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ-ਹਾਲ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਈ ਕਮਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਕਈਆਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ-ਘਰ ਅਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੁਫੇੜ

ਕਈ ਸਾਲ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤ-ਭੇਦ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਰਹੀ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਪਰ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਬੰਧੇਜ ਵਾਂਙੂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਹਨ । ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਸੰਬੰਧੀ, ਜਿਹੜੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਖ ਅਸੂਲਾਂ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਮਤ-ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਅਤੇ ਕਰੜੇ ਸਨ। ੧੮੯੨ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਧੜੇ ਹੋ ਗਏ । ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਖ ਵਖ ਰਾਵਾਂ ਸਨ :—

(੧) ਮਾਸ ਖਾਣਾ, (੨) ਦਇਆ ਨੰਦ ਐਂਗਲੋ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਧੜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ । ਇਕ ਧੜੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕੁਲ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਪਾਰਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਖ ਵਖ ਸਮਾਜਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ । ਗੁਰੂ-ਕੁਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਆਗੂ ਲਾਲਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸਨ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ । ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਣਾਲੀ, ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ । ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਸਭਯ (ਕਲਚਰਡ) ਪਾਰਟੀ ਨਵੀਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ।

ਦੋਵੇਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਕਾਲਜ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਇਆਨੰਦ ਐਂਗਲੋ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ । ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਲਾ ਹੰਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਆਨਰੇਰੀ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ । ਲਾਲਾ ਹੰਸ ਰਾਜ ਦੀ ੨੮ ਸਾਲਾਂ

ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਦਕੇ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਲਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋਰ ਕਾਲਜ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਲਗ ਪਏ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ੧੯੪੭ ਦੀ ਵੰਡ ਤਕ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸੂਬੇ ਦੀ ਇਕ ਸਿਰਕੱਢ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਲਜ ਜਿੰਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ੧੯੦੨ ਵਿਚ ਹਰਦੁਆਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜੋ ਗੁਰੂ-ਕੁਲ ਕਾਂਗੜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਵ ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਿਰੋਆ ਬਣਾਉਣ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਜਿਥੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਸੀ ਉਥੇ ਇਸ ਨੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।

ਈਸਾਈਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਯਤੀਮ ਖ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ-ਆਸ਼ਰਮ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੂ-ਯਤੀਮ-ਘਰ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਤੀਮ-ਖ਼ਾਨੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ੧੮੯੭-੯੮ ਤੇ ੧੮੯੯-੧੯੦੦ ਦੇ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਯਤੀਮ-ਸਹਾਇਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ੧੯੦੪ ਵਿਚ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਆਏ ਭੁਚਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਹੈ।

ਧਰਮ-ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧੀ

ਪਰਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਉਨਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਚਾਲੂ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸ਼ੁੱਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੁਆਮੀ ਸਰਧਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਕਸਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨ ੧੯੨੬ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੁੱਧੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ (ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ) ਦੰਗੇ, ਫ਼ਸਾਦ ਅਤੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਖਿੱਚਾ-ਖਿੱਚੀ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤਬਲੀਗ਼ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ, ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਹਰੀਜਨ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚਲਾਇਆ, ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀ ਜਿਹੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਿਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕੌਮੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਉਤੋਂ ਉਤੋਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਪਰੰਤੂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ। ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਫ਼ਕੀਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਮੁਖੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਲੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰਚਾਰ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕੇਸ ਵਿਚ ੭੬ ਆਰੀਆਂ ਉਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੌਮੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰਖਣ ਲਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ੧੯੦੭-੧੯੧੦ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਕਈ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ । ਇਕ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।

ਕਾਲਜ-ਧੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਸੁਆਮੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਜੇਹੇ ਕਈ ਆਗੂ ਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ।

ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਚਾਰ, ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਗੁਣ ਹਨ । ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਬਚਪਨ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ, ਪੁਜਾਰੀਪੁਣਾ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਜਿਹੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਾਰਣ ਇਹ ਲਹਿਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਤੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਚੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਆ ਗਈ ਹੈ । ਰਾਜ ਦੇ ਸੈਕੂਲਰ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੂਜਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਕੀ ਸਪਿਰਿਟ ਕੁਝ ਮੱਠੀ ਪੈ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਦੇ ਵਡੇ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ ਹੈ । ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਕਲ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਕਾ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

[ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਸੂਰੀ

੨.

ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਉਠਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਭੀ ਤਰਾਂ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ-ਫਹਿਮੀਆਂ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੈਰ ਨਾ ਜਮਾ ਸਕੇ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਇਕ ਨਰੋਈ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ । 'ਰਾਜਾ-ਪਰਜਾ ਧਰਮ' ਉੱਤੇ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਦਾ ਲੈਕਚਰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਜੇ ਦਇਆ ਨੰਦ ਨੇ ਗਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਸਾਕਾ ਨਾ ਵਰਤਦਾ" (ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਐਂਡ ਇਟਸ ਡੀਟ੍ਰੈਕਟਰਜ਼, ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੮) ।

ਪਰ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਬੋਲੀ ਇਤਨੀ ਕਰੜੀ ਅਤੇ ਕੁਰੱਖਤ ਵਰਤ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਮੋਢੀਆਂ, ਨਬੀਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕੌੜੇ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੁਖਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ । ਦੇਸ ਦੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨੌਜਵਾਨ ਪਰਚਾਰਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕੁੜੱਤਣ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਤਲਖੀ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭੀ ਪਿੱਛੇ ਛਡ ਗਏ । 'ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਭੀ ਧਰਮ, ਧਾਰਮਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਵਲੂੰਧਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਛੱਡਿਆ । ਈਸਾਈਅਤ, ਇਸਲਾਮ, ਬੁਧ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਮਤ, ਸਨਾਤਨ-ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਬਚਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਚੋਭ ਨਾ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ । ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦਾ ਪਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚਾ ਧਾਰਮਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਨਿਰਪੱਖ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਹੋਣੋਂ ਤਾਂ ਬਚਾਉ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਤ ਧਰਤਿ ਉਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਕੌੜੇ ਬੋਲ ਕਬੋਲ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਲ ਘਿਰਣਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ । ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ (ਖਾਸ ਕਰ ਕਾਦਿਆਨੀ ਮਿਰਜ਼ਈਆਂ), ਈਸਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ-ਧਰਮੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਦੁਖਾਵੇਂ ਅਸਰਾਂ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਏ । ਇਕ ਮਨਚਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ

ਵਿਦਵਾਨ ਪਰਚਾਰਕ ਪੰਡਤ ਲੇਖ ਰਾਮ 'ਆਰੀਆ ਮੁਸਾਫ਼ਰ' ਨੂੰ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਰਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦਿਂ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਲਈ। 'ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਗਟਾਏ ਗਏ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਅੰਦਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਾਜ਼ ਬਾਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਜੀ ਹੋਈ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਇਕ ਸਰਕਾਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਰਾਜ-ਉਲਟਾਊ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰਲੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਉਥੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਉਚ-ਦਰਜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਚੰਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੀ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ੱਕ ਲਗਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਬਕਣ ਲਗ ਪਏ। ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਰਾਜ-ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਡਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੱਖਾਂ ਦੇ ਪੂਲਿਆਂ ਜਾਂ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਦੈਂਤ ਸਮਝ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਪੁਲਿਸ ਸਮਾਜੀ-ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗ ਪਈ, ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਉਤੇ ਮੁਕਦਮੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਬੇਗੁਨਾਹੇ ਆਰੀਏ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੜੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦੇ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਹੋਰ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਲਈ ਸਮਾਜ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਰਾਹ ਲਏ ਗਏ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਊਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਈਸਾਈ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ। ਖ਼ੁਦ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ, ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ (ਸੁਆਮੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ), ਮਹਾਤਮਾ ਹੰਸ ਰਾਜ, ਅਚਾਰਯ ਰਾਮ ਦੇਵ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੰਗਾ ਚੰਦ ਆਦਿ ਮੁਖੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਠ ਰਹੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਗੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ ਬਲਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਭੀ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਵੇਦ-ਪਰਚਾਰਕ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਰਾਜਸੀ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕਦੀ ਕੋਈ ਦੂਰ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ

ਵਿਚਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲਾ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਆਪ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਖ਼ਤ, ਬਿਆਨ, ਐਲਾਨ, ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰਿਸਾਲੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਝੁਕਾਵਾਂ, ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਕੰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਠੀਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਉੱਕੀ ਹੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਉਂਜ ਤਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਖਿੰਡਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜਿਗਿਆਸੂ (ਸੁਆਮੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਜੀ) ਅਤੇ ਅਚਾਰਯ ਰਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਸਨ ੧੯੧੦ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਐਂਡ ਇਟਸ ਡੀਟਰੈਕਟਰਜ਼ : ਏ ਵਿੰਡੀਕੇਸ਼ਨ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤ-ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ ਪ੍ਰੈਸ ਗੁਰੂਕੁਲ ਕਾਂਗੜੀ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਤ ਅਨੰਤ ਰਾਮ ਜੀ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੬੭ ਬਿਕਰਮੀ (੨੮ ਦਯਾਨੰਦਾਬਦ) ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਅਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕੁ ਮਸਾਲਾ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਓਹ [ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ] ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦਾਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਈਮਾਨਦਾਰਾਨਾ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਰ ਤੁਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਅਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ" (ਭਾਗ ੧ ਪੰਨਾ ੧੧)।

"[ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ] ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਉਕਸਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ (ਬਲਕਿ ਦਇਆ ਨੰਦ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਦਾ ਗਰਮ-ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ [ਸੁਆਮੀ ਜੀ] ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫)।

"ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸੀ ਕਿ ਆਰੀਏ ਲੋਕ ਪਿੱਛੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਆਸ ਹੈ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੨)

੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੯੦੯ ਦੇ 'ਪਾਇਓਨੀਅਰ' ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚਲੇ ਇਹ ਫ਼ਿਕਰੇ ਖ਼ਾਸ ਉਘਾੜ ਕਰ ਕੇ ਪੰਨਾ ੨੭੯ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ :

"ਉਹ [ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ] ਵਿਦਰੋਹ ਉਕਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਸੀ ਐਜੀਟੇਟਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ...ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੨੩੯)।

ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਉਕਸਾਇਆ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ-ਪਸੰਦ ਵਾਲਿਆਂ (ਐਕਸਟਰੀਮਿਸਟਾਂ) ਦੇ ਪਰਾਪੇਗੰਡੇ ਵਿਚ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੪)।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ, ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਅਮਨ-ਭਰੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਦੇ ਸੁਭ ਇੱਛਕ ਸਨ।

"ਜੇ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵਾਲੇ (ਪੋਲੀਟੀਸ਼ੀਅਨ) ਹੁੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰਨ ਵਲ ਝੁਕਾਓ ਰਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਪਰ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੇ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੭੯)।

"ਜੇ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਮਿਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੭੯)।

ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਈਸਾਈਆਂ, ਮੁਸਾਈਆਂ, ਬੁੱਧਾਂ, ਜੈਨੀਆਂ, ਸਨਾਤਨ-ਧਰਮੀ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਕਬੀਰ-ਪੰਥੀਆਂ, ਦਾਦੂ-ਪੰਥੀਆਂ ਆਦਿ (ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦੇ ਜਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਸਨ), ਸਭ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੜੀ ਸਖਤ, ਕੌੜੀ ਅਤੇ ਦੁਖਾਵੀਂ ਹੱਦ ਤਕ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮੇਲ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦੰਗਾ-ਫਸਾਦ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਤਲ ਤਕ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ, ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਦੰਗੇ ਫਸਾਦਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਜੱਫਾ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਕਰੜਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਲੈ ਲਓ। ਉਹ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਅਤੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਆਗੂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤਲੀ ਹੱਦ ਤਕ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਿੰਗੇ ਪਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਰੀਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਫ਼ਿਰਕਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲਹਿਰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੬, ੧੨੮)।

ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਹੋ ਸਕੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਭੀ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਜੱਥਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੂਰ ਦਾ ਭੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਐਂਡ ਇਟਸ ਡੀਟਰੈਕਟਰਜ਼' ਦੇ ਲੇਖਕ ੧੯੧੧ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸੈਨਸਸ (ਮਰਦਮ-ਸ਼ੁਮਾਰੀ) ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਸਬਦ ਬੜੇ ਉਘੇ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ:

"ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਜਮਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਜਮਾਤ ਹੈ" (ਪੰਨਾ ੧੯)।

ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

"ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਝੁਕਾਓ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ...ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਉਘੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਨੇ ਕਦੀ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਭੀ ੧੯੦੫ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਸਨ .....ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ) ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ-ਰਹਿਤ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭੀ ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਹੰਸ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੨੬੩-੬੪)।

ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜੀ ਸਤ-ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੀ ਇਕ ਅਕਲ ਵਾਲਾ ਆਰੀਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਪਾਉਣਾ ਹੈ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੬)।

ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਜੀ 'ਸਿਵਿਲ ਐਂਡ ਮਿਲਿਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਲਾਹੌਰ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕਦੀ ਭੀ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ...ਆਰੀਏ ਬੜੇ ਹੀ ਮੂਰਖ ਹੋਣਗੇ ਜੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਦੇ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨਗੇ..."

ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਅਜੇ ਸੁਫ਼ਨਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਬੜੇ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਆਰੀਆ ਮੰਦਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਗੀਤ ਨਾਲ ਗੂੰਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਘੇ ਇਕ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

"ਤੇਰੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਭਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਲੇਲਾ ਇਕ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।

"ਤੇਰੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਭਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਲੇਲਾ ਇਕ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।" ਹੇ ਮਾਤਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ: ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤਕ ਵਧਦਾ ਜਾਵੇ।"

(ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੯੧-੯੨)

ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ... ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ

"ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ, ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ

ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਖਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਜਾਂ ਨਿੰਦੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ" (ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੯੩)।

"ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਜਮਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਾਨੂੰਨ-ਪਾਲਕ ਹਨ"... (ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੯੩)।

(ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਬੰਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ) "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਿਮਾਇਤ ਦਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਆਰੀਆ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰੇ ਕਿ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਕੈਰੈਕਟਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਹਨ" (ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੯੫)।

ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ, ਐਲਾਨਾਂ, ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਪੱਕੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਵਧਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੨੯-੩੦)।

"ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕੋਈ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਜਮਾਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣਾ ਹੋਵੇ...ਇਸ ਨੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਹਲਚਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਦੀ ਹੈ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੬)।

ਦਸੰਬਰ ੧੯੦੭ ਦੇ 'ਆਰੀਆ ਮੈਗਜ਼ੀਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ :

"ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਕਿ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਇਕ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਜਮਾਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣਾ ਹੈ" "ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਖ਼ਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਊ ਡਿਸਪੈਨਸੇਸ਼ਨ (ਇਕ ਈਸਾਈ ਫ਼ਿਰਕੇ) ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਸਾਇਟੀ [ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ] ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ (ਸਮਾਜ) ਦੇ ਛਾਪ ਕੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਅਸੂਲਾਂ (ਨਿਯਮਾਂ) ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਜਮਾਤ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਈਰਖਾਵਾਨ ਨਿੰਦਕ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਪਾਗਲ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ"

(ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੫-੧੬)।

ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ੩੧ਵੇਂ ਸਾਲਾਨਾ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਭਾਸ਼ਣ ਅਨੁਸਾਰ :

"ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੋਲਿਟਿਕਸ ਸ਼ਬਦ ਬੜੇ ਤੰਗ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਮੰਤਵ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਕਰਨਾ ਹੈ...ਅਜੇਹੇ ਤੰਗ

ਅਸਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹਨ, ਮਾਡਰੇਟ, ਐਕਸਟਰੀਮਿਸਟ ਅਤੇ ਰੈਡੀਕਲਿਸਟ।...ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਜਮਾਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮਾਇਕ ਨਫ਼ੇ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹਿਤ ਅਤੇ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਸ਼ਨਾਂ (ਨੀਤਕਾਂ) ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਸਬਤ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ" (ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੯੩)।

"ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਪਰ ਪੁੱਜਾ ਸਾਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਮਨਦਾਰ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸੌ ਸਾਲ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ...ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਯਕੀਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਹੋਰ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ...(ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੧੧੧)।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਬਿਲਾ-ਸ਼ੱਕ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਆਗੂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਲੀਡਰ ਵੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨਾਲ...(ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੯੦)।

ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜੀ 'ਸਿਵਿਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ' ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਜੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਖਿਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਉਦੋਂ :

"ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ ਜੋ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਕੁਸੰਜਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕੰਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਠਿਆ ਸੀ" (ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੭੮)।

ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਆਮਜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਮਾ ਇਕ ਉੱਘੇ ਸਰਕਾਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਮਦਨ ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ ਨੇ ਸਰ ਕਰਜ਼ਨ ਵਾਇਲੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਇਟਰ ਏਜੰਸੀ ਦੀ 'ਟਾਈਮਜ਼' ਦੇ ਨਾਉਂ ਤਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਰਨਾ ਕਤਲ ਜਾਂ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ੨੪ ਜੁਲਾਈ ੧੯੦੯ ਦੀ 'ਆਰੀਆ ਪੱਤ੍ਰਕਾ' ਨੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ :

"ਇਹ ਗੱਲ ਬੇਡਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ

ਕਹਾਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਜਨਮ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੱਕ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਹਿ ਸਕੇ" (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੨੪੪)।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸ੍ਰੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੨੮੫)।

ਪਹਿਲੋਂ, ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਮਾ ਨੇ ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਪਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਤਾਂ 'ਆਰੀਆ ਪੱਤ੍ਰ' ਅਤੇ 'ਸਤ-ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ' ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭੰਡ (ਡੀਨਾਊਂਸ ਕਰ) ਦਿੱਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਤਵੇਂ ਸਾਲਾਨਾ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ:

> "ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਇਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅਸਲੀ ਰਾਜ-ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੜੇ ਬੁਰੇ ਅਤੇ ਘੋਰ ਪਾਪ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਓ ਅਤੇ ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਹ ਕੋਹ ਕੇ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿਓ। ਉਹ ਆਰੀਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਓ" (ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ ੧੧੭)।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਿਸੇ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਜੀ ਸਰਸਵਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਯਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਕਦੀ ਭੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕਦੀ ਖ਼ਿਆਲ ਤਕ ਭੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਹ ਖ਼ਿਆਲ ਜਾਂ ਅਮਲ ਨਾਲ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦੇ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਧਰੋਹ ਕਮਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਭੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਣ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।

ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਜੀ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਰਕਰ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਘੜੀ ਹੋਈ ਅਨੁਚਿਤ ਅਤੇ ਅਣਢੁਕਵੀਂ ਉਪਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਖ਼ਸੂਸ ਕਰਕੇ ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪੈਰੋਕਾਰ, ਸਰ ਵੈਲੰਟਾਈਨ ਸ਼ਿਰੋਲ, ਕੁਝ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਜਾਂ ਕਾਦਿਆਨੀ ਪਰਚਾਰਕ ਹਨ।

ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਪਾਰਟੀ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂਕੁਲ ਕਾਂਗੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਯਾ ਭਰਮ ਸੀ ਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ (ਸ੍ਰੀ ਸੁਆਮੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਜੀ), ਆਚਾਰਯ ਰਾਮ

ਦੇਵ ਜੀ ਆਦਿ ਮੋਢੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ।

ਹਾਂ, ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਨ ੧੯੧੯ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸੁਆਮੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

[ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਦੇਵ ਸਮਾਜ

ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ 'ਪਰਮਪੂਜ ਭਗਵਾਨ ਦੇਵ ਆਤਮਾ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਲਈ ੧੬ ਫਰਵਰੀ ਸਨ ੧੮੮੭ ਈ. (੫ ਫਗਣ, ਸੰਮਤ ੧੯੪੩ ਬਿਕਰਮੀ) ਨੂੰ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਨੇ ੩੨ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ੨੦ ਦਸੰਬਰ, ਸਨ ੧੮੮੨ ਈ. ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਬਰਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਸਨ :

ਸੱਤ-ਸ਼ਿਵ-ਸੁੰਦਰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਲਖਸ਼ ਹੋਵੇ।
ਸੱਤ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਹੀ ਮੇਂ ਜੀਵਨ ਜਾਵੇ।

ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹਨ :

(ੳ) ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਦੇਵ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਧਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ।

(ਅ) ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਉਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਧਨ ਕਰਨਾ।

(ੲ) ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਦੇਵ-ਜੋਤੀ ਅਤੇ ਦੇਵ-ਤੇਜ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਦੇ ਵਿਵਧ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਝੂਠ, ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਅਨਮੇਲ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਤ, ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਉਚ ਮੇਲ ਦਾ ਰਾਜ ਲਿਆਉਣਾ।

(ਸ) ਦੇਸ਼-ਸੇਵਾ, ਲੋਕ-ਸੇਵਾ, ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਪਨ ਕਰਨਾ।

ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਹੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੱਠਾਂ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਰਤਗਿਆ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੂਲ ਵਾਕ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇ :

ਏਕੋ ਹੀ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਸੱਤ ਦੇਵਾ,
ਸ ਦੇਵ ਜਿਤਿੰਦਰ ਤੇਜਸਵ ਸੂਰਯਾ,

ਸ ਦੇਵ ਏਕਾ ਸੱਤ ਧਰਮ ਸਿਖਸ਼ਕਾ,
ਸਰਵਾਂਗ ਆਤਮਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰਤਾ।

ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਮਾਤਰ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਹੀ ਸੱਚੇ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤ ਦੇਵ ਹਨ। ਉਹ ਦੇਵ-ਜੋਤੀ ਅਤੇ ਦੇਵ-ਤੇਜ ਦੇ ਸੂਰਜ ਹਨ। ਉਹੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸੱਤ-ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਖਸ਼ਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਨੁਖ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਲਿਆਣ ਕਰਤਾ ਹਨ।

ਅੱਠ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਗਿਆਵਾਂ :

੧. ਕੇਵਲ ਨਸ਼ੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਸ਼ੇਦਾਰ ਚੀਜ਼ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਰਾਬ, ਅਫ਼ੀਮ, ਭੰਗ, ਤੰਬਾਕੂ, ਚਰਸ, ਚੰਡੂ ਅਤੇ ਕੋਕੀਨ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਦਿਵਾਉਣਾ।

੨. ਮਾਸ ਜਾਂ ਅੰਡੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਾ ਆਪ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਨਾ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਦਿਵਾਉਣਾ।

੩. ਜੂਆ ਨਾ ਖੇਲਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰਨੀ।

੪. ਖ਼ੁਦ ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਨਾ ਕਰਨੀ।

੫. ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਾ ਲੈਣੀ।

੬. ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਅਮਾਨਤ ਦਬਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੇਣ-ਯੋਗ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਣ, ਅਥਵਾ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਕੰਮ ਲਈ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰਤਗਿਆ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੇਣ-ਯੋਗ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਮੁਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪਾਪ ਨਾ ਕਰਨਾ।

੭. ਵਿਭਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਾਉਣਾ।

੮. ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਉਚਿਤ ਕਾਰਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦਾ ਬੱਧ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੀ ਜਾਨ, ਮਾਲ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕਿਸੇ ਮਨੁਖ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜੀਵ ਦਾ ਬੱਧ ਨਾ ਕਰਨਾ।

ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣ ਪਰ ਮਨੁਖ ਮਾਤਰ ਦਾ ਭਾਵੀ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਸੇਵਾ, ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਮੋਗੇ ਵਿਚ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਧਰਮ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਮਾਮਲੇ ਪਰਸਪਰ ਗੱਲ-ਬਾਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਮੁਕਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇਕ ਅਤੇ ਭਲਾ ਬਣਦਾ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਵਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

(੧) ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ। (੨) ਭਾਈਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ। (੩) ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ। (੪) ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ। (੫) ਸਕੇ-ਸਾਕੀ ਸੰਬੰਧ, (੬) ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, (੭) ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, (੮) ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, (੯) ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, (੧੦) ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, (੧੧) ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, (੧੨) ਬਨਸਪਤੀ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, (੧੩) ਬੇਜਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਰਥਾਤ ਜੜ੍ਹ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, (੧੪) ਨੌਕਰ, ਮਾਲਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, (੧੫) ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ, (੧੬) ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ।

ਪਰਮਾਤਮਾ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਬੁਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹਸਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਨੇਚਰ (ਕੁਦਰਤ) ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ, ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ, ਜਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਬੇਜਾਨ, ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਅਸੰਖ ਅਸਤਿਤਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨੇਚਰ ਦੇ ਇਹ ਅਸਤਿਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਦੇ ਮਿਟਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਮਾਤਰਾ ਕਦੇ ਵਧ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਨੇਚਰ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਜੂਦ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਭਰਮ ਹੈ।

ਨੇਚਰ ਦੇ ਸਭ ਜੀਵਤ ਤੇ ਅਜੀਵਤ ਅਸਤਿਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚੇ ਬਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇਚਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਸ਼ੂ ਜਗਤ ਦੀ ਦੁੱਧ-ਪਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਗਠਨ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉੱਨਤ-ਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਠਨ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੀਵਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਰੂਹ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ

ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਨ ਪਾ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਰਚਿਤ 'ਦੇਵ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਗ੍ਰੰਥ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਸੱਤ ਦੇਵ ਸਮਾਚਾਰ (ਉਰਦੂ), ਜੀਵਨ ਪਥ (ਹਿੰਦੀ), ਸਾਇੰਸ ਗਰਾਊਂਡਿਡ ਰਿਲੀਜਨ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਉਪਕਾਰਕ (ਸਿੰਧੀ) ਨਾਮਿਕ ਪਤ੍ਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕੁਮਾਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ ਅਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕਾਲਿਜ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਬੜਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਲਮ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਛੇ ਸਕੂਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ।

[ਧਰਮ ਵੀਰ

ਜਮਾਇਤਿ ਅਹਿਮਦੀਆ

ਜਮਾਇਤਿ ਅਹਿਮਦੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ੧੯ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹਿਬ ਕਾਦਿਆਨੀ (ਸੰਨ ੧੮੩੫-੧੯੦੮) ਨੇ ਸਨ ੧੮੮੯ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਵੇ ਦਾ ਇਲਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ :

ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਹਲੀਮੀ ਅਤੇ ਆਜਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਫੇਰਾਂ ਜੋ ਸੱਚਾ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ, ਪੂਰਨ ਰਹਿਮ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਇਨਸਾਫ਼ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੋਇਆਂ ਅਤੇ ਖਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਚਰਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਆਕਾਸ਼ੀ ਚਮਤਕਾਰ ਭੀ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਅਦਭੁਤ ਕੰਮ ਭੀ ਵਿਖਾਏ ਹਨ। ਗੈਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿਖਤ ਭੇਦ...ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ (ਮਸੀਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੇ, ੧੧)।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ...ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ।...ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਹ ਪੌਦਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ (੨੬ ਮਈ ੧੯੦੮) ਆਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅਰਬ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਪੁਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਗ ਭਗ ਚਾਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਵੀਹ ਕੁ ਅਰਬੀ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਉਕਤੀਆਂ ਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਮਈ ੧੯੦੮ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਜਮਾਇਤਿ-ਅਹਿਮਦੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਕਾਦੀਆਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੀਮ ਸਨ। ੧੩ ਮਾਰਚ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬਸ਼ੀਰੁੱਦੀਨ

ਮਹਿਮੂਦ ਅਹਿਮਦ ਦੂਸਰੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬਣੇ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਮਾਇਤ ਨੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਕਿਤਾਬ 'ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਤੈਮੂਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚਾਚਾ ਹਾਜੀ ਬਰਲਾਸ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਦੀ ਬੇਗ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਰਕੰਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਾਦੀਆਂ ਨਗਰ ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਇਸਲਾਮ ਪੁਰ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਸੀ, ਜੋ ਸਮਾ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਾਦੀਆਂ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਈ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਰਹੇ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਚੋਖਾ ਸਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬੇਗੋਵਾਲ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਬੇਗੋਵਾਲ ਤੋਂ ਕਾਦੀਆਂ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬਹਾਦੁਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ, ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਬੀਆਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਆਦਿ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਉਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ :

ਬੂਦ ਨਾਨਕ ਆਰਫ਼ਿ ਮਰਦਿ ਖ਼ੁਦਾ
ਰਾਜ਼ਹਾਇ ਮਾਰਫ਼ਤ ਰਾ ਰਾਹ-ਕੁਸ਼ਾ (ਸਤਿ ਬਚਨ, ੨)

ਅਤੇ

ਯਕੀਂ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਥਾ ਮੁਲਹਮ ਜ਼ਰੂਰ (ਸਤਿ ਬਚਨ, ੪੩)।

ਸੋ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਹਿਮਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਅਮਰੀਕਨ, ਅਫ਼ਰੀਕਨ, ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਅਹਿਮਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਮਝ ਕੇ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਏ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਲੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੀਹਕਾ ਤੋਂ, ਜੋ, ਕੇਵਲ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੀ, ਕੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਲੈਣ । ਉਹ ਇਕ ਸਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਬੀਤ ਗਈ । ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਨਾ ਬੀਜੀਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਖਰਾਬ ਨਾ ਕਰੀਏ ਕਿ ਸਾਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ ।" (ਮਜਿਲਸ਼ਨ, ੧੦੬)

ਕਾਦੀਆਂ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹਰ ਸਾਲ 'ਧਰਮ ਪੈਗੰਬਰਾਨਿ ਮਜਲਿਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਲਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨਾਂ ਬਾਰੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

੧੯੪੭ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਵੇਲੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਹਿਮੂਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਤੇ ਕਈ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਾਵਨ ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਭਿਜਵਾਈਆਂ ਸਨ । ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕਾਦੀਆਂ ਆਇਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਦਾ ਜਥਾ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਖ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧੂੜੀ ਅਤੇ ਜਲ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਭੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ [ਅਹਿਮਦੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ] ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ । ਜਹਾਦ ਬਾਰੇ ਭੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਵਿਚ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯੋਗ ਜਤਨਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜਤਨ ਵੀਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਦੁਆਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸੂਤ ਕੇ । ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ । ਐਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਹਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਭੁਲੇਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਉਹ ਭੀ ਆਪ ਨੇ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਭੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਭੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ :

ਵੋਹ ਖੁਦਾ ਅਬ ਭੀ ਬਨਾਤਾ ਹੈ ਜਿਸੇ ਚਾਹੇ ਕਲੀਮ
ਅਬ ਭੀ ਉਸ ਸੇ ਬੋਲਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸੇ ਵੁਹ ਕਰਤਾ ਹੈ ਪਿਆਰ ।

ਕਾਦੀਆਂ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਲੀਫੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਕੇਂਦਰੀ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ 'ਸਦਰ ਅੰਜੁਮਨ ਅਹਿਮਦੀਆਂ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜ਼ਿਲਿਆਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹਨ । ਸਦਰ ਅੰਜੁਮਨ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਨਾਜ਼ਰ ਆਹਲਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਥਲੇ ਕਈ ਨਜ਼ਾਰਤਾਂ ਹਨ । ਹਰ ਨਜ਼ਾਰਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਜ਼ਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਦਰ ਅੰਜੁਮਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਰ ਸਥਾਨਕ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਕ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸਭ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਚੁਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਨਖਾਹ ਜਾਂ ਉਜਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹਰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਚਾਰ ਸਕੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸਕੱਤਰ ਮਾਲ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਹਰ ਅਹਿਮਦੀ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਤਕ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੰਦਾ ਦੇਵੇ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੰਦੇ ਸਦਰ ਅੰਜੁਮਨ ਅਹਿਮਦੀਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਮਾਮ ਜਮਾਤ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਮਜਲਿਸ ਮਸ਼ਾਵਰਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਜਮਾਤ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਦੇ ਬਾਲਕ ਅਤਫਾਲ-ਉਲ-ਅਹਿਮਦੀਆ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਪੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਗਭਰੂ ਖੁੱਦਾਮੁਲ ਅਹਿਮਦੀਆ ਦੀ ਮਜਲਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਅਨਸਾਰੁੱਲਾ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਅਹਿਮਦੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ 'ਲਜਨਾ ਅਮਾਉੱਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸਤਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸਦੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਹਨ ।

ਅਹਿਮਦੀਆ ਜਮਾਤ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ੧੪ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਤਿ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ੨੬ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਜਮਾਤਾਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਜਮਾਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨਕ ਅਮੀਰ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ੬੯ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਜੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਈ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਚਾਰਕ ਜਮਾਤ ਅਹਿਮਦੀਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਧਾਰਮਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਅਰਪਣ ਕਰ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟਰੇਨਿੰਗ ਸਮੇਂ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ, ਰਸ ਭਾਵ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਕਾਦੀਆਨ (ਪੰਜਾਬ) ਜਮਾਤ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਦਾ ਅਸਲ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਆਪ 'ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਮਕਬਰੇ' ਦੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਹਕੀਮ ਨੂਰ ਦੀਨ ਦੀ ਕਬਰ ਭੀ ਆਪ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਥੇ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਸ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਭੀ ਏਥੇ ਹੀ ਦਫ਼ਨ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੋਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਇਮਾਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰੱਬਵਾਹ (ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ) ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਵਸੀਮ ਅਹਿਮਦ ਕਾਦੀਆਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਮਾਇਤ-ਅਹਿਮਦੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਭੀ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸਦਰ ਅੰਜੁਮਨ ਅਹਿਮਦੀਆ ਕਾਦੀਆਨ (ਪੰਜਾਬ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ)।

[ਮਿਰਜ਼ਾ ਵਸੀਮ ਅਹਿਮਦ

੧੯੦੭ ਦਾ ਰਾਜ ਰੌਲਾ

ਪੰਜਾਬ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੁੱਜੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰਦਾਰ ਆਰੰਭ ਸਨ ੧੯੦੭ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ੧੮੫੭ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸਾਵਰਕਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਹਵਾਂ ਸਾਲ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲਹਿਰ ੧੯੦੭ ਈ. ਵਿਚ ਲੈਂਡ-ਕਾਲੋਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਬਿਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ। ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ੧੯੦੫ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਜੋ ਪਾਸਾ ਪਰਤਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿਲਜੁਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰ ਬੜਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਦਾਂ ਭੀ ਟੱਪ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਅਤੇ ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਰੁਧ, ਜੋ ਨਸਲੀ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸਿਵਿਲ ਐਂਡ ਮਿਲਿਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੁਹਿੰਮ ਖੜੀ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਫੈਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹੁਲਾ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਪੰਜਾਹਵੀਂ ਬਰਸੀ (੧੦ ਮਈ ੧੯੦੭) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਬਲਵਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਹਵਾਈ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਨੈਵਿੰਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਵਿਖ ਬਾਣੀ ਜੇ ਕੁਝ ਭੀ ਕਰ ਸਕੀ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਕੋਈ ਬਲਵਾ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਪਰ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵੇਗ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਲੇਗ ਅਤੇ ਕਾਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਰੁਧ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ੧੯੦੭-੮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਹਿਲਜੁਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਇੰਡੀਆ' ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਐਡੀਟਰਾਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਾਏ ਬੜੀ ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਇੰਡੀਆ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ

ਐਡੀਟਰ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਈ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਛਾਪਣ ਕਰਕੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦਾ ਦੰਡ ਅਤੇ ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ। 'ਪੰਜਾਬੀ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਪਰ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਉੱਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਯੋਰਪੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁਸੀਬਤ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਰ ਗਏ ਹਨ, ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ੧੦੦੦ ਰੁਪਈਆ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਤੇ ਐਡੀਟਰ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ ੨੦੦ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

੧੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੦੭ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਲੋਕ ਬੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਲ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਏ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ, ਜੋ ਫ਼ਸਾਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਝਗੜੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹਿਰੀ ਨੌਆਬਾਦੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਸਮਝੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬਾਰੀ-ਦੁਆਬ ਨਹਿਰ ਦੇ ਅਬਿਆਨੇ ਦਾ ਦਰ। ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਝਨਾਂ ਦੀ ਨੌਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਤੋੜੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ੧੮੯੩ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਇਕਰਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਕੋਲੋਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਬਿਲ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਕੜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਹੈਦਰ ਰਜ਼ਾ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਇੰਡੀਅਨ ਪੇਟਰੀਅਟਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਸਭਾ)' ਬਣਾਈ। ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨਹਿਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ। ੨੨ ਮਾਰਚ ੧੯੦੭ ਨੂੰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਉੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ, ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ, ੧੮੧੮ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ [illegible] ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ।

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਅਪਰੈਲ, ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਰੀ ਵਾਧੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਦੋ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ੨੧ ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਹੋਈ ਦੂਜੀ ਇਕੱਤਰਤਾ

ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਵੱਡਾ ਵਕਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਿੱਖਾ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਭਾਪਤੀ ਲਾਲਾ ਹੰਸਰਾਜ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੋਲਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸਭਾਪਤੀ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਲਾਲਾ ਅਮੋਲਕ ਰਾਮ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਨੂੰ, ਜੋ ੨੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ੨ ਮਈ ਨੂੰ ੧੧ ਵਜੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ੫੦੫ ਤੇ ੧੨੪ (ਏ) ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਨੀਅਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਤਿੰਨੇ ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਵੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ, ਨੋਟਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁਧ ਸਮਝ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਨੌਜੁਆਨ ਬੈਰਿਸਟਰਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹੰਸ ਰਾਜ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ੨ ਮਈ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭਾਰੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਭੀੜ ਵਿਚ ਗੌਰਮਿੰਟ ਹਥਿਆਰ-ਘਰ, ਰੇਲਵੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਅਤੇ ਰਾਏ ਬਹਾਦੁਰ ਸਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗ ਤੋਂ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਜਦ ੧੧ ਵਜੇ ਤਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨਾ ਆਇਆ, ਭੀੜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ। ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਨੋਟਿਸ ਤੀਕ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਤਵਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਵਲ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਇਕ ਗਿਰਜੇ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰ-ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ। ਪੁਲੀਸ ਤਾਂ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਨਾ ਆਈ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ।

ਛੇ ਪਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਤਿੰਨ ਵਕੀਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ੨੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਹੋਈ ਇਕੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਅਤੇ ੬੦ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ਸਾਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਛੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬੇਆਰਾਮੀ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਖਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗਵਾਹੀ ਮਨਘੜਤ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੈਦਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਨੇ ਕੋਲੋਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਬਿਲ ਨੂੰ ਅਨਿਆਈ ਸਮਝ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੇਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਮੋਰਲੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, "ਮੈਂ ਉਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਹੂਦਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਇਹ ਕਹੇ ਕਿ ਗ਼ਲਤੀ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨਣਾ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ

ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਗ਼ਲਤ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰਿਆ ਗਏ"।

ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਦਾ ਜੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਨਿਕਲੇ"।

[ਗੁਰਮੁਖ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ

ਕੋਮਾ ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ

(੧) ਅਵਾ ਜਾਵੀ ਦਾ ਅਰੰਭ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਟਾਪੂਆਂ, ਮਲਾਇਆ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ, ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ, ਸੰਘਾਈ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਾਜ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਚੰਗਾ ਸੀ ਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਟਾਪੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਸੀ। ੧੮੯੫ ਤੇ ੧੯੦੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਟੋਲੀ ਅਮਰੀਕਾ ਗਈ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਵੈਨਕੋਵਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ੧੮੯੭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੱਖ ਲੰਡਨ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਵਿਚ ਡਾਇਮੰਡ ਜੁਬਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰ ਗਏ। ਫੇਰ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਫਿਲਪੀਨ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਫ਼ਿਜੀ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗਏ। ੧੯੦੮ ਤਕ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੬੨੩ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਦੀ ਖਿੱਚ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ। ੧੯੦੭ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੯ ਮਈ ੧੯੧੦ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਕੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹੋ ਆਦਮੀ ਕੈਨੇਡਾ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਉਤਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਦੋ ਸੌ ਡਾਲਰ ਹੋਣ। ਏਹੋ ਹੁਕਮ ੭ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ।

(੨) ਜਹਾਜ਼ ਲਈ ਯਤਨ

੧੯੧੩-੧੪ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ੪ ਤੋਂ ੬ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਦਾ ਹੈ। ਵੈਨਕੋਵਰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਅਤੇ ਸਟਾਕਟਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਸਨ। ਵੈਨਕੋਵਰ ਅਤੇ ਸਟਾਕਟਨ ਵਿਚ ਦੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਬੰਧੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ

ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ੧੯੧੩ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਜਹਾਜ਼ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਭਰ ਕੇ ਵੈਨਕੋਵਰ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੁਰਦਪੁਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੋਵਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

੨੪ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੩ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਮਿ. ਹੰਟਰ ਨੇ ੯ ਮਈ ੧੯੧੦ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਓਟਾਵਾ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਿੱਧੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਅਤੇ ਉਤਰਨ ਵੇਲੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਪਾਸ ਦੋ ਸੌ ਡਾਲਰ ਹੋਣ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਕੀਮ ਸੀ ਕਿ ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਂਡ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਤੋਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਆਪ ਨੇ ਚੀਨੀ ਜਹਾਜ਼ ਠੇਕੇ ਪਰ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਯਤਨ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ੨੯ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਵਿਚ ੧੫੦ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਲਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੰਜ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਪਹੁੰਚੇ, ਫੇਰ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਗਏ। ਫ਼ਰਵਰੀ ਅਤੇ ਮਾਰਚ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਆਪ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਠੇਕੇ ਪਰ ਲੈਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

(ੲ) ਕੌਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਚੱਲਣਾ

ਓੜਕ ੨੪ ਮਾਰਚ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਜਾਪਾਨੀ ਕੰਪਨੀ ਤੋਂ ਐਸ. ਐਸ. ਕੌਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਇਕ ਜਰਮਨੀ ਜਹਾਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਮਿਸਟਰ ਬਿਊਨ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਠੇਕੇ ਪਰ ਲਿਆ। ਠੇਕਾ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ੧੧ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਡਾਲਰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਠੇਕਾ ਭਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਸੀ। ੨੭ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ੧੧ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਤਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਫੇਰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਠੇਕਾ ੧੪ ਦਿਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਤਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਬਾਕੀ ਠੇਕਾ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਵਿਚ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਠੇਕੇ ਪਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਹਾਜ਼' ਰਖ ਕੇ ਟਿਕਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦਿ ਘਾਟ ਪਰ ਲੱਗਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਓੜਕ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹਰਜਾਨੇ ਦਾ ਦਾਵਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ੪ ਅਪਰੈਲ ੧੯੧੦ ਨੂੰ ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਤੋਂ ੧੬੫ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਿਆ। ੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਸਿੰਘਾਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਏਥੋਂ ੧੧੧ ਨਵੇਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਜਹਾਜ਼ ਪਰ ਚੜ੍ਹੇ। ਇਥੋਂ ੧੪ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਮੋਜੀ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ। ਮੋਜੀ ਤੋਂ ੮੬ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਹੋਰ ਚੜ੍ਹੇ। ਫੇਰ ਜਹਾਜ਼ ਜਾਪਾਨ ਦੀ

ਬੰਦਰਗਾਹ ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਥੋਂ ੧੪ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਹੋਰ ਜਹਾਜ਼ ਪਰ ਚੜ੍ਹੇ। ਏਥੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਵੈਨਕੋਵਰ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਪਰ ਕੁਲ ੩੭੬ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੪ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। ਜਹਾਜ਼ ੨੧ ਮਈ ਨੂੰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਅਤੇ ੨੩ ਮਈ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਵੈਨਕੋਵਰ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਪਰ ਵੈਨਕੋਵਰ ਦੇ ਮਹਿਕਮਾ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਵਲੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਨ ਬਾਰੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਵਕੀਲ ਮਿਸਟਰ ਬਰਡ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਭੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਏਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਰੇ ਮਿ. ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਬੈਰਿਸਟਰ ਨੇ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲੜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਹਾਜ਼ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵੈਨਕੋਵਰ ਦੇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਹੀ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦੀ ੨੨ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਦੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿਸਤ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾ ਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਵੈਨਕੋਵਰ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰ ਕੇ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦਾ ਪਟਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੈਨਕੋਵਰ ਅਤੇ ਸੇਠ ਰਹੀਮ ਦੇ ਨਾਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਿਸਜ਼ ਐਨਾ ਰੋਜ਼ ਨੇ ਟੋਰੰਟੋ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਈ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਨ ਨਾ ਦੇਣਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ।

(ਸ) ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਵਾਪਸੀ

ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਨ ਲਏ ਬਿਨਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇੰਜਣ ਲੈ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ੧੩੫ ਸਿਪਾਹੀ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਪਰ ਪਾਣੀ ਸਿੱਟਿਆ। ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੇ ਕੋਲੇ ਅਤੇ ਵੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ੨੨ ਪੁਲਸੀ ਅਫ਼ਸਰ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਸਲੀਆਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਫੇਰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਰੇਨ ਬੋ' ਨਾਮੇ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੈਨਕੋਵਰ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵੀ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਕੋਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੈਨਕੋਵਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਓੜਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵੈਨਕੋਵਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ੨੪ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਕੋਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ੨੩ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਵੈਨਕੋਵਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ। ਜਦ ਜਹਾਜ਼ ਜਾਪਾਨ ਦੀ

ਕੋਮਾ-ਗਾਟਾ ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਅਤੇ ਦੋ ਸਜਣ ਹੋਰ ਕੋਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਪਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਸਤੌਲ, ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ ਆਦਿ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਲਿਟਰੇਚਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਸਕੀਮ ਸਮਝਾਈ । ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਉਤਰ ਗਏ ਅਤੇ ਸਵਾਰ [illegible] ਨਵੇਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਜਹਾਜ਼ ਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਗਈ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਉਤਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਰਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਦ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ । ਜੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਘਾਈ, ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਪਰ ਠਹਿਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਸਭ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਉਥੇ ਹੀ ਉਤਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ । ਜਹਾਜ਼ ੧੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ੨੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕੋਬੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ੧੫ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਉਤਰ ਗਏ । ਕੋਬੇ ਅਤੇ ਟੋਕੀਓ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਫ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨਾਲ ਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ੧੯ ਹਜ਼ਾਰ ਯੈਨ (ਜਾਪਾਨੀ ਸਿੱਕੇ) ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੯ ਹਜ਼ਾਰ ਯੈਨ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਬਾਕੀ ਕੋਇਲੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ੩ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਕੋਬੇ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਤੇ ੧੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਏਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਉਤਰਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ੨੬ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਦਰਿਆ ਹੁਗਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ੨੭ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਕਾਲਪੀ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਪੁਰ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛ ਗਿਛ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਪਾਸ ਜੋ ਇਤਰਾਜ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਲਿਟਰੇਚਰ ਸੀ, ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੁਕਵੀਂ ਰਹਿ ਗਈ । ੨੯ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਬਜਬਜ ਘਾਟ ਪਰ ਲੱਗਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਪਰ ਸਾਰੇ ੩੨੧ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਨ ।

(੫) ਬਜਬਜ ਦਾ ਸਾਕਾ

ਜਹਾਜ਼ ੧੧ ਵਜੇ ਦਿਨ ਦੇ, ਘਾਟ ਪਰ ਲੱਗਾ । ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਤਿਆਰ ਹੈ । ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੇ ੧੭ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਸਾਮ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਕੱਤੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਖਾਸਣ ਕਰਾਵਾਂਗੇ । ਓੜਕ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਪਰ ਕੁਝ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੬੫ ਸਿੱਖ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ । ਕੁਲ ੬੨ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ । ਇਹ ਸਮਾਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸੀ । ਹੋਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਉਠ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਸੜਕੇ ਪੈ ਗਏ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪ੍ਰੰਟੈਂਡੰਟ-ਪੁਲਿਸ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ

ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਹਾਲਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਭੇਜ ਜੋ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ੩੦ ਗੋਰੇ ਪੁਲਸੀਏ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਹੋਰ ਮੰਗਾ ਲਏ । ਇਹ ਵੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ । ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮੀਲ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪੁਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਬਜਬਜ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚ ਗਏ । ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਾਢੇ ਛੇ ਜਾਂ ਸਤ ਵਜੇ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ । ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਅਫ਼ਸਰ ਇਹ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਯਾ ਹੋਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਰੇਲ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਖੜੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ । ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਮਿਸਟਰ ਡਾਨਲਡ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸੀ ਜਾ ਸਕੇ । ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਖੜੇ ਹੋ ਉਥੋਂ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰੋ । ਇਕ ਗੋਰਾ ਪੁਲਿਸ ਸਾਰਜੰਟ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ । ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਸੁਪ੍ਰੰਟੈਂਡੰਟ ਪੁਲੀਸ ਈਸਟਵੁਡ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ । ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਉਸ ਦੇ ਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲ ਗਈ ਜਿਸ ਗੋਲੀ ਦੇ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਉਹ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ । ਓੜਕ ਪੁਲਿਸ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਖੜ ਕੇ ... ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸੋਟੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਚਲੇ । ... ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕੈਪਟਨ ਮੂਰ ਨੇ ਸਰ ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਹੈਲੀਡੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ੪੦, ੫੦ ਫ਼ੌਜੀ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਗੋਲੀ ਚਲਣ ... ਗੋਲੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ... ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਖਿੰਡ ਗਏ ਅਤੇ ਨਸ ਗਏ । ... ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੁਰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਨੇ ਮੁਲਾਹਜ਼ਾ ਕੀਤਾ । ... ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਨੇ ...

ਸਰਕਾਰੀ ਰਪੋਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਲ ੨੬ ਆਦਮੀ ਮਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੦ ਸਿੱਖ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਨ । ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੁਪ੍ਰੰਟੈਂਡੰਟ ਪੁਲੀਸ (ਇਕ ਕਲਕੱਤਾ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਰੇਲਵੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ) ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਰੇ । ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦੋ ਬੰਦੇ ਹੈਡ ਕੰਸਟੇਬਲ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਵਣ ਸਿਘ ਫ਼ੌਜੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਸਿਖ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੋ ਬਜਬਜ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੁਰਗਨੀ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਦੀਨਾ-... ਮਾਰੇ ਗਏ । ੨੦ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ... ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਲਗਣ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ । ... ਹਸਪਤਾਲ ਜਾ ਕੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ੧੯ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਮਰੇ । ਇਕ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ... ਡੁਬ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ... ਦਰਿਆ ਹੁਗਲੀ ਵਿਚ ਤਰਦਾ ਹੋਇਆ ... ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਦਰਿਆ ... ਸਿੰਘ ਨਾਮੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਪਾਸੋਂ ... ਪਸਤੌਲ ਲੱਭੇ । ਸੁਰੈਣ ... ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੬ ਪਸਤੌਲ ਲੱਭੇ । ... ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਲੈਸੰਸ ਪਸਤੌਲ ਰੱਖਣ ... ਉਸ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਸਤੌਲ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ... ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ... ਹਾਲਤ ਵਿਚ ... ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ । ੯ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਫੱਟੜ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ... ਹਸਪਤਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਸਨ । ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ... ਫੜੇ ਗਏ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਭਿਜਵਾ ਕੇ ... ਲੁਧਿਆਣੇ ... ਭੇਜੀ ਗਈ ਅਤੇ ੨੧੯ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਫੜੇ ਗਏ ...

ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ-ਘਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕੇ ਛੱਡੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ । ਕੁਝ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਬਜਬਜ ਪਹੁੰਚਣ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਗੱਦੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋ ਘਰੀ ਰੇਲ ਗਡੀ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਜਦ ਕੌਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਬਜਬਜ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਦ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੇਟੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪੌਂਡ ਸੋਨੇ ਦੇ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਪਾਨੀ ਨੋਟ ਸਨ । ਪਰ ਸਾਰੇ ਮਾਲ ਦੀ ਅਸਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ । ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਨੋਟ ਵੀ ਲੁਟੇ ਗਏ ਸਨ । ੨੯੦ ਪੌਂਡ ਦੇ ਜਾਪਾਨੀ ਨੋਟ ਕੈਪਟਨ ਵਿਲੀਅਮ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਟੋਲੀਆਂ ਨੇ ਹੜਪਾਏ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੋ ਰੁਪਏ ਮਿਲੇ, ਉਸ ਨੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ । ਜਦ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ੧੦੫੨ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਅਠ ਜਾਪਾਨੀ ਨੋਟ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਾਥੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ :

੧. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤਰ ਪਿੰਡ ਕਾਉਣੀ ਤਸੀਲ ਮੁਕਤਸਰ ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ। ੨. ਅਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ, ਜਾਇੰਟ ਸਕੱਤਰ, ੩. ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜਾਇੰਟ ਸਕੱਤਰ, ੪. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ੫. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ੬. ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਘੋਲੇ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ, ੭. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬਾਬੜਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ੮. ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਸੁਆਣ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਰਹਾਲੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੯. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਗੰਢਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰਾਮ ਰੌਲਾ, ਸਰਹਾਲੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੦. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਤ੍ਰਿਲੋਚਣ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਚਤਿਰ ਰਿਆਸਤ ਕਲਸੀਆ (ਇਲਾਕਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ), ੧੧. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਅਜਿਤਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ੧੨. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਅਲੂਣੀ ਮਿਆਣੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੩. ਨਾਰੰਗ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਜ-ਭੇਰੀ, ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸਾਰੇ ੨੩੯ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਫੜੇ ਗਏ । ੨੦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ੬੨ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਤ ਸਾਲ ਗੁਪਤ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਪਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਆਪ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ । ਚੂੰਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਬੰਗਾਲ ਨੇ ਆਪ ਤੇ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾਉਣਾ ਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਬਾਬੇ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਹਰਜੇ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਬਣਿਆ । ੨੪ ਜਨਵਰੀ ੧੯੫੪ ਨੂੰ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ । ਆਪ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਕਲਕਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ । ਬਜਬਜ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਗੇ

ਜਿਥੇ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਕੌਮੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਪਰ ਲਖ ਡੇਢ ਲਖ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਉਤਰ ਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਬਜਬਜ ਆ ਕੇ ਉਹ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਰੁੱਖੇ ਸਲੂਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖਿਝ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣਗੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣਗੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਜੇ ਕੁਝ ਨਰਮੀ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਰੇਲ ਗਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ । ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਪਰ ਗਦਰ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਸਨ।

ਆਧਾਰ ਸੂਚੀ

ਗੈਜ਼ਟ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਕਸਟਰਾਔਰਡਿਨਰੀ, ਦਿਲੀ, ੧੪ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੫, ਨੰਬਰ ੧੩੨, ਹੋਮ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ੧੩ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੫ । ਇਸ ਗਜ਼ਟ ਵਿਚ ਕੌਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਕਮੇਟੀ ਔਫ਼ ਐਨਕੁਆਇਰੀ ਬਾਬਤ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਵਿਨਸੈਂਟ ਦੀ ਰਿਪੋਟ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੂਜਾ ਮੁਕਦਮਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਲਾਹੌਰ, ੩੦ ਮਾਰਚ ੧੯੧੬

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗਰਦ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ, ੧੯੫੫.

[ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਸਨ ੧੯੧੪–੧੫ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ

(੧)

ਗ਼ਦਰ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨਾ। ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਮਿਊਟਿਨੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਊਟਿਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਉਰਦੂ ਵਾਲਿਆਂ 'ਗ਼ਦਰ' ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨੀ ਅਰਥ 'ਮੁਲਕ-ਗ਼ਰਦੀ' ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਬੰਧੀ ਚੰਗੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਵਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਤੌਰ ਪਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ੧੯੧੪–੧੫ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਬਾਬਤ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਪਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

(੨)

੧੯੧੪-੧੫ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਨ :

(੧) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸਲ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕਾਲਾ ਕੁੱਤਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ੨੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ੧੯੦੫–੭ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਵਿਚ ਰੋਕਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵੈਮਾਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜਹਾਜ਼ ਕੈਨੇਡਾ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਵੈਨਕੋਵਰ ਉੱਤਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ 'ਕੋਮਾ ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ' (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਹਾਜ਼) ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਜੋ ੨੩ ਮਈ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਵੈਨਕੋਵਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਨ ਨਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ੨੩ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਿਆ ਜੋ ੨੯ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਬਜਬਜ ਘਾਟ ਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ੩੨੧ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਨ। ਉਥੋਂ ੬੦ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਤਾਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਲਕੱਤੇ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ। ਪਰ ਫੇਰ ਮੁੜ ਆਏ। ਉਤਰਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਪਰ ਗੋਲੀ

ਚੱਲੀ ਅਤੇ ੨੦ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਗਏ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਫੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਪਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਸਤ ਸਾਲ ਗੁਪਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਤਰਕ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਕੱਤਕ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਪਰ ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੇ ੧੯੧੪-੧੫ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

(੩)

ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਮੁੱਢ

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛਡ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਸਟੋਰੀਆ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੩ ਨੂੰ 'ਗ਼ਦਰ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰਚਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਪਰਚਾ 'ਗ਼ਦਰ' ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕਢ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਡੇਰਾ ਆਣ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਚ ਲਾਇਆ
    ਹਰਦਿਆਲ ਹੋਰੀਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਏ।
ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਕੁਲ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਦਾ
    ਦਰਸ਼ਨ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਆਣ ਹੋਏ।
ਦਿੱਤੀ ਸੁਟ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਛੱਟ ਪਿਛਾਹਾਂ,
    ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਆਣ ਗਿਆਨ ਹੋਏ।
ਅਸੀਂ ਦੇਸ ਦਾ ਛਡ ਖ਼ਿਆਲ ਦਿੱਤਾ,
    ਤਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ਤੇ ਕੰਮ ਵੈਰਾਨ ਹੋਏ।
ਗੋਰੇ ਗੱਲ ਕੀ ਅਸਾਂ ਦੇ ਹੈਨ ਅੱਗੇ,
    ਲੜਨ ਮਰਨ ਦੇ ਜਦੋਂ ਧਿਆਨ ਹੋਏ।
ਚਲੋ ਦੇਸ ਨੂੰ ਚਲੀਏ ਯੁਧ ਕਰਨੇ,
    ਏਹੋ ਆਖ਼ਰੀ ਬਚਨ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੋਏ।
ਫ਼ਿੰਦਕ ਪਿਛਾਂਹ ਤੇ ਜਾਣਗੇ ਸ਼ੇਰ ਅੱਗੇ,
    ਜਦੋਂ ਬਿਗਲ ਲੜਾਈ ਦੇ ਆਣ ਹੋਏ।

(ਪਰਚਾ ਗ਼ਦਰ ੩੧ ਮਾਰਚ, ੧੯੧੪)

(੪)

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ

ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੈਨਕੋਵਰ ਵਿਚ ਐਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਮਿਸਟਰ ਹਾਪਕਿਨਸਨ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਧੜੇਬੰਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

੪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਹਾਪਕਿਨਸਨ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜਿਆਣ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ। ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਪਰਧਾਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੈਨਕੂਵਰ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਪਕਿਨਸਨ ਨੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਪਰ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਚਲਾਈ ਸੀ, ਬਰੀ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਪਰ ੨੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਪਕਿਨਸਨ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਕਤਲ ਸੰਬੰਧੀ ੧੧ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ:

ਤੋਸਾ ਮਾਰੂ, ਮਕੀਮਾ ਮਾਰੂ, ਨਿਪਨ ਮਾਰੂ, ਕੈਨੇਡਾ ਮਾਰੂ, ਮੰਗੋਲੀਏ ਮਾਰੂ, ਐਸ. ਐਸ. ਕੋਰੀਆ, ਐਸ. ਐਸ. ਸਾਇਬੇਰੀਆ, ਨਾਮ ਸਾਂਗ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡੀਫ਼ੈਂਸ ਐਕਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਹੇਠ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਰੀ ਲੀਡਰ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

(੫)

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ

ਜਦੋਂ ਗ਼ਦਰੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਵਾਸਤੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਲਗਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ੧੯੧੪-੧੮ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ੧੯੦੫ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਜੁਗਗਰਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜਾਰੀ ਹੋਈ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੁਗ ਗਰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦੀ ਲੀਡਰੀ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ੨੩ ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੨ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਪਰ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਦ ਰੋਡ ਪੁਲਸ ਪਰ ਮੁਕਦਮਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਿੱਲੀ ਚਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਅਮੀਰ ਚੰਦ, ਬਾਲਮੁਕੰਦ, ਅਵਧ ਬਿਹਾਰੀ ਅਤੇ ਹਰਵੰਤ ਸਹਾਏ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਹੋਈ।

ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ਅਤੇ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਸਾਵਰਕਰ ਆਦਿ ਕਈ ਸਜ਼ਾ ਯਾਬ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਦਾ ਸਵਾਲ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਿਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਕੰਧ ਢਾਏ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਕੋਮਾ ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੀ ਬਜਬਜ ਘਾਟ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈਆਂ

[illegible] ਲਈ ਗ਼ਦਰੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਪਰ ਆਪਣਾ [illegible] ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਬੂ ਸਚਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ [illegible] ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ [illegible] ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ [illegible] ਹੋਇਆ।

ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਇਕੱਠ ੯ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਮੋਗੇ, ੨੨ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਫਗਵਾੜੇ, ੧੭ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਲੱਧੋਵਾਲ, ੨੩ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬੱਦੋਵਾਲ ਹੋਏ। ਫੇਰ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ [illegible] ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਪੰਜ ਡਾਕੇ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਰੇ ਸਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਾਹਨੇਵਾਲ (ਲੁਧਿਆਣਾ ੨੩ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੫), ਮਨਸੂਰਾਂ (ਲੁਧਿਆਣਾ ੨੭ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੫), ਝਨੇਰ (ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ੨੯ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੫) ਵੱਲਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੨ ਫਰਵਰੀ ੧੯੧੫), ਰੱਬੋਂ (ਲੁਧਿਆਣਾ ੩ ਫਰਵਰੀ ੧੯੧੫)।

ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅੱਡਾ ਲੋਹਟ-ਬੱਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ, ਦੂਜਾ ਢੁੜੀਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਤੀਜਾ ਸੁਰ-ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ਚੌਥਾ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸਨ। ਪਿੰਡ ਝਾਬੇਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਨਾਰੰਗਵਾਲ, ਗੁਜਰਵਾਲ, ਛੋਟੀ ਢੰਡਾਰੀ, (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਡੇ ਰਈਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਭਦੌੜ ਨੇ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁਘਾ, ਗ਼ਦਰੀ ਲੀਡਰ, ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕੇ ਨਾ ਮਾਰੋ, ਰੁਪਿਆ ਮੈਂ ਦੇਵਾਂਗਾ।

ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਸਫਲਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ੩੫ ਨੰਬਰ ਪਲਟਨ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ੮੪ ਨੰਬਰ ਪਲਟਣ, ਇਕ ਫ਼ੌਜ ਜੇਹਲਮ ਵਿਚ, ੨੩ ਨੰਬਰ ਰਸਾਲਾ ਲਾਹੌਰ, ੨੬ ਨੰਬਰ ਪਲਟਣ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ੧੨ ਨੰਬਰ ਰਸਾਲਾ ਮੇਰਠ, ੯ ਨੰਬਰ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ, ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ।

(੬)

ਕੌਮੀ ਝੰਡਾ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਦਿਨ

ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਕੀਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ੧੯੧੭ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਏ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਬਾਬਾ ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲਿਆਂ ਜਰਮਨ [illegible] ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਵਾਲਿਆਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਰਾਂਸ [illegible] ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਏ, ਤੁਸੀਂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਪਰ ਜੰਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗੋਰਾ ਫ਼ੌਜ ਘਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ

ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ੨੧ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਤਰੀਕ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਇਕ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਿਹੜਾ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸੂਹੀਆ ਬਣ ਕੇ, ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਪਰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ੨੧ ਦੀ ਥਾਂ ੧੯ ਫ਼ਰਵਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਗ-ਮੱਲ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਗਈ ਪਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਾਬੂ ਨ ਆਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਭ ਥਾਈਂ ਪਰਬੰਧ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸੀ ਆਦਮੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ।

ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੌਮੀ ਝੰਡਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਸਨ। ਲਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ, ਨੀਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਤੇ ਪੀਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਨ ਫ਼ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਯੁਗਾਂਤਰ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਝੂਲਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ੧੫ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਟਾਕਟਨ ਵਿਚ ਝੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਝੰਡਾ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀਕਾਜੀ ਦੀ ਪਾਰਸੀ ਲੇਡੀ ਮੈਡਮ ਕਾਮਾ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਣ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਹੋਈ ਸੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਤਿੰਨ-ਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਝੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ੧੯੦੭ ਦਾ ਹੈ।

੧੯ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕੌਮੀ ਝੰਡੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਦਦੇਹਰ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਮੇਰਠ, ਅੰਬਾਲੇ ਅਤੇ ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ।

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜਾਸੂਸ ਦੇ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ੧੯ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੋਚੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਨੰਬਰ ੧ ਪਰ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜਿਤਨੇ ਗ਼ਦਰੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਸਨ, ਸਭ ਫੜ ਲਏ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਛਤ ਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਦੋ ਮਕਾਨ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਨੰਬਰ ੨ ਮਕਾਨ ਹੋਰ ਥਾਂ ਸੀ। ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੂਜੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਤਾਂ ੨੦ ਫ਼ਰਵਰੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਰੇਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੫ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਧੜਾ ਧੜ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਕਤਲ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

੧. ਪਹਿਲਾ ਕਤਲ ੨੭ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ

ਮਿਸਰੀ ਵਾਲਾ ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਆਦਿ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਨਾਲ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬੁਸ਼ਾਰਤ ਅਲੀ ਦੀ ਮੁਠ ਭੇੜ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਦੋ ਸੱਜਣ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ੭ ਫੜੇ ਗਏ ਜੋ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਆਦਿ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਕਦਮਾ ਹੋ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ। ਅਠਵਾਂ ਸੱਜਣ ਪਰਸਿਧ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਏਸੇ ਘਟਨਾ ਸਬੰਧੀ ਵਖਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ੯ ਮਾਰਚ ੧੯੧੬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾ।

੨. ੨੪ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਸਾਨ੍ਹੇਵਾਲ ਦੇ ਡਾਕੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਏਸ ਡਾਕੇ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਖਖਰਾਣਾ ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਸਾਨ੍ਹੇਵਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

੩. ੨ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਚੱਬਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਾਕੇ ਵਿਚ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਮਾਲਕ ਮਕਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

੪. ੨੦ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਅਨਾਰਕਲੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈਡ-ਕਾਨਸਟੇਬਲ ਮਹਿਸੂਮ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਖਖਰਾਣਾ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਗਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

੫. ਨੰਗਲ ਕਲਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ੨੪ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਸੰਗਵਾਲ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਖੁਰਦ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਏਸ ਨੇ ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਲੰਗੇਰੀ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ ਸੀ।

੬. ੪ ਜੂਨ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਅੱਛਰਾ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ।

੭. ੧੧ ਜੂਨ ੧੯੧੫ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੱਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪੁਲ ਪਰ ਜੋ ੪੨ ਨੰ: ਪਲਟਣ ਦੀ ਗਾਰਦ ਸੀ, ਉਸ ਪਰ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਪਲਟਣ ਦੇ ਦੋ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਾਰਦ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਏ।

੮. ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੨ ਅਗਸਤ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਬਾਰਾਂ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਇਹ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਕਤਲ ਸੀ।

(੭)

੧੯ ਫ਼ਰਵਰੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ

੧੯ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲਹਿਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਫੇਰ

ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹੇ। ੨੨ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰੇਲ ਦੇ ਪੁਲ ਉਤੇ ਗਾਰਦ ਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਮੌਕਾ ਨਾ ਲਗਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ੧੧ ਜੂਨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੱਲੇ ਦੇ ਪੁਲ ਪਰ ਗਾਰਦ ਪਰ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਯਤਨ ਰਿਆਸਤ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਮੰਡੀ ਵਾਲੀ ਰਾਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਸੀ। ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁਘੇ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਸਕੀਮ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਆ ਕੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ। ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਸਭ ਸਾਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਮਾਲਪੁਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਭਾਈ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਭ੍ਰਤੀ ਸਮੇਤ ਅਚਾਨਕ ਫੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਸਕੀਮ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲੇ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਣੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲੀ ਸਕੀਮ ਮਾਰਚ ੧੯੧੫ ਦੀ ਹੈ।

(੮)

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਲਹਿਰ

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਈ, ਫੇਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜਾ ਫੈਲੀ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸ਼ੰਘਾਈ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ, ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਆਦਿ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਫੇਰ ਸਿਆਮ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬੰਕਾਕ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ। ੨੧ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਨੰਬਰ ਪਲਟਣ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪਲਟਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਰ ਟਾਪੂਆਂ ਮਨੀਲਾ, ਬਟੇਵੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਸਫ਼ੀਰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਨਾਲ ਸ਼ੰਘਾਈ ਦੇ ਜਰਮਨ ਸਫ਼ੀਰ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਰਮਨ ਜਰਨੈਲ ਵੇਡੀ ੯੦ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੂਕ ਅਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਪੌਂਡ ਲੈ ਕੇ ਬੰਕਾਕ ਵਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਉਹ ਸੰਧ ਸਿੰਘ ਨਾਮੇ ਇਕ ਗ਼ਦਰੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਸਿਆਮ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪੁਚਾਏਗਾ। ਸੰਧ ਸਿੰਘ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਭੇਸ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਖ਼ਾਨਜ਼ਾਦਾ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੰਕਾਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਵੇਡੀ ਆਪਣਾ ਜਹਾਜ਼ ਲੈ ਕੇ

ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਦੂਜਾ ਯਤਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੈਲੇਫ਼ੋਰਨੀਆ (ਅਮਰੀਕਾ) ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੈਨ-ਪੈਡਰੋ ਤੋਂ ਮੇਵਰਿਕ ਨਾਮੇ ਜਹਾਜ਼ ੨੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਚਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੩੦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਈਰਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਸਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਐਨੀ ਲਾਰਸਨ ਨਾਮੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਹੋਰ ਜਰਮਨ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮੇਵਰਿਕ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਇਹ ਸਾਮਾਨ ਬਰਮਾ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਮੇਵਰਿਕ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਸਣੇ ਸਾਮਾਨ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੈਨਰੀ ਐਸ. ਨਾਮੇ ਜਹਾਜ਼ ਪਰ ਵੇਹੇਮ ਨਾਮੇ ਜਰਮਨ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬਰਮਾ ਦੀ ਹੱਦ ਪਰ ਰਾਜ-ਪਲਟਾਊਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਮਨੀਲਾ ਤਕ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਰਾਸ਼ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਸ਼ੰਘਾਈ ਵਿਚ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਰਾਸ਼ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਨੇ ਇਹ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕੈਦੀ ਛੁੜਾ ਕੇ ਫੇਰ ਬਰਮਾ ਪਰ ਧਾਵਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦੋ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬੰਗਾਲ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ। ਬੰਗਾਲੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਸੱਜਣ ੬੬ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਦਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ, ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਸਤੌਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਪਰ ਉਹ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਸਾਮਾਨ, ਰਾਸ਼ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦਾ ਸ਼ੰਘਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਜਹਾਜ਼ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚੱਲੇ, ਉਹ ਸਭ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਰਾਸ਼ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਤੀਜਾ ਉੱਦਮ ਵੀ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਹੈਨਰੀ ਐਸ. ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਸਾਮਾਨ ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਪੁਚਾਉਣਾ ਸੀ।

ਰੌਲਟ ਰਪੋਟ (ਸਡੀਸ਼ਨ ਰਪੋਟ ੧੯੧੮) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਜਰਮਨ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਲਹਿਰੀ ਬੰਗਾਲੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਪਾਸ ਲਿਆਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸੁੰਦਰ-ਬਣ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਬਾਲਾਸੋਰ, ਰਾਇ ਮੰਗਲ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬੰਗਾਲੀ ਸਨ : ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਉਸਮਾਨ ਪਿੰਡ ਬੱਦੋਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਇਹ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬੱਦੋਵਾਲ ਆਏ। ਜਤੀਨ ਮੁਕਰਜੀ, ਜਾਦੂ ਗੋਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ, ਨਰਿੰਦਰ ਭੱਟਾਚਾਰਜੀ (ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਮਾਰਟਿਨ), ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਚੈਟਰਜੀ, ਅਤੁਲ ਘੋਸ਼, ਨਾਰਾਇਣ ਚੌਧਰੀ, ਫਨਿੰਦਰ ਚਕਰ ਵਰਤੀ, ਬਿਪਨ ਗਾਂਗੁਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਾਸੋਰ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਫੱਟੜ ਹੋਇਆ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਚਿੱਤੋ ਪ੍ਰਿਆ ਰਾਏ-ਚੌਧਰੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜਤੀਨ ਮੁਕਰਜੀ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਪਿਛੋਂ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਫੱਟੜ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਥਾਂ ਹੀ ਫੜ ਗਏ।

ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਜਰਮਨੀ ਦੀ

ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ । ਹਰਦਿਆਲ, ਤਾਰਕ ਨਾਥ ਦਾਸ, ਮੌਲਵੀ ਬਰਕਤੁੱਲਾ, ਚੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਚਕਰਵਰਤੀ, ਹੇਰੰਬ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗਣੇਸ਼ ਪਿੰਗਲੇ, ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ । ਜਦ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਮਾਲ ਲਦ … ਕਿਹਾ ਸੀ ਤਦ ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਪਕੜੇ ਜਾਣ ਦੀ … ਦੇ ਪਰਚੇ ਪੁਚਾਏ ਸਨ । ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਬੈਂਕਾਕ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਗਿਆ । ੧੭ ਸਜਣ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਰਮਾ ਦੀ ਹਦ ਪਰ ਫੜੇ ਗਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਭ ਸਜਣਾਂ ਪਰ ਮਾਂਡਲੇ (ਬਰਮਾ) ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲੇ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ।

(੯)

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਯਤਨ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਰਮ ਵਲ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਅਮੀਰ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਤੁਹਾਡੀ ਲਖ ਦੋ ਲਖ ਫ਼ੌਜ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਜੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਆਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਪਹੁੰਚੋ, ਤਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ । ਅਮੀਰ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਇਦ ਗ਼ਦਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ । ਕਿਉਂਕਿ ੧੯੧੯ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਸੂਸ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਸਗੀਰ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਨੂੰ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਟਰਕੀ ਵਿਚ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਕਮਾਲ ਪਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹਾਥਰਸ (ਯੂ. ਪੀ.) ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਨ । ਆਪ ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਸੁਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਜਰਮਨੀ ਚਲੇ ਗਏ । ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ । ਆਪ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚੇ । ਉਥੇ ਆਰਜ਼ੀ ਗੌਰਮੈਂਟ (ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ) ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਸਭ ਹਿੰਦੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ । ਭਾਈ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇਪਾਲ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ । ਜਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ । ਓੜਕ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਸਰਸਾਮ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ।

ਜਰਮਨੀ ਵਾਲੇ ਬਾਕੂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਅਤੇ ਉਪਰ ਦਸੇ ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਕੋਈ ਭੀ ਹੀਲੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟਰਕੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਖਲੀਫ਼ਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਲੀਫ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਕਰੀਮੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਜੋ ਰੂਸ ਅਤੇ ਟਰਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ੧੯੧੧ ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਟਰਕੀ ਦਾ ਜੰਗ ਹੋਇਆ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਟਰਕੀ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ । ੧੯੧੧ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਜ਼ਫ਼ਰ ਅਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੈਡੀਕਲ ਮਿਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਟਰਕੀ ਗਏ ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਵਾ ਖਾ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ । ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜੰਗ ਜਰਮਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਦ ਟਰਕੀ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤਾਂ ਟਰਕੀ ਨਾਲ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਖੁਲਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਉਬੰਦ ਦੇ ਦੋ ਮੌਲਵੀ ਮਹਿਮੂਦ ਹਸਨ ਅਤੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਕੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਾਬਲ ਗਏ । ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਰਜ਼ੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕਾਬਲ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਜਰਮਨੀ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਾਬੁਲ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਅਮੀਰ ਕਾਬੁਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਰਬ-ਜਗਤ ਇਸਲਾਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ (ਪਾਨ-ਇਸਲਾਮਿਕ) ਦੇ ਅਸੂਲ ਪਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦੇਵੇ । ਇਹ ਹਿੰਦ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਬਾਬੂ ਸਚਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਜਣ ਸਨ—੧. ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਿਦੀਕੀ ਪਿੰਡ ਅਕਬਰਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ । ਇਹ ੧੯੧੧ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਟਰਕੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਰੰਗੂਨ (ਬਰਮਾ) ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ੧੯੧੪-੧੫ ਵਿਚ ਇਕ ਫਾਇਮ ਅਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਟਰਕੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਬਰਮਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਮੁੱਲਾ ਟਰਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣ ਕੇ ਰੰਗੂਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਇਕ ਬਲੋਚੀ ਪਲਟਨ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਣ ਪਰ ਇਸ ਪਲਟਨ ਦੇ ਦੋ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਲਟਨ ਨੰ. ੫ ਲਾਈਟ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਨੇ ੨੧ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਤ ਦਿਨ ਇਸ ਦਾ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਰੂਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਫ਼ੌਜੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ, ਪਿਛੋਂ ਫੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਪਲਟਨ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ [illegible] ਖਾਂ ਨਾਮੇ ਫ਼ੌਜੀ ੧੯੧੭ ਵਿਚ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਲਟਨ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਨਸੂਰ ਨਾਮੇ ਇਕ ਗੁਜਰਾਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਰੰਗੂਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਅਤੇ ਟਰਕੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਲਟਣ ਟਰਕੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਟਰਕੀ ਦਾ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਪਲਟਣ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁੱਲਾ ਜਗਰਾਉਂ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਨਵਾਬ ਖਾਂ ਹਲਵਾਰੇ ਨੂੰ ਵਾਇਦਾ ਮੁਆਫ਼ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਟਰਕੀ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚੋ-ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਈਸ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਸਭ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੱਜਣ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਮੋਹੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਮੋਹਣ ਲਾਲ [illegible] ਪੱਟੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਖੇਮ ਚੰਦ ਆਦਿ ਸਿਆਮ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਹਥ ਸਿੰਘਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਜਰਮਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਬੈਂਕਾਕ ਦੇ ਜਰਮਨ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਬਰਮਾ ਦੇ ਸਿਖ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਖਰਚ ਹੋਇਆ। ਬਾਕੀ ਰੁਪਿਆ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਵਕੀਲ ਦੇ ਹਥ ਬੰਗਾਲੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਵਕੀਲ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਮਾ ਦੀ ਮਿਲਟਰੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰੀਵਾਲਵਰ, ਡਾਇਨਮੇਂਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਕੜੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿਆਮ, ਬੈਂਕਾਕ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਭੇਤ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮਾਂਡਲੇ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲੇ। ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ੨੫ ਦਸੰਬਰ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰੀਕ ਮਿਲੀ ਸੀ ਪਰ ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਦੀਕੀ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

(੧੧)

ਮੁਕੱਦਮੇ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

੧. ਪਹਿਲਾ ਮੁਕਦਮਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਲਾਹੌਰ – ਡੀਫੈਂਸ ਐਕਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤਿੰਨ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚਲਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਹ ਸਨ : ਏ. ਏ. ਇਰਵਿਨ, ਟੀ. ਪੀ. ਐਲਿਸ ਤੇ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਓ ਨਰਾਇਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਪਾਸ ਰਹਿਮ ਦੀਆਂ ਦਰਖ਼ਾਸਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਅਤੇ ੧੩ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁਲ ੬੪ ਮੁਲਜ਼ਮ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤ ਸੱਜਣ ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰ ਸਿੰਘ (ਲਾਹੌਰ), ਵਿਸ਼ਣੂ ਗਣੇਸ਼ ਪਿੰਗਲੇ ਪਿੰਡ ਤਲਗਾਉਂ, ਸਮਧੇੜਾ ਜ਼ਿਲਾ ਪੂਨਾ, ਤਿੰਨ ਸੱਜਣ ਗਿਲਵਾਲੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਗੁਰਾਇਆ (ਸਿਆਲਕੋਟ), ੧੪ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ। ਛੇ ਆਦਮੀ ਛਡੇ ਗਏ। ਛੇ ਨੂੰ ਘਟ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਵਾਇਦਾ-ਮਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਾਕੀ ੪੦ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੁਕਦਮੇ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗ਼ਦਰੀ ਲੀਡਰ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, [illegible] ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਚੂੰਘਾ, ਬਾਬਾ ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਚੂੜਚੱਕ, ਬਾਬਾ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਝਾਂਸੀ, ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਜਗਤ ਰਾਮ ਹਰਿਆਣਾ ਆਦਿ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਆਦਿ ਸੱਤੇ ਸੱਜਣ ੧੪ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ।

੨. ਦੂਜਾ ਮੁਕਦਮਾ ਇਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ੨੯ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ੩੦ ਮਾਰਚ ੧੯੧੬ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਕਦਮੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੱਜਣ ਭਾ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਹਾਂਸ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਢੁਡੀਕੇ (ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ), ਭਾ. ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਦੁਸਾਂਝ (ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ), ਭਾ. ਰੰਗਾ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਅਤੇ ਭਾ. ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ। ਹਾਜ਼ਰ ਮੁਲਜ਼ਮ ੭੪ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ ੪੫ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ, ੧੫ ਛੱਡੇ ਗਏ ਤੇ ੯ ਨੂੰ ਘਟ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਮੁਕਦਮੇ ਵਿਚ ਪਰਸਿਧ ਸੱਜਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ, ਸਰਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਚਰੜ [illegible] (ਲਾਹੌਰ), ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ [illegible], ਭਾਈ ਰੰਗਾ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ ਆਦਿ ਸਨ। ਪੰਜੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ੧੬ ਜੂਨ ੧੯੧੬ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ।

੩. ਤੀਜਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਟੀ. ਪੀ. ਐਲਿਸ, ਮੇਜਰ ਅਤੇ ਰਾਇ ਬਹਾਦਰ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਭੰਡਾਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ੮ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੬ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੭ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ੧੨ ਮੁਲਜ਼ਮ ਸਨ, ੨ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ, ਪੰਜ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ, ਪੰਜ ਬਰੀ ਹੋਏ। ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ। ੧. ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ)। ਆਪ ਗੁਰਦੁਆਰਾ

ਫ਼ੈਜ਼ਲਕੋਟ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਨ। ੨. ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁੱਲਾ ਜਗਰਾਉਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ੩. ਭਾਈ ਅਤ੍ਰਰ ਸਿੰਘ ਸੰਗਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ, ੪. ਨੂਰਾ ਬੇਟਾ ਰੌਸ਼ਨ ਫ਼ਤਹਗੜ੍ਹ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ੫. ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਬੇਟਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ, ਬਹਾਦਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਿੱਧ ਸਜਣ ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਤ੍ਰਰ ਸਿੰਘ ਸੰਗਵਾਲ, ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦ ਨਿਵਾਸੀ, ਭਾਈ ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ ਪਿੰਡ ਨੰਦਿਆਲਾ (ਜਲੰਧਰ), ਭਾਈ ਪਰਸ ਸਿੰਘ ਕਾਹਰੀ ਸਾਹਰੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਆਦਿ ਸਨ।

੪-ਤੀਜਾ ਮੁਕੱਦਮਾ—ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਜਣ ਕੈਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ੧੯੧੭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਲਾਲਾ ਟੇਕ ਚੰਦ ਡਰਬ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਜਣ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ੧੪ ਸਾਲ ਕੈਦ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਭਾਈ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਬ ਮੰਡੀ ਲਾਹੌਰ, ਪੰਡਤ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਕੂਚਾ ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਲਾਹੌਰ, ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਸੂਤਰੀ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਨਾਰਕਲੀ ਲਾਹੌਰ।

ਇਹ ਚਾਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੋਏ। ਇਕ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਢੁਡਿਆਲ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ (ਨੰਗਲ ਕਲਾਂ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ।

੫. ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ

ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਨਾਮੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚੱਲੇ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਜਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਜਣ, ਕੁਲ ਛੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਪਰਸਿੱਧ ਸਜਣ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚੇਚਕ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਲੌਂਗੂ ਨੂੰ ੧੪ ਸਾਲ ਕੈਦ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਿਧੂ ਪ੍ਰਭੂ ਮੀਰ ਸਹਾਇ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਘਟ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਟੀ. ਪੀ. ਐਲਿਸ ਨੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦੇ ਅਤੇ ਵਾਚਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

੬-ਬਨਾਰਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ੧੪ ਸਜਣ ਮੁਲਜ਼ਮ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟ ਮਿਆਦੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਤਿੰਨ ਛੱਡੇ ਗਏ।

੭-ਬਰਮਾ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ—ਪਹਿਲਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮਾਂਡਲੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ, ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਜਣ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ, ੧. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕਾਹਰੀ ਸਾਹਰੀ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ੨. ਚਾਲੀਆ ਰਾਮ ਸਪੁੱਤਰ ਮੰਗਲ ਦਾਸ, ਸਾਹਨੇਵਾਲ, (ਲੁਧਿਆਣਾ), ੩. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਅਤ੍ਰੂ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬਾਲੋਂ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ, ੪. ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਸੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਸੰਗਤਪੁਰਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ੫. ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਪੁਰਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ੬. ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਬੂੜਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬਜ਼ੀਆਂ ਜ਼ਿਲਾ

ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ੭. ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਪਾਠਕ ਪਿੰਡ ਪੱਟੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਤ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਗਿਆਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਤ ਸਾਲ ਕੈਦ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਚਾਰ ਸਜਣ ਬਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੰਮੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਆਦਿ ਸਜਣ ਵੀ ਸਨ। ਮਾਂਡਲੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਜਣ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਪੁਰਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਹੁਸੈਨ ਜੌਨਪੁਰ ਯੂ. ਪੀ., ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਿਦੀਕੀ ਪਿੰਡ ਅਕਬਰਪੁਰ (ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ ਯੂ. ਪੀ.), ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਪਿੰਡ ਪਨੌਲੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਬਰਮਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਐਸ. ਐਸ. ਰਾਬਿਨਸਨ, [illegible] ਅਤੇ ਐਚ. ਡੀ. ਮੈਕੌਲ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ੨੭ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੬ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵੀ ਪਿਛੋਂ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ।

੮-ਫੁਟਕਲ ਮੁਕੱਦਮੇ-ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਸਜਣਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵੀਂ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੧੭ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਵਖੋ ਵਖ ਮਿਆਦੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ।

੬. ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ

੧. ਜਿਹੜੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ (ਫ਼ੌਜੀ ਅਦਾਲਤ) ਰਾਹੀਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਰਸਾਲਾ ਨੰਬਰ ੨੩ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਡਗਸ਼ਈ (ਪਹਾੜ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ੧੨ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਡਗਸ਼ਈ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਸਨ, ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਸਜਣ ਅਬਦੁਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੀ। ਛੇ ਸਜਣਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਮਰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਛੇ ਸਜਣ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਸਨ।

੨. ਮੇਰਠ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਦੋ ਸਜਣ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ। (੧) ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਚਕਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। (੨) ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਰਾਈਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ।

੩. ੧੨੮ ਨੰਬਰ ਪਲਟਣ ਵਿਚੋਂ ਦੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਾ।

੪. ਫ਼ੈਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਈ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਅਤੇ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ।

(੭)

ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾਵਾਂ

੧. ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਠ ਸਜਣ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ। ਦੋ ਸਜਣ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ।

੨. ਕਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਪਿੰਡ ਬਰਾੜ (ਪਟਿਆਲਾ), ਚੱਬੇ ਦੇ ਡਾਕੇ ਵਿਚ ਬੰਬ ਫਟਣ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ।

੩. ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਫਤਹਗੜ੍ਹ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾ ।

੪. ਵੱਲਾ ਸਹਿਰ ਦੇ ਪੁਲ ਦੇ ਗਾਰਦ ਪਰ ਹਮਲੇ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਜਣ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ।

੫. ਅਨਾਰਕਲੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸਬੰਧੀ ਭਾਈ ਅਰਜਣ ਸਿੰਘ ਖਾਨਾਣਾ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ।

੬. ਜਗਤਪੁਰ ਦੇ ਸ. ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਸਬੰਧੀ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲਾ ਪੁਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ।

੭. ਨੰਗਲ ਕਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਖੁਰਦ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ।

੮. ਪਧਰੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਵਿਚ ਸ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਧਰੀ ਤੇ ਸ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸੁਰਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ।

੯. ਅਬਾਦਲ ਪੁਰ ਦੇ ਡਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਘਟ ਮਿਆਦੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ।

੧੦. ਡਾਕਟਰ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਢੁਡਿਆਲ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਵਖਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ।

੧੧. ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤ੍ਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੰਗਲ ਕਲਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ।

ਨੋਟ—ਰਬੋਂ, ਝਨੇੜ, ਸਾਹਨੇਵਾਲ, ਮਨਸੂਰਾਂ ਅਤੇ ਚੱਬੇ ਦੇ ਡਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਵੱਖਰੇ ਮੁਕਦਮੇ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ।

੧੨. ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁਤ ਭਰਾ ਦੋ ਸਜਣ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਆਏ । ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ।

੮. ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ

੧. ਸਾਨ-ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ੨੨ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੭ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ੧੫ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਖੋ ਵਖ ਮਿਆਦ ਦੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਰਕ ਨਾਥ ਦਾਸ ਜੈਸੇ ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਜਣ ਸਨ ।

੨. ਮੇਵਰਿਕ ਤੇ ਐਨੀ ਲਾਰਸਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਜਾਣ ਬਾਰੇ

ਤਿੰਨ ਸਜਣਾਂ ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਿਆ । ਬੰਟੇਮ ਤੇ ਵੇਹਤੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕੈਦ ਅਰ ਤੇਰਾਂ ਤੇਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋਇਆ । ਹਰੰਭਾ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਡੇਢ ਸਾਲ ਕੈਦ ਅਤੇ ਸਤ ਸੌ ਡਾਲਰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਗਿਣਤੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਵਾਇਦਾ-ਮੁਆਫ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਵਾਇਦਾ-ਮਾਫ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ । ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲ ਸਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਬਰਮਾ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਏ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ ।

ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ ੬੪, ਉਮਰ ਕੈਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਮਿਆਦੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੯੧ ਹੈ. ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਨੰਬਰ ਲਾਈਟ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਨੇ ਜੋ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ੪੧ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ੧੨੫ ਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਮਿਆਦ ਦੀਆਂ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੦੧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੩੧੬ ਬਣਦੀ ਹੈ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੪੨ ਹੈ । ਸਤ ਸਜਣ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ੨, ਚੱਬੇ ਦੇ ਡਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ, ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁਤ ਭਰਾ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ੨, ਸਾਨ-ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗ਼ਦਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ । ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਮਿ. ਹਾਪਕਿਨਸਨ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜਿਆਣ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ੪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੂਵਰ ਗੋਲੀ ਚਲਵਾਈ, ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬੁਰਜ (ਪਟਿਆਲਾ) ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਮੁਕਦਮੇ ਵਿਚ ਬਰੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਈ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ੨੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੧੪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹਾਪਕਿਨਸਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ੧੧ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਇਸ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ।

ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਸੈਲੂਲਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਅਠ ਸਜਣ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਗੋਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਟ ਨਾਲ ਮਰੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ:—

੧. ਭਾਈ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਮਰਹਾਨਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ੨. ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬੁਰਜ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ੩. ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਢੱਟੀਆਂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ੪. ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ), ੫. ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਰਖਾ, ੬. ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਸੁਨੇਤ, ੭. ਭਾਈ ਫੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ੮. ਭਾਈ ਪੰਡਾ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਕੋਡੇ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ

(ਰੀਕੋਰਡ) ।

ਏਹ ਜਿਹੜੇ ਸਜਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ:—

੧. ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਮੰਡੀ ਰਿਆਸਤ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੮ ।

੨. ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਤਲਵਾੜਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ), ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜੇਲ੍ਹ, ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੧੮ ।

੩. ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬੂਹ ਸਿੰਘ (ਲਾਹੌਰ), ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ।

੪. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕੋਠੜੀ ਵਾਲਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਅਮਰਾਉਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ।

੫. ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਨੇਵਾਲ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ।

੬. ਮਾਸਟਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਕਾਬਲ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ । ਫੇਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਕੇ ਜਦ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤਦ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਰੇ ਜੋੜ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਰੁਪਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ।

੭. ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਚਰੜ ਕਲਾਂ (ਲਾਹੌਰ), ਬਲਗਾਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ੬ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੯ ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ।

ਜਦ ਮਾਰਚ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਐਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਹੋਏ, ਤਦ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ੧੨ ਸਜਣ ਰਿਹਾ ਹੋਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਪੂਰੇ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਮਰੌੜ ਭਾਗ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦੋ ਸਜਣ ਹੋਰ ਕੁਲ ੪ ਸਜਣ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੯ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(੧੨)

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਟ

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਸਲੂਕ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਬੜੇ ਦੁਖ ਝੱਲਣੇ ਪਏ । ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਟੋਪੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਖ ਕੈਦੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੈਤੋ ਮੁਜਰਮੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਤ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਟੋਪੀ ਨਾ ਪਹਿਨੀ, ਕੰਬਲ ਪਾੜ ਕੇ ਸਿਰ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਫੇਰ ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਜਦ ਮਾਸਟਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ । ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਦ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਸਜਣ ਕੈਦ ਹੋਏ ਤਦ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ । ਫੇਰ ੩੦ ਮਾਰਚ ੧੯੧੬ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਸਜਣਾਂ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਟੋਪੀਆਂ ਨਾ ਪਹਿਨੀਆਂ ਅਤੇ ਏਹ ਸਭ ਕਈ ਸਾਲ

ਢੱਕੇ ਸਿਰ ਹੀ ਰਹੇ । ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੈਵਨਿਊ ਮਨਿਸਟਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਹੋਏ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਟੋਪੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਗਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਪੱਗਾਂ ਦਿਵਾਈਆਂ । ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਾਲੇ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਭੈੜੇ ਸਲੂਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੰਮ-ਹੜਤਾਲ ਅਤੇ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਪਈ । ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖੜੀ ਹਥਕੜੀ, ਬੇੜੀ ਅਤੇ ਬੈਂਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਭੁਗਤਣੀ ਪਈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਸ ਭੁਖ-ਹੜਤਾਲਾਂ ਵਖ ਵਖ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ । ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਸਲੂਕ ਬਾਰੇ ਸਨ ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ, ਖੜੀ ਹਥਕੜੀ, ਡੰਡਾ ਬੇੜੀ, ਟਾਟ-ਵਰਦੀ ਆਦਿ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਬਾਬਾ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕੱਕੜ, ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਢੁੱਡੀਕੇ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੈਂਤਾਂ ਵੀ ਲੱਗੀਆਂ । ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੱਟਣ-ਕੁੱਟ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ । ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈੜੇ ਰਿਵਾਜ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਪਰ 'ਸਰਕਾਰ ਸਲਾਮ' ਕਹਿਣਾ, ਇਕ ਬੁਲ੍ਹ ਫੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ । ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਜੁੱਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਨਾਗਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅੱਡ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਸੀ । ਗੱਲ ਕੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਖ਼ਾਨੇ 'ਤਸੀਹੇ ਘਰ' ਹੀ ਸਨ । ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ : ਚੱਕੀ ਪੀਹਣੀ, ਪੂਰੇ ਜੁਆਨ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਅਠਾਰਾਂ ਸੇਰ ਪੱਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਸੇਰ, ਬਾਰਾਂ ਸੇਰ ਜਾਂ ਦਸ ਸੇਰ ਦਾਣੇ ਪੀਹਣ ਲਈ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਕੋਹਲੂ ਅਤੇ ਖੂਹ ਗੇੜਨਾ, ਕੰਬਲ ਮਲਣੇ, ਜਗਾਈ, ਮੁੰਜ ਕੁਟਾਈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਕੰਮ ਸਨ । ੧੯੨੯ ਵਿਚ ਜਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਏ. ਬੀ. ਸੀ. ਕਲਾਸਾਂ ਬਣੀਆਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਜੇਲ੍ਹਖ਼ਾਨੇ ਸੁਧਾਰ-ਘਰ ਅਤੇ ਸਰਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕਸ਼ਟ ਸਹੇ ਸਨ । ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਣ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ । ਜੇਲ੍ਹਖ਼ਾਨੇ ਚੋਰਾਂ, ਜੁਆਰੀਆਂ, ਡਾਕੂਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਏਥੇ ਭਲੇ-ਮਾਣਸ ਜਾਂ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਲੜਾਈ ਝਗੜੀ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਲੇ । ਸੋ ਇਹ ਅੱਲ੍ਹੜ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵਿਗਾੜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਜੋ ਇਕ ਵੇਰ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਪਰ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣਾ ਔਖਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਾਇਆ ਘਰ ਲੁਟ ਕੇ ਖਾਧਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ' ।

(੧੩)

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ

੧. ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸਜ਼ਾ ਯਾਫ਼ਤਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ੧੯੧੬ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ।

੨. ੧੯੧੭ ਵਿਚ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜੇਲ੍ਹ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਸੱਜਣ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵਰਪਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਿਸਾਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਕੈਦੀ ਕਾਲੂ ਰਾਮ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮੇਤ ਭਜ ਗਏ। ਕਾਲੂ ਤਾਂ ਖ਼ਾਨੇਵਾਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਹੱਥ ਨਾ ਆਇਆ।

੩. ਜੂਨ ੧੯੧੭ ਵਿਚ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਭੱਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਬੜੇ ਹੁਨਰੀ ਸਜਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੫ ਛਈਆਂ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਬੰਬ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਇਹ ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਕੰਧ ਟੱਪਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵੀ ਕਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਬੰਬ ਵੀ ਚੱਲੇ ਪਰ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਟੁਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਭਜ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਕੈਦੀ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਾਰ ਕੁਟ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਿਸਨਾ ਬੁਢੜਾ ਉਸ ਕੁੱਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਭਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕੈਦਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਬ ਲਈ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਭਾਈ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਰਹਿਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

੪. ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ਼ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ੧੯ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਕੈਦੀ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਭਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੱਜਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦਰੋਗੇ ਵਧਾਵਾ ਰਾਮ ਦੀ ਬਦਸਲੂਕੀ ਸੀ। ਭਜਣ ਵਾਲੇ ੧੯ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ:
੧. ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਢੂਡ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੨. ਭਾਈ ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਚੋਤਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੩. ਭਾਈ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਭਕਨਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੪. ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਚਰੜ ਲਾਹੌਰ ਛਾਉਣੀ, ੫. ਭਾਈ ਸਜਣ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ, ੬. ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ, ੭. ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਢੁੱਡੀਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ੮. ਭਾਈ ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ) ਦੁਧਾਧਾਰੀ ਪਿੰਡ ਚੋਧਰੀ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੯. ਭਾਈ ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ ਢੁੱਡੀਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ੧੦. ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੇਰ੍ਹ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੧. ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾਲਾ ਸੰਘਿਆਂ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ੧੨. ਭਾਈ ਬੂਢਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ੧੩. ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ

ਜਗਰਾਓਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੪. ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਚੱਕਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੫. ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, ੧੬. ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਖਾਪੜ-ਖੇੜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੭. ਭਾਈ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖਦੌਲਤ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੮. ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘੋਵਿੰਡ, ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ।

ਭਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦੋ ਦੋ ਸਾਲ ਕੈਦ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਠਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ੧੯੨੮ ਵਿਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਭਾਈ ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਧੂ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਰਤ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਣੇ ਲਾਗੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਫੇਰ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਫੜੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ।

੫. ਤ੍ਰਿਚਨਾਪਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਪੂਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਲਲਤੋਂ ਦਿਨ ਛਿਪਦੇ ਨਾਲ ਅਕੋਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਭਜ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਭਜ ਕੇ ਕਾਬਲ ਗਏ, ਫੇਰ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪਰਜਾ ਬਣ ਕੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲੈ ਕੇ ਅਮਰੀਕ ਗਏ, ਉਥੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਰੂਸ ਗਏ, ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਏ, ੧੯੩੬ ਵਿਚ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਡੇ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲੈਟਰ-ਬਕਸ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਫੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੈਦ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਦ ਰਿਹਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਰੂਸ ਆਦਿ ਥਾਵੀਂ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਭਜੇ ਸਨ।

੬. ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਰਾਜਮੰਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਨਾਗਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਰਧਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਰ ੩੦ ਨਵੰਬਰ ਅਤੇ ੧ ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵਰਸ਼ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਓੜਕ ੧੯ ਮਈ ੧੯੩੮ ਨੂੰ ਸੰਤੂ (ਬੰਬਈ) ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹਾਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ੧੯ ਮਈ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨਾਲ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹਾਂ।

੭. ੧੯੧੫ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਭਜਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

(ੳ) ਪਹਿਲਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਜਦੋਂ ਚਲਦਾ ਸੀ ਤਦ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਮਿ. ਪੇਟਮੇਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗਲੋਂ ਝੜਪ ਹੋ ਗਈ। ਅਦਾਲਤ

ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਦਲੇ ੩੦ ਬੈਂਤਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿਤਾ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਬੈਂਤਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਹਾਰੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀਤੀ। ਲੰਗੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਸਜਣ ਦੀ ਤਸੀਹਾ ਮਿਲੇ ਨਾ ਥੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਪਾਸੋਂ ਫੜੀਆਂ ਦੀ ਗਈਆਂ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਵੇਂ ਗਈਆਂ ਤਦ ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ : ਜਦ ਮੈਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਦ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੀ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਨਹੀਂ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੫ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਤੇ ੧੩ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਅ) ੨੯ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਉਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਭਾਈ ਅਛਰਾ ਸਿੰਘ ਚੋਹਟਬੱਦੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਇਦਾ-ਮਾਫ਼ ਗਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਕਲੰਕ ਖੱਟ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਢੁਡੀਕੇ, ਭਾਈ ਰੰਗਾ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ, ਭਾਈ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਜਣਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਅਛਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਡੀ ਤਲਵਾਰ ਸ਼ਿਨਾਖ਼ਤ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਈ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਣ, ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਫੇਰ ਜੋ ਹੋਊ ਸੋ ਵੇਖੀ ਜਾਊ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਅੱਛਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਲੰਕ ਧੋਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਈ ਅੱਛਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਤਲਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਈ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦੂਰ ਸੇ ਦੇਖ ਕਰ ਸ਼ਿਨਾਖ਼ਤ ਕਰੋ। ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਦ ਅਦਾਲਤ ਉਠ ਖੜੀ ਹੋਣੀ ਤਦ ਸਭ ਲੋਕ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਮਲਕ ਜੇਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਭਾਈ ਅੱਛਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਦੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਗਏ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਵਸ ਨਹੀਂ' ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, 'ਸਭ ਭਾਣੇ ਅਨੁਸਾਰ' ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਬੰਬ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਤਿਆਰੀ ਇਤਨੀ ਗੁਪਤ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੫ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਰਕਲ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੀ ਬਾਰਕ ਨੰਬਰ ੧੬ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ (ਅਦਾਲਤ) ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਲਹਿਰ ਸਬੰਧੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਵਡੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਜਾਗ੍ਰਤਾ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਜੋ ਸਜਣ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਆਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕਾਮਯਾਬੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਣ ਕਰਕੇ (ਜੋ ਖ਼ਬਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮੁਖ਼ਬਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ) ਫ਼ੌਜਾਂ ੧੯ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਸੀ, ਜਰਮਨੀ ਵਲੋਂ ਜੰਗੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣਾ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸਾਧਨ ਹੀ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸਨ।

ਇਹ ਲਹਿਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਲੇ ਹਿਤ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰ ਪਏ ਸਨ। ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਮਾਣ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੁਅੱਸਬ ਸੀ। ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੈਕੂਲਰ ਸਟੇਟ ਵਾਲਾ ਜਜ਼ਬਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਕਾਰੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਨਾ ਗ਼ਲਤੀ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੁਝ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ੧੯੧੪ ਤੋਂ ੧੯੪੭ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਕੱਟੇ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਬੱਬਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਪਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਦਾ ਮਤਾ ਸਿਖ ਲੀਗ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਝੁਲਿਆ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ੧੯੦੧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੪੭ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੋ ਲਹਿਰਾਂ ਚਲੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ "ਜੇ ੧੯੦੫ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ, ੧੯੦੭ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਯੁਗਾਂਤਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਲੋਨੀ ਐਕਟ ਵਿਰੁਧ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ, ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਅੰਬਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਭਾਜੂ ਫੇਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ, ਤਦ ੧੯੧੪-੧੫ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉਤਾਹ ਕਰਕੇ ਕੰਧਾਂ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਿੱਛੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਬੱਬਰ ਲਹਿਰ, ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ, ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰ ਛਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਨੇਵੀ (ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ੀਆਂ) ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਅਤੇ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਏਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਮੁਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਣ ਤੇ

ਪਿਛੋਂ ਸਿਆਸੀ ਅਜਿ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਓੜਕ ਏਹ ਕਹਿਣਾ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਹੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਕਰੈਡਿਟ ਵੀ ਏਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਾਨ ਤਲੀ ਵਿਚ ਧਰ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਫਾਂਸੀਆਂ ਪਰ ਚੜ੍ਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਣੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਘਰ ਘੰਡ ਦਾ ਇਕ ਰਾਉ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਬਾਰ ਦੇ ਕੇ, ਉਮਰ ਕੈਦਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਹੀਆਂ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤਕਾਦ ਕੀਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨਾਮ ਪਿਨਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਵਿਰੁਧ ਝੂਠੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਮੁਰੱਬੇ, ਜਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਲਏ ਸਨ, ਉਹ ਅਜੋਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮਾਲਕ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪਿੱਠੂ ਬਣ ਕੇ ਅਜਿਹਿਆਂ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਲਾਭ ਉਠਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅੱਜ ਉਹ ਕੁਬੇਰ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਹਨ।

੧੯੧੪-੧੫ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਯੁਗ-ਗਰਦ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੋਚਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ੧੦ ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੭ ਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਜਸਟਿਸ ਐਸ. ਏ. ਰੌਲਟ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਪੰਜਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਡੀਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ' ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਪੋਟ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਭੇਜੀ। ਏਸ ਰਪੋਟ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਡੀਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਰਪੋਟ ੧੯੧੮' ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ੧੯੧੪-੧੫ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜੇਹੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਸਿਖ ਹੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਏਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਏਸ ਲਈ ਸਿਖ ਕੌਮ ਸਬੰਧੀ ਏਸ ਰਪੋਟ ਦੇ ਪੈਰਾ ਨੰ. ੧੪੬ ਵਿਚ ਏਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ :

> ਏਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਪਰ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਆਈ।
>
> ਦਲੇਰੀ, ਉਚੀ ਸਪਿਰਿਟ ਅਤੇ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਭੜਕਾਊ ਅਪੀਲਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਡਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਐਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿਵਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਅਮਨ ਦੇ ਸੀਰਾਜੇ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਏਸ ਰਪੋਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਪ੍ਰੈਲ

੧੯੧੯ ਵਿਚ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ, ਪਿੱਛੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਏਹ ਰਪੋਟ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਪਈ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਚਾਲੂ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬੀਜ ਏਥੋਂ ਤਕ ਵਧਿਆ ਕਿ ਓੜਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ੧੯੧੪-੧੫ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੪੭ ਤਕ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਆਣਪ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਾ ਆਈ, 'ਮਰਜ਼ ਬੜ੍ਹਤਾ ਹੀ ਗਿਆ, ਜੂੰ ਜੂੰ ਦਵਾ ਕੀ'। ਓੜਕ ਏਹ ਮਰਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਹਟੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ੧੯੦ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ੧੭੬੬-੬੭ ਬਕਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ੧੯੪੬-੪੭ ਦੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਕਲੰਕ ਲਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਿਸ਼ਤ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ 'ਗੋਰੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਮਲੇਛ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ੧੯੦ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ' (ਦੇਖੋ ਭਵਿਸ਼ਤ ਪੁਰਾਣ, ਸਲੋਕ ੩੩ ਤੋਂ ੪੪ ਤਕ)। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਅਤੇ ਲੱਦਾਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਸ ਕੁਮਾਰੀ ਤਕ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਰਮਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਕੋਇਟਾ-ਕਰਾਚੀ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਬਣਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵੀ ਹੋਈ, ੧੯੧੩ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਨ ਵੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ੨੩ ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰ ਬੰਬ ਡਿੱਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਓੜਕ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ੧੯੪੬-੪੭ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੇ ਧੱਬੇ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ।

ਆਧਾਰ ਸੂਚੀ

੧੯੧੫ ਅਤੇ ੧੯੧੬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ੧੯੬੦।

ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ, ਕ੍ਰਿਤ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ੧੯੫੫।

ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ ਕ੍ਰਿਤ ਸਚਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ—

(ਜੁਝਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਅਮਰ ਗਾਥਾ, ਉਲਥਾ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ੧੯੬੨)

ਸਡੀਸ਼ਨ-ਰਿਪੋਰਟ, ੧੯੧੯।

ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਜੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਅਤੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਵਾਕਿਆਤ।

[ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦਾ ਝਮੇਲਾ

ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਦੇਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦਲੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਧਰਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਘਟੀਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਠੋਸ ਦੇਣਾ ਪਰਜਾ ਉੱਤੇ ਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਹਰ ਦੂਸਰੇ ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ, ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਇਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅਤੀ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੂਜਨੀਕ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ 'ਅਮੀਨ-ਉਲ-ਮਿੱਲਤ, ਅਮੀਨ-ਉਲ-ਦੌਲਤ' ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਸਿਰੋਪਾਓ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚ-ਪਦਵੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ।

ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਭੀ ਪਠਾਣ ਜਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਰਨਾ ਉਹ ਇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਐਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਐਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਥਵਾ ਹਾਕਮ ਜ਼ਾਲਮ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਲਾਲਚੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਰਸਤੇ ਵਲ ਤੋਰਨਾ ਇਕ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਜਦ ਯੂਰਪ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ, ਪੁਰਤਗੇਜ਼, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਏ, ਜਦ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਨ।

ਜਦ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਹੋਇਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜਸੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਹਿੰਦਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਦ

ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਊ-ਮਾਸ ਜਾਂ ਗਊ-ਵਧ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਬਲਕਿ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੀ ਲਾਮ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਗਊ-ਵਧ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਬਾਬਤ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਪਰ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਮਧਾਰੀ (ਕੂਕੇ) ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਥਾਂ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕੌਤਕ ਆਖ਼ਰ ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਕੂਕੇ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਉਡਾਏ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਣਵਾਏ ਹੋਏ ਬੁੰਗੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਬੁੰਗਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਢਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਈਸਾਈ ਗਿਰਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਘੰਟਾ ਘਰ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘੰਟਾ ਘਰ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉੱਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਲੀਬ ਅਥਵਾ ਸੂਲੀ ਟੰਗੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦਾ ਏਹੋ ਸੂਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉੱਕਰ ਕੇ ਜੜਿਆ ਗਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਾਜ਼ੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੀ ਸ਼ੇਖ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਦ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਵਾਇਸਰਾਏ ਹਿੰਦ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਰਜੇ ਵਰਗੇ ਘੰਟਾ ਘਰ ਨੂੰ ਹਰਮੰਦਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਇਮਾਰਤ ਪਾਸ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਘੰਟਾ ਘਰ ਐਸੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੱਖੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲੀ ਅਤੇ ਹੁਨਰ-ਹੀਣ ਦੀ ਸ਼ੇਖ਼ੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀਆ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ੧੮੫੭ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਖ਼ਿਆਲ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਦਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਦ ਕਿ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਨੂੰ ਗਊ ਅਤੇ ਸੂਰ ਦੀ ਚਰਬੀ ਨਾਲ ਚਿਕਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਣ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਚਪਲ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦੁਆਰਾ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਇਹ ਭੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਸੀ

ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆਨਤਾ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ, ਰਸਮਾਂ ਜਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਜਾਂ ਵਹਿਮ ਤੋਂ ਵਧ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

੧੯੧੧ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਰਜ ਪੰਜਮ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਮਤਲਬ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਝਗੜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਵੀ, ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕੌਮੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਣ।

ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਵਲੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਆਦਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੜਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਢਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰ ਸੜਕ ਨੂੰ ਟੇਢਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਫੇਰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਰਜ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਈ ਸੀ।

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਾਇਸੀਨੇ ਕੋਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦਾ ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਨੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਦਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਖ਼ਾਤਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਸ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦੇਹ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਏ ਰਹੇ। ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਕ ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਰੰਘਰੇਟੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਸਤੇ 'ਗੁਰੂ ਦੇ ਬੇਟੜੇ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਓਹਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਗੱਡੇ ਤੇ ਰਖ ਲਈ ਅਤੇ ਰਕਾਬਗੰਜ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਮੇਤ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਦ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਫੇਰ ਫ਼ਰੁੱਖਸੀਅਰ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਾਮਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ-ਗੰਜ ਅਤੇ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਿਆ ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਮਿਸਲਦਾਰ

ਸਰਦਾਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਭੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸਾ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਕਰਨ। ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤੇ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਸਫਲਾ ਕਰੇ।

ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਸਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਆਗਿਆ ਹੋਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੀਸ-ਹਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਮਨਸਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਈ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੈਂਪ ਮੋਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ 'ਤੀਸ ਹਜ਼ਾਰੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੀਸਗੰਜ ਅਤੇ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਬਾਬਤ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨੀਹਾਂ ਪੁੱਟਣ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਸੀਸ ਗੰਜ ਅਤੇ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੋਵੇਂ ਥਾਵੀਂ ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣ ਗਏ।

ਉਪਰਲੇ ਸੰਖੇਪ ਪਰਸੰਗ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੇ ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੜਕਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੜਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲੰਘਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੜਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਇਸ ਸੜਕ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰੋਕ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਰੌਲਾ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦਾ ਵਧਦਾ ਇਹ ਰੌਲਾ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰੌਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਾਸਤੇ ਸੜਕ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੁਖਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਲ ਅਤੇ ਵਹਿਮ-ਪਰਸਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਾਲੇ ਇਸ ਰੌਲੇ-ਗੌਲੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਦੁਆਰਾ ਪੰਥ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮਾਨਤਾਂ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਜਲੰਧਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਂ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਜਲਸੇ ਹੋਏ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਸੁਣੀ।

੧੯੧੪ ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ। ਦੇਸ ਭਗਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਐਸੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰਨਿਆ ਅਤੇ ਆਸ ਰੱਖੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਰਕਾਰ-ਨਿਰਖੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹ ਮਸਲਾ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾਵੇ।

੧੯੧੮ ਵਿਚ ਜੰਗ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕਮੇਟੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁਣੀ।

ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਕਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਂਬੜ ਮਚ ਗਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰੇ ਅਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਸਨ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ, ਬਰੈਡਲਾ ਹਾਲ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਾਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕੇਵਲ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ-ਪਰਸਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਰਕ ਪਈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੁਮਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਉਠੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਡ ਲਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਹਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਠੰਢੇ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੀ ਸੜਕ ਵਾਸਤੇ ਰਸਤਾ ਹੋਰ ਪਾਸਿਉਂ ਦੀ ਕੱਢ ਲਵੇਗੀ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਬੜੀ ਬਹੁਤੀ ਕਦਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਥੇ ਕੋਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੇ ਸਾਕੇ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਦੇਸ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਹੀ ਸਾਧੀ ਰੱਖੀ।

ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ

ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਗੇ [illegible] ਸਨ, ਲਾਹੌਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਏ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਜਦ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਰਕਾਬਗੰਜ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਾਬਤ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਖਾਸ ਜਲਸਾ ਸਿਖ ਲੀਗ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਬ੍ਰੈਡਲਾ ਹਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਕ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜੱਥਾ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਢਾਹੇ ਹੋਏ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਅਤੇ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਰੋਕੇ, ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਜਾਨ ਵੀ ਦੇਣੀ ਪਵੇ, ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟੇ।

ਜਲਸੇ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਦਾਸ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਐਸੇ ਸੌ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ੧੦੦ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰੂ ਕਾਜ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੦੦ ਸੱਜਣਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਓਡਵਾਇਰ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਐਡਵਰਡ ਮੈਕਲੇਗਨ ਗਵਰਨਰ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਗਵਰਨਰ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਭਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਓਡਵਾਇਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅਣ-ਬਣ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਕਲੇਗਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਚੰਗਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਟ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੁਟ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਰਨ ਕੁਟਣ ਜਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਣ ਅਤੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਗੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਰੋਸ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਲਕਿ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਲ ਦੁਖਣਗੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਰਚ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਈ।

ਮੈਕਲੇਗਨ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਭਾ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਿੱਖ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੀ ਸੜਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਸਭ ਕੰਮ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਰਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਥੇ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਵਹੀਰਾਂ ਪਾਈਆਂ।

[ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ

ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਕਾ

ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜਕੜਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ (ਬਰਤਾਨਵੀ) ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਡੀਫੈਂਸ ਔਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਿਨਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰ ਸਿਡਨੀ ਰੌਲੈਟ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸੁਝਾਉ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੬ ਫਰਵਰੀ ੧੯੧੯ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਰੌਲੈਟ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਇਹ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਛਾਪਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮਾਰਚ ੧੯੧੯ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਹਫਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ, ਵਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ, ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਕਈ ਤਾਂ ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੇ ਹੀ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਨਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਜਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ, ਬਲਕਿ ਕਈਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਕਾ ਵਰਤ ਗਿਆ।

੩੦ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ। ੬ ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਲੰਘ ਗਈ। ੯ ਅਪਰੈਲ ੧੯੧੯ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੋ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸੈਫ਼-ਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਤਪਾਲ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹੰਟਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਾਮੀ ਪਾਲਿਟੀਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਭੜਕਾਈ ਹੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ

ਏਜੰਟ ਮਿਸਟਰ ਸਟੂਅਰਟ ਅਤੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਮੈਨੇਜਰ ਮਿਸਟਰ ਸਕੌਟ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਲਾਇੰਸ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਮਿਸਟਰ ਜੀ. ਐਮ. ਟੋਮਸਨ ਨੂੰ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ।

ਦੋ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ੧੧ ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਰੈਜਿਨਲਡ ਐਡਵਰਡ ਹੈਰੀ ਡਾਇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ੧੩ ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜਲਸਾ ਹੋਣ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡਾਇਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿ ਇਕ ਜਲਸਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਫੌਜ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਚੂੰਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਤਿਉਹਾਰ (ਵਸਾਖੀ) ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਗ਼ ਆਦਮੀਆਂ, ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਥਾਂ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਮਿੰਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਉਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਵਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦਸ ਮਿੰਟ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਲ ਚਲਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਭੀੜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਗੋਲੀ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕਾ ਮੁੱਕ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚੂੰਕਿ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਗੋਲੀ ਚਲਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿਤਾਵਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਾਈ ਗਈ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੁਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੰਟਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਉਥੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਸਨ। ਫੌਜ ਨੇ ਕੁਲ ੧੬੫੦ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਲਗ ਪਗ ੩੭੯ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੋਇਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਬੰਦੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਮਰਿਆਂ ਅਤੇ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੫੧੬ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਹੰਟਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਡਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਵਾਂਗਾ।" ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਰਿਪੋਰਟ (ਡਿਸਪੈਚ) ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਕਿ ਭੀੜ ਖਿੰਡ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਅਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਭੀੜ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਸਵਾਲ ਸੀ ਫੌਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ, ਨਾ-ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਜੋ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਬਲਕਿ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ। ਇਸ ਲਈ ਬੇਲੋੜੀ ਸਖਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।"

ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਰੁਖ ਮੋੜਨ ਲਈ ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਸਾਕਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਕਾ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਦਾ ਕਾਰਾ ਸੀ ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਰਕਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਖੂਬ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ, ਉਹ ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਾਲੇ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮੇਲੇ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਲਸੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਉਸੇ ਦਿਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਲਸਿਆਂ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲੂਸਾਂ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜਿਆਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭੀੜ ਉੱਤੇ ਬਿਨਾ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਖਿੰਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਦੰਡ ਦੇ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦੇ ਕਾਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਚੁਪ ਕੀਤੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰੇ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ "ਜੇ ਸੱਚ ਆਖਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੱਚ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਡਾਇਰ ਦੇ ਕਾਰੇ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"

ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅੰਤਹ-ਕਰਣ ਸਾਫ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁਣ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਲੀਹਾਂ ਪਰ ਤੁਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੁਖਦਾਇਕ ਕਾਰੇ ਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਪਰ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਪਲਟਾ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕਿ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਵਿਰੁਧ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਜੀ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਬਾਬਤ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਘਟ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ? ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀ ਦਬਾਉ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਹੁਣ (ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਦ) ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਅਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਾਰੇ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਭਾਣਾ ਸੁਟਣ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਲੀਡਰੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਲੀ ਵੱਡੀ ਵਕਾਲਤ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਲਟ

ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਖਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਤੀਰਥ ਭੂਮੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੁਆਮੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਜੀ, ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਜੀ ਨਹਿਰੂ, ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਜੀ ਮਾਲਵੀਆ, ਰੈਵਰੈਂਡ ਸੀ. ਐਫ. ਐਂਡਰੀਊਜ਼, ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ ਨਹਿਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਟੰਡਨ, ਸ੍ਰੀ ਚਿਤਰੰਜਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਪੁਜੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਕੁਝ ਸਹਿਮ ਜਿਹੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਇਥੇ ਹੋਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਬੰਨ੍ਹਾ ਦਿਤਾ। ੧੯੧੯ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਿਨੀਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਇਆ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਹਿਲੀ 'ਗਾਂਧੀ ਕਾਂਗਰਸ' ਸੀ। 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੀ ਜੈ' ਨਾਲ ਰਜਸਟਰੀ ਅਸਮਾਨ ਗੂੰਜਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਅਲੀ ਭਰਾ (ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ੌਕਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ) ਜੋ ਹੁਣੇ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਝਟ ਪਟ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਕ ਉਚੇਚਾ ਇਜਲਾਸ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਇਸ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਭੀ ਬਦਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਘਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਖ਼ਰੋਸ਼ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦਿਸਣ ਵਿਚ ਆਏ। ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੦ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਲਿਸੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਯੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

[ਪ੍ਰੋ. ਐਨ. ਮੁਕਰਜੀ

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਰਬੰਧ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਸਿਖ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹਥ ਰਿਹਾ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਸਿਖੀ ਪਰਚਾਰ ਘਟਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਲਗੋਭਾਪਣ ਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕ ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਲੋਕ ਧਰਮ ਕਰਮ ਵਿਚ ਢਿੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ। ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਆ ਗਈ। ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਕੁਝ ਸਜਣਾਂ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਜੈਸੇ ਪੰਥ ਦਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਉੱਦਮ ਧਾਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ੧੮੭੩ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕੌਮ ਅੱਗੇ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰੱਖਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲ ਪਈ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਅਭੇਦ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜੀਆਂ ਦੇ ਅਰਦਾਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਪਰ ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਲੋਕ ਇਕ ਤਰਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸਦਕਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਰੁਧ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਕਰਮ ਵਲੋਂ ਢਿੱਲੇ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ੧੯੧੪ ਤਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨਿਰੋਲ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਵਿਰੁਧ ਮੁਕਦਮੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਜਗਾ ਮਹੰਤ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹੰਤ ਸੰਗਤ ਵਿਚ

ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

੧੯੧੪ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ। ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਿਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਛਿੜ ਪਿਆ। ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ੧੯੧੪-੧੮ ਵਾਲਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਿਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਿਖ ਹੀ ਸਨ। ੨੯ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕੌਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਪਰ ਬਜਬਜ ਘਾਟ ਪਰ ਗੋਲੀ ਚਲ ਗਈ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਜਣਾਂ ਪਰ ਲਾਹੌਰ, ਬਨਾਰਸ, ਮੇਰਠ, ਮਾਂਡਲੇ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਪਰ ਕਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਜਣ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁਝ ਠਹਿਰਾਉ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਜੰਗ ੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੮ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਧੜੇ ਦੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਪਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਾਂ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋੜੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਬੜੇ ਰੁੱਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਤਾਕਿ ਅਗੇ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁਧ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੯ ਨੂੰ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ। ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਅਤੇ ਫਟੜ ਹੋਏ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲੌਂ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਜੇਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਬਾਲਣ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਚੰਗਿਆੜੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰ ਜਾਰੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਚਾਨਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ।

(੨)

੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬ੍ਰਾਦਰੀ ਵਲੋਂ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਵਾ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗਈ। ਉਥੇ ਅੱਗੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏਥੇ ਅੱਗੇ ਅਖੌਤੀ ਅਛੂਤਾਂ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਤਰ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਾਕ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਹੁਕਮ ਆਵੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਵਾਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਵਾਕ ਆਇਆ :

ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੩ ਦੁਤੁਕੀ॥

ਨਿਗੁਣਿਆ ਨੋ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਲਏ ਭਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਇ...।੧।
ਹਰਿ ਜੀਉ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਮਿਲਾਇ। ਗੁਣ ਹੀਣ ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਈ ਪੂਰੈ ਸਤਿਗੁਰਿ ਲੀਏ ਰਲਾਇ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਕਉਣ ਕਉਣ ਅਪਰਾਧੀ ਬਖਸਿਅਨੁ ਪਿਆਰੇ ਸਾਚੈ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਿ।
ਭਉਜਲੁ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਿਅਨੁ ਭਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਬੇੜੈ ਚਾੜਿ।੨।...

ਇਹ ਵਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਰੰਗ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਸਰਬਰਾਹ ਦੇ ਕਹੇ ਪਰ ਵੀ ਪੁਜਾਰੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਏ। ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਿਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸੈਫ਼-ਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੁੰਞਾ ਪਿਆ ਸਾਂਭਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਛੱਡੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚਾਨਕ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਜਾਂ ਮਿਥੇ ਮਿਥੇ ਤੋਂ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਚੱਲ ਪਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਹੈ। ਜਦ ਪੁਜਾਰੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ੯ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਪੰਥ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਥ ੧੫ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਇਕੱਠਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਕਿਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪਰ ੫੪ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਕਰਨੈਲ ਨੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਘੁਮਾਣ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। (ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ੧੯੨੬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਰਹੇ।) ਪਿਛੋਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹਦਾਇਤ ਭੇਜੀ ਗਈ ਕਿ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਵਾਸਤੇ ਆਰਡਰ ਆਇਆ ਪਰ ਉਦੋਂ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

(ਬ)

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਬਣਨਾ

੧੫-੧੬ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪੰਥਕ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ੧੭੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਕ

ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਮੇਟੀ ਚੁਣੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਹੋਈ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰ ਕੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਇਕ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਪਿਛੋਂ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ੧੪ ਅਗਸਤ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ੨੭ ਅਗਸਤ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਹੋਈ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੀਯਤ ਕਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਅਤੇ ਪਬਲਿਸਿਟੀ ਆਦਿ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਧਿਆ ਕਿ ਪੰਥ ਵਿਚ ਐਸਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਗਏ। ਜੋ ਜੋ ਔਕੜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਉਹ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੬. ੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਪਰ ਪੰਥ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ, ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭੁੱਚਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਨੇ ਜਥਿਆਂ ਸਮੇਤ ਪੁਜ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਣਨ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਰ ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ੨੦ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ੨੭ ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖਰਾ ਸੌਦਾ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੨੪ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲੀ-ਦਲ' ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਮੁਢ ਬੱਝਾ। ੨੭ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਚੂਹੜ ਜਥੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਸੁਲਾਹ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ੧੭ ਸਿੰਘ ਫਟੜ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ੧੯ ਪੁਜਾਰੀ ਵੀ ਫਟੜ ਹੋਏ। ਫੇਰ ੩੧ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਲਿਖਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਦੇ ਕੇ ਖਿਸਕਾ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਮੁਕਰ ਗਿਆ।

ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ

ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਮਹੰਤ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਭਚਾਰ ਫੈਲਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਰਾਸਣ ਰਖਾ ਲਈ, ਰੰਡੀਆਂ ਦਾ ਨਾਚ ਕਰਵਾਇਆ, ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋਰ ਪਾਪ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਫੈਲਿਆ ਪਰ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੁਰੂ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਹੰਤ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਹੰਤ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਬਦਮਾਸ਼ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਏਸੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਨਰਲ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ੨੪ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚਾਰ, ਪੰਜ, ਛੇ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪੰਥ ਇਕੱਠਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਕਹੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰੇ। ਪਰ ਮਹੰਤ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹੰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ੧੫ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦ ੫ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪੰਥ ਇਕੱਠਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਅੰਦਰ ਸਦ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਮਹੰਤ ਨੇ ੫ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਇਹ ਨੀਚ ਇੱਛਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਰ ਚਲੀਏ। ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮੰਨ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਥੇ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਜ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਹੈ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਸਹਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਜਥਾ ਸਵੇਰੇ ੬ ਵਜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਨੇ ਕਤਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੋਲੀਆਂ, ਛਵੀਆਂ, ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਜੀਉਂਦੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਲ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਂਗਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜਨ ਲਈ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਭਾਵੇਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਤਦ ਵੀ ਜਾ ਪੁਜੇ। ਮਹੰਤ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਾਕਫ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਕਤਲਾਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਟਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਪਰ ਮਹੰਤ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ 'ਕੀ ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ' ਪਸਤੌਲ ਚਲਾ ਕੇ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਸਿਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ੨੧ ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੋਇਆ, ਕੁਝ ਦੋਸ਼ੀ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਆਮ ਤੌਰ ਪਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਡੇਢ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪਾਸ ਜੋ ਲਿਸਟ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ,ਉਸ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੮੯ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ 'ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਝੱਬਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੇਲ ਦੇ ਫਾਟਕ ਪਾਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜਨ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਮੁੜ ਪਏ ਪਰ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਉਹ ਮੋੜਨ ਪਰ ਵੀ ਨਾ ਮੁੜਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਫੇਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਜੈਕਾਰਾ ਗਜਾਇਆ। ਇਕ ਘੰਟਾ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹੰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਰਿਹਾਣਾ ਮਾਛੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਤਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਤਲਾਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਫਾ ੧੪੪ ਲਾ ਕੇ ਫੌਜ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਬਾਈ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ, ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਓੜਕ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਸਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਐਡੀਟਰ ਅਖਬਾਰ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ, ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆਇਆ।

੨੩ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਸਰ ਮੈਕਲੇਗਨ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਲਾਲਾ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸਰ ਫ਼ਜ਼ਲਿ ਹੁਸੈਨ, ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਵੇਖਿਆ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ, ਹੱਡਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ

ਅਦਾਲਤਾ ਕੀਤਾ । ਕਤਲਾਮ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿਠੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਾਰਚ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ੌਕਤ ਅਲੀ ਆਦਿ ਆਪ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਅਤੇ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਲਾਲਾ ਲਜਪਤ ਰਾਇ ਵੀ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪਰ ਚਲਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ। ੬ ਮਾਰਚ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਭਾਈ ਮੋਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਇਸ ਮਤੇ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ । ਸਿਖ ਲੀਡਰ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਨਾ ਮੰਨੇ ਅਤੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਚੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ੮ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਸਿਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ ਅਤੇ ਸਰ ਜਾਨ ਮਿਨਾਰਡ ਨੇ ਇਕ ਐਲਾਨ ਲਿਖ ਕੇ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਜਥਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ੯ ਇੰਚ ਤੋਂ ਵਡੀ ਕਿਰਪਾਨ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਟਕੂਏ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ । ੧੧ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਝੱਬਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਚਲੇ । ਭਾਈ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੨ ਸਾਲ ਕੈਦ, ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭੁੱਚਰ ਨੌਂ ਸਾਲ ਕੈਦ, ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਠੇਠਰ ੧੧ ਸਾਲ ਕੈਦ, ਮਹਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਸਾਲ ਅਤੇ ਝੱਬਰ ਨੂੰ ੧੯ ਸਾਲ ਕੈਦ ਹੋਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੁਖ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ੧੯੪੭ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਲਟ ਹੀ ਰਹੀ।

ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ

੭ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਲਾਲਾ ਅਮਰ ਨਾਥ ਈ. ਏ. ਸੀ. ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੋਕਲ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇ ਖ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰ ਕਪਤਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰਬਰਾਹ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਪੰਥ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਕਤ ਸਰਬਰਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦੇਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ । ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ੧੫ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਰਮ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਿਖ ਨੂੰ ਸਰਬਰਾਹੀ ਲਈ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕੀ । ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਲਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਬਤ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਫੈਲਾਉਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਿੱਥੇ ਜਲਸਾ ਕਰੇ, ਸਿਖ ਉਥੇ ਜਲਸਾ ਕਰ ਕੇ ਅਸਲੀ ਵਾਕਿਆਤ ਦੱਸਣ । ੨੬ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ

ਅਜਨਾਲੇ ਅਜਿਹਾ ਦੀਵਾਨ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੌ ਪਤਵੰਤੇ ਮੈਂਬਰ, ਸਰਦਾਰ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਬਾਰੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੀਵਾਨ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੜਾ ਧੜ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੁਲ ੧੯੩ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਨਾ ਘਟਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਬੀਆਂ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲਈ ਬਥੇਰੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਪਰ ਹਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਹੋ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਚਾਬੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ । ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ੧੯ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਡੇ ਭਾਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਚਾਬੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਧਾਈ ਦੀ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ : 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫੈਸਲਾ-ਕੁਨ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤੀ ਗਈ, ਵਧਾਈਆਂ ।'

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਰਾ ਜੋਈ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਫੇਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿਖ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਪਹਿਨਣ, ਕਾਲੀ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ੀਰੀ ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ।

ਮੋਰਚਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ

ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਮਹੰਤ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ, ਤਸੀਲ ਅਜਨਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੇ ੩੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਨੀਯਤ ਹੋਈ ੧੧ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੨੩ ਅਗਸਤ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਚਾਰਜ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ । ਜਦ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਲਕੜਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ੮ ਅਗਸਤ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਇਕ ਸੁੱਕੀ ਕਿੱਕਰ ਵੱਢ ਕੇ ਬਾਲਣ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੇਦੀ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਉਤੇ ਹੀ ਹੋਈ । ੧੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਬੀਟੀ, ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਪੁਲਿਸ, ਸਮੇਤ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਾਲਣ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਚੁੱਪ ਰਹੀ । ਪਰ ੨੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਬਾ ਦਬ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਈ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ । ੨੭ ਮਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋਕਣਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਿਤਾ। ਰੋਜ਼ ਹੀ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜਥੇ ਅਰਦਾਸਾ ਦਾ ਧੂਪ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ੨੧ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੌ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਇਕ ਸੌ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਦਤ ਤਕ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਹ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਥਾ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਪਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਤਨੀ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਤਨੇ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਫੱਟੜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਧਾਂਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ। ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਵੀ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਉਠਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀ ਸੀ. ਐਫ਼. ਐਂਡਰਿਊਜ਼ ਨੇ ਆਪ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਸਰ ਮੈਕਲੇਗਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਅਜ ਮੈਂ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ"। ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਨਾਲ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੩ ਸੌ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਓੜਕ ੯ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਰਸਤੇ ਵਾਲੀ ਚੌਕੀ ਹਟਾ ਲਈ ਗਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਜਥਾ ਸਿੱਧਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ੧੩ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਵੀਹ ਵੀਹ ਸਿੰਘ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ੧੦ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਸੌ ਸੌ ਸਿੰਘ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ। ੧੭ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਮਹੰਤ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਠੇਕੇ ਪਰ ਲਿਖਾ ਲਈ ਅਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੂੰ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾਇਆ। ੧੭ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੨ ਤਕ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੫੬੦੫ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੩੫ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਮਈ ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਕੈਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਫ਼ਸਾਦ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੂਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ

ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਧਰਮ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸਿਰੇ ਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ [illegible] ਨੋਟ ਮੋਰਚੇ ਲਈ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਡਾਕਟਰ ਮੁਫ਼ਤ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵੀਂ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਾਈਆਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਦੀ ਰੇਤੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਟਕੋਰਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦਾ ਵਕਾਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਕੀਮ ਅਜਮਲ ਖ਼ਾਂ, ਡਾਕਟਰ ਅਨਸਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੀਡਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਜਣਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਇਹ ਵੀ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਇਕ ਬਾਜ਼ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਥਿਆਂ ਪਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਡਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੀ. ਐਫ਼. ਐਂਡਰਿਊਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ

ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੁਝ ਆਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਮਾਲਵੇਂਦਰ ਬਹਾਦੁਰ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੱਬ ਪਟਿਆਲੇ-ਨਾਭੇ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ੯ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਡਿਹਰਾਦੂਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਲੈ ਲਈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਖ਼ਤ ਛਡਦਾ ਹਾਂ'। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਚਲ ਪਈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਹਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੰਥਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਉਪਰ ਸੱਟ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਤ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਯਥਾ-ਸ਼ਕਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗੀ। ੯ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਨਾਭਾ-ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ ਅਰਦਾਸੇ ਸੋਧੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਰੁਧ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ੧੩ ਅਤੇ ੧੪ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ (ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੱਠ ਸਨ) ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕਢਣ ਅਤੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਸਜੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਤਦ ਓਥੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰ ਰਾਇ ਸਿੰਘ, ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਉਣੀ ਤਸੀਲ ਮੁਕਤਸਰ ਸਨ ਜੋ ਕੌਮਾ-ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ

ਮੁਕਤਸਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਰਲ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਸਨ) ੧੪ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਪਾਠੀ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਪਾਠੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। (ਜੋ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰੀਬਿਊਨ ਦੇ ਹਨ।) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੰਗਸਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾ ਲਗ ਗਿਆ।

ਤਦ ਦਾ ਨਹੁ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੩ ਤੋਂ ਪੰਜੀ ਪੰਜੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜਾਂਬਾਜ਼ੀ ਜਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ। ਅਗੇ ਰਿਆਸਤ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰ ਕੁਟ ਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਬਾਗੜ ਵਾਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਲਈ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅੱਡਾ ਰੋਰਾਂਵਾਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਬਾਬਲ ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਰੋਰਾਂਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੁੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੁਕਤਸਰ, ਜੈਤੋ, ਬਾਬਲ ਬਾਰੀ ਅਤੇ ਰੋਰਾਂਵਾਲੀ ਤਕ ਬਾਰੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੀਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਲਸਲਾ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ। ਤਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਡਾਕਟਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦਿਆਲੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਤਜਵੀਜ਼ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੀ ਕਿ ਮੋਰਚਾ ਲੰਬਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਜਥਾ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ੯ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੪ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਾਲੇ ਦਸਤਾਰੇ, ਕਾਲੇ ਪਟਕੇ ਅਤੇ ਬਸੰਤੀ ਚੋਲੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈ ਕੇ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖ਼ਲਕਤ ਜਥੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਢੋਲ ਵਾਜੇ ਅਤੇ ਝੂਲਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜਥੇ ਦਾ ਮਾਰਚ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਜੀਬ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਜਥਾ ੨੧ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੪ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਿਸਟਰ ਵਿਲਸਨ-ਜਾਨਸਟਨ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਟਰ ਆਦਿ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਿਚ ਦੀ ਇਕ ਰਸਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪੁਲਿਸ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲਈ ਖੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨ-ਗਨ ਬੀੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੈਤੋ ਦੇ ਕਿਲੇ ਪਰ ਪਲਟਨ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਜਦ ਜਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਦ ਮਿਸਟਰ ਜਾਨਸਟਨ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸੁਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਥਾ ਅਤੇ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਛਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਘੋੜੀ

ਨੂੰ ਛਿਟੀ ਜਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਗੱਲੋਂ ਮਿਸਟਰ ਵਿਲਸਨ-ਜਾਨਸਟਨ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਥਰਡਕਲਾਸ ਦੇ ਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਕਿਰਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਕਤਸਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸਨ। ਉਹ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰੇ। (ਆਪ ੧੯੧੪-੧੮ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਆਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ) ਆਪ ਦਾ ਨਗਰ ਜੰਡਿਆਲਾ ਬੇਟ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜ ਕਲ ਮੁਕਤਸਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜੋ ਨੀਵੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਸ਼ੀਨ-ਗਨ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਿੰਘ ਡਿੱਗੇ। ਭਾਈ ਸੂਚਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬਲਤੋਂ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੋਲੀ ਲਗ ਕੇ ਥਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਪਲਟਨ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਮੇਜਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਜੋ ਕੁਛ ਹੂਆ ਬੁਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਬ ਬਤਾਓ ਹਮ ਤੁਮਾਰੀ ਕਿਆ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਤੇ ਹੈਂ"। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਲ੍ਹਮ ਪੱਟੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਦਿਉ, ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦੋ ਖੱਚਰਾਂ ਸਾਮਾਨ ਦੀਆਂ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਮੈਂ ਫੱਟੜ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵਟਲ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਦੀ ਮਲ੍ਹਮ-ਪੱਟੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਜਥੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਲਸਨ-ਜਾਨਸਟਨ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ: "ਤੁਮ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਗੋਂ ਨੇ ਹਮ ਕੋ ਔਰ ਇਨ ਅਨਜਾਣ ਲੋਗੋਂ ਕੋ ਮੁਸੀਬਤ ਮੇਂ ਡਾਲਾ ਹੈ"। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੈਂ ਜਥੇ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗਲ ਬਾਤ ਕਰੋ"। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਫੜ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਡਾਕਟਰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੋਟਰ ਵਾਲਾ ਮੋਟਰ ਭਜਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੋਟਰ ਵੀ ਫੜੀ ਜਾਂਦੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਫੇਰ ਗੱਡੀ ਬਹੁਤ ਲੇਟ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਫ਼ੀ ਘੰਟੇ ਜੈਤੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਰ ਖੜੀ ਰਹੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਆਸਤ ਵਾਲੇ ਗੋਲੀ ਤਾਂ ਚਲਾ ਬੈਠੇ, ਪਿੱਛੋਂ ਘਾਬਰ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਤਾਰ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਰ ਲਗ ਗਈ। ਬਾਹਰ ਪਬਲਿਕ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਲੱਦਣ ਲਗੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਖਪਾ ਆਏ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੱਡੀ ਖੜੀ ਰਹੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਥਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਠੰਢ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਮੀਂਹ ਵੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭ ਭਿੱਜ ਗਏ। ਸਵੇਰੇ ਵਿਲਸਨ-ਜਾਨਸਟਨ ਆਇਆ, ਤਦ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਰਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਹੈ, ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਕਪੜਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਜਾਨਸਟਨ ਬੋਲਿਆ: "ਤੁਮ ਹਮਾਰਾ ਜਵਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਤੁਮ ਕੋ ਚਾਹ ਦੇਂ?" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਚਾਹ ਬਣਵਾ ਕੇ ਭੇਜੀ। ਜਥੇ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਲਈ ਰੰਮ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਮੈਂ ਨੇ ਰੰਮ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਨ ਕਹਿਣ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਬੀਮਾਰ ਨੂੰ ਰੰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਨ ਕਹਿਣ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਮਰਿਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਪੰਜ ਨਾਲ ਮਰ ਗਏ।

੪੦ ਪੰਜਾਹ ਸੌ ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਡਾਕਟਰ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜੈਤੋ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਸਰਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਨ੍ਹੂਆ ਬਿਆਨ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਦ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ੨੭ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਰਤੂਸ ਅਕਾਲੀਆਂ ਪਰ ਚਲਾਏ ਗਏ। ਨੁਕਸਾਨ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਸ਼ੀਨ-ਗਨ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਲੀ ਅੜ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਚਲਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਪਲਟਣ ਦੀ ਗੋਲੀ ਜੋ ਕਿਲੇ ਪੁਰੋਂ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਫਾਇਰ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਹੇਠ ਹੀ ਲੰਘੀਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਹੰਡਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਰੋੜੇ ਦੀ ਘੋੜੀ ਪਰ ਸਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਮ ਪਬਲਿਕ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਧੁੰਮ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਘੋੜੀ ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਹੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ, ਦੂਜਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਣੇ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਢਾਂਡੀਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ੨੩ ਜਾਂ ੨੪ ਸੀ।

ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਸਮੇਂ ਜਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਥੇ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਜਥਾ ਗੰਗਸਰ ਵਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜੈਤੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਸੰਗਤ ਪਰ ਵੀ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਤਾੜ ਕੇ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਭਾ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਨਾ ਮਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਤੇ ਸੌ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਜਥੇ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਟਰੀਬਿਊਨ ਦਾ ਪੱਤ੍ਰ ਪ੍ਰੇਰਕ ਮਿਸਟਰ ਜ਼ੀਮਾਂਡ ਬਰਗ ਭੀ ਦੇ ਪਾਈਂ ਤੋਂ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਹੱਥੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੨੩ ਕੁ ਸਿੰਘਾਂ ਪਰ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਜੈਤੋ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਅਜ ਕਲ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਝੂਲਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਭਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

੨੮ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ੧੪ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ। ਉਥੇ ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਆਦਿਕ ਕੁਝ ਮੁਖੀ ਸੱਜਣ ਅਤੇ ਕਈ ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪਹੁੰਚੇ

ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਜਥੇ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਾਰਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਜੈਤੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਨੂੰ ਗਏ। ਇਕ ਜਥਾ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸਨ।

ਸਰ ਮੈਲਕਮ ਹੇਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਦੇ ਸਾਰ ਸਰਕਾਰ-ਪੂਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਪਰ ਇਕ ਜਥਾ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਗਾਲਿਬ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਲੀਡਰੀ ਹੇਠ ਜੈਤੋ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ੬੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਏਸ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਜਥੇ ਨੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਨੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾ ਮੰਨੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਜਥੇ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੋਰਚਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ੯ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਸਿਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੈਤੋ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸਤਾਰ੍ਹਵਾਂ ਜਥਾ ਅਜੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਜਥੇ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੨੭ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਨਾਭੇ ਦੇ ਕੈਦਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਜਥੇ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰ ਕੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪਹੁੰਚਦੇ ਗਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ੧੦੧ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ੬ ਅਗਸਤ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਪਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਤੂਆਣਾ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ੯ ਅਗਸਤ ਤਕ ਸਭ ਜਥੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਥੋਂ ੧੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਲੂਸ ਬਣ ਕੇ ਜਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਲੂਸ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਸੀ। ਸਭ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋ-ਪਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (ਅਖੌਤੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ)।

ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੋਰਚਾ ੧੫ ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ। ਇਹ ਮੋਰਚਾ ੨੦ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਸ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਿਲੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ੧੬ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਏਸ ਮਾਮਲੇ ਲਈ ਇਕ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ

ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਵਿਚ ਸਕੀਮ ਵਿਚੇ ਰਹਿ ਗਈ । ੧੪ ਮਾਰਚ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਡਾਕਟਰ ਰੂਪੇਨ ਕਰੀਮ ਤਾਲੀਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਬਿਲ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਬਿਲ ਬਣੇ ਤਦ ਤਕ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣ । ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਭੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾਣ, ਜਿਸ ਪਰ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰਮੀਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਿਲ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਰਾਇ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ । ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ । ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬਿਲ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੨੦ ਮਾਰਚ ੧੯੨੧ ਦੀ ਜਨਰਲ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ । ਜੇ ੧੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤਕ ਤਸੱਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਰ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਗੇ । ਪਰ ੯ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਲ ਸਿਲੈਕਟ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ, ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਿਲ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਬਹੁਤ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ । ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਬਿਲ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ । ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੧ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਬਿਲ ਨਾ-ਕਾਬਲੇ ਕਬੂਲ ਹੈ । ਫੇਰ ਵੀ ਗੁਪਤ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਕਾਲੀ ਦਸਤਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਿਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ । ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੩੦ ਮਾਰਚ ੧੯੨੨ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਲ ਬਾਰੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇ । ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਸਕੱਤਰ ਸਰ ਜੌਨ ਮੇਨਾਰਡ ਨੇ ਵੀ ੩੧ ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਬਾਦ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ-ਜਨਰਲ ਬਰਡਵੁਡ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਜੂਨ ੧੯੨੪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਝਗੜਾ ਨਾ ਮਿਟਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ

ਗੱਲ ਵਿਚੇ ਰਹਿ ਗਈ । ਫੇਰ ਬੜੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ੯ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨੰਬਰ ੮ (੧੯੨੫) ਪਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ ੨੮ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਪਰ ੧ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ।

ਐਕਟ

ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਦੇ ਚੁਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ੪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ੧੪ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਏ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਨਾਉਂ ਆਪਣੀ ਨੋਟੀਫ਼ੀਕੇਸ਼ਨ ਤਾਰੀਖ ੧੭ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੭ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਚਾਰਜ ੨੭ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤੇ ੪ ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੬ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਚਾਰਜ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਜਿਹੜੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਲੀਡਰ ੧੩ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਸਟਾਫ਼ ੨੪ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ੨੩ ਮੈਂਬਰ ੨੫ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਪਰ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਗੇ । ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਬਾਕੀ ੧੪ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ੨੭ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ੧੭ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦੇ ਗਏ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁਧ ਜਮਾਤ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਆਰਡਰ ੧੩ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ।

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਗੱਲਾਂ

(੧)

੨੦ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ । ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ੫ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਭ ਸਿੱਖ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਕਾਲੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਸਜਾਉਣ । ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਕਾਲੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਸਜਾਈਆਂ । ਸਰਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਮੌਕੇ ਪਰ ਬਸਰੇ ਆਦਿ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ (ਇਰਾਕ) ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ

ਕਾਲੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਸਜਾਈਆਂ ਕਿ ਉਥੇ ਇਸ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲਖ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਬਣ ਕਾਲੀ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਈ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਵੀ ਇਕ ਜੁਰਮ ਦਾ ਜੁਰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਘ ਕਾਲੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਪਿਛੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ।

(੨)

੧੭ ਜੂਨ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਅਰੰਭ ਹੋਈ । ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਦੋ ਲੱਖ ਦਾ ਸੀ । ਇਤਨਾ ਵਡਾ ਜਲੂਸ ੧੯ਵੀਂ ੨੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ । ਜਲੂਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਲੜੀਆਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਲੰਮੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਫ਼ਾਟਵੇਂ ਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰਾ ਜਲੂਸ ਅੱਖ ਦੀ ਸਿਪ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਕ ਸਕਦਿਹੇ, ਲਾਲ ਚਿੱਟੇ ਕੁੜਤੇ, ਸਿਰ ਪਰ ਕਾਲੇ ਦਸਤਾਰੇ ਅਤੇ ਮੋਢਿਆਂ ਪਰ ਕਹੀਆਂ ਸਨ । ਇਹ ਸ਼ਾਨ ਇਕ ਨਿਰਾਲੀ ਹੀ ਸੀ । ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਜਥੇ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰ ਕਢਣ ਲਈ ਟੋਕਰੀਆਂ, ਫੁਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਹਰ ਇਕ ਮਾਈ ਭਾਈ ਦੇ ਸੀਸ ਪਰ ਇਕ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਸੀ । ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਜਥੇ ਦੀ ਕਾਲੀ ਵਰਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਚ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਸੀ । ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਜਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮਾਲਵਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਸਟਾਫ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਾਰਮਕ ਟੀਚਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲਗ ਤੇ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਲੂਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬੜੀ ਠੀਕ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਵਾਲੀ ਸੀ । ਉਸ ਦਿਨ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ । ਜਲੂਸ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹਰਿ ਕੀ ਪਉੜੀ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬਾਟਿਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕ ਲਾ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਜਣ ਹੋਰ ਸਨ । ਸਿਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਪਟਿਆਲਾ ਖ਼ੁਦ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਸਿਰ ਪਰ ਕਾਰ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਚੁਕ ਕੇ ਆਮ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਸਫ਼ੀਲਿਆਂ ਚਾਰ ਕੱਢੀ । ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਜਦ ਆਪ ਪਰ ਗਾਰ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੇ, ਆਪ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਏਸ ਦਾ ਸੰਗਤਾਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ।

(੩)

ਸਾਰੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ੪੦ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ । ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖ਼ਰਚ ਹੋਇਆ । ਜੋ ਲੋਕ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਦੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੈਲਦਾਰੀਆਂ, ਨੰਬਰਦਾਰੀਆਂ ਖੋਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈਆਂ, ਉਹ ਨੁਕਸਾਨ ਵੱਖਰਾ ਹੈ । ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੫ ਤਕ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲੀ ਉਸਾਰੂ ਲਹਿਰ ਸੀ,

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਾਂਡ ਸੀ । ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਥਾਂ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਹਿਣ ਨੇ ਲੈ ਲਈ, ਕਾਮ ਨਾਲੋਂ ਧੜਾ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ । ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਜਥੇ ਦੇਣੇ ਸਨ । ਇਹ ਦਲ ਪੰਥ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ । ਏਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ :

ਆ ਗਈ ਫ਼ੌਜ ਅਕਾਲੀ, ਡੇਰੇ ਕਰ ਦਿਓ ਖ਼ਾਲੀ ।

(੪)

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਣ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਟ ਸਰ ਮੈਲਕਮ ਹੇਲੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੋ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਪਰ ਅਮਲ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਓ, ਜਿਸ ਪਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਕੇ ਸ. ਬ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਾਰਟੀ (ਖ਼ਾਲਸਾ ਪਾਰਟੀ) ਵਿਰੁਧ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਲੋਂ ਸਖ਼ਤ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਸ. ਬ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਸੀ । ਏਸ ਪਾਟੋ ਧਾੜ ਵਾਲੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਤ ਸਾਲਸ ਮੰਨੇ :—

੧. ਸਰਦਾਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਵਕੀਲ, ਰਾਇਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ੨. ਸਰਦਾਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਬੈਰਿਸਟਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ੩. ਸਰਦਾਰ [illegible] ਸਿੰਘ ਬੀ.ਏ., ਐਲ. ਐਲ. ਬੀ. ਹੈਡਮਾਸਟਰ, ੪. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ, ੫. ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਹੈਡਮਾਸਟਰ (ਕੈਰੋਂ), ੬. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ੭. ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ । ਇਨਾਂ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਸਾਂ ਨੇ ੬ ਜੂਨ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਅਤੇ ੭ ਜੂਨ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਇਹ ਸਾਲਸੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਐਸਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ । ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਏਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਏਸ ਪਰ ਅਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ । ੧੮ ਜੂਨ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਸ. ਬ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਪਰ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਇਆ । ਸਰਦਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿਧਵਾਂ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਜਣ ਫੱਟੜ ਹੋਏ । ਮਿ. ਵਾਹ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਲਿਆ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦਿਵਾਇਆ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਦੇ ਮੰਨਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਜਲਾਵਤਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹੋ ਗਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜਾਂ ਮੋਰਚੇ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚੋਣਾਂ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਕਾਰ ਟਾਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਸਦਾ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹੀ

ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ੯ ਜੂਨ ੧੯੩੦ ਨੂੰ ਭੀ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਫੇਰ ੧੯੩੬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਾਲਸ ਮੰਨੇ ਗਏ ਪਰ ਇਹ ਸਾਲਸੀ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਚੱਲ ਨ ਸਕਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਅਜਿਹੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਫੇਰ ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ) ਦੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਿਆ।

(੫)

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਪਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦਾ ਪੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਤਨਖਾਹ ਲਵਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਸੂਰ ਬਖਸ਼ਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਦਬ ਸਨਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ।

(੬)

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਅਕਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸਿਹਰਾ ਅਕਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਕਾਲੀ ਬੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਜੋ ਅੰਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਛਪੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਏਹ ਸੀ :—

ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਖਿਲਰ ਵੀਰੋ ਆ ਗਿਆ ਫੇਰ ਅਕਾਲੀ ਜੇ।
ਖੰਡਾ ਫੜਿਆ ਹੱਥ ਸੱਚ ਦਾ ਜੋਤ ਮਾਰਦੀ ਲਾਲੀ ਜੇ।
ਧਰਮੀ ਜੋਧੇ ਕੌਮੀ ਰਾਖੇ ਦਿੱਤੀ ਆਣ ਵਿਖਾਲੀ ਜੇ।
ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਖਿਲਰ ਵੀਰੋ ਆ ਗਿਆ ਫੇਰ ਅਕਾਲੀ ਜੇ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ।

(੭)

ਜੈਤੋ ਦੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਖੰਡਣ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਨਾਭੇ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਐਡਮਿਨਿਸਟਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਕਤ ਅਹਿਲਕਾਰ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੁਕਮ-ਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖੀ ਤੋਂ ਖਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣ ਕੇ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਵਾਪਸ ਤਖ਼ਤ ਪਰ ਨਾ ਆ ਸਕੇ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ ਕੁਡਾਈ-ਕਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਉਹ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

[ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰੌਲਾ

ਸਨ ੧੯੩੫ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਮਸੀਤ ਦੇ ਨਾਉਂ ਪਰ ਪਏ ਰੌਲੇ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਲੰਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਘੋੜਾ ਮੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਖਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਮਾਰਚ-ਜੂਨ ਸਨ ੧੭੧੬ ਵਿਚ ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਕੁ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੁਖ ਸੀਅਰ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਸਿਖ ਮਿਲ ਜਾਣ ਬਿਨਾਂ ਪੁਛ ਪਰਤੀਤ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਬਦੁ-ਸਮੱਦ ਖਾਨ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਖ ਇਸ ਥਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਨ ੧੭੨੬ ਵਿਚ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਬਦਲੀ ਮੁਲਤਾਨ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਲਈ ਜਤਨ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਫੌਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ, ਰੱਖਾਂ ਅਤੇ ਝੱਲਾਂ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਘੋੜਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਸ ਚੌਕ ਵਿਚ ਤਰਾਂ ਤਰਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਤਲਾਏ ਗਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਚਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਬੇ-ਸਿਰ ਧੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੰਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਥਾਉਂ ਉਤੇ ਗੰਜ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦਗੰਜ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਦਸੰਬਰ ਸਨ ੧੭੩੪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੱਟੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਨ ੧੭੪੫ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੰਬੀਆਂ ਨਾਲ ਖੋਪਰੀ ਉਤਾਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਛੋਟੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਫੜੇ ਗਏ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਿੰਘ ਭੀ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਇਥੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜੂਨ ੧੭੪੬ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਭੀ ਇਥੇ ਹੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਕੈਦ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਸਵਾ ਸਵਾ ਮਣ ਦਾਣੇ ਪੀਹਣੇ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮਸੀਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਇਹ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਫ਼ਤਵੇ ਜਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਨ ੧੮੫੦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ, ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਰਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਕੇਸ-ਕੰਘੇ ਪਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖੂੰਹਦ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਖੋਪਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਸੀਤ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਨ ੧੭੫੦ ਦੇ ਲਗ ਭਗ (ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਲਾਂ ਵੇਲੇ ਉਸਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਕੱਟੜ ਦੀ ਕਾਰ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਕਤਲਗਾਹ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਹੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਰਾਂ ਤੇਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ-ਰੌਲਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਦ ਅਪਰੈਲ ੧੭੬੫ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸਿਖ ਮਹੰਤ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਾਫ਼ੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਫ਼ੀਆਂ ਕੇਵਲ ਕਾਇਮ ਹੀ ਨਾ ਰੱਖੀਆਂ ਬਲਕਿ ਚੋਖੀਆਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਖ਼ਰਚ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਭੀ ਲੰਗਰ ਲਈ ਸੌ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਆ ਜਾਣ ਪਰ ਅਪਰੈਲ ੧੮੫੦ ਵਿਚ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ (ਪੁੱਤਰ ਅੱਲਾ ਰਖਿਆ) ਨੇ ਮੇਜਰ ਮੈਕ੍ਰੈਗਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਅਪੀਲ ਭੀ ਜੂਨ ੧੮੫੦ ਵਿਚ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਨਵਰੀ ੧੮੫੩ ਵਿਚ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਦੀਵਾਨੀ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ੮ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਫੇਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਲਬ ਆਬਿਦ ਖਾਨ ਨੇ ਭੀ ੧੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੫੩ ਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਡੇਵਿਸ ਨੇ ੨੫ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੫੫ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਭੀ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ੧੪ ਨਵੰਬਰ ੧੮੫੫ ਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਰੌਬਰਟ ਸਿਮਸਨ ਨੇ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੱਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੀ।

ਅਪਰੈਲ ਸਨ ੧੮੮੩ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਮਸੀਤ ਦੇ ਇਮਾਮ ਮਿਹਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੀ ਮਸੀਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਸੱਯਦ ਆਲਮ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ

੧੧ ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਕਿ ਇੱਥੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਿਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਥੇ ਲੰਗਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਭੀ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਿਹਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਭੀ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਝਗੜਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ।

ਪਰ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ (ਧਰਮਸਾਲਾ) ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਣਾ ਅਤੇ ਵੇਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਨ ੧੯੨੫ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਚੁਪ ਕਰ ਕੇ ਚਾਰਜ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਅੰਜੁਮਨ ਇਸਲਾਮੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਭੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਖਲੋਤੀ, ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟ੍ਰਿਬੂਨਲ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਉਥੇ ਅੰਜੁਮਨ ਇਸਲਾਮੀਆਂ ਦੇ ਭੀ ਵਿਰੁਧ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ੧੯ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੩੪ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਭੀ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਚ ੧੯੩੫ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਈਆਂ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਸਾਰੇ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਨ, ਗੁੰਬਦ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕੰਧਾਂ ਜਰਜਰੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਢਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਸਮਾਧਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਭੈੜੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਥਾਈਂ ਭਠਿਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕੋਠੜੀਆਂ ਤੋਹਾਂ (ਤੋਹਕਣਾ-ਛਿੱਲੜਾਂ) ਸੁਆਹ ਅਤੇ ਕੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਲਈ ੩੦ ਮਈ ੧੯੩੫ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਇਹਾਤੇ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਰਜਰੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਠ ਜੂਨ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੀ ਢਹਾਈ ਸਫ਼ਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ੨੦ ਦਿਨ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ੨੮ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵਾ ਕੁ ਛੇ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਮਿਸਤਰੀ ਉੱਤਰੀ ਪਾਸੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਡਿਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲਿਜਾਈ ਗਈ ਉਸ ਦੀ ਅਰਥੀ ਵੇਲੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਦਾ ਇਕ ਮੋਹਜਜ਼ਾ (ਕਰਿਸ਼ਮਾ) ਕਹਿ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਦੋ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ (ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ) ਦੀਆਂ ਭੜਕੀਲੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਗੰਜ ਵਲ ਧਾਵੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਤਿੰਨ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਲਾਠੀ-ਚਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

੭-੮ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕੇ ਦੁੱਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਰ ਹੱਲੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਸਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਚਿਰਾਗ ਦੀ ਮਸਜਿਦ, ਜੋ ਪਿਛਲੇ ੭੫ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅਮਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਮੌਲਾਨਾ ਜ਼ਫ਼ਰ ਅਲੀ, ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ, ਚੌਧਰੀ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਲਾਲ ਖਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਨ ਪਰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਪਰ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਏ। ੨੦ ਅਤੇ ੨੧ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ। ਕੁਝ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫ਼ਰਮਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ੩੧ ਅਗਸਤ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੀਰ ਜਮਾਇਤ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਗੰਜ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਰੂ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮਜਲਸਿ-ਅਹਰਾਰਿ-ਇਸਲਾਮ ਹਿੰਦ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਮੁਸਲਿਮ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਸਵਾਰਥੀ, ਫੱਟੜ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਭੜਕਾਹਟ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੱਸ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਮਨ ਅਤੇ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ।

੩੦ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੩੫ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੇ ਨਾਉਂ ਪਰ ੧੯ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜਜ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਤਲਬ ਲਈ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਉਥੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ੭-੮ ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਢਾਹੀ ਗਈ ਇਮਾਰਤ ਮੁੜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸੀਤ ਵਾਂਗੂੰ ਉਸਾਰੀ ਜਾਵੇ। ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜਜ ਸੈਲ ਨੇ ੨੫ ਮਈ ੧੯੩੬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਪ੍ਰਿਵੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ (ਅਪੀਲ ਨੰਬਰ ੯੧, ਸਨ ੧੯੩੮)। ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਿਵੀ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਭੀ ੨ ਮਈ ੧੯੪੦ ਨੂੰ (ਸਰ ਜਾਰਜ ਰੈਂਕਿਨ ਰਾਹੀਂ) ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਡ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ।

੧੫ ਅਗਸਤ ਸਨ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਤਕ ਉਹ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਸੀ।

[ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਖੇਪ ਆਧਾਰ ਸੂਚੀ

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਤਵਾਰੀਖਿ-ਹਿੰਦ। ਲਿਖਤੀ

ਅਲੀ-ਉ-ਦੀਨ, ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ। ਲਿਖਤੀ

ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਤਵਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ, ਲਿਖਤੀ

ਫ਼ੋਰਸਟਰ, ਜਾਰਜ, ਏ ਜਰਨੀ ਫ੍ਰੋਮ ਬੇਂਗਾਲ ਟੂ ਇੰਗਲੈਂਡ। ਲੰਡਨ, ੧੭੯੮

ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ, ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਸਾਹਿਬ ਨੁਮਾ। ਲਿਖਤੀ

ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਤਵਾਰੀਖਿ ਮਖਜ਼ਨਿ ਪੰਜਾਬ। ਲਖਨਊ, ੧੮੭੭

ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼। ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਦੀ ਪੰਜਾਬ। ਕਲਕਤਾ, ੧੮੯੧

ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ। ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ। ਲਾਹੌਰ, ੧੮੬੭

ਪੇਪਰ ਬੁਕ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਲਾਹੌਰ

ਸਿਖ ਮਾਰਟਰਜ਼ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ

ਫ਼ੈਸਲਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜਜ ਲਾਹੌਰ, ੨੫-੫-੩੬

ਫ਼ੈਸਲਾ ਪ੍ਰਿਵੀ ਕੌਂਸਲ ਲੰਡਨ, ਅਪੀਲ ਨੰ: ੯੧ (ਸਨ ੧੯੩੮), ੨ ਮਈ ੧੯੪੦

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨੇ (ਬੰਦੀਖਾਨੇ) ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਬ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਢੰਗ ਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਤਨੀ ਟੋਹ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮ ਕੈਦੀਆਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ :

ਚਰਖੀ ਚਾੜ੍ਹਨਾ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਣੇ, ਜੰਬੂਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਸ ਖਿੱਚਣਾ, ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਹਾਥੀ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਾਰਨਾ, ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ ਪਰ ਬਿਠਾਉਣਾ, ਦੇਗਾਂ ਵਿਚ ਉਬਾਲ ਕੇ ਮਾਰਨਾ, ਆਰੇ ਨਾਲ ਚੀਰਨਾ, ਪਿੰਡੇ ਪਰ ਗਰਮ ਰੇਤ ਪਾਉਣੀ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨਿਆਂ ਬਾਬਤ ਤਵਾਰੀਖ ਖਾਲਸਾ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭੇ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸਹੁਰਾ-ਘਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਰਮੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਅੱਛਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਕੈਦੀ ਖਾਸ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਨਾਨਕਾ ਘਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਵੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੀਂਦ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਮਰਾਜ ਦਾ ਘਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਰ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਖਤੀ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ 'ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ' ਨਾਮੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬਣੀ ਸੀ ਤਦ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਖਿਧ ਜੀਵ ਸਮਝ ਕੇ ਨੇਮ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਰ, ਜੁਆਰੀਏ, ਡਾਕੂ ਆਦਿ ਲੋਕ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦੀ

[illegible] ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ, ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ [illegible] ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਕੈਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨਰਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੈੜੀ ਖੁਰਾਕ, ਕਪੜਾ ਲੋੜ ਤੋਂ ਘਟ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਭੈੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਆਮ ਤੌਰ ਪਰ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਣਕ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਹੀ ਕਣਕ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੌਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕ-ਕੁੱਟ ਅਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੈਂਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੱਕੀ ਪੀਹਣੀ, ਖੂਹ ਗੇੜਨਾ, ਕੋਹਲੂ ਚਲਾਉਣਾ, ਕੰਬਲ ਮਲਣੇ, ਜਰਾਈ ਕਰਨੀ, ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਖਤ ਕੰਮ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੈਦੀ ਦੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟੋਪੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੰਬੋਮਾਜਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਤ ਸਾਲ ਲਈ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਜਦ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗਏ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੋਪੀ ਨਹੀਂ ਪਾਈ। ਕੰਬਲ ਪਾੜ ਕੇ ਸਿਰ ਪਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੀ ਕੈਦ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਫੇਰ ਮਾਸਟਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਪਿੰਡ ਦਦੇਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਭੀ ਟੋਪੀ ਨ ਪਾਈ। ਦੂਜੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਕੈਦੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਟੋਪੀਆਂ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਈ ਸਾਲ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਯਾ ਛੋਟੇ ਰੁਮਾਲ ਸਿਰ ਪਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੬ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੱਗਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ੧੯੨੧-੨੨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ ਪੰਜਾਬ ਗੌਰਮਿੰਟ ਦੇ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਗਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਗੜੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੱਲ ਹੋਇਆ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸਲੂਕ, ਧਾਰਮਕ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੇ ਵੇਰਵਾ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੋ ਪੁਸਤਕ 'ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀਆਂ', 'ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ' ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਲਿਖਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ਼, ਯਰਵਦਾ ਜੇਲ੍ਹ, ਰਾਜਮੰਦਰੀ ਆਦਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਸਿੱਖ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕੰਮ-ਹੜਤਾਲ ਅਤੇ ਭੁਖ-ਹੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਅੰਡੇਮਾਨ (ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ) ਦੇ ਸੈਲੂਲਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਾਰ ਸਾਲ ਕੋਠੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨ ਨਿਕਲੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੋਠੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਛਡਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦਰੋਗਾ ਮਿਸਟਰ ਬੈਰੀ ਬੜਾ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਖੁਦਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਡੋਗਨ

ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕੁਝ ਅੱਛਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣੀ ਹੈ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁ ਅਕਾਲ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਹੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ : ਸਰਦਾਰ ਬੂੜਾ ਸਿੰਘ ਅ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾਮਾ ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਕੇਸ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸੁਨੇਤ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਰਦਾਰ ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਰਾਭਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਰਦਾਰ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਮਰਹਾਣਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਸਰਦਾਰ ਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਬੁਰਜ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਤੇਈਵੇਂ ਰਸਾਲੇ ਵਾਲੇ। ੧੯੦੨ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵਾਲਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਪੋਟ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਲੰਡਨ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੈਦੀ, ਬਬਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੈਦੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੈਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਟਾ ੧੯੨੮-੨੯ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਸਬੰਧੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ ਪਰ ਏ, ਬੀ, ਸੀ, ਕਲਾਸਾਂ ਬਣੀਆਂ। ੧੯੨੭ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਪਾਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਇਹ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਸਭ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੈਲੂਲਰ ਜੇਲ੍ਹ (ਕੋਠੀਆਂ ਵਾਲਾ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

੧੯੩੧ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੁਧਾਰ ਸਕੀਮ ਜਾਰੀ ਹੋਈ। ਏ ਕਲਾਸ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਰੋਜ਼, ਬੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨੌਂ ਆਨੇ ਰੋਜ਼ ਅਤੇ ਸੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਛੇ ਆਨੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਖ਼ੁਰਾਕ ਲਈ ਮਿਲਣ ਲਗੇ। ੧੯੩੧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿਰੁਧ ਕਈ ਕਈ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੁਸ਼ੱਕਤਾਂ, ਕੋਹਲੂ, ਚੱਕੀਆਂ, ਆਦਿ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ ਪਰ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਕੁਝ ਆਦਿ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਫੜੀ ਜਾਂਦੀ ਤਦ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਅਬ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ ਪਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅੱਗੇ ਜੇਲ੍ਹ-ਖ਼ਾਨੇ ਨਰਕ ਸਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਂਙੂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਅੱਗੇ ਇਹ ਦੁਖ-ਦੇਊ ਅਤੇ ਅਣਖ-ਮਾਰੂ ਜ਼ੁਲਮ-ਘਰ ਸਨ, ਹੁਣ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੀ ਨੀਤੀ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇ ਕੇ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਹੈ।

ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪ੍ਰਿਜ਼ਨਜ਼ (ਜੇਲ੍ਹ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ

ਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹਰ ਯਾ ਦਰੋਗ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਕਈ ਬਾਬੂ ਯਾ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਜੇਲ੍ਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮ ਸਪੁਰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਡਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤੇ ਵਡੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਯਾ ਵੱਧ ਹੈਡ-ਵਾਰਡਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੈਡ-ਵਾਰਡਰ ਆਪਣੇ ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਬਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਡਰ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਹਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਛੇ ਛੇ ਘੰਟੇ ਡਿਊਟੀ ਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੰਬਰਦਾਰ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਪੀਲੀ ਵਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਅੱਠ ਦਿਨ ਕੈਦ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕਾਲੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਛੇ ਦਿਨ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ. ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬਿੱਲੇ ਵਾਲਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਦਿਨ ਮਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਾਰਡ ਯਾ ਲਫ਼ਾਫ਼ਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਭੀ ਤਦ ਜੇ ਕੈਦੀ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਕੈਦੀ ਦੇ ਕਸੂਰ ਆਮ ਤੌਰ ਪਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ ਯਾ ਘਟ ਕਰਨਾ, ਯਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਫੜੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਨਾ ਯਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਬਿਗੜ ਜਾਣਾ, ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਇਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ : ਚੱਕੀ ਪੀਹਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀ ਲਾ ਦੇਣੀ, ਘਟ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੇਣੀ, ਬੇੜੀ ਲਾ ਦੇਣੀ, ਡੰਡਾ-ਬੇੜੀ ਲਾ ਦੇਣੀ, ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਟਾਟ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਅਤੇ ਟਾਟ ਦੀ ਨਿੱਕਰ ਦੇ ਦੇਣੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਟਾਟ-ਵਰਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਖੜੀ ਹਥਕੜੀ ਅਰਥਾਤ ਹਥ-ਕੜੀ ਲਾ ਕੇ ਉੱਚੇ ਹੱਥ ਕਰ ਕੇ ਉੱਪਰ ਕਰ ਕੇ ਦਰਖ਼ਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣਾ, ਬੈਂਤਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ। ਜੇ ਫੇਰ ਵੀ ਕੈਦੀ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਚਲਾਣ ਕਰ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਕੈਦ ਵਧਵਾ ਦੇਣੀ। ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਫ਼ਸਾਦੀ ਕੈਦੀਆਂ ਜਾਂ ਕਸੂਰੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀ ਪਰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪਹਿਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਮਵਾਰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਉੱਪਰ ਛਤਰ ਤਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਛਤਰ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਛਤਰ ਨਾ ਤਣਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਕੈਦੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਛਤਰ ਚੁਕ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਲੋੜ ਜਾਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧ ਡਾਕਟਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਡਾਕਟਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਡੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਜੇਲ੍ਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਗਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਅਫ਼ਸਰ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਸੋਮਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ

ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਧ ਆ ਕੇ ਖੁਰਾਕ ਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਸਪਤਾਲ ਕੈਦੀਆਂ ਲਈ ਖ਼ੁਰਾਕ ਸਮੇਂ, ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੀ ਨਾਲ, ਵਾਰਡਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜੋੜਨੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸਮਝ ਲਵੇ। ਵਾਰਡਰਾਂ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਪੇਟ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸੀਦਾਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਕੀ ਚੋਰ, ਜੁਆਰੀਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਕੈਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰੇ ਜਾਂ ਹੈਬੀਚੂਅਲ (ਆਦੀ) ਕੈਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੁਆਰੀਏ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੂਆ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪੈਸੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਲਾ ਕੇ ਜੂਆ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਾਲ ਪੀ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਚੋਰ ਜਾਂ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਆਫ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇਲ੍ਹਖ਼ਾਨੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਕੇ ਆਵੇਗਾ। ਕਈ ਕੈਦੀ ਐਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੱਜ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਬਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜੀਬ ਰਿਵਾਜ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ 'ਸਰਕਾਰ ਸਲਾਮ' ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਆਵੇ ਤਾਂ 'ਸਰਕਾਰ ਸਲਾਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਕਮ ੧੯੩੮ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ਼ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਰੇਟ ਵੇਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤ੍ਰਾ ਚੁਕ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਗਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਟ ਵੇਲੇ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਅੱਗੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਗਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ੧੯੨੨-੨੩ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਜੇ ਇਕੱਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ (ਸੌਲਿਟਰੀ ਕਨਫ਼ਾਈਨਮੈਂਟ) ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਠੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸ ਹੋਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੜ ਕਰ ਦੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

੧੯੧੩ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੪੫ ਤਕ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪਰ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤ ਰੱਖੇ ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ੧੯੩੨ ਦੇ ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੇਦਾਰੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬਦਲਾਉਣ ਲਈ ਮਰਨ-ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ, ਜੋ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਿਰੁਧ ਸੀ। ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਅਛੂਤਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੰਨ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਮਰਨ-ਵਰਤ ਛਡ ਦਿਤਾ। ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮੈਕਸਵਿਨੀ ਨੇ ੭੨ ਦਿਨ ਦੀ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ੧੯੧੪-੧੫ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਕਈ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਖਾਸ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪਾਣੀ ਤਕ ਨਹੀਂ

ਪੀਤਾ ਸੀ। ੪ ਅਪਰੈਲ ੧੯੧੬ ਤੋਂ ੧੫ ਮਈ ੧੯੧੬ ਤੱਕ ਦੀ ਬਾਈ ਦਿਨ ਦੀ ਨਿਰਜਲ ਨਿਰ-ਆਹਾਰ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਦ ਪੁੱਛਣ ਪਰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਿਰਦਾ ਕਮਲ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਉਲਟਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਫੇਰ ਭੁਖ, ਤੇਹ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪਦੀ। ਇਕ ਸਰੰਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਜ ਤੋਂ ਸੱਤਰ ਬਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਖ ਕੈਦੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੇਸ ਮੁੰਨਣ ਲਗੇ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਈ। ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਨੰਗੇ ਰਹੇ। ਸਰਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲੰਬੀ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾਸ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ੬੩ ਦਿਨ ਦੀ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ।

ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜੈਸੀ ਚੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਚੋਰ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੱਟੀ (ਜੁਰਮਾਨਾ) ਭਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਯਾਰੀ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਪੰਜੀ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਯਾ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੜਕੀ ਦਾ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਨਕਦ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਜ਼ਾ ਹਾਲਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੋਰ ਤੇ ਠਗ ਦਾ ਹੱਥ ਜਾਂ ਨੱਕ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਕੰਨ ਵਢ ਦਿੰਦੇ। ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਰਖ ਲੈਂਦੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ੪੦ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਫਾਂਸੀ ਘਰ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਦੀਆਂ ਦਰਖ਼ਾਸਤਾਂ ਖ਼ਾਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖਾਸ ਘਰਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰੀਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨੀਯਤ ਤਰੀਕ ਪਰ ਜਿਸ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਸੱਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫਾਂਸੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਨਿਵੇਕਲੇ ਪਾਸੇ ਫਾਂਸੀ-ਹਾਤਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਦੂਰ ਡੂੰਘਾ ਟੋਆ ਪੁਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪੌੜੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲਾ ਕੇ

ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਥੱਲਾ ਕੱਚਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਥੱਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਅਧੂਰਾ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਕੁ ਜੇਹਾ ਖ਼ਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੋਏ ਦੇ ਉਪਰ ਦੋ ਪਾਸੀਂ ਸ਼ਤੀਰ ਗੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਤੀਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਭਰ ਦੇ ਸ਼ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਯਾ ਤਿੰਨ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਵਾਲਾ ਰੱਸਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫਾਂਸੀ ਜਿੰਨੇ ਜਣ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀ ਦਾ ਭਾਰ ਤੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਭਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬੋਰੀ ਭਰ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਰੱਸਾ ਠੀਕ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰੱਸਾ ਵਾਲੀ ਮੋਟਾ ਮਿਣਿਕੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਘੰਟਾ ਦੋ ਘੰਟੇ ਹੀ ਪਹਿਲੇ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਦਸੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਵੀ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਆਮ ਤੌਰ ਪਰ ਸਵੇਰੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ੨੩ ਮਾਰਚ ੧੯੩੧ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫੂਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੀ ਗਾਰਦ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡਿਊਟੀ ਪਰ ਪਹੁੰਚੇ ਪਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਖਾਲੀ-ਹਥ ਗਾਰਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕੈਦੀ ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕੋਠੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ, ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਸੁਪ੍ਰੰਟੈਂਡੰਟ, ਦਾਰੋਗਾ, ਇਕ ਹੈੱਡ-ਵਾਰਡਰ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਦੀ ਨੇ ਜੇ ਕੁਝ ਆਖਰੀ ਵਸੀਅਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੂੰ ਲਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਡੋਲ ਦੇ ਕੇ ਨੁਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਨੀਲਾ ਕੁੜਤਾ ਅਤੇ ਤੇੜ ਨੀਲੀ ਨਿਕਰ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਠੀ ਹਥਕੜੀ ਲਾ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਫਾਂਸੀ-ਘਰ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਲ ਛਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਪਰ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੧੯੧੪-੧੫ ਤੇ ਬਬਰ ਆਦਿ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਤਖ਼ਤੇ ਪਰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਖ਼ਤੇ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕ ਆਰਲ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਖ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜ ਪਰ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਸਾ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਸੇ ਦੀ ਘੁੰਡੀ ਉਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਪਰ ਨੀਲੀ ਜੇਹੀ ਟੋਪੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੱਲਾਦ ਆਰਲ ਨੂੰ ਖਿਚਣ ਵਾਲਾ ਡੰਡਾ ਜੇਹਾ ਫੜੀ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਕੈਦੀ ਪਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੇਰਾ ਨਾਮ, ਬਾਪ ਦਾ ਨਾਮ, ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਪਰ ਫਲਾਣਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਸੀ, ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਤੇਰੀ ਅਪੀਲ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਦੀਆਂ

ਦਰਖ਼ਾਸਤਾਂ ਖ਼ਾਰਜ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਉਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਲਾ, ਰਾਮ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਅੱਲਾ, ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਤੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਜੱਲਾਦ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਝੱਟ ਡੰਡਾ ਖਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤੇ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਕੈਦੀ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਝਟਕਾ ਖਾ ਕੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਲਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਭ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੋ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਅਤੇ ਜੱਲਾਦ ਉਥੇ ਖੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਦੀ ਇਕ ਘੰਟਾ ਲਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਡਾਕਟਰ ਜਾ ਕੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਇਹ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ'। ਤਦ ਜੱਲਾਦ ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚੋਂ ਰੱਸਾ ਕਢਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੈਦੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਲੋਥ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਉਪਰ ਪਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਲੋਥ ਜੇਲ੍ਹੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਾਰੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕੈਦੀ ਬੰਦ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਡੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਡੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੇ ਵਕਤ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਕੈਦੀ ਵੀ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਜੱਲਾਦ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜਿਸ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਿਨ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਇਕ ਬੋਤਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਸਰਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ੧੭ ਅਪਰੈਲ ੧੯੧੯ ਨੂੰ ਨੂਰਾ ਨਾਮੇ ਪਠਾਣ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਜੱਲਾਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬੁੱਧੂ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਲਖਨਊ ਦੇ ਜੱਲਾਦ ਦਾ ਇਕ ਬਿਆਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀ ਅਪੀਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵਜਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੱਲਾਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੁਛਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਕਮ ਕਿਸ ਕਾ ? ਤਦ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਹੁਕਮ ਕਿਤਾਬ ਕਾ'।

ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਰੱਸਾ ਉਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਭਾਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਲੰਬਾ ਯਾ ਛੋਟਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧਾਰ ਸੂਚੀ—੧. ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ। ੨. ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ, ਕ੍ਰਿਤ ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ। ੩. ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ।

[ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

੧੯੪੨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

(੧)

ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਗੜਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਰੰਗ ਚੋਖਾ ਨਿਕਲਦਾ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੋਨਾ ਉਹ ਚਮਕ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਜੋ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਤਾ ਖਾ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਸੋਨਿਆ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਸੋਨਾ ਹੀ ਸੁਆਣੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣਦਾ ਅਤੇ ਬਹੁ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਖਿੜੀ ਹੋਈ ਕਪਾਹ ਦੇ ਹਸੂ ਹਸੂ ਕਰਦੇ ਫੁੱਲ, ਜੇਕਰ ਮਿਲ ਜਾਵਣ ਮੰਡੀ ਤੇ ਜਾ ਵਿਕ ਜਾਣ, ਪਰ ਝਾਮਣੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਣ, ਵੇਲਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿਸ ਵੇਲ, ਚਰਖੇ ਦੇ ਤੱਕਲੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ, ਜੁਲਾਹੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਵਿਲੂੰਧਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਖਰੀਆ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸੱਟਾਂ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਨਾ ਉਹ ਕਪੜਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਸੂਈਆਂ ਨਾਲ ਸੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲੱਜਿਆ ਢਕਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿਰਜਿੰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੱਟਾਂ ਖਾ ਕੇ ਨਿੱਖਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੋ ਹਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਜੇਹੜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਲੱਤਾਂ ਨਿਸਲ ਕਰ ਕੇ ਸੌਂਦੀਆਂ, ਐਸ਼ਾਂ ਲੁਟਦੀਆਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਜੋ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਬਚਨ ਲਈ ਹੰਭਣ, ਉਹ ਤੁਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਭੀ ਮੁਰਦਾ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀਆਂ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕਦੇ ਸੰਸਾਰ-ਜੇਤੂ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਛੇੜੂ ਵਤਨ ਦੇ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੌਂਦਾ। ਬਿਆਸਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਵੈਦਕ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਦਿਖਾਈ ਸੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜਬਰ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਡੇ ਵਡੇ ਜੋਗੀ-ਰਾਜ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁਆਣੀਆਂ ਦੇ ਸੱਤ ਜਬਰਦਸਤੀ ਲੁਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੈਦੇ ਵਾਙੂੰ ਦੁਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਹਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਬਲੋਆਂ ਦੀ ਅੰਬਾਰ ਬਿੱਲੀਆਂ ਵਾਙੂੰ ਲੁਕ ਕੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸਮਝ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਖ ਪੂਰਨੇ, ਬੰਦ

ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਐਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਐਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ "ਖਤਰੀਆਂ ਤਾਂ ਧਰਮ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ" ਯੁਗ ਵਿਚ ਗਜੇਸ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਧਰਮ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇੱਜ਼ਤ, ਮਾਨ, ਸਤਿਕਾਰ, ਹਕ ਹਕੂਕ, ਬੀਰਤਾ, ਸਰਦਾਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗੁਣ ਉਡ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇੱਜ਼ਤ, ਮਾਨ, ਸਤਿਕਾਰ, ਹਕ ਹਕੂਕ, ਬੀਰਤਾ, ਸਰਦਾਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੇ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਙੂੰ ਖਾਣ, ਪੀਣ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਾਤਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਾਕਰਮ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਥਵਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਭੀ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਦਿਸਦੀ ਸੀ।

ਅੰਤ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰ ਗਈ। ਏਮਨਾਬਾਦ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਰ ਇਕ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਨੱਠਾ ਫਿਰਦਾ। ਮਾਂਵਾਂ ਨੇ ਪੁਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਉ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਮਰਦ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲੋਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾ ਬੇਤਰਸੀ ਨਾਲ, ਇਸਤਰੀ, ਮਰਦ, ਬੱਚਾ, ਬੁੱਢਾ ਜਾਂ ਜੁਆਨ ਜੋ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ, ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਲੁਟ ਮਾਰ ਦਾ ਬਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਭੀ ਆਪਣੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਿਤਾਣੇ ਲੋਕ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਬੈਠੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੀਨ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਾ ਤਰਸਵਾਨ ਹਿਰਦਾ ਦਰਵ ਉਠਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਅਤੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ:

"ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ। ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ। ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ। ਕਰਤਾ ਤੂ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ। ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ। ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ।"

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ (ਨਿਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ) ਵੱਗ (ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ) ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਅਜੇਹੀ ਮਨੌਤ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੨੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਅਜੇਹੀ ਮਨੌਤ ਬਹੁਤੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਭੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਅਜੇਹੇ ਆਗੂ ਅਥਵਾ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜੋ ਸਮੁਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸੱਭਿਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜ ਤੋਂ ੫੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਭੀ ਵਧੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੂਝਤੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਤਕਦੀਰ ਦੀ ਅਕਾਈ

ਰਾਜਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਤਕਦੀਰ ਦੀ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ-ਗਣੇਸ਼ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਹੱਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ੨੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਅੰਦਰ ਭੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੀ ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦੀ ਖ਼ਾਨੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਸਾਥੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲਿਖਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਤਕਰੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਲਿਖਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਭੀ ਬਹਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਤਕਰੀਰ ਅਤੇ ਤਹਿਰੀਰ (ਲਿਖਤ) ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਤੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਜੇਹਲਾਂ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕੀਆਂ ਪੀਹਣ, ਕੋਹਲੂ ਗੇੜਨ, ਖੂਹਾਂ ਅੱਗੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਜੁਪਣ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਝਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਪਰੰਤੂ 'ਆਦਿਲ' ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜੋ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿਣੇ ਪਏ, ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਕੋਈ ਹੈਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀਆਂ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਪਾਸ ਇਹ ਸ਼ਿਕੈਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮੰਗ ਲਿਖਤ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਅਸੂਲ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਿਰੁਧ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਂਹ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਨਿਕਲਿਆ? ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ, ਜਿਥੇ ੧੯੪੨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਗਰਮ ਗਰਮ ਰੇਤ ਦੇ ਕੜਛੇ ਆਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਪਾਏ ਗਏ। ਪਰਚੰਡ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਸੁਰਖ਼ ਹੋਈਆਂ ਲੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਬਲਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਆਸਣ ਲਾਣੇ ਪਏ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨੀਆਂ ਸੌਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਫੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਉਠਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਇਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਚੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਨ ਵਿਚ ਭੀ ਆਪਣਾ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ

ਰੂਹ ਅੰਦਰ ਜਿਥੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਥੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਵੀ ਉਹ ਪਾਣ ਚਾੜ੍ਹੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਪਠਾਣ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕੀ ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਭੀ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਿਰਾ ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਤਕ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਭੀ ਪਾਪ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਰਸਾਤਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਜਥੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਇਹ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ ਕਿ ਜਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਿਰਾ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਆਚਰਨਕ ਬਲ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਖੁੰਢੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਿਤਾਣੀਆਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਦ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਡਾਂਗਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਧੀ, ਜਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਅਗੇ ਛਾਤੀਆਂ ਤਾਣ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਗੇਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਚਿਰਵਾਏ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾਏ, ਅਥਵਾ ਰੰਬੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਪਰੀਆਂ ਲੁਹਾਣ ਵਰਗੇ ਅਲੌਕਿਕ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਈ ਰਹਿ ਕੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣ ਦੀ ਇਹ ਅਵਧੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ "ਮੂਰਖ ਗੰਢ ਪਵੈ ਮੂੰਹ ਮਾਰ" ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਆਖ਼ਰੀ ਤਾੜਨਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਲਈ ਆਖ਼ਰੀ ਤਾੜਨਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ "ਚੂੰ ਕਾਰ ਅਜ਼ ਹਮਾ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਗੁਜ਼ਸ਼ਤ, ਹਲਾਲਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਦਸਤ" ਦੇ ਅਸੂਲ ਉੱਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਸਮਝੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਿਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਉੱਤਮ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਰਹੇ ਜਬਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਆਪ ਐਨੇ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਹ-ਸਤ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਨਸੂਈ ਅਤੇ [illegible] ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਸੀ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਧੀਕ [illegible]

ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰੀਜਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰਪਾਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖਿਲਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਰਖਣ ਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਸੀ।

ਕੋਰੀਆ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਅਮਰੀਕਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅਮਰੀਕਨ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਉਥੇ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਾ ਵੇਚ ਛਡਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਆਪਣੀ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਇਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕੰਟੇਨਮੇਂਟ ਔਫ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ (ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੀ ਰੋਕ) ਰਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਾ ਵਧਣ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਗਾਂਗੋ ਅਤੇ ਲਿਉਸ ਦੇ ਝਗੜੇ ਕੀ ਹਨ? ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਲੱਤਾਂ ਅੜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ? ਸਿਧੇ ਜਾਂ ਵਿੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਿਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰਾਜਸੀ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਬਾਹਰੋਂ ਹਥਿਆਰ ਘਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜਾਂ ਉਥੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੁਆਨ ਸਥਾਨਕ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਘਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ? ਕੀ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਿਸੇ ਅਸੂਲ ਜਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬਲਾਕ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾ ਵਧਣ ਦੇਣ। ਇਹ ਨਿਰੀ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਕੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਿਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਧਰਮ ਉਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਸੂਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਖ ਕੇ ਕੋਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਬਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਕਾ, ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ।" ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਹਿੰਦੂਆਂ) ਦੇ ਜੰਞੂ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸਾਕਾ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਦੀ

ਚਾਦਰ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅੰਦਰ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਸ ਕੁਮਾਰੀ ਤਕ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿੰਦਾਦਿਲੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਬਲਵਾਨ ਕੌਮੀਅਤ

ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਬਾਲਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਿਆ? ਅਸੀਂ ਇਹ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ, ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਅੰਤ ਹੀਨ ਦਸ਼ਾ ਤਕ ਕੇ, ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਬਾਲਕ ਗੁਰੂ ਨੇ, ਕਿਸੇ ਵਕਤੀ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਸਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸਰਾਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਉਂਤਾਂ ਭੀ ਸੋਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਘਾਬਰਨ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਤੀਮ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰਤ ਹੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਨਾਦ ਦੀ ਕਰਨਾ ਫੂਕ ਦਿਤੀ।

ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਤਜਰਬੇ, ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਜ਼ਾਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸ, ਡਰਾਮੇ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਿਟਰੇਚਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਊਚ-ਨੀਚ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਟੋਏ ਟਿੱਬਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਗੋਰੇ-ਚਿੱਟੇ, ਕਾਲੇ-ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਥਵਾ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇੜਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇਣਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਅਜ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਲਾਜਵਾਬ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦੀਨੀ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਇਹ ਕਹੇ ਕਿ 'ਕਤਲੇ ਮਾਸੂਮ ਕਰੋ, ਮਜ਼ਹਬੇ ਜਫ਼ਾ ਕਹਿਤੇ ਹੋ, ਕਿਆ ਇਸੀ ਦੀਨ ਕੋ ਤੁਮ ਦੀਨੇ-ਖ਼ੁਦਾ ਕਹਿਤੇ ਹੋ?' ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇ-ਤਅੱਸਬ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਰਾਜਪੂਤ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਠੋਡੀ ਹੇਠ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਲੱਖਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖੰਡਾ ਫੜ ਕੇ ਸੀਸ ਦੇਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਖਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਨੀ, ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਇਨਕਲਾਬ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਉਸ ਵਸਾਖੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਲਵਾਨ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈਆਂ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦਾ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਥਵਾ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਗੀਤਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਲਲਕਾਰ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰਜਾਬ), ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ), ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ (ਪੰਜਾਬ) ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਦੱਖਣ) ਵਿਚ ਹੋਣਾ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਲਾਹੌਰ, ਦਿੱਲੀ, ਦਵਾਰਕਾ, ਬਿਦਰ ਅਤੇ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਡ ਅਡ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਤਰੀ, ਜਟ, ਛੀਂਬਾ, ਨਾਈ ਤੇ ਝੀਊਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕਠ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਜੁੱਟ ਬਣ ਜਾਣਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਇਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮੁਚਾ ਭਾਰਤ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹੋ ਖ਼ਿਆਲ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਮੁਢ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਸਾਡੀ ਵਰਤੋਂ ਰੱਖ-ਪਰਖਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ ਅਲਜੀਰੀਆ ਵਿਚ ੯ ਲੱਖ ਅਲਜੀਰੀਆ ਵਾਸੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਤੇ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਜੇਹਲਾਂ ਅਤੇ ਕੈਂਪਾਂ ਅੰਦਰ ਅਣਮਨੁਖੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਨਠ ਕੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੌਮੀਅਤ ਭਰਪੂਰ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਕੇਹੜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ, ਜੇਹੜੀ ਸਿਖ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੁਰਗਵਾਸੀ) ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਏ ਸ਼ੋਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ' ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

"੩ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੭੬੨ ਨੂੰ ਸੂਹਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉੱਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਅਤੇ ਡਬਲ ਮਾਰਚ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਕੁੱਪ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੇ ੩੦ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਹੱਲਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਆਪ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਧਾਵਾ ਕਰੇਗਾ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹਰੇ ਪੱਤੇ ਰਖਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਡਰੇ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼, ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤਕ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ (ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਇਹ

ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਚਲੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਅਜ ੧੮੫੭ ਦੀ ਜੰਗ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਆਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਝ ਆਗੂ ਸਮੂਹੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਰਖਦੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਨਵਾਬੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਹਾਦ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵੀ ਏਸ ਆਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ੧੯੦੯ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਐਡਰੈਸ ਵਿਚ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਆਉ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਘਰੇਲੂ ਜੰਗ ਪੈ ਗਈ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਅਡ ਅਡ ਰਸਤਿਆਂ ਉਤੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਅਪੜ ਗਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਦੋ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ—ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਵਿਧਾਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਸਚਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਉਹ ਜਿਸ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਉਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਡੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੌਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਮਤ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਅੱਪੜਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਆ ਜਾਵੇ। ਬਹੁਤੇ ਸਿਆਣੇ ਇਸ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ, ਉਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਤਭੇਦ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਝਗੜੇ ਜਾਂ ਖ਼ਾਤਮੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ, ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਉਤੇ, ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਧਾਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਤਾਂ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ"।

ਕਾਂਗਰਸ ੧੯੦੮ ਵਿਚ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ-ਵਿਆਪੀ ਦੋਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਨੇ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ (ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਯੂਰਪੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ) ਵਿਚ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ

ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਲ ਵਧਣ ਦੀ ਸਾਡੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹਾਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(੨)

ਗਾਂਧੀ ਯੁਗ

ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਜਰਮਨੀ ਜਾਂ ਜਾਪਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹੈਤਾ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਸਕੀਏ, ਤਾਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਅਥਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਨਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਕੇ, ਕਿ ਜੇ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੈਤਾ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਜੰਗ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਉਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣਗੇ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹੈਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਜੰਗ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਉਤੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਸੂਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਜੋ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਜਰੇ ਪੱਤਰੇ ਹਨ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਅਣਗਿਣਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਭੁਨਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਟਿਆਂ ਸਕੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਚਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੇਵੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਉਤੇ ਥੁਕ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੈਰਤ ਨੂੰ ਚੈਲੰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਜੇਹਾ ਜਬਰ, ਜਫਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਝਖੜ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਢ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉੱਠੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮਿਲਮਿਲ ਪਾਲਿਸੀ ਖਤਮ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਗਾਂਧੀ-ਯੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ "ਸਰਗਰਮ, ਬਾਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ।" ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਮੈਂ ਉਸ

ਭਾਰਤ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਗਰੀਬ ਵੀ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਸਮਝਣ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਉਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਨੀਵੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਇਕੱਠੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਛੂਤਛਾਤ ਦਾ ਕੋਹੜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਰਦਾਂ ਵਰਗੇ ਹੱਕ ਰਖਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ।"

ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਸੂਲ ਉੱਤੇ ਅਗੇ ਭੀ ਏਥੇ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਡਾਂਗਾਂ ਖਿੜੇ ਮਥੇ ਸਹਿਣੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸੀ ਨਾ ਕਰਨੀ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਖਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮਨ ਅੰਦਰ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣੀ, ਇਸ ਜੰਗ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਕੇਵਲ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਉਤੇ ਅਸਰ ਪਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਖਿਆਲਾਂ, ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ, ਸੱਚ ਉਤੇ ਅਹਿੱਲ ਖਲੋਣ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਤਾਕਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਹਿਲੂਣ ਕੇ ਜਗਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਜਮਹੂਰੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਉਤੇ ਚਲ ਕੇ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸੁਚੱਜੇ ਜਰਨੈਲ ਵਾਂਗੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਲੜਾ ਕੇ ਇਸ ਜੋਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ੧੯੨੯ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਡੁਮੀਨੀਅਨ ਸਟੇਟਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ' ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਆਪ ਵੱਢ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਜਾ ਲੱਗਣ ਲਈ ਕਮਰ-ਕਸੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਾਨਾਂ ਹੂਲ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਕਰ ਲਏ।

ਏਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ-ਵਿਆਪੀ ਦੂਜੇ ਮਹਾਨ ਯੁਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਹੜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗੂੰ ਉੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਚੈਂਬਰਲੇਨ ਨੇ ਮਿਊਨਿਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਛੁਰੀ ਆਪ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਦੀ ਗਰਦਨ ਉਤੇ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਇਸ ਨਾਲ ਭੀ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੋਲੈਂਡ ਉੱਤੇ ਰੂਸ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ, ਸੂਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਇਸ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੋਰ ਆਗੂ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਈ

ਜੰਗ ਦੇ ਕਸਾਈ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਸਹੈਤਾ ਕਰਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਮਰੀਕਾ ਅਜੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਜੂਨ ੧੯੪੧ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਪਰਲ ਹਾਰਬਰ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਧਾਨ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਚਰਚਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ੧੯੪੧ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਐਟਲਾਂਟਕ ਚਾਰਟਰ ਨਾਮੀ ਇਕ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਪਰਧਾਨ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਅਤੇ ਚਰਚਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਸਕਣਗੇ'। ਪਰੰਤੂ ਮਿ. ਚਰਚਲ ਨੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਕਾਮਨਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਧਾਨ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਨੂੰ ਇਸ ਤਕਰੀਰ ਨਾਲ ਬੜਾ ਰੋਸ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਫੇਰ ਭੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ।

ਜਰਨਲ ਚਿਆਂਗ-ਕਾਈ-ਸ਼ੇਕ ਨੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੀਨ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੪੨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਪਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਜਰਨਲ ਚਿਆਂਗ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਾਲ ਕਈ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਤਾਂ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਿਕਲ ਆਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਦ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਭੀ ਪਰਸਪਰ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਜਾਪਾਨ, ਮਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਰਮਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਵਿਚ ਭੀ ਜਾਪਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਚਰਚਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰੇ।

ਕਰਿੱਪਸ ਮਿਸ਼ਨ

੧੧ ਮਾਰਚ ੧੯੪੨ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰ ਸਟੈਫ਼ਰਡ ਕਰਿੱਪਸ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਲੋਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ, ਹੋਰ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਅੱਲਾ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਧ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਸਰ ਸਟੈਫ਼ਰਡ ਕਰਿੱਪਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਕਰਿੱਪਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ੨੫ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਗਾਤਾਰ ੧੧ ਅਪਰੈਲ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਆਸ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਐਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਨਵੀਂ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦਰਜਾ ਉਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜੰਗੀ ਕੇਬੀਨਟ ਦਾ ਹੈ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੈਡ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਹ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਕੇਵਲ ਜੰਗੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਜੰਗੀ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ, ਇਹ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਰਿੱਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਦਿੱਤੇ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਹੈਤਾ ਜੰਗ ਚਲਾਣ ਅਤੇ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਲਈ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ [illegible] ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਜਾਪਾਨ ਵਲੋਂ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ, ਹਾਵੜਾ ਅਤੇ ੨੪ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਦਰਿਆ ਪਦਮਾ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਸਨਸੋਲ, ਰਾਂਚੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ, ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਵੰਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਭੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਮਸ਼ੇਦਪੁਰ ਦੇ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਲਾਦ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਭੀ ਏਹੀ ਹਾਲ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਜਾਂ ਸਰ ਕਰਿੱਪਸ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦਰ 'ਨਵੀਂ' ਲਹਿਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜੇਹੜੀ ਲਹਿਰ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਅਖਾਂ ਵਿਚ, "ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਲੋਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ

ਸਕ । ਜਦੋਂ ਦੁਣ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਪਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਪਰਧਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ੭ ਅਗਸਤ ੧੯੪੨ ਨੂੰ ਸੱਦੇ ।

ਜਾਨਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ

ਜਦੋਂ ਸਰ ਸਟੈਫਰਡ ਕਰਿਪਸ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਰਨਲ ਜਾਨਸਨ, ਪਰਧਾਨ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਦੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਪਰਤਿਨਿਧ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਕਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਰਪੋਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਲਾਰਡ ਲਿਨਲਿਥਗੋ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਵੇਵਲ ਨੇ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹਨ, ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿੱਤਾ ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਅਮਰੀਕਨ ਵਿਲੀਅਮ ਫਿਲਿਪਸ ਥੋੜੇ ਜਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਏਥੇ ਆਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਭੀ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਏਹੀ ਰਪੋਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਹਾਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ।

'ਛੱਡ ਜਾਓ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ'

੧੫ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਸਾਡੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਵੇਗਾ' । ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮਿਸ ਮੀਰਾ ਬੈਣ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਤ ਕਰੌਣ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਗਾਵਤ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਹਿੰਸਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹਿੰਸਕ, ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਪਰਤਿਨਿਧ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਅਗਲੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸਬੰਧੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਮੌਲਾਨਾ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਯੂ. ਪੀ., ਸੀ. ਪੀ., ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਇਹ ਲਹਿਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਉਤੇ ਚਲੇਗੀ । ਆਖਰ ੭ ਅਗਸਤ ਦਾ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ । ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ :

ਮਤਾ

"ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ, ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ੧੪ ਜੁਲਾਈ ੧੯੪੨ ਦੇ ਮਤੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਯੁਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਪਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ । ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਉਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰੌੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਭੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਤੁਰਤ ਅੰਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਚਾਲੂ ਰਹਿਣਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਅਪਮਾਨ-ਜਨਕ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਕਮੇਟੀ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਗੜੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਲਾਘਾ ਭੇਜਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਵਧ ਰਿਹਾ ਖਤਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਜਿਹੜੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਤਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਦਾ ਪਰੀਖਣ ਕਰਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਹਾਰਾਂ ਵਲ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛਲੇ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਹਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ । ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਐਨੀਆਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਢੰਗ ਦੇ ਚਾਲੂ ਰਖਣ ਉੱਤੇ ਹੈ । ਸਮਰਾਜ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਬਲ ਦੇਣ ਦੇ ਥਾਂ ਉਸ ਲਈ ਭਾਰ ਅਤੇ ਲਾਹਨਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਭਾਰਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਰਾਜ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀ ਦੇਸ਼, ਸਮਸਿਆ ਦੀ ਘੁੰਡੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੁਆਰਾ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਚਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਸ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਸੋ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਤੁਰਤ ਸਮਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਯੁਧ ਦਾ ਭਵਿਖ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਿਰਭਰ ਹੈ । ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ, ਫ਼ਾਸਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਏਗਾ । ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਯੁਧ ਦੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਦਬੀ ਹੋਈ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਭਾਰਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਖਲਾਕੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਗਵਾਈ ਪਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ । ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਭਾਰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਰਾਜ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਦਾਗ਼ ਇਤਹਾਦੀ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਉੱਤੇ ਅਸਰਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਦਾ ਖਤਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਇਦਾ ਜਾਂ ਗਰੰਟੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤ ਜਾਂ ਖਤਰੇ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਟਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ [illegible] ਨਹੀਂ ਪਾਏ, ਕੇਵਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲਾਟ ਹੀ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਜੋਸ਼

ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਯੁਧ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਦੇਣ।

ਇਸ ਲਈ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਆਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਇਤਹਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀਆਂ ਬਿਪਤਾਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਤੇ ਕੰਮ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਸਤਰਬੰਦ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਤਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਸਮੇਤ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਥਾਂ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਅਗਰਸਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਆਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਲਈ ਇਕ ਸਕੀਮ ਬਣਾਵੇਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨਯੋਗ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ੈਡਰਲ ਇਕਾਈਆਂ ਲਈ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਵੈ-ਅਧੀਨਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸੰਘ-ਵਾਦੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇਤਹਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਸਪਰ ਭਲੇ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਵਾਸਤੇ ਤੈ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਦੂਸਰੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੂਚਕ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਬਰਮਾ, ਮਲਾਇਆ, ਹਿੰਦ-ਚੀਨ, ਡਚ-ਇੰਡੀਜ਼, ਇਰਾਕ ਵੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣਗੇ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਅਮਨ, ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿਯਮਬੱਧ ਉੱਨਤੀ, ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ-ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਧੁਨਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਾਰ-ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ, ਇਕ ਕੌਮ ਦਾ ਦੂਜੀ ਕੌਮ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਅਤੇ ਲੁਟ-ਖਸੁੱਟ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ, ਕੌਮੀ ਘਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ, ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਮ ਭਲੇ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਾਰ-ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਸਤਰੀ-

ਕਰਨ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇਗਾ; ਕੌਮੀ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਜਲ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਸੰਘ-ਰਾਜੀ ਰੱਖਿਆ ਦਲ ਸੰਸਾਰ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇਗਾ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕੇਗਾ।

ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਾਰ-ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਰੇਗਾ।

ਅਜਿਹੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਲਈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਯੁੱਧ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ, ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਮਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਚੁੱਕਿਆ ਕਦਮ ਜਰਮਨੀ-ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਮਨ ਉੱਤੇ ਬਲਵਾਨ ਅਸਰ ਪਾਵੇਗਾ।

ਐਪਰ ਕਮੇਟੀ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਵਜੂਦ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਦੁਖਾਂਤਕ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮੰਡਲਾਉਂਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦੇ, ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੰਸਾਰ-ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਲ ਇਹ ਅਟੱਲ ਕਦਮ ਚੁਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਗੁਮਰਾਹਕੁਨ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਵੈ-ਅਧੀਨਤਾ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਮੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਝੁਠਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰੂਸ ਚੀਨ ਦੀ ਇਸ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਮੇਟੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਰੂਸ ਜਾਂ ਚੀਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਕੀਮਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਰੱਖੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ-ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਥ ਉੱਤੇ ਹਥ ਰਖ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅੱਗੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਝੁਕਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਪਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਘਟਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਧ ਰਹੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਕਈ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਰਾਜ-ਕਰੂ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਉਚਤਾ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕੋਈ ਲੋਕ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ, ਫਿਰ ਵੀ, ਦੁਬਾਰਾ, ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਘੜੀ, ਸੰਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ, ਇਹ ਅਪੀਲ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਮਾਂ ਅੱਗੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਮੇਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਅਤੇ ਡਿਕਟੇਟਰਾਨਾ ਹਕੂਮਤ

ਦੇ ਵਿਰੁਧ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਉਤੇ ਜਬਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹਕ ਨਿਆਂਇਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਮੇਟੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਕ ਨੂੰ ਜਤਲਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਅਹਿੰਸਕ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਗਰਾਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ ਅਹਿੰਸਕ ਬਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ-ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬਾਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਰਾਮ ਅਵੱਸ਼ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਦਮਾਂ ਵਲ ਕੌਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਮੇਟੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਏ ਖਤਰੇ ਅਤੇ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਦਲੇਰੀ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਬਤ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਝਲਣ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਹਿਦੈਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਾਪਰੇ, ਹਰ ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਹਿਦੈਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ। ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਜਿਹੜਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਰਾਹ ਉਤੇ ਚਲਦਾ, ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਭਵਨ ਨਹੀਂ, ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਆਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਰਾਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਜਾਤ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਲੀਕਣਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਸੰਘਰਸ਼ ਸਭ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਸੰਗਰਾਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤਾਕਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ। ਤਾਕਤ ਜਦੋਂ ਮਿਲੇਗੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਇਸ ਮਤੇ ਦੀ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕਮਯੂਨਿਸਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਯੂਨਿਸਟ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਰੂਸ ਵਲੋਂ ਪੁਜੀਆਂ ਹਿਦੈਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਰਾਤ ਹੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਲਹਿਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਯੂ. ਪੀ., ਸੀ. ਪੀ., ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਰੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਪੁਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਈ ਪੁਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਕਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਈ ਥਾਣਿਆਂ ਉਤੇ ਹੱਲੇ ਬੋਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਈ ਰੇਲ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲੁਟ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਤਬਾਹ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਫ਼ੌਜੀ ਲਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ। ਜੰਗੀ ਸਮਾਨ ਕਈ ਥਾਵੀਂ ਬਣਨੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤੀ ਥਾਵੀਂ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ

ਲੋਕ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕੁਝ ਆਗੂ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਰਗਰਮ ਵਰਕਰ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਕਮਯੂਨਸਟਾਂ ਵਿਚ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਕਮਯੂਨਿਸਟ ਸਦਾ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਰੁਧ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਮਯੂਨਿਸਟ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹੋ ਖਲੋਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਜੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਜੰਗ ਸਬੰਧੀ ਕਮਯੂਨਿਸਟ-ਨੀਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ, ਸਗੋਂ ਰੂਸੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖ ਕੇ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜੰਗ-ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਏਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜਦੋਂ ਬੰਬਈ ਦੀ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਏਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ।

ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਭਾਵੇਂ ਪਰਗਟ ਤੌਰ ਉਤੇ ਬੜਾ ਸੰਗਠਤ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਓਪਰੇ ਨਾਮ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੂਲੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਸੀ। ਇਕ ਧੜਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਰਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦਾ ਭਲਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਗੱਲ ਹੈ। ਏਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਏਸ ਧੜੇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੇ ਭੀ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਸਦਾ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਉਤੇ ਚਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਉਤੇ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੇ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਹੀ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਦਾ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੌਮ-ਪ੍ਰਸਤ ਅਕਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਨਾ ਹੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਚਲਣਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿਤਨਾ ਰਹਿਤ ਰਖਣਾ ਜਾਂ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਏਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਸਮਝੀ। ੯ ਜਾਂ ੧੦ ਅਗਸਤ

ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਬਾਗ ਅਕਾਲੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇਸ ਆਖਰੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਵੇ।

ਕੌਮ-ਪ੍ਰਸਤ ਪੱਖੋਂ ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕੱਤਰਤਾ ਜੰਗ ਦੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਉਹ ਅਗੇ ਹੀ ਮਘੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਫੈਲਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਹੋ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਅੱਚਲ-ਬਟਾਲਾ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਮੇਲਿਆਂ ਉਤੇ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਧੜਾ ਧੜ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਜਦ ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਪਈ, ਉਥੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸਤਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਏਜੰਟ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਭੜਕਾ ਰਹੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰੌਣ ਲਈ ਮੁਖਬਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੇਹੜੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸਲੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਜੇਹਲਾਂ ਜਾ ਮੱਲੀਆਂ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹੈਤਾ ਨਾਲ ਪੰਥਕ ਲਾਭ ਉਠੌਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ (ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਨੂੰ ਪੁਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਟੜੀ ਪੁਟੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਏਸ ਅਪਰਾਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ। ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦਾ ਬੁਤ ਤੋੜਨ ਉਤੇ ਭੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ। ਇਹ ਕੰਮ ਜੇ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਪੁਟਣ ਨਾਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਭੀ ਸੌਖਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ, ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ, ਫੜੇ ਗਏ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਐਸੀ ਥਾਂਈਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿ

ਲੋਕੀ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ। ਏਸ ਲਈ ਸਾਈਕਲੋ-ਸਟਾਈਲ ਰਾਹੀਂ ਦੁਵਰਕੀਆਂ ਚੁਵਰਕੀਆਂ ਛਾਪ ਕੇ ਰਾਤੀ ਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਘੱਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀਆਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਏਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਐਨੇ ਚੋਰੀ ਹੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤਕ ਸਾਈਕਲੋ ਸਟਾਈਲ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਭ ਸਕੀ।

ਏਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉਤੇ ਭੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦੀ ਮੁਹਰੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਏਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੂਜੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਵਿਰੁਧ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਭੀ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ-ਸਭਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਮ-ਪਰਸਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਮਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭੀ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲਾਟ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਗਾਈ ਸੀ, ੧੯੪੨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਭੀ ਉਸੇ ਲਾਟ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਹੂਤੀ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ

ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਉਸ ਧੜੇ ਲਈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਅਤਯੰਤ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਨਾ ਉਹ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੰਦਰ ਛਡਣ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਿੰਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਤਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਕੰਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਾਰੀ ਬਦਨਾਮੀ ਏਸ ਲਈ ਝੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਏਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਰੂਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜੇਹਾ ਭੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸੱਚ ਜਾਂ ਝੂਠ, ਇਹ ਪਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ੨੨ ਪਿੰਡ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਛਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੇਜਰ ਸ਼ਾਰਟ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਬਿਲਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਅੰਦਰ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਹਲਚਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਭੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ

ਡਿਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ' ਨਾਮ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਭਰਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ । ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਕ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਖ਼ਿਦਮਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵਜੋਂ ਕਿਰਪਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਕੂਪਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਛਾਪ ਕੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਸਿਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ । ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਹੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ, ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਸੱਦੀ ਗਈ, ਤਾ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਕੁਝ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਸਬੰਧੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਥ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਵਿਰੁਧ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਫ਼ੌਜੀ ਵਰਦੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਪੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ

ਜਾਪਾਨ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜੀ ਜੋ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸਨ,ਸ੍ਰੀ ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ' ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਐਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਪਾਨੀ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ । ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਇਹ ਭਾਰੀ ਤਸਵੀਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ । ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਤਿਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ-ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਗੁੱਟ ਜਿਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ।

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਜਾਪਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਪੁਜ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੂਕਾ ਉਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਾਪਾਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਵਧੇਗਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇਗਾ । ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਏਸੇ ਖਿਆਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਪਾਨੀਆਂ

ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਸਾਂਭਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇ । ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸੱਜਣ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦਾ ਏਜੰਟ ਸੀ ।

[ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ

'ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਜਾਓ' ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੇਬੀਨੈਟ ਮਿਸ਼ਨ

ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਛਿੜਨ ਦੇ ਤੁਰਤ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਲਿਨਲਿਥਗੋ (੧੯੩੬-੪੩) ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਏ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜੰਗ ਵਰਗੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲੇ ਤੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਆਪ ਚੁਣਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੇ ਕੌਮ-ਪ੍ਰਸਤ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼-ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਜੰਗ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਇਹ ਜੰਗ ਸਚ-ਮੁਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਸੂਲ ਪਹਿਲੋਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸੰਤੋਖ-ਜਨਕ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਠ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਜ਼ਾਰਤ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

੮ ਅਗਸਤ ੧੯੪੦ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦਾ ਐਲਾਨ ਭਾਵੇਂ ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤੇ ਡੁਮੀਨੀਅਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਅਤੇ ਜੰਗ ਲਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲੇ ਐਲਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਚਣ ਸਨ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿੱਥ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਚੌੜੀ ਹੋ ਗਈ।

੧੯੪੨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਲ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਨਿਭ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਲਾਏ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ-ਗਤ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਣ ਇਤਹਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਦੇਣ ਸਬੰਧੀ ਪਾਏ ਗਏ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦੇ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਰੌਲੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਰ ਸਟੈਫਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ (ਮਾਰਚ-ਅਪਰੈਲ ੧੯੪੨)

ਸਰ ਸਟੈਫਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਲੰਦਨ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਐਲਾਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਡੁਮੀਨੀਅਨ ਸਟੇਟਸ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਮੰਡਲ ਛਡ ਦੇਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ, ਵਸੋਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ, ਰਾਜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾ ਲੈਣ। ਅੰਤਰਮ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਗੇ।

ਕ੍ਰਿਪਸ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸੂਲ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਵਾਲਾ ਜਾਪਿਆ। ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਭਾਗ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲਾਰਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸਰ ਸਟੈਫਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਛਾ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕ ਆਪਸੀ-ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ।

'ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਜਾਓ' ਦਾ ਮਤਾ (ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ ੧੯੪੨)

ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਅਤੇ ਵਾਰਧਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ੧੪ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੪੨ ਨੂੰ ਇਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਤੁਰਤ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ੭-੮ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੨ ਨੂੰ ਹੋਏ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਵਲੋਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਦੇਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਨਾ ਦੇ ਆਗਾ ਖ਼ਾਨ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਗਸਤ ਅੰਦੋਲਨ (੧੯੪੨)

ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚ ਗਈ। ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਜਵਾਨਾਂ, ਬੁਢਿਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸਾਂ ਵਿਚ ਉਠ ਖੜੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੧੮੫੭ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਪਾਲਿਸੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਘੋਰ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਕਈ ਠਾਣੇ, ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਫੂਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਪੁਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੋਰੜੇ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਹੋਈ। ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈਆਂ।

ਆਜ਼ਾਦ-ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ (੧੯੪੩)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਇਹ ਵਿਲਕਣਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਤੁਰਤ ਪਿਛੋਂ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਛਾਈ ਰਹੀ ਪਰ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਾਂਡ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ, ਜੋ ੧੯੪੧ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਨਰਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦ-ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ

ਦੀ ਸੀ। ੨੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੪੩ ਨੂੰ ਨੇਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ-ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ-ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਵਧੀ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਹਟ ਜਾਣ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦੇਣ ਪਰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਵਰਤ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਪੂਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਤਮ-ਸ਼ੁਧੀ ਲਈ ੨੧ ਦਿਨ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਾਂਗਾ। ਇਹ ਵਰਤ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ੧੦ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੯੪੩ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇੰਨੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਆਇਆ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ੨੧ ਦਿਨ ਦਾ ਵਰਤ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਮੋੜਾ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮਈ, ੧੯੪੪ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ।

ਰਾਜਾਜੀ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ

ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਖ਼ਰਾਬੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਠੋਸ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁਕ ਸਕੇ। ਆਖ਼ਰ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੪ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਪਰਵਾਨਗੀ ਯੋਗ ਹੱਲ ਲਭ ਕੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਕਟ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ੍ਰੀ ਸੀ. ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀਆ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਖ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਸਨ :

੧. ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇਵੇ।

੨. ਜੰਗ ਮਗਰੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੋਵੇ, ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਏ ਲਈ ਜਾਵੇ।

੩. ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

੪. ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਜੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਸਾਰੀ ਰਾਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦੇਵੇ।

ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਸੰਬੰਧਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮੂਹੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਜਨਮਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਫਿਰਨ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ।

ਵੇਵਲ-ਪਲਾਨ

੧੪ ਜੂਨ, ੧੯੪੫ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਵਲ-ਪਲਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨਚੀਫ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਜਾਣਗੇ। ਬਦੇਸ਼-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਮੁਖ-ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਵਰਨ-ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਿਮਲਾ ਕਾਨਫਰੰਸ

ਉਪਰੋਕਤ ਐਲਾਨ ਦੇ ਤੁਰਤ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਿਮਲੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪਰ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਮਿਸਟਰ ਜਨਾਹ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰੇ। ਉਹ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ

੧੪ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੫ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਈਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਲੇਬਰ-ਪਾਰਟੀ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਈ। ਮਿਸਟਰ ਕਲੇਮੈਂਟ ਐਟਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਜਾਗ ਉਠੀਆਂ। ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਹੋਏ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਖ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੈਬੀਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ

ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼

ਪਾਲਣ ਲਈ ਲਾਰਡ ਪੈਥਿਕ ਲਾਰੈਂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਘੱਲਿਆ ਜੋ 'ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੈਬੀਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਸਰ ਸਟੈਫੋਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਏ. ਵੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ। ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ੨੪ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੬ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ।

੪੭੨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਾ ਲਭ ਸਕਿਆ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੈਬੀਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਇਕ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਅਤੇ ਕੈਬੀਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ੧੬ ਮਈ, ੧੯੪੬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਾਂਝੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਕੈਬੀਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪਲਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ-ਮਾਮਲੇ, ਤਾਲ-ਮੇਲ ਅਤੇ ਸੁਰਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪਰਾਂਤਾਂ ਪਾਸ ਰਹਿਣਗੇ। ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਵਿਚ ਪਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਵਿਚ ਉਠੇ ਕਿਸੇ ਉਘੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਮਸਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਈ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਅਤੇ ਕੁਲ ਹਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਸਮੇਤ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਹਰ ਗਰੁੱਪ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਪਰਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਂਝੇ ਰਖਣੇ ਹਨ। ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਪਰਾਂਤ ਆਪਣੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਹਰ ਦਸ ਸਾਲ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਪਰ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਿਆਂ ਉਪਬੰਧਾਂ ਉਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪਲਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਪਰਾਂਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਲਗਭਗ ਦਸ ਲੱਖ ਪਿਛੇ ਇਕ ਸੀਟ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸੀਟਾਂ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਟਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵਾਧੂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਾ ਅਸੂਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ (੧) ਜਨਰਲ (੨) ਮੁਸਲਮਾਨ (੩) ਸਿਖ (ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਪਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ੩੮੯ ਸੀਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੯੨ ਸੀਟਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਸੀ :

ਭਾਗ (ੳ)

ਪਰਾਂਤ	ਜਨਰਲ	ਮੁਸਲਮਾਨ	ਜੋੜ
ਮਦਰਾਸ	੪੫	੪	੪੯
ਬੰਬਈ	੧੯	੨	੨੧
ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ	੪੭	੮	੫੫
ਬਿਹਾਰ	੩੧	੫	੩੬
ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	੧੬	੧	੧੭
ਉੜੀਸਾ	੯	੦	੯
ਜੋੜ	੧੬੭	੨੦	੧੮੭

ਭਾਗ (ਅ)

ਪਰਾਂਤ	ਜਨਰਲ	ਮੁਸਲਮਾਨ	ਸਿੱਖ	ਜੋੜ
ਪੰਜਾਬ	੮	੧੬	੪	੨੮
ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ	੦	੩	੦	੩
ਸਿੰਧ	੧	੩	੦	੪
ਜੋੜ	੯	੨੨	੪	੩੫

ਭਾਗ (ੲ)

ਪਰਾਂਤ	ਜਨਰਲ	ਮੁਸਲਮਾਨ	ਜੋੜ
ਬੰਗਾਲ	੨੭	੩੩	੬੦
ਆਸਾਮ	੭	੩	੧੦
ਜੋੜ	੩੪	੩੬	੭੦

੯੩ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਅਤੇ ੪ ਮੈਂਬਰ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਾਲੇ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣਗੇ ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣਗੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣਗੇ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਕੋਈ ਗਰੁੱਪ-ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ । ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਹਰ ਪਰਾਂਤ ਨੂੰ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਹੇ ਜਾਂ ਨਾ । ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਬੰਧਤ ਪਰਾਂਤ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਕਰੇਗੀ।

ਸੰਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਹੋਣ ਲਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਰਾਂਤ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ, ਦੋ ਵਡੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅੰਤਰਮ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤੇ । ਇਹ ਸਰਕਾਰ ੧੪ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੬ ਕਾਂਗਰਸੀ (ਪੰਜ ਸਵਰਨ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਿਡੂਲਡ ਜਾਤੀ), ੫ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ, ੧ ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈ, ੧ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਰਸੀ ਹੋਣਗੇ । ਇਸ ਅੰਤਰਮ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੇਵੇਗੀ।

ਕੇਬੀਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਜਿਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਪਰਚਾਉਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਗੈਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਭੰਗ ਕੀਤੇ, ਪਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਪਰਾਂਤ ਭਾਗ (ੲ) ਅਤੇ (ਅ) ਵਿਚ ਰਖੇ ਗਏ । ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲੀਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਪਲਾਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਭਾਰਤੀ ਰਖਣ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗ ਭਾਰਤੀ-ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੋਣੇ ਸਨ । ਕ੍ਰਿਪਸ-ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਸਨ ।

ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਦ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਪਲਾਨ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਕਾਂਗਰਸ ਮੁਢਲੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗਰੁੱਪ-ਬਣਤਰ ਪਰ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਸਿੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਯਕੀਨ ਦਿਲਾਏ ਜਾਣ ਪਰ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਲਾਨ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਅੰਤਰਮ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੌਮ-ਪ੍ਰਸਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੀਗ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

'ਡਾਇਰੈਕਟ ਐਕਸ਼ਨ' ਦਿਨ

ਪਲਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ੨੧੧ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ੭੩ ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ । ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਸ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਉਤੇ ਘਬਰਾ ਉਠੇ । ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੇਬੀਨੇਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਲਾਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ੧੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ 'ਡਾਇਰੈਕਟ ਐਕਸ਼ਨ' ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ।

ਡਾਇਰੈਕਟ ਐਕਸ਼ਨ ਦੇ ਮਤੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਲਿਆ । ਕਲਕੱਤਾ, ਨੁਆਖਲੀ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘੋਰ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ

ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਉਠੇ ।

੨ ਸਤੰਬਰ ੧੯੪੬ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਬਗੈਰ ਹੀ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਲਾਰਡ ਵੇਵਲ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹੇ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਖਰ ੨੫ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੪੬ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਥਾਉਂ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਆਪਸੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਕਾਰਣ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਲੀਗ ਦਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਕੰਮ ਚਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਲੀਗ ਵਲੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੈਠਕ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ।

ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਮਤ-ਭੇਦਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਏਨਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਿਸਟਰ ਐਟਲੀ ਨੇ ੨੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਪੱਕੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜੂਨ ੧੯੪੮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਪਲਾਨ

੧੯੪੭ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਵੇਵਲ ਦੇ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਰ ਲਾਰਡ ਲੂਈ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਬਣੇ। ਨਵੇਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਖੋ ਵਖ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੩ ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪਲਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਪਰਾਂਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਲਹਟ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਪਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਜਨ-ਮਤ ਰਾਹੀਂ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਗੇ। ਇਸੇ ਪਲਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਕਟ ੧੯੪੭ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੫ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ।

[ਹਰਮੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ

ਸਰ ਫਰਾਂਸਿਸ ਟਕਰ, ਜੀ. ਓ. ਸੀ. ਇਨ-ਸੀ. ਈਸਟਰਨ ਕਮਾਂਡ, ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ
ਵਾਈਲ ਮੈਮੂਰੀ ਸਰਵਜ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :
"ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਤਾੜ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ
ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹੋਣ
ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਹੈ : ਕੀ ਉਹ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ 'ਜ਼ਿੱਦੀ' ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ
ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ? ਇਸਲਾਮ, ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਦਾ ਰਿਣੀ
ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਹੈ।"
੧੯੪੭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀ ਲਗ ਭਗ ਉਪ੍ਰੋਕਤ
ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀ
ਨੂੰ ਜਾਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ੧੯੦੬ ਤੋਂ ਹੀ ਏਸ ਉਤੇ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ
ਸੀ। ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾ ਕਰਵਾ
ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਨਿਹਕੰਟਕ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ
ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਿੱਲੀ
ਤੋਂ ਜਾਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ
ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਭੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।
ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਿੰਦੂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਲਾਮ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਾਫ਼ਰ' ਸਮਝ ਕੇ ਬਹੁਤ
ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ
ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ੨੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਹਵਾ ਨੇ
ਹਿੰਦੂ ਅੰਦਰ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਦੇ
ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜਾ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਸ
ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ।
ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੯੯ ਵਿਚ ਹਿੰਦ ਦਾ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਥਾਪਿਆ
ਗਿਆ ਸੀ, ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਵਿਚ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਮਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੇਜਾਰਿਟੀ ਵਿਚ ਹੋਣ।
ਸ੍ਰੀ ਵੀ. ਪੀ. ਮੈਨਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਟਰਾਂਸਫਰ ਔਫ ਪਾਵਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ
ਕਿ "ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਪਰ-ਇੰਡੀਆ ਸੰਬੰਧੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ

ਨਾਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ । ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ" ।

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਜੋ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਬਾਨੀ-ਕਾਰ ਸੀ, "ਅਤੇ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੇਵਿਸਾਹੀ ਭਰੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਨਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ।"

ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦਰ ਤਲਖੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਲ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ । ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ । ਪਰਸਿੱਧ 'ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ' ਦਾ ਗੀਤ, ਜੋ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੌਮੀ ਗੀਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਯੁਗ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ ।

ਅਕਤੂਬਰ ਸਨ ੧੯੦੬ ਵਿਚ ਸਰ ਆਗ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਮਿਲਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਇਹ ਮੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਪਾਏ ਗਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਸੀ ਵਡੱਪਣ ਦੀਆਂ ਰਵੈਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ' ਮੰਗੀ ਗਈ ਸੀ ।

ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਨੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ ਕਿ "ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਤੁਹਾਡਾ, ਕਿ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਵੋਟ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕੋਈ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਵੋਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਆਂ ਅਤੇ ਰਵੈਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ । (ਟਰਾਂਸਫਰ ਔਫ ਪਾਵਰ) ।

ਲੇਡੀ ਮਿੰਟੋ ਨੇ, ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਜਵਾਬ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਵਾ ਛੇ ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਦੂਰ ਖਿਚ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣਗੇ" ।

ਉਸੇ ਸਾਲ (੧੯੦੬) ਵਿਚ, ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹੀਨਾ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ-ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭੀ ੧੯੦੬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ।

ਸਰ ਆਗ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਜੋ ਡਿਸਪੈਚ ਘੱਲੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, 'ਛੇ ਕਰੋੜਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਡਰੀ ਕੌਮ ਹੈ । ਸ਼ਾਦੀ, ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਸਲੀ ਤੌਰ

ਤੇ ਅੱਡਰੇ ਹਨ" ।

ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਵਿਰਕੂ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ । ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਅੰਤ ੧੯੪੭ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹਨ ।

ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ

੧੯੦੮ ਵਿਚ ਨਰਮ-ਦਲੀਏ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਤੱਤ ਇਹ ਸੀ, 'ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ', ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਲਈ, ਬਰਿਟਿਸ਼ ਐਮਪਾਇਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਰਗਾ ਰਾਜਸੀ ਸਿਸਟਮ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਐਮਪਾਇਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਧਾਰ, ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਪਬਲਿਕ ਸਪਿਰਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿਮਾਗੀ, ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ" ।

ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲਜ਼ ਐਕਟ ੧੯੦੯ ਪਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮਦਰਾਸ, ਬੰਬਈ, ਯੂ. ਪੀ., ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡਰੀ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਦੀ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਸੂਬਿਕ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੈਂਬਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੁਧਾਰਕ ਸਕੀਮ ਦਾ ਪਹਿਲ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ।

੧੯੧੧ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਾਰਜ ਪੰਜਮ ਸਣੇ ਆਪਣੀ ਮਲਕਾ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਅਹਿਮ ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ । ਇਕ ਤਾਂ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਥਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵੰਡ ਉਤੇ ਲਕੀਰ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜੋਸ਼-ਭਰਪੂਰ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ।

੧੯੧੪ ਦੇ ਜੰਗੀ ਐਲਾਨ ਉਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਈਟ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਠੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਅੰਦਰ ਧਰਕਾਊ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਿਆ ।

੧੯੧੫ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਹੋਏ । ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਸਕੀਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ

ਲੀਗ। ੧੯੧੬ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਾਂਝਾ ਸਮਝੌਤਾ [illegible] ਉਪਰੰਤ ਸਮਝੌਤੇ ਉਤੇ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ 'ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ' ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਅੱਡਰੀ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਵੀ ਮੰਨ ਲਈ :—

ਪੰਜਾਬ	੫੦ ਫੀ ਸਦੀ	ਸੀ. ਪੀ.	੧੫ ਫੀ ਸਦੀ
ਯੂ. ਪੀ.	੩੦ " "	ਬੰਗਾਲ	੪੦ " "
ਬਿਹਾਰ	੨੫ " "	ਮਦਰਾਸ	੧੫ " "
		ਬੰਬਈ	ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ

ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਮਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਫਿਰਕੂ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਿਚ ਪੱਕਿਆਈ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰੀ ਕੌਮ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਾਲਦ ਬਿਨ-ਸਈਦ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਦੀ ਫ਼ੋਰਮੇਟਿਵ ਫ਼ੇਜ਼' ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁਧ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਆਮ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਿਆਤ ਲਈ ਹੀ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ? ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਮੂਨੇ ਉਤੇ ਪਰਤਿਨਿਧ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਕੌਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਦੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕਣ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਹੋਮ-ਰੂਲ ਅਥਵਾ ਡੋਮੀਨੀਅਨ ਸਟੇਟਸ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਲ ਵਧੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ। ਆਖ਼ਰ ਕਾਂਗਰਸ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਅੱਡਰੀ ਸਟੇਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਲਈ ਮੰਨ ਗਈ।

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ੧੯੩੦ ਦੇ ਐਡਰੈਸ, ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਲਤੀਫ਼ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡਰੀ ਕੌਮ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅੱਡਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਡਾਕੂ ਰਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਨੂੰ ਡਾਕੂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ

ਕੌਮ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਅਤੇ ਅੱਡਰੇ ਹੱਕ ਹਕੂਕ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਅਥਵਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਘਟ-ਗਿਣਤੀ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਹੱਕ ਹਕੂਕ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਰਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਮੈਂਬਰ ਮਿਸਟਰ ਵਿਲੈਕਸ ਨੇ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਣ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ੫ ਮਾਰਚ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਕਾਮਨਜ਼ ਵਿਚ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਹਰ ਹਰਬੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਅਤੇ ਹੱਕ ਹਕੂਕ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ, ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਘਟ ਗਿਣਤੀ, ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਘਾਟੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਦੀ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਆਗੂਆਂ (ਥੋੜ੍ਹੇ ਜੇਹੇ ਅਮੀਰ ਬੰਦਿਆਂ) ਦਾ ਬੇਹਰਕਤੇ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਖਲੋਣ ਦੀ ਬੇਹਿੰਮਤੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਲਈ ਯੋਗਤਾ, ਆਦਿ ਕਈ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵਧਨ ਵਿਚ ਰੋਕਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਵਿਆਪੀ ਰਾਏ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਨਿਆਂ ਨੇ ਕੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਸੀ।

੧੯੧੭ ਵਿਚ 'ਹੋਮ ਰੂਲ' ਦੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਚਾਲੂ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਐਨੀ ਬੈਸੰਟ ਇਸ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ। 'ਸਵਰਾਜ ਸਾਡਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕ ਹੈ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸ੍ਰੀ ਤਿਲਕ ਨੇ ਹੀ ਘੜਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਆਸਟਿਨ ਚੈਂਬਰਲੇਨ ਦੀ ਥਾਂ ਐਡਵਿਨ ਸੈਮੂਅਲ ਮੌਂਟੇਗੂ, ਸਕੱਤਰ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ ਫ਼ਾਰ ਇੰਡੀਆ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਹਲਕਿਆਂ (ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ) ਅੰਦਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹੱਕਾਂ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੇਂ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੰਗਾਂ ਉਤੇ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਚੁਨਾਂਚਿ ੨੦ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੭ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ

ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਂ।"

ਮਿਸਟਰ ਮਾਂਟੇਗੂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਚੈਮਸਫੋਰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਰਾਜਸੀ, ਫ਼ਿਰਕੂ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੧੮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਪੋਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹੋ ਰਪੋਟ ਹੀ ਮਾਂਟੇਗੂ-ਚੈਮਸਫੋਰਡ ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਥਵਾ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ, ੧੯੧੯, ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣੀ।

ਇਸ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਡਿਸਮਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨਿਕ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਐਕਟ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਉਤੇ ਮਦਰਾਸ, ਬੰਬਈ, ਬੰਗਾਲ, ਯੂ. ਪੀ., ਪੰਜਾਬ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਸੀ. ਪੀ. ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਕੁਰਗ ਵੀ ਐਕਟ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਵੋਟਰ ਬਣਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਰਿਆਇਤ ਮਿਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਯੂਰਪੀਨਾਂ, ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹ ਅਮੂਲ ਏਥੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਰਿਆਇਤ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰੀ ਕੌਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ, ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਈਸਾਈਆਂ, ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਥਵਾ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ? ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਬਣੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਤਕਰੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਲੰਮੇਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ, ਜੇ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਅਧਿਕਾਰ

ਲੰਮੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੰਮੀ ਉਲਾਂਘ ਪੁੱਟੀ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ੧੯੧੯ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਾਲ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਅਤੇ ਮਿੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਉਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਅਤੇ ਮਿੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਸਾਲ ਵਿਚ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈਣਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਉਤੇ ਐਨੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਰੋਸ ਦੇ ਅੰਗਿਆਰੇ ਮਘ ਉਠੇ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਲਾਭਾਂ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ 'ਤਲਵਾਰ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ' ਸੱਦਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਵਿਰੁਧ ਐਸੀ ਅੱਗ ਭੜਕੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਲਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੂਬਾ ਫ਼ੌਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੧੯ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਨਿਹੱਥੇ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕ, ਜੋ ਵਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਸੰਬੰਧੀ ਤਕਰੀਰਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਆਦਮੀ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਲਾਹੌਰ, ਕਸੂਰ, ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕ਼ਹਿਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹ ਸੁੱਟੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਪਰਨੇ ਹੋ ਕੇ ਰਿੰਗਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ, ਨਹੀਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼, ਯਤੀਮ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਪੁੱਤੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਹੈਂਕੜ ਭਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਡਾਇਰ ਨੇ, ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਆਨ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਆ ਕਿ "ਆਈ ਸੈੱਟ ਐਂਡ ਸ਼ੋਟ, ਟਿੱਲ ਦੀ ਐਮੂਨੀਸ਼ਨ ਰੈਨ ਸ਼ੌਰਟ (ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਦਾਗਦਾ ਰਿਹਾ, ਅਖ਼ੀਰ ਮੇਰਾ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ)" ਏਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਪਾਸ ਹੋਰ ਗੋਲੀ ਬਰੂਦ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਡਾਇਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਸੱਥਰ ਲਾਹ ਦੇਂਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਕੇ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਨਿਰੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਜਨਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣ ਗਈ। ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ, ਤੇਜ ਬਹਾਦਰ ਸਪਰੂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗੇ ਨਰਮ-ਖ਼ਿਆਲੀਏ ਆਗੂ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰਲ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਮ ਦੀ ਅੱਡਰੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ੧੯੧੯ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਜੀ ਸੁਧਾਰ

ਸ੍ਰੀ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਮਦਨ

ਸਕੀਮ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇਸ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਉਕਾ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਉਤੇ ਇਸ ਬਾਬ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਸਕੀਮ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਉਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਕ ਸੰਧੀਨਾਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਚੂੰਕਿ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਅਲੀ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾਉਣਾ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਬਲਿਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਬੇਤਰਸੀ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਪੱਕੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਕਤਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਹੋਏ ਧੱਕੇ ਦੀ ਤਲਾਫ਼ੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ, ਅਤੇ ਸਵਰਾਜ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੌਂਸਲਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ੧੯੧੯ ਦੀ ਸੁਧਾਰ ਸਕੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਤੇ ਫੇਰ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਏਸੇ ਸਮਾਗਮ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ। ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਿਸਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰ ਗੇੜ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਡ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਨਾੜੂ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਮੈਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤਕਦੇ ਸਨ। ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਵੇਲਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਉਤੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਉਤੇ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ

ਏਕਤਾ ਵੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਅੱਪੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਐਨੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਤਜਰਬਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਚੌਰਾ-ਚੌਰੀ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੀ। ਚੌਰਾ-ਚੌਰੀ ਦੇ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਅਤੇ ੨੧ ਸਿਪਾਹੀ ਜੀਉਂਦੇ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸੜ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਰਚ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ੬ ਸਾਲ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਾਪਸ ਲਈ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਬਹੁਤੇ ਚਿਰ ਲਈ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਗਯਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਅਤੇ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨੇ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਾਲੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾ ਚਰਚਾ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅਖ਼ੀਰ ੧੯੨੩ ਦੇ ਮਹੀਨਾ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਮਾਗਮ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਵਰਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਗਈ।

ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ 'ਸਵਰਾਜ ਪਾਰਟੀ' ਕੁਝ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ। ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਧਾਂਕ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੱਸਣਾ ਸੀ। ਸਵਰਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਉਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਬਰਕਨਹੈੱਡ, ਸੈਕਟਰੀ ਔਫ਼ ਸਟੇਟ ਫ਼ਾਰ ਇੰਡੀਆ, ਨੇ ੭ ਜੁਲਾਈ

੧੯੨੭ ਨੂੰ ਜੋ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹਿੱਸਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

"ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਧਾਨੀ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਧਾਨੀ ਕਹਿਣਾ । ਪਰ ਜਿਸ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਪਿਰਿਟ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਸਰਕੇ ਅਤੇ ਦਾਹਰੇ ਹਨ । ਅਜੇਹੀ ਕੌਮ (ਨੇਸ਼ਨ) ਅਜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਜਦੋਂ ਅਜੇਹੀ ਕੌਮ ਬਣੇਗੀ, ਇਹ ਅਗਲਾ ਸਮਾ ਦੱਸੇਗਾ ।"

ਇਸੇ ਤਕਰੀਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਠੰਡ ਦਿਲ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ।

ਲਾਰਡ ਬਰਕਨਹੈਡ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਚੈਲੰਜ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਮੰਨ ਲਵੇ । ਇਹ ਖਰੜਾ 'ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਰਸਿਧ ਹੋਇਆ । ਡਾਕਟਰ ਐਮ. ਏ. ਅਨਸਾਰੀ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਸੱਦੀ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਨੇ ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ । ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿ. ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ੧੪ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੀਯਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

੧੯੨੯ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੋਣ ਹੋਈ । ਚੋਣ ਵਿਚ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਜਿੱਤ ਗਈ ਅਤੇ ਰੈਮਜ਼ੇ ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਬਣਿਆ । ਵੈਜਵੁਡ ਬੈਨ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ ਫ਼ਾਰ ਇੰਡੀਆ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਰਡ ਅਰਵਿਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਸੀ । ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਲਾਰਡ ਅਰਵਿਨ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ੧੯੧੭ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦਾ ਸਾਰ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਡੋਮੀਨੀਅਨ

ਸਟੇਟਸ ਹੈ" । ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮਸਲਾ ਨਿਬੇੜਨ ਪਿਛੋਂ, ਉਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਅੱਡ ਅੱਡ ਜਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ" ।

ਲਾਰਡ ਅਰਵਿਨ ਦੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੯ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ੨ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ, ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸਰ ਤੇਜ ਬਹਾਦਰ ਸਪਰੂ ਅਤੇ ਮਿਸਜ਼ ਐਨੀ ਬੇਸੰਟ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਦਸਖ਼ਤਾਂ ਹੇਠ ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਬਿਆਨ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਐਲਾਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਏ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰੇ । ਇਹ ਆਗੂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਡੋਮੀਨੀਅਨ ਸਟੇਟੱਸ ਦੀ ਸਕੀਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੇਣਗੇ । ਗੋਲ-ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਚੰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਬਣਾਏ ਜਾਣ । ਦੂਜੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਰਿਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਰਾਜਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਉੱਤੇ ਠੀਕ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ । ਕਾਂਗਰਸ ਚੂੰਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਮਿਲੇ । ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗੋਲਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰੇ ਕਿ ਡੋਮੀਨੀਅਮ ਸਟੇਟੱਸ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਮਿਲੇ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਡੋਮੀਨੀਅਨ ਸਟੇਟੱਸ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਵੇ ।

ਪਰੰਤੂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਐਲਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ । ਲਾਰਡ ਬਰਕਨਹੈਡ, ਸਾਬਕ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ, ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੜਕਾਊ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਅਸੰਬੰਧਤ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕੀ ਇਸ ਹਾਊਸ (ਆਫ਼ ਲਾਰਡਜ਼) ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਨਸਲ, ਦੋ ਨਸਲਾਂ ਜਾਂ ਇਕ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ ਵੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਤੱਕ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਉਹ ਖੁਸ਼ਕੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਫ਼ੌਜ, ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਜਾਂ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਣਗੇ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਇਕ ਹੋਣਗੇ ?"

ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਅੰਦਰ ੧੯੨੯ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ । ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਡੋਮੀਨੀਅਨ ਸਟੇਟੱਸ ਦੇ ਥਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਪਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਭਰੂਆਂ, ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤੜਪ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾ ਝੂਮ ਉਠਿਆ । ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਂਬਰ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ

ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੇਣ। ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੌਂਪਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੁਣ, ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ।

ਅਗ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ੧੯੩੫ ਪਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਰੈਮਜ਼ੇ ਮੈਕਡਾਨਲਡ, ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਦੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ੈਸਲੇ (ਕਮਿਊਨਲ ਐਵਾਰਡ) ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ:

ਸੂਬਾ	ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ	ਕੁਲ ਸੀਟਾਂ	ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
ਮਦਰਾਸ	੭.੯ ਫ਼ੀ ਸਦੀ	੨੧੫	੨੯
ਬੰਬਈ (ਬਿਨਾ ਸਿੰਧ ਤੋਂ)	੯.੨	੧੭੫	੩੦
ਬੰਗਾਲ	੫੪.੭	੨੫੦	੧੧੯
ਯੂ.ਪੀ.	੧੫.੩	੨੨੮	੬੬
ਪੰਜਾਬ	੫੭.੦੦	੧੭੫	੮੯
ਸੀ. ਪੀ.	੪.੭	੧੧੨	੧੪
ਆਸਾਮ	੩੩.੭	੧੦੮	੩੪
ਸਿੰਧ	੭੦.੭	੬੦	੩੪
ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ	੯੧.੮	੫੦	੩੬
ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ	੧੦.੮	੧੭੫	੪੨

ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਐਲਾਨ

ਰੈਮਜ਼ੇ ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਹਦਰਾ (ਲਾਹੌਰ) ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਅੰਦਰ ਰੋਸ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਪਰਚੰਡ ਅਗਨੀ ਬਲ ਉੱਠੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪੁੰਨ-ਭੂਮੀ ਅੰਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਪਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਹਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੇ ਬਲਦੀ ਉਤੇ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਸਭ-ਸਿੱਖ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਾਹੌਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੂ-ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਇਸ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਬਿਆਨ ਉਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਘੱਲਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਖਰ ਬੜੇ ਭੜਕਾਊ ਸਨ, "ਜੇ ਫ਼ਿਰਕੂ

ਫ਼ੈਸਲਾ ਤੁੜਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਈਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਗੁਰੂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁੜਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ" ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਫ਼ਿਕਰੇ ਨੇ ਸੁੱਕੇ ਬਰੂਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਨਾਲ ਰੋਸ ਕੀਤਾ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਵੀ ਹੈ? ਜਾਂ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਜੋ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ੧੯੩੭ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੂ-ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਐਉਂ ਉਤਰਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਛਿੰਝਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਵਾਨ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਗੂ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਛੋਟੂ ਰਾਮ ਸਨ, ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਲੜੀਆਂ। ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਕਰਪੁਰੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਸਨ, ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਏਥੇ ਹਾਰ ਖਾ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਜਿੱਤ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਹ ਸੀਟ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣਾ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਹਾਰ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਝੁੰਝਲਾ ਗਏ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਤਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀਆਂ ਛਿੱਕੇ ਉਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਨ। ਐਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਰੇ ਮੋਰਚੇ ਸਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ਤਿਹ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਲਾ-ਮਾਨੂੰ ਮੇਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਐਨੀ ਤੁੰਦੀ, ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪ ਨੇ ਲੜੀ ਸੀ।

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ

੧੯੩੭ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੇਵਲ ੧੦੮ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ੪੮੫ ਸੀਟਾਂ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੇਵਲ ੧੦੮

ਜੀਆਂ ਜਿੱਤ ਸਕੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪ੮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ੨੬ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਟਿਕਟ ਉਤੇ, ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਫਜ਼ਲੂ-ਹੱਕ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ-ਪਰਜਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਫਲ ਹੋਏ । ਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਿਰਕੂ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਫਿਰਕੂ ਝਗੜੇ, ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ੧੯੪੭ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਭੀ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਲੜਾਈ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਮੂਹੀ ਕੌਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੂੰ ਭੀ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਤਕੜਿਆਂ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ । ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜੇ ਤਕ ਓਸੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਉਤੇ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਦੇ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਏਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ 'ਪੰਥ' ਤਕੜਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ

੧੯੩੭ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਦਰਾਸ, ਬੰਬਈ, ਸੀ. ਪੀ., ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਕੌਂਸਲਾਂ ਅੰਦਰ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਤਿਨਿਧ ਕੌਣ ਹੋਣ, ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗੀ ਕੌਂਸਲਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਕਾਂਗਰਸ ਏਸ ਫਿਰਕੂ ਮੰਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਭੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ 'ਇੰਡੀਆ ਵਿਨਜ਼ ਫਰੀਡਮ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗੀ ਭੀ ਹੈਸਨ, ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪਰਣ-ਪੱਤਰ ਭਰ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਚੌਧਰੀ ਖਲੀਕੁ-ਜ਼ਮਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਸਿਧ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗੀ, ਜੋ ਯੂ. ਪੀ. ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਜਾਨ ਸਨ, ਅਜੇਹਾ ਪਰਣ-ਪੱਤਰ ਭਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ । ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਈ । ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਖ਼ੀਰ ਉਹੀ ਕੁਝ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਰੱਬ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਬੰਦੇ ਭੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਕਈਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪਰਣ-ਪੱਤਰ ਭਰਵਾ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਭੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਭੀ ਏਸੇ ਪੈਂਤੜੇ ਉਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸੀ ।

੧੯੪੦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਆਪਣੇ ਪਰਤਿਨਿਧ ਵਾਇਸਰਾਏ ਰਾਹੀਂ

ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਏਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਜੰਗ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਿਲਵਰਤਣ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰੇ ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਾ ਦੇ ਦੇਣ । ਪਰ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਨ ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ੨੫ ਜਨਵਰੀ ੧੯੪੦ ਦੀ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਉਤੇ ਕਿਉਂ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਉਸ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਇਹ ਸੀ :

"ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਫਾਈਲਾਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ । ਲੋੜ ਪੈਣ ਉਤੇ ਉਹ ਗਵਾਹੀਆਂ ਲੈ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਣ । ਜੇ ਗਵਰਨਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫੈਡਰਲ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ।" ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਾ ਭੀ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਲਈ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਤਾਣੀ ਹੋਰ ਭੀ ਉਲਝਦੀ ਗਈ । ਆਖ਼ਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਅਲਾਰਮ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ । ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੋ ਖਲੋਤੇ । ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਏਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਸੀ । ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜੰਗ ਦੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਏਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਖਰਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ । ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੇਜਰ ਸ਼ੌਰਟ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਬਿਲਮੋਰੇ ਉਚੇਚੇ ਏਸ ਕੰਮ ਉਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਕੈਬੀਨਟ ਮਿਸ਼ਨ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਿਖਤ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਪੱਟੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੇਜਰ ਸ਼ੌਰਟ ਉਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਲਿਆਕਤ, ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ ਨੀਤੀ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਤਕੜਾ ਧੜਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੱਖੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਸਿਰਕੱਢ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਨ

ਆਪਣੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ । ਭਾਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ ਸੁਖਿਆਰ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਥੀ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ।

ਸਿਕੰਦਰ-ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੈਕਟ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਮੋੜ ਆਇਆ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਕਰਕੇ ਸੱਦਦੇ ਸਨ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ? ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੱਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਹੀ ਹੋਣ । ਪਰੰਤੂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣੀ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ । ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਹੈਂਕੜ ਭਰੇ ਰਵੱਈਏ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਜੋ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਡਿੱਗੇ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ 'ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਸਮਝੌਤਾ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ 'ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਕੰਦਰ ਪੈਕਟ' । ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਹ ਮੰਗਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਕਲਾਬੇ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਕ ਵਜ਼ੀਰੀ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

ਖਾਲਸਾ ਡੀਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ

ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਏਥੇ ਹੀ ਮੁਕਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਐਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੁੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਡੀਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ' ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਸੀ । ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵੀ ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਵਾ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ । ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅੰਦਰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਜਾਂ ਤਾਂ

ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅੰਦਰ ਕੈਦੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਗਏ ਸਨ । ਪਰੰਤੂ ਬਾਹਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ । ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੀ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ । ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰਿ ਆਜ਼ਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਾਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਖਾਨ ਸੀ । ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਖਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਸਿਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ

ਇਹ ਨੀਤੀ ਬੰਤੇ ਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਤੌਰ ਉਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਸਿਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਮ ਦੀ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਜਿਥੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ ਉਥੇ ੧੯੪੭ ਦੇ ਜੂਨ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ । ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗੀ ਝੰਡੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਪਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਇਹ ਕੀਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਹਰੀਪੁਰ ਹਜ਼ਾਰੇ (ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ) ਅੰਦਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਸਾੜੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਾੜੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਤੇਰਨ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅੰਦਰ ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪਕੌੜਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਤਲਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀ ਧੌਣ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪੰਡ ਵਾਂਗੂੰ ਪਰੋਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਥੋਹਾ ਖਾਲਸਾ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਾਂ ਉਤੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਿਝ ਕਢੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਥੋਹਾ ਖਾਲਸਾ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਤ ਬਚਾਏ ਸਨ । ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਟੈਕ ਔਨ ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਹਿੰਦੂਜ਼ ਇਨ ਪੰਜਾਬ' ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਤੇ ਛਪਵਾਈ ਅਤੇ ਵੰਡੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਸਫ਼ਾ ਪਰ ਮੀਆਂ ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, '੨੭ ਜਨਵਰੀ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਮੀਆਂ ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਆ, 'ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖੋਗੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸਾਂ ਪਿਛਲੇ ਕਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਾ ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ, ਸਗੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਪੁਜ ਜਾਓਗੇ ।

ਏਹੀ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਪਾਕ-ਪੰਥ' ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ

ਵੀ ਰਾਹੀਂ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਅਸਾਂ ਏਥੇ ਸਿਆਂ ਅਥਵਾ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਵਸ ਰਹੇ ਰਾਜਸੀ ਦਾਬਾਕਾਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਨੀਤਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਸਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਫਿਰਕੂ ਜ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕੌਮਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਉਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਅਸਰ ਉਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ । ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਕਲ ਖਰਾਬ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਆਗੂ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਔਰ ਵਾਂਗੂੰ ਵਿਵਹਿਕ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਹ ਸਾਡੀ ਜਿਸ ਸਤ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਟਰੈਜਿਡੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀ ਅਥਵਾ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਮਝੀ ਜਾਣੀ ਹੈ ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ

ਦੂਜੇ ਮਹਾਨ ਯੁਧ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਉਤੇ ਇਕਰਾਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਕਈ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਕੋਰੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਜੋ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਮਾਗ਼ ਚੱਕਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਤੀਜੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਏਸ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਰੁਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਟ ਦੇਣਗੇ । ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਦੀ ਖੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੀਆਂ ਪਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਪੁਣੇ ਦੀਆਂ ਅੱਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਹਲੂਣਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਦੇ ਦੈਂਤ ਨੇ ਜੋ ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਏਸ ਦੈਂਤ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੇ ਆਗੂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਲਈ । ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਫਿਰਕੂ ਰੁਚੀਆਂ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਫਿਟਕਾਰ ਹੈ । ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ-ਸਭਾ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕੀਤੀ । ਹੋਰ ਫਿਰਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਤਾਬ ਵੀ ਮੰਦੀ ਪੈ ਗਈ । ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਧਾਨਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫਿਰਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਪੱਕੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵੀ ਲਾ ਦੇਂਦੀ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਸੀ । ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਜਾ-ਤੰਤਰਕ ਵਿਧਾਨਕ ਅਵਸਥਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਰਤਿਨਿਧ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜੋ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਜਣ ਦੇ ਜਾਤੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਧਰਮਾਂ ਅਥਵਾ ਬੋਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਬਣਦੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਦੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਭੀਮ ਰਾਉ ਅੰਬੇਦਕਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਸੀ । ਉਹ

ਆਪ ਇਕ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਏਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਜੋ ਵਿਉਂਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੌਮ-ਪਰਸਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਦੇਸ਼-ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਿਰਕੇ, ਜਥੇਬੰਦੀ, ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਏਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਰਾਈ ਨੂੰ ਭੀ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਵਧ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਫਿਰਕੇ, ਜਥੇਬੰਦੀ, ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਲਾਭ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲਾਭ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ । ਇਹ ਨਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਥੇ ਕਦੇ ਜਬਲਪੁਰ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਿਲਚਰ ਵਰਗੀਆਂ, ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਰਨ-ਵਰਤ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਫਿਰਕੂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਪਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਫਿਰਕੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਚੰਮ ਦੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਦਲੀ ਭੀ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪੇ ਕੀਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ । ਚੋਣਾਂ ਭੀ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ । ਫੇਰ ਭੀ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀਆਂ, ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖ਼ਤਰਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਏਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ਼ਾਂ ਦੀ ਜੋ ਬਣਤਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਤਕ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ । ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਆਦਿ ਹੀ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਕ-ਦੇਸੀ ਕੌਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਕ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੁਧਰ ਸਕਦੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਕੌਮ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ।

[ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ

ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤੀ ਯੂਨੀਅਨ

ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤੀ ਯੂਨੀਅਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ 'ਪੈਪਸੂ' ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੨੦ ਅਗਸਤ ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਹ ਯੂਨੀਅਨ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਠ ਰਿਆਸਤਾਂ—ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਕਲਸੀਆ—ਇਕਰਾਰ ਇਕ ਖਾਸ ਸੰਧੀ ਕਰਕੇ ਬਣੀ। ਪੈਪਸੂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਮਿਲਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਨ ੧੭੦੭ ਈ. ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਲੜਖੜਾਂਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਦਰ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਨੇ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁਧ ਮਹਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਉਭਰ ਰਹੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਖਹਿ ਟਾਕਰੇ ਕਰਨੇ ਪਏ, ਸਗੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰਵਾਂ ਲੋਹਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਅੰਤ ੧੭੬੫ ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ੧੨ ਉਘੀਆਂ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਮਿਸਲਾਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਛੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਸਨ। ਦੱਖਣੀ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੋਂ ਬਚੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੂਲਕੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਪਟਿਆਲਾ—ਫੂਲ (੧੬੨੭–੧੬੯੦ ਈ.) ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਤਿੰਨਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਫੂਲ ਦੇ ਸਤ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮਾ ਅਤੇ ਤਿਲੋਕਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਸਦਾਏ। ਪਟਿਆਲੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ੧੯੩੮ ਈ. ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅੰਤਮ ਰਾਜਾ ਸਨ।

ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਲ ੫,੯੫੭ ਵਰਗ ਮੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ੧੯,੩੬,੨੫੯ ਸੀ। ਇਹ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਰਾਜਪ੍ਰਮੁਖ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਹੁਣ ਇਕ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਂ ਕਈ ਰਾਜਿਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ੧੫ ਜੁਲਾਈ ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਰਿਆਸਤੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼-ਸੇਵਾ ਦੀ ਬੜੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ।

ਨਾਭਾ: ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਨਾਭੇ ਦਾ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਾ ਵੀ ਫੂਲਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਰਦਾਰ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (੧੮੪੫–੪੬ ਈ.) ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਸਨ, ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਦੂਤ ਮੇਜਰ ਬਰਾਡਫੁਟ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਭੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਆਂ, ਸੂਝ, ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪਰਜਾ-ਹਿਤੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜ ਤਕ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਨਣ ਲਈ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਆਪ ਖੋਜ ਕਰਦੇ। ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਲ ੯੪੭ ਵਰਗ ਮੀਲ ਅਤੇ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ੩,੪੦,੦੦੪ ਸੀ।

ਜੀਂਦ: ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਲੜੀ ਫੂਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਤਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਨਿਧੜਕ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਲ-ਖਾਲਸਾ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕੌਮ ਦੀ ਬੜੀ ਅਮੁਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ੧੭੭੨ ਈ. ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੂਜੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ੁੱਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ

ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ੨ ਮੱਘਰ ੧੯੩੭ ਬਿਕਰਮੀ, ੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੮੮੦ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਰਾਜ (੧੮੮੭-੧੯੪੮) ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਪੈਪਸੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ੧,੨੯੯ ਵਰਗ ਮੀਲ ਅਤੇ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ੩,੬੧,੮੧੨ ਸੀ।

ਫਰੀਦਕੋਟ—ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਵਡਾਰੂ ਬਰਾੜ ਸੀ। ਫੂਲਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਵਡਾਰੂ ਫੂਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ੧੦ ਕੁ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਵਡਾਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਰਾੜ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਤਰ 'ਜ਼ਫ਼ਰ ਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹਮਾ ਕੌਮਿ ਬੈਰਾੜ ਹੁਕਮਿ ਮਰਾ ਅਸਤ'। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਰੀਜੈਂਸੀ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਪੈਪਸੂ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (੧੯੩੪-੪੮) ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਲ ੬੩੮ ਵਰਗ ਮੀਲ ਅਤੇ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ੧,੯੯,੨੮੩ ਸੀ।

ਕਪੂਰਥਲਾ—ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸੁਲਤਾਨੁਲ-ਕੌਮ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ ਸਮੇਂ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਆਗੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਡਟਵਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਮੁਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਸਤਲੁਜ ਨਦੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਗਤਜੀਤ ਸਿੰਘ (੧੮੭੨-੧੯੪੯) ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਜਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਾਜਾ ਸਨ। ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਇਹ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪ੍ਰਮੁਖ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ੧੯੪੯ ਈ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਲ ੬੪੫ ਵਰਗ ਮੀਲ ਅਤੇ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ੩,੭੮,੩੮੦ ਸੀ।

ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ—ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਵਾਬ ਕੁਰਦਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਪਠਾਣ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਵਡਾਰੂ ਸ਼ੇਖ ਸਦਰੁਦੀਨ ਸਦਰਿ-ਜਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸੁਲਤਾਨ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ੫੬ ਪਿੰਡ ਦਹੇਜ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਨੇ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ, ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਮਰਵਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, 'ਹਾਹ ਦਾ ਨਾਹਰਾ' ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਿਰਤੱਗਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਦਲ-ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਕਈ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

੧੯੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਨਵਾਬ ਇਫ਼ਤਖਾਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਲ ੧੬੨ ਵਰਗ ਮੀਲ ਅਤੇ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ੬੮,੧੦੯ ਸੀ।

ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ—ਪੈਪਸੂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਾ ਆਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਗੜ੍ਹ-ਚੰਦੇਰੀ ਦੇ ਚੰਦੇਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ ਅਜੈ ਚੰਦ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ੧੧੦੦ ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ੧੮੧੪ ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਦੀ ਹੜਪ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ।

ਰਾਜਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਇਹ ਪਰਬੰਧ ੧੯੪੮ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਲ ੨੭੬ ਵਰਗ ਮੀਲ ਅਤੇ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ੫੨,੩੮੦ ਸੀ।

ਕਲਸੀਆ—ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੋੜ ਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਰਲੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਸਲ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਹ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਜੋਧਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ੧੯੧੬ ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਰਦਾਰ ਰਵੀ-ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਗੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਿਲੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ੫ ਜਨਵਰੀ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਵੀ-ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਕਰਨ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਜਦ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਇਸ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ੬੭,੩੯੩ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਫਲ ੧੯੨ ਵਰਗ ਮੀਲ ਸੀ।

...

...

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸੀ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਲਖਾਂ ਹੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਦੀ। ਸਨ ੧੯੪੬-੪੭ ਵਿਚ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ-ਕਲ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੀ ਭੜਕਾਈਆਂ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਦੇ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿਖ ਵਸਨੀਕਾਂ ਉਤੇ ਘੋਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਅੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਭੀੜ ਵੇਲੇ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਕੇ ਚੰਗੀ, ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਲਾਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਕਿ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਪੁਜੇ।

ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੈਂਪ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦੂਖਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਛਵਾੜੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੀ ਤੇ ਨਾਲ ਦਾ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕੈਂਪ ਲਾਏ ਗਏ, ਇਕ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਜੰਗਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਮ-ਖ਼ਾਸ ਬਾਗ਼ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ੨੫,੦੦੦ ਪੁਜ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਰਮੀ ਹੈਡਕੁਆਟਰ, ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਟੇਡੀਅਮ, ਰੰਗਖ਼ਾਨਾ, ਮਾਈ ਜੀ ਦੀ ਸਰਾਂ, ਫੂਲਕੀਆਂ ਲਾਜ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੰਦਰਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ, ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਉੱਘੇ ਉੱਘੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚੰਗੇ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਰੋਟੀ, ਕਪੜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਮੁੜ-ਵਸਾਊ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਧਾਨ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਲਿਕ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਨ ਅਤੇ ਵੀਹ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਮਲਿਕ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਨਵੀਨਰ ਅਤੇ ਮੁਖ ਪਰਬੰਧਕ ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਨ ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਪੰਜਾਬ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਹੈਡ-ਕੁਆਟਰਜ਼ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਹਨ।

ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਉਤੇ ੧੬,੫੦,੦੦੦ ਰੁਪਏ ਖ਼ਰਚ ਹੋਏ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ, ਦਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੇਠਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ੨ ਲਖ ਰੁਪਿਆ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦਿੱਤਾ।

ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ, ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ [illegible] ਕੀਤਾ।

ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ੧੫ ਜੁਲਾਈ ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਵਲਭ-ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਰਬਾਰ

ਹਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸ ਨਵੀਂ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ੨੦ ਅਗਸਤ ੧੯੪੮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੰਮ-ਚਲਾਊ-ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ ਬੀ.ਆਰ. ਪਟੇਲ (ਮੁਖ ਸਕੱਤਰ), ਸਰਦਾਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਫ਼ਾਈਨੈਂਸ ਸਕੱਤਰ) ਅਤੇ ਸਰ ਜੀਆ ਲਾਲ (ਸਲਾਹਕਾਰ) ਇਸ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਵਲਭ-ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਜਦ ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜ਼ਿਲਾ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਲ ੧੦,੧੧੯ ਵਰਗ ਮੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ੧੯੫੧ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਵਸੋਂ ੩੪,੨੪,੦੬੦ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ੮* ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਅਤੇ ੨੪ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ੧੯੫੩ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾ ਕੇ ੫ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਨੂੰ ੧੯ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ†। ਭੂਗੋਲਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਰਾਜ ਚਾਰ ਨਾ-ਮਿਲਵੇਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਕੰਡਾਘਾਟ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਹਿੰਦੀ-ਬੋਲਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾ ਬਣਾ ਲਏ, ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੈਪਸੂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੈਪਸੂ ਬਣਨ ਉਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਇਕੱਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੀ।

*ਪਟਿਆਲਾ, ਬਰਨਾਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਗਰੂਰ, ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਕੰਡਾਘਾਟ।

†ਪਟਿਆਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਸੰਗਰੂਰ, ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ।

ਦੇਸ਼ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਲੋਕ-ਚਲਾਊ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੰਮ-ਚਲਾਊ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ੨੦ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰੀ ਵਜ਼ੀਰ-ਮੰਡਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ੭ ਹੋਰ ਮਨਿਸਟਰ, ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਕ ਮੁਤਿਹਦ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਮੁਖ-ਪਾਰਟੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਸੰਦਣ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਡੇਗਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ।

ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕੀ। ਅੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ੧੯ ਨਵੰਬਰ ੧੯੪੯ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਕੰਮ-ਚਲਾਊ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ੨੩ ਮਈ ੧੯੫੧ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਰਨਲ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧੜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਪੈਪਸੂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ੧੯੫੨ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਪਰੰਤੂ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਉਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਘਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਜ਼ਾਰਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ੪ ਮਾਰਚ ੧੯੫੩ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਿੰਦ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਐਸ. ਰਾਓ, ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ., ਨੂੰ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਰਾਜਪ੍ਰਮੁਖ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ੧੦ ਮਾਰਚ ੧੯੫੩ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਦ ਦਾ ਚਾਰਜ ਲਿਆ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਾਂਤ ਦਾ ਮੁਖ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ-ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸਭ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ੧੯੫੪ ਵਿਚ ਫਿਰ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੋਣਾਂ

ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਠੋਸ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ੭ ਮਾਰਚ ੧੯੫੪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਬਣਾਈ। ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਬ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਨ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੬ ਨੂੰ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਉਪਰਲੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਥਿਰਤਾ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸਾਲ ਭਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਰਾਜ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਛੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੈਪਸੂ ਬਣ ਜਾਣ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਚਾਲੂ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਖੋ ਵਖਰੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵਖਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਵਾਜ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀਨੀਆਰਿਟੀ-ਸੂਚੀ ਬਨਾਉਣਾ, ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਉਪ-ਨਿਯਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ, ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਖਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੀਹਾਂ ਵਿਚ ਤੋਰਨਾ ਕਠਨ ਕੰਮ ਸੀ।

ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਖ ਵਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਅਮਲੇ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਚੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸਾਮੀਆਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਉਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਚੇ ਤੇ ਫਿਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਲੱਗੇ। ਸਮਿਲਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਜੋ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਇਕ-ਦਮ ਖਪਤ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਵੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਉਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਅਗੇਤਰੇ ਰਿਟਾਇਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਪ-ਨਿਯਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਔਕੜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਿਲਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖੇ ਦੇ ਢੰਗ ਉਤੇ ਕੋਈ ਇਕ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਰ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖੇ ਦਾ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਢੰਗ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੫੦ ਨੂੰ ਫੈਡਰਲ ਆਰਥਕ ਏਕੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲੇਖਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਲੇਖਾ-ਪਰੀਖਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਦਾ ਢੰਗ 'ੳ' ਭਾਗ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੇਖਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਸ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਮਹਾਂ-ਲੇਖਾ-ਪਰੀਖਕ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਖਾਸ ਹਾਲਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਨਿਯਮ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾ-ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਫੈਡਰਲ ਆਰਥਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਿਲਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਭਾਤੀ-ਜੀਵਕਾ ਦੀ ੩੩,੨੪,੫੦੦ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਂ ਪੈ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਬੋਝ ਹਰ ਸਾਲ ੧੦ ਪ੍ਰਤੀ-ਸ਼ਤ ਘਟ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ੧੯੫੯-੬੦ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਰਕਮ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਪੈਪਸੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਅਸਥਾਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ੧੯੫੦ ਦੇ ਘਿਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਲੇਨਤਾ-ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਲਾਕਾਈ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਪੈਪਸੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਪੈਪਸੂ ਦੇ ੨੯੦ ਪਿੰਡ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ ਲਗ-ਭਗ ਦੋ ਲਖ ਏਕੜ ਅਤੇ ਵਸੋਂ ੧,੧੭,੯੨੯ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਸੀਆ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਛਿੰਨ-ਚੰਗਰੀ ਹਿੱਸਾ, ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਬਾਵਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਬ-ਤਹਿਸੀਲ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸਬ-ਤਹਿਸੀਲ ਭੁੰਗਾ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਸਨੌਰ ਦੇ ੬੩ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜੋ ਇਲਾਕੇ ਪੈਪਸੂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਕਬਾ-ਕੁਲ ਲਗ-ਭਗ੧,੫੩,੦੦੦ ਏਕੜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ੧੦੪ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ੯੫,੫੪੧ ਸੀ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹਲਾਡਾ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਕਸੌਲੀ, ਸਪਾਟੂ ਤੇ ਡਗਸ਼ਈ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਇਸ ਇਲਾਕਾਈ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਿਜਿੱਠੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਉਤਪਨ ਵੀ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਮਲੇ ਦੀ ਖਪਤ, ਲਮਕਦੇ ਅਦਾਲਤੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ, ਚਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਚਲਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ, ਮਾਮਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਾਏ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ।

ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਰਾਜ ਨੇ ੮ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਸਭੇ

ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁੱਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ੧੯੫੧ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ੧੧ ਕਾਲਜ, ੫੦ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ੯੯ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ, ੧੧੯ ਲੋਅਰ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ੨੨੧੪ ਪਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਸਨ। ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਧਨਾਢ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪੈਪਸੂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਲਗ-ਭਗ ਸਰਕਾਰ ਉਤੇ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਰਜਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ੧੯੫੧ ਵਿਚ ਇੰਟਰ ਤੋਂ ਡਿਗਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਇੰਟਰ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਚਿਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੈਪਸੂ ਬਣਨ ਉਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਬਜਟ (੧੯੪੯-੧੯੫੦) ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ੬੬.੬੬ ਲਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਜੋ ੧੯੫੪-੫੫ ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ ਇਹ ੧.੧੭ ਲਖ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਈ। ੩੫ ਲਖ ਦੀ ਵਸੋਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਤਾ-ਪੂਰਨ ਰਕਮ ਸੀ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ-ਜੀਅ ੩.੩ ਰੁਪਏ ਵਿੱਦਿਆ ਉਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਈ 'ੳ' ਭਾਗ ਦਿਆਂ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਉਤੇ ੬੩ ਲਖ ਰੁਪਏ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਲ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ੬.੯ ਪ੍ਰਤੀ-ਸ਼ਤ ਸੀ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਰਕਮ ਨੂੰ (੧) ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ, (੨) ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਅੰਗ ਹਿਤ ਅਤੇ (੩) ਸਥਾਪਤ ਵਿੱਦਿਆ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੧੯੫੪ ਤਕ ਸਕੂਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਾਲਜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਉਤੇ ਅਧਿਕ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਮੁਢਲੀ ਅਤੇ ਟੈਕਨੀਕਲ ਵਿੱਦਿਆ ਉਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੇ-ਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ੧੧੪ ਦੋ-ਅਧਿਆਪਕੀ ਅਤੇ ੧੦੦ ਇਕ-ਅਧਿਆਪਕੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੨੦੦ ਇਕ-ਅਧਿਆਪਕੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੦੦੦ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕਿ ੧੯੫੪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ ੬੬੨ ਸੀ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ... ਹਰ ਤੀਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕੂਲ ਪੁਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਲ ੬੦੦੦ ਪਿੰਡ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਟ੍ਰੇਂਡ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਥੁੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਐਮ. ਐਡ., ਬੀ. ਐਡ., ਅਤੇ ਬੀ. ਟੀ., ਜੇ. ਟੀ., ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵੀ ਥੁੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

੧੯੫੫-੫੬ ਦੇ ਬਜਟ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਿੱਦਿਆ ਉਤੇ ੧,੬੧,੨੪,੮੦੦ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਦ ਕਿ ਸਮੁਚੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆ ਉਤੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਜੀਵ ਔਸਤ ਖਰਚ ੩/੧੪/- ਸੀ, ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵ ਖਰਚ ੪/੯/੧੦ ਸੀ।

ਸਧਾਰਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡਾਕਟਰੀ, ਆਯੁਰਵੈਦਕ, ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਟੈਕਨੀਕਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਕਾਲਜ ਖੋਹਲੇ ਗਏ। ਪਟਿਆਲਾ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੀ ਕਾਲਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ੭ ਜਾਂ ੮ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਥੁੜ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਦਵਾਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਅੜਚਨ ਸੀ। ਭੋਰ ਕਮੇਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ੨੦੦੦ ਜੀਵਾਂ ਪਿਛੇ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ੧੯੫੦-੫੧ ਵਿਚ ੧੭੦੦੦ ਜੀਵਾਂ ਪਿਛੇ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਡਾਕਟਰੀ ਕਾਲਜ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ੫੦ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਹੁਣ ੮੦ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਐਮ.ਬੀ.,ਬੀ.ਐਸ., ਕਾਲਜ ਨਵੀਨ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਖੀਸੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬੀ ਲੈਬਾਰਟਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਡੈਂਟਲ ਕਾਲਜ ਭੀ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।

ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸੀ ਆਯੁਰਵੈਦਕ ਢੰਗ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਆਯੁਰਵੈਦਕ ਕਾਲਜ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਹੋਸਟਲ ਅਤੇ ਲੈਬਾਰਟਰੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕਰਮ ਚੰਦ ਥਾਪਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਰੰਭਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪ-ਰਾਈਟਿੰਗ, ਸ਼ਾਰਟ-ਹੈਂਡ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ

ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਕੋਸ਼ ਮੁੜ ਛਾਪਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਦੋ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਸਕ-ਪੱਤਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ' (ਪੰਜਾਬੀ) ਅਤੇ 'ਜਨ ਸਿੰਧੂ' (ਹਿੰਦੀ) ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਣ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਾਲਾਨਾ ਦਰਬਾਰਾਂ' ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲਾਈ। ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਮਹਿਕਮਾ ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ੧੯੫੩ ਵਿਚ [illegible] ਸਮੇਂ ਇਸ ਮਹਿਕਮੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਿਲਾ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਮੁਖ ਕੰਮ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕਾਪੀਆਂ ਆਦਿ ਖਰੀਦਨ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ੧੯੫੪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੪,੯੨੩ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ੧੯੫੪ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਤਕ ਭੀ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁਣ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂ ਕਰਨਾ ਭੀ ਇਸੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸੀਣਾ-ਪਰੋਣਾ, ਉਣਨਾ, ਲੁਹਾਰਾ ਅਤੇ ਦਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਸਿਹਤ-ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਅਰੋਗਤਾ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰਾਂ, ਨਰਸਾਂ, ਨਰਸ-ਦਾਈਆਂ ਦੀ ਥੁੜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਖੋਹਲੇ ਗਏ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਲੇਰੀਆ-ਰੋਕ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਦੋ ਮਲੇਰੀਆ ਰੋਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬੀ.ਸੀ.ਜੀ. ਦੇ ਟੀਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ੧੭ ਜੱਚਾ-ਘਰ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਖੋਹਲੇ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਸਤ ਪੇਂਡੂ ਸਿਹਤ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਖੋਹਲੇ ਗਏ। ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ, ਜੀਂਦ, ਨਰਵਾਣਾ, ਕੰਡਾਘਾਟ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਤਪਦਿਕ (ਟੀ.ਬੀ.) ਦੀ ਰੋਕ ਥਾਮ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਹਾਰਡਿੰਗ ਹਸਪਤਾਲ ਧਰਮਪੁਰ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੩੨ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਥਾਂ ਸੀ, ੭੦ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਾਰ ਟੀ.ਬੀ. ਸੈਂਟਰ—ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ—ਖੋਹਲੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮੁਢਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਟੀ.ਬੀ. ਹਸਪਤਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉਘੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਨਵਾਂ ਰਾਜਿੰਦਰਾ

ਹਸਪਤਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ੫੦੦ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ । ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੈਪਸੂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਦਾ ਮੁਫ਼ਤ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਉਤਮ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਡਾਕਟਰੀ ਲੈਬਾਰਟਰੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਐਕਸ-ਰੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ।

ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ, ਦਾਲਮੀਆ ਦਾਦਰੀ, ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਾਨਸਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਹਸਪਤਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ । ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਪਲਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਡਾਕਟਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ੧੮੦.੨ ਲਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਲਾਨ ਦਾ ੨੦.੮ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸੀ ।

ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪਛਮੀ-ਇਲਾਜ-ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਦੇਸੀ ਆਯੁਰਵੈਦਕ ਇਲਾਜ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭੀ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਆਯੁਰਵੈਦਕ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਹਲਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ੫੦ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿ ਕੇ ਇਲਾਜ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਪਲਾਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੫੧ ਔਸ਼ਧਿਆਲੇ ਖੋਹਲੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਲਾਨ ਅਧੀਨ ਹੋਰ ਖੋਹਲੇ ਗਏ ।

ਪੈਪਸੂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ੮੦ ਫ਼ੀ-ਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਉਤੇ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਕੁਲ ਇਲਾਕਾ ੬.੫੬੨, ੯੪੬ ਏਕੜ ਸੀ । ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੭੦ ਫ਼ੀ-ਸਦੀ ਜਾਂ ੪.੬੩੧.੦੧੨ ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲਗ-ਭਗ ੯,੦੦,੦੦੦ ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਬੰਜਰ ਪਈ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੨, ੦੦, ੦੦੦ ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਐਸੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਉਪਾਓ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਬੜੀ ਥੁੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ੧੯੪੯ ਤੋਂ ਹੀ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ੧੯੫੧ ਤਕ ੧.੫ ਕਰੋੜ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ । 'ਵਧੇਰੇ ਅਨਾਜ ਉਗਾਓ' ਨਾਉਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਭੀ ਇੱਥੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਦ, ਚੰਗੇ ਬੀਜ, ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਆਦਿ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਖੂਹ, ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟ ਅਤੇ ਟੀਊਬ-ਵੈੱਲ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਘਟ ਸੂਦ ਉਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਭਾਗ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ੫ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗ-ਭਗ ੪੦੦ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਖਰੀਦੇ ਗਏ । ੧੯੫੪-੫੫ ਤਕ ਖੂਹਾਂ, ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟਾਂ ਅਤੇ ਟਿਊਬ ਖੂਹਾਂ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ੮੯ ਲਖ ਰੁਪਏ ਵਿਚੋਂ ੬੭ ਲਖ ਰੁਪਏ ਕੇਵਲ ਖੂਹਾਂ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ

ਤਾਂ ਜੋ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ।

ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ । ਪਲਾਨ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ੩੭੪.੭ ਲਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਕੁਲ ਪਲਾਨ ਦਾ ੪੦.੬ ਪ੍ਰਤੀ-ਸ਼ਤ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੩੦੫.੨ ਲਖ ਰੁਪਏ ਜਾਂ ੩੩.੨ ਪ੍ਰਤੀ-ਸ਼ਤ ਕੇਵਲ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਉਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ।

ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਰੇ ਬੀਜ, ਚੰਗੀ ਖਾਦ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਸੰਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦੀ ਖਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜਿਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ ਖਾਦ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਅਮੋਨੀਆ ਸਲਫੇਟ ਅਤੇ ਸੁਪਰ-ਸਲਫੇਟ ਦੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧ ਅਨਾਜ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਸੁਧਰੇ ਬੀਜਾਂ ਲਈ ਨਾਭੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੁਸਾਂਝਾਂ ਵਾਲੇ ਬੀੜ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ।

ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵਾਹਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਫ਼ਰਮਾਂ, ਯੂਨਾਈਟਡ ਪਰੋਵਿਨਸ਼ਜ਼ ਕਮਰਸ਼ਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਅਤੇ ਟੀ. ਐਮ. ਐਲ ਰਾਵ ਅਤੇ ਮੋਹਨਾ ਲਿਮਿਟਿਡ ਕਲਕੱਤਾ, ਨੂੰ ਠੇਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਫ਼ਰਮਾਂ ਨੇ ੧੯੫੫-੫੬ ਤਕ ੧,੦੦, ੦੦੦ ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵਾਹਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਆਦਿ ਖਰੀਦਣ ਵਾਸਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ, ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਚੁਣ ਕੇ 'ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ' 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਕਸਟੈਨਸ਼ਨ ਸਰਵਿਸ', ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਉੱਨਤੀ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਅਨਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਨਾਲ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੰਜਾਈ ਵਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ—ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ । ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਖੂਹ ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨਾ, ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟ ਤੇ ਟਿਊਬ ਖੂਹ ਲਾਉਣਾ, ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੂਹਲਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨਾ, ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਬਰਸਾਤੀ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ, ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਨਿਦਾਮਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ) ਦਾ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਚਾਲੂ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ੧੫ ਟਿਊਬ

ਖੂਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਭਾਖੜਾ-ਬੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ । ਭਾਖੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ।

[illegible] ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜੋ ਅਜਾਈਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ,ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਪਲਾਨ ਅਧੀਨ ੧੯੫੧ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨਾਲ ੪੦,੦੦੦ ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰਨੌਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਪਲਾਨ ਅਧੀਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ੧੯੫੪ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ । ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ ।

ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਪਲਾਨ ਅਧੀਨ ਨਿਸ਼ਚਤ ਟੀਚਾ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ੪੧੮ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖਰੀਦੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ੬੪੨੮ ਖੂਹ, ੧੦੨੯ ਪੰਪਿੰਗ ਸੈਟ ਅਤੇ ੧੪੨੭ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਖੂਹ ਲਾਏ ਗਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ੩੦੬ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਖੂਹ ਟੀ. ਸੀ. ਐਮ. ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਪੂਰੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ ।

ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵਾਹਿਤ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮੁਰੱਬੇ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਲਾਭਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਦਿੱਤਾ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਸਾਂਝੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਫਗਵਾੜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਾਂਸ਼ਟਾ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ੨੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੫੦ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ । ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸੇਵਾ ਨਗਰ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਥਾ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ੩੩ ਟੱਬਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖਾਣਾ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਸੀ ।

ਬੈਲਾਂ ਅਤੇ ਦੁਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ੯੫ ਡੰਗਰ-ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਹਲੇ । ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਇਕ ਰਸਾਇਣੀ ਲੈਬਾਰਟਰੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ੩੪੫ ਸਾਨ੍ਹ ਮੁਫ਼ਤ ਦਿੱਤੇ । ੧੯੫੪ ਵਿਚ ਨਿਕੰਮੇ ਅਤੇ ਅਵਾਰਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਫ਼ਸਲਾਂ ਖਰਾਬ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੋਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਪਲਾਨ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ੧੦ ਲਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਲ ਖਰਚ ੨੯.੩ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਵਧ ਗਿਆ ।

ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੈਪਸੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਕੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ ੬੦੨.੮੯ ਮੀਲ ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਦੀ ੧੯੧.੭੦ ਮੀਲ ਸੀ । ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ

੧੦੦ ਵਰਗ ਮੀਲ ਭੂਮੀ ਪਿੱਛੇ ੬.੦੯ ਮੀਲ ਸੜਕ ਸੀ । ਯੂਨੀਅਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਲ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ । ਵਿਪਾਰਕ ਉੱਨਤੀ, ਉਪਜ ਦੀ ਵੰਡ-ਵਧਾਈ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ, ਚੰਗੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਿੰਨ-ਪੱਖੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ :

(੧) ਬਠਿੰਡਾ, ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ।

(੨) ਜ਼ਿਲਾ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਵਿਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚੀਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ।

(੩) ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨਾ ।

ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ੧੯੫.੧੯ ਲਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੩੭.੭੦ ਲਖ ਰੁਪਏ ਸਤ ਸੜਕਾਂ—ਨਰਵਾਣਾ-ਜੀਂਦ, ਨਾਰਨੌਲ-ਰਿਵਾੜੀ, ਹੰਡਿਆਇਆ-ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਸਰਦੂਲਗੜ੍ਹ, ਬਰਨਾਲਾ-ਬਠਿੰਡਾ-ਮਲੋਟ, ਕਰਨਾਲ-ਅਸੰਧ-ਜੀਂਦ, ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ-ਹਰੀਕੇ (ਕਪੂਰਥਲਾ-ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਰਾਹੀਂ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ ੧੪੨.੫ ਮੀਲ ਸੀ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ । ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਵਾਰਸ਼ਕ ਬਜਟ ਵਿਚੋਂ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਹ ਹਨ :

(੧) ਪਟਿਆਲਾ-ਬਠਿੰਡਾ (੯੦ ਮੀਲ)
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ।
(੨) ਬਠਿੰਡਾ-ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (੧੮ ਮੀਲ)
(੩) ਸੰਗਰੂਰ-ਮਸਤੂਆਣਾ-ਧਨੌਲਾ (੧੫ ਮੀਲ)
ਇਸ ਨਾਲ ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨ ਅਸਥਾਨ ਬਰਨਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਸਥਾਨ ਸੰਗਰੂਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ।
(੪) ਬਰਨਾਲਾ-ਭਦੌੜ-ਬਾਜੇਖਾਨਾ (੩੬ ਮੀਲ)
ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਰਨਾਲਾ ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ।
(੫) ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ-ਨਾਰਨੌਲ (੧੬ ਮੀਲ)
(੬) ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ-ਡਾਲਮੀਆ ਦਾਦਰੀ ।
(੭) ਕਪੂਰਥਲਾ-ਕਾਲਾ (੯ ਮੀਲ)
ਇਸ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਨੂੰ ਨਕੋਦਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ।
(੮) ਜ਼ਿਲਾ ਕੰਡਾਘਾਟ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੀਪ-ਰਾਹ (੩੬ ਮੀਲ)

ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਜੋ ਇਸ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਇਹ ਹਨ :

੧) ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਹਸਪਤਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੨) ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ।

੩) ਅਗ੍ਰੀਕਲਚਰ ਤਜਰਬਾਗਾਹ ਅਤੇ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੪) ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੫) ਕਾਲਜਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ : ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਨਾਰਨੌਲ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ।
੬) ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੭) ਸਿਵਲ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਬਠਿੰਡਾ ।
੮) ਪੋਲੀਸ ਲਾਈਨਜ਼—ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਬਠਿੰਡਾ ।
੯) ਜ਼ਿਲਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ—ਸੰਗਰੂਰ, ਬਠਿੰਡਾ ।
੧੦) ਆਰਟ ਐਂਡ ਕਰਾਫਟਸ ਐਂਪੋਰੀਅਮ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੧੧) ਸੈਂਟਰਲ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਬੈਂਕ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੧੨) ਸ਼ੂਗਰ ਮਿਲਜ਼—ਹਮੀਰਾ ਅਤੇ ਧੂਰੀ ।
੧੩) ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਅਪਲਾਇੰਸਿਜ਼ ਫ਼ੈਕਟਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੧੪) ਰਬੜ ਪ੍ਰੋਡਕਟਸ ਫ਼ੈਕਟਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੧੫) ਸਾਈਕਲ ਫ਼ੈਕਟਰੀ, ਰਾਜਪੁਰਾ ।
੧੬) ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਟੈਕਨੀਕਲ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਇਨਸਟੀਚੂਟ, ਪਟਿਆਲਾ ।

(ਪੀਰਨ ਸਿੰ

ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

(ਸਨ ੧੯੫੦–੧੯੬੦)

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਅੱਤ ਦੀ ਠੰਢ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਨਹਿਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਹਾਲ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹਿਰਾਂ

ਜਮੁਨਾ ਨਹਿਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਨਹਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਲਗ ਭਗ ੧੩੫੧ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਿਸਾਰ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਗਾਹ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ । ਸੌ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਨਹਿਰ ਖ਼ੁਰਦ ਬੁਰਦ ਹੋ ਗਈ । ਸੌ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਰ ਪਿਛੋਂ ੧੫੬੮ ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਮੁੜ ਬਣਵਾਇਆ । ਸਨ ੧੬੨੬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਲੀ ਮਰਦਾਨ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਲੈ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਫੇਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ।

ਸ਼ਾਹੀ ਨਹਿਰ ਜਾਂ ਹੰਸਲੀ

੧੬੨੩ ਈ. ਵਿਚ ਅਲੀ ਮਰਦਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਹਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਵਾਈ । ਇਸ ਦੇ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਹ ਨਹਿਰ ਰਾਵੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੀ ਗਈ ਸੀ । ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠਾਕ ਕਰਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੰਸਲੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੱਦਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ । ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਇਹ ਗੰਦੇ ਜਿਹੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਲਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ । ਜਦੋਂ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਗੰਦਾ ਬਹੁਤ ਪਾਣੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

੧੯੫੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਹਿਰਾਂ

ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸੀ ਪੱਛਮੀ ਜਮਨਾ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ । ਤਾਜੇਵਾਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹੈੱਡ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣੇ ਦਾ ਮੰਤਵ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਸਨ

੧੮੧੦ ਵਿਚ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ੧੮੨੫ ਵਿਚ ਇਹ ਚਾਲੂ ਹੋਈ। ਇਹ ਜਤਨ ਬੜਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਆਬਿਆਨੇ ਦੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਕਦਮ—੧੮੫੦ ਤੋਂ ੧੮੮੦

ਕੈਪਟਨ ਨੇਪੀਅਰ, ਆਰ. ਈ., (ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਫ਼ੀਲਡ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਰਡ ਨੇਪੀਅਰ ਆਫ਼ ਮਾਗਦਾਲਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ) ਨੇ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਡੀ. ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਹਿਕਮੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਜਾਈ ਬ੍ਰਾਂਚ ਦੇ ਮੁਖ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਫ਼ ਕੈਨਾਲਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਸੇ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਚੀਫ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਆਫ਼ ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਵਰਕਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਬਾਰੇ ਬ੍ਰਾਂਚ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਬ੍ਰਾਂਚ ਨੂੰ ੧੮੬੬ ਵਿਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਨਹਿਰ ਅਪਰ-ਬਾਰੀ-ਦੁਆਬ (੧੮੫੦-੧੮੫੯)*

ਇਸ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਰੰਭਿਆ ਉਹ ਨਹਿਰ ਅਪਰ-ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਹਿਰ ਮਾਧੋਪੁਰ ਤੋਂ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੀ ਗਈ। ੧੮੫੦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਅਰੰਭੀ ਗਈ। ਇਹ ਨਹਿਰ ਲਗ ਭਗ ਪੁਰਾਣੀ ਹਸਲੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ੧੮੫੯ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕਢਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮੰਤਵ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਟਾਏ ਗਏ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਆਦਿ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਨਹਿਰ ਸਰਹੰਦ (੧੮੬੫-੧੮੮੪)

ਸਤਲੁਜ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਨਹਿਰ ਕਢਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਨ ੧੮੪੧ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੋ ਹੋਰ ਪਰਾਜੈਕਟਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ੧੮੬੫ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਹੀ ਪਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝੇਗੀ ਜੋ ਰਾਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਬਿਨਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਸਰਹੰਦ ਨਹਿਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਆਦਿ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਜੋ ਲਾਗਤ ਆਈ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਨਹਿਰ ਹੋਣਾਂ ਆਦਿ ਹਿੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ੧੮੭੩ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਹੋਇਆ। ਨਵੰਬਰ ੧੮੬੭ ਵਿਚ ਨਹਿਰ ਕਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਨਵੰਬਰ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹਿਰ ਚਾਲੂ ਹੋਈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ੧੮੮੫ ਤਕ

*ਮੈਨੂਅਲ ਆਫ਼ ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਪਰੈਕਟਿਸ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਜਾਈ ਨਾ ਹੋਈ।

ਸਨ ੧੮੮੦-੧੯੪੭ ਦਾ ਕਾਲ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਕਢਣ ਪਰ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਾਧੂ ਪਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਨ:

(੧) ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਬਿਆਨੇ ਦੀ ਰਕਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬਰਾਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਬਹੁਤ ਆਮਦਨ ਕੀਤੀ ਸੀ।

(੨) ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਕਾਜ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ।

ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤੀ ਭੋਂ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਗ਼ੈਰ ਆਬਾਦ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਣ ਲਗੀ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਪਾਣੀ ਭੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪੱਛਮੀ ਗ਼ੈਰ-ਆਬਾਦ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(੧) ਲੋਅਰ ਸੋਹਾਗ ਅਤੇ ਪਾਰਾ ਨਹਿਰ ੧੮੮੨

ਤਿੰਨ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਲੋਅਰ ਸੋਹਾਗ ਅਤੇ ਪਾਰਾ ਨਹਿਰ, ਸਿਧਨਾਈ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ।

ਲੋਅਰ ਸੋਹਾਗ ਅਤੇ ਪਾਰਾ ਨਹਿਰ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸਿਓਂ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ੪੫ ਮੀਲ ਹੇਠ ਕੱਢੀ ਗਈ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿਧਨਾਈ ਨਹਿਰ (੧੮੮੬)

ਸਿੱਧਨਾਈ ਨਹਿਰ ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਈ। ਸਿਧ-ਨਾਈ ਪਿੰਡ ਲਾਗੇ ਰਾਵੀ ਉੱਤੇ ਦੀ ਪੁਲ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਰ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਵਲ ਚਾਰ ਨਹਿਰਾਂ ਕਢੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੰਜਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਧਨਾਈ ਨਹਿਰ ਲਈ ਰਾਵੀ ਉੱਤੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੁੜ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਹਿਰ ਅਪਰ-ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੀਲ ਉੱਤੋਂ ਹੀ ਮਾਧੋਪੁਰ ਤੋਂ ਜਿਤਨਾ ਵੀ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਰੱਬੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਪਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨਹਿਰੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਹਵੇਲੀ ਪਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(੩) ਨਹਿਰ ਲੋਅਰ ਚਨਾਬ (੧੮੮੭-੧੯੦੦)

ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣ ਲਈ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹਿਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਕਰੋੜ ਤਿਰਤਾਲੀ ਲਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਇਕ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਛਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ

ਦੂਜੀ ਵਿਉਂਤ ਸੀ ਰਾਮ ਨਗਰ ਇਨੰਡੇਸ਼ਨ ਕੈਨਾਲ ਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹੈਡ ਬਣਾਏ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਹੇਠ ਬਣਾਉਣ ਸੀ । ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ੧੮੮੭ ਵਿਚ ਨਹਿਰ ਚਾਲੂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਹ ਨਹਿਰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ । ੧੮੮੯ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈ ਹੈ ਗਈ । ੧੮੯੦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ੧੮੯੨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੂਰ ਲਾਉਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਦ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾ ਵਿਚ ਨਹਿਰ ਚਾਲੂ ਹੋਈ । ਇਸ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਦ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਹੋਈ ਵਿਉਂਤ ੧੮੯੨ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਈ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ ।

(ਥ) ਨਹਿਰ ਲੋਅਰ ਜਿਹਲਮ (੧੮੯੭-੧੯੦੧)

ਜਲਾਲਪੁਰ ਤੋਂ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਹਿਰ ਕੱਢਣ ਤੇ ਖਰਚ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ੧੮੯੪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਇਰ ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤਕ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ੧੮੯੭ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ੧੯੦੧ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਤਿਹਰੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ

ਨਹਿਰ ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਲੋਇਰ ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਲੋਇਰ ਜਿਹਲਮ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਾ, ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗੰਜੀ ਬਾਰ ਦੇ ਮਾਰੂ ਥਲ ਵਲ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਰਾਵੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਪਰ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਤਿਹਰੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ । ਬਿਆਸ ਨੂੰ ਭਵਿਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਮੰਗਲਾ ਤੋਂ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹਿਰ ਅਪਰ ਜਿਹਲਮ ਰਾਹੀਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਖਾਨਕੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚਨਾਬ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਨਾਬ ਵਿਚੋਂ ਵਧ ਪਾਣੀ ਅਪਰ ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਬੱਲੋਕੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪੁਰ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ।

ਨਹਿਰ ਅਪਰ ਚਨਾਬ (੧੯੧੨)

ਨਹਿਰ ਅਪਰ ਜਿਹਲਮ (੧੯੧੫)

ਨਹਿਰ ਅਪਰ ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਅਪਰ ਜਿਹਲਮ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਹਿਰਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਫੀਡਰ ਨਹਿਰਾਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਫੀ ਸਿੰਜਾਈ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ । ਨਹਿਰ ਅਪਰ ਚਨਾਬ ੧੯੧੨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਹਿਰ ਅਪਰ ਜਿਹਲਮ ੧੯੧੫ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਨਹਿਰ ਲੋਅਰ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ (੧੯੧੩)

ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਤੋਂ ਬੱਲੋਕੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਹਿਰ ਲੋਇਰ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗੰਜੀ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਿਆ ਗਿਆ । ਇਹ ਨਹਿਰ ੧੯੧੩ ਮਗਰੋਂ ਵਰ੍ਹੇ ਚਾਲੂ ਹੋਈ ।

ਸਤਲੁਜ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ (੧੯੨੦-੧੯੩੩)

ਜਦੋਂ ਤਿਹਰੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਰੂ ਇਲਾਕੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਗਿਆ । ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਨੀਲੀ ਬਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗੈਰ-ਆਬਾਦ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਤੇ ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਮੀਨ ਬੰਜਰ ਪਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਜਾਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ।

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਨਦ ਤਕ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਝਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸੇਮੋਂ ਪਾਸੀਂ ਅਤੇ ਝਨਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਪੁਰ ਉਥੋਂ ਤਕ ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਹ ਸਿੰਧ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਬਰਸਾਤੀ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸੀ, ਜੋ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ।

੧੯੦੨ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਛਾਣ-ਬੀਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ੧੯੨੦-੨੧ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ੧੯੩੩ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਜਿਥੇ ਤ੍ਰਿਨਹਿਰੀ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣੇ ਪਏ ਸਨ ਉਥੇ ਸਤਲੁਜ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਚਾਰ (ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਸੁਲੇਮਾਨਕੀ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਪੰਜਨਦ) ਬੰਨ੍ਹਣੇ ਪਏ । ਤ੍ਰਿਨਹਿਰੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਾਦੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਸਨ ।

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੈਡ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਨਹਿਰਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ:

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ :

ਲਹਿੰਦੇ ਕੰਢਿਉਂ ਬੀਕਾਨੇਰ ਨਹਿਰ

ਲਹਿੰਦੇ ਕੰਢਿਓਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਨਹਿਰ

ਚੜ੍ਹਦੇ ਕੰਢਿਓਂ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਨਹਿਰ ।

ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ੭੩ ਮੀਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਫੇਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਸਿੰਜਾਈ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਚੜ੍ਹਦੀ ਨਹਿਰ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੀ ਨਹਿਰ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਬਰਸਾਤੀ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ।

ਸੁਲੇਮਾਨਕੀ ਦੇ ਹੈਡ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ :

(੧) ਪਾਕਪਟਨ ਨਹਿਰ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ

(੨) ਪੂਰਬੀ ਸਿੱਦੀਕੀਆ ਨਹਿਰ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ

(੩) ਫੋਰਡਵਾਹ ਨਹਿਰ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ।

ਪਾਕਪਟਨ ਨਹਿਰ

ਪਾਕਪਟਨ ਨਹਿਰ ਪੱਕੀ ਨਹਿਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨੀਲੀ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮੌਸਮੀ ਬਰਾਂਚ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲਾਗਲੇ ਖਾਲੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਹੈ ।

ਪੂਰਬੀ ਸਾਦਕੀਆ ਅਤੇ ਫੋਰਡਵਾਹ ਨਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੈਡ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਨਹਿਰਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ :

ਮੈਲਸੀ ਨਹਿਰ–

ਮੈਲਸੀ ਨਹਿਰ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ

ਬਹਾਵਲ ਨਹਿਰ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ } ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ

ਕਾਇਮਪੁਰ ਨਹਿਰ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ } ਇਲਾਕੇ ਵਾਸਤੇ।

ਮੈਲਸੀ ਨਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਬਰਸਾਤੀ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

ਪੰਜਨਦ ਦੇ ਹੈਡ ਤੋਂ ਅੱਬਾਸੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਨਦ, ਦੋ ਨਹਿਰਾਂ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਕਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਬਾਸੀਆ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਘਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਾਇਮੀ ਸਿੰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਨਦ ਨਹਿਰ ਨਾਲ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹਵੇਲੀ ਅਤੇ ਥਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ

ਜਦੋਂ ਸਤਲੁਜ ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਕਟ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿੰਜਾਈ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਧੱਕਾ ਵੱਜਾ। ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਦੇ ਸਾਰ ਨਵੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਹਵੇਲੀ ਅਤੇ ਰੰਗਪੁਰ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ

ਹਵੇਲੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਜਿਸ ਦਾ ਹੈਡ ਝਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਤ੍ਰਿਮੂ ਤੇ ਹੈ, ੧੯੩੭ ਵਿਚ ਆਰੰਭੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਨਹਿਰਾਂ, ਰੰਗਪੁਰ ਨਹਿਰ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਅਤੇ ਹਵੇਲੀ ਨਹਿਰ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ। ਹਵੇਲੀ ਨਹਿਰ ਰਾਹ ਵਿਚਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੀਡਰ ਨਹਿਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਇਹ ਸਿਧਨਾਈ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਤੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਧਨਾਈ ਦੇ ਪੁਲ ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਪਾਕਪਟਨ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ੭੦੦ ਕਿਊਸਿਕ ਪਾਣੀ ਰਾਵੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਕਪਟਨ ਅਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਉਂਤ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ੧੯੩੯ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਈਆਂ।

ਥਲ ਨਹਿਰ

ਉਪਰਲੀ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਥਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਿੰਧ ਉਤੋਂ ਦੀ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਇਕ ਨਹਿਰ ਕਢਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਰ ਦੂਜਾ ਮਹਾਨ ਯੁਧ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਪਿਛੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕੰਮ ਫੇਰ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਹੈਡ ਅਤੇ ਮੁਖ ਨਹਿਰ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਵੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝੇਕ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ

ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ) ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਸੀ। ਵਾਹੀ ਹੇਠ ੩ ਕਰੋੜ ਦਸ ਲੱਖ ਏਕੜ ਦੇ ਕੁਲ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰੋੜ ੪੯ ਲੱਖ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਏਕੜ ਰਕਬਾ ੧੯੪੫-੪੬ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਹਿਰੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ੬.੩ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੂਬੇ ਦੀ ਕੁਲ ਆਮਦਨ ੧੯੪੫-੪੬ ਵਿਚ ੨੩.੨੭ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਮੱਦ ਨਹਿਰੀ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਰਾਹੀਂ ੧੧੫ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ ਸਮੇਤ ਪੈਪਸੂ ਦੇ, ੩੦੭.੫ ਲੱਖ ਏਕੜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪਹਾੜੀ, ਅੱਧ-ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਕਢ ਕੇ ਕੁਲ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਰਕਬਾ ੨੧੭.੭ ਲੱਖ ਏਕੜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਖੇਤੀ ਹੇਠ ਰਕਬਾ ੭੭.੪ ਲੱਖ ਏਕੜ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਿੰਜਾਈ ਕੇਵਲ ੪੯.੭੦ ਲੱਖ ਏਕੜ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਕੁਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵਿਚੋਂ ੮੬ ਫੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧ ਪਾਣੀ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ੧੪ ਫੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਆਇਆ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਰਿਆਈ-ਨਹਿਰਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

(ੳ) ਨਹਿਰ ਅਪਰ-ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ

ਇਸ ਨਹਿਰ ਦੀ ਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੬੯੦੦ ਤੇ ੫੭੭੦ ਕਿਊਸਿਕ ਸੀ। ਵੰਡ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਪਲਾਈ ਲਗ ਭਗ ਅੱਧੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ :

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ	੩੪੩੦	ਕਿਊਸਿਕ
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ	੩੪੭੦	"
ਜੋੜ	੬੯੦੦	

(ਅ) ਪੂਰਬੀ ਨਹਿਰ

ਇਹ ਪੁਲ ਦੁਆਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਹੈਡ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ੨੭੪੬ ਕਿਊਸਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਇਮੀ ਨਹਿਰ ਨਹੀਂ।

(ੲ) ਨਹਿਰ ਸਰਹੰਦ

ਇਸ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ੯੦੪੦ ਕਿਊਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ

੧੪੩੫ ਕਿਊਸਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(ਅ) ਪਛਮੀ ਜਮੁਨਾ ਨਹਿਰ

ਇਹ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹਿਰ ਹੈ। ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਪਲਾਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੮੦੫੦ ਕਿਊਸਿਕ ਤੇ ੬੨੮੪ ਕਿਊਸਿਕ ਸੀ।

(ੲ) ਛੋਟੇ ਨਹਿਰੀ ਸਿਸਟਮ

ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਕਈ ਕੁਝਿਆਲੀ-ਨਹਿਰਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਫਲੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤਕ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ੪,੨੫,੦੦੦ ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ) ਕੁਝ ਮੁਕਾਮੀ ਕੁਝਿਆਲੀ-ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ:

ਸ਼ਾਹ-ਨਿਹਾਰ ਨਹਿਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਨਹਿਰ ਘੱਗਰ (ਹਿਸਾਰ), ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਆਸਪੜੋਸ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ (ਕਰਨਾਲ)।

(ਹ) ਬੀਕਾਨੇਰ ਨਹਿਰ, ਜਿਹੜੀ ਬੀਕਾਨੇਰ (ਹੁਣ ਰਾਜਸਥਾਨ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦਾਇਮੀ ਸਪਲਾਈ ੨੭੮੦ ਕਿਊਸਿਕ ਹੈ।

ਨਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਰਕਬੇ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਵੰਡ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਹ ਲਾਈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਅਤੀ ਉਪਜਾਊ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਉਧਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੪੫,੦੦੦ ਟਨ ਅਨਾਜ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਨ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਹਠੀਲੇ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਕਿਸਾਨ, ਉਘੜੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਉੱਖੜੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਖੇਤੀ-ਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ, ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਧਾਰੀ। ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਹੇਠ ਦੱਸੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ:

(੧) ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਣਸਿੰਜੇ ਰਕਬਿਆਂ ਦੀ ਮੌਸਮੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

(੨) ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਜਮਾਂ ਕੀਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

(੩) ਟਿਊਬ ਵੈੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚਲੇ ਪਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਲੀ ਦੇ ਫਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ:

ਨਾਲੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਨਹਿਰ ਅਪਰ-ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ੨੯ ਮੌਸਮੀ ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੧੯੧੦ ਕਿਊਸਿਕ ਪਾਣੀ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ, ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ੬੭੩ ਮੀਲ ਸੀ, ਵਧ ਕੇ ੧੨੯੦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ੪,੩੫,੦੦੦ ਏਕੜ ਨਵੇਂ ਰਕਬੇ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ।

ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ

ਸ਼ਾਹ-ਨਿਹਾਰ ਨਹਿਰ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਜ਼ਿਲਾ ਬੋਰਡ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ੧੫੦੦੦ ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। "ਵਧ ਅੰਨ-ਪੈਦਾ ਕਰੋ" ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਹਿਰ ਹੁਣ ੬੩੯੯੬ ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੫੧੦੦੦ ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਖੇਤੀ-ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਅੰਕੜੇ ਹੁਣ ੫੦,੬੬੦ ਏਕੜ ਤਕ ਪੁਜ ਗਏ ਹਨ।

ਪੂਰਬੀ ਨਹਿਰ

ਪੂਰਬੀ ਨਹਿਰ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਕਢੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ੨੫੪੬ ਕਿਊਸਿਕ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ੨੯੩੬ ਕਿਊਸਿਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਧਾ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੀ ਵਾਧੂ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਦ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦਰਿਆ ਜਮੁਨਾ

ਪਛਮੀ ਜਮੁਨਾ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ੮੦੫੦ ਕਿਊਸਿਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ੧੯੫੨ ਵਿਚ ਵਧਾ ਕੇ ੯੦੦੦ ਕਿਊਸਿਕ ਤੇ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ੧੨੦੦੦ ਕਿਊਸਿਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਵਾਧੂ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਵਾਧੂ ਰਕਬਾ ਸਿੰਜਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਖਾਲੇ ਅਤੇ "ਵਧ ਅੰਨ-ਪੈਦਾ ਕਰੋ" ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਰ ਸੂਏ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ "ਵਾਧੂ-ਅੰਨ-ਪੈਦਾ ਕਰੋ" ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਪਰਾਜੈਕਟ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ, ਹਿਸਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਬੀਕਾਨੇਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਲੋੜ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਕਾਲ ਪੈਣ ਕਾਰਣ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ

ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਨਹਿਰ ਦੇ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈ ਵਾਧੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਚੈਨਲ

ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਚੈਨਲ, ਜਿਹੜੀ ਭਾਖੜਾ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚੋਂ ੪੦ ਮੀਲ ਲੰਬੀ ਹੈ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ, ੧੨੫੦੦ ਕਿਊਸਿਕ ਪਾਣੀ ਨੰਗਲ ਡੈਮ ਵਿਚੋਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਇੱਟਾਂ ਜਾਂ ਸੀਮਿੰਟ ਅਤੇ ਕੰਕਰੀਟ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ੨੦.੬ ਫੁੱਟ ਹੈ। ਹੇਠ ਤੋਂ ਇਹ ੮੨ ਫੁਟ ਅਤੇ ਉਤੋਂ ੧੫੦ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਹੈ। ਨਹਿਰ ਦੀ ਢਾਲ ਵਿਚ ਅੱਠ ਡਾਂਡੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਡਾਂਡਾ ੨੪ ਫੁਟ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਮੀਲ ਉਤੇ ਗੰਗੂਵਾਲ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੇਂ ਮੀਲ ਉਤੇ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਚੈਨਲ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ੮ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੫੪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਖ) ਭਾਖੜੇ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ

ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਦੇ ਸਿੰਜਾਈ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਭਾਖੜੇ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਨਹਿਰਾਂ, ਮੁੜ ਨਵੀਂ ਬਣਾਈ ਸਰਹੰਦ ਨਹਿਰ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਨਹਿਰ ਬਿਸਤ ਦੁਆਬ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ। ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਦੀ ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ, ਸਮੇਤ ਮੁਖ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਉਪ ੭੦੨ ਮੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਟਰੀਆਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ੪੦੭੨ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ੫੮,੬੧,੦੦੦ ਏਕੜ ਕਾਸ਼ਤ ਯੋਗ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। (ਇਸ ਵਿਚ ੪੯.੪੧ ਲੱਖ ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਅਤੇ ੯.੨ ਲੱਖ ਏਕੜ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਹੈ)।

ਭਾਖੜੇ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ

(ੳ) ਮੁਖ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਰਾਂਚਾਂ

ਮੁਖ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਚੈਨਲ ਦਾ ਹੀ ਪਸਾਰ ਹੈ, ੧੨੪੦੫ ਕਿਊਸਿਕ ਪਾਣੀ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਰਾਂਚਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਬਾਲਾ, ਕਰਨਾਲ, ਹਿਸਾਰ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਰਕਬੇ ਸਿੰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਖੜੇ ਦੀ ਮੁਖ ਨਹਿਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ੧੦੮ ਮੀਲ ਹੈ।

(ਅ) ਬਿਸਤ ਦੁਆਬ ਨਹਿਰ

ਇਹ ਨਹਿਰ ਰੋਪੜ ਦੇ ਹੈਡ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਲ ਇਹ ਨਹਿਰ ਕੁਲ ੬,੩੪,੫੭੨ ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੫,੦੧,੭੩੨ ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਖੇਤੀ ਹੇਠ ਹੈ।

(ੲ) ਸਰਹੰਦ ਨਹਿਰ ਸਿਸਟਮ

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਸਰਹੰਦ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ੮੦੪੦ ਕਿਊਸਿਕ

ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਧ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਅਤੇ ਕਰੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲਈ, ਇਸ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਰਮੀਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ੧੨,੬੨੫ ਕਿਊਸਿਕ ਹੈ।

ਰੋਪੜ ਹੈਡਵਰਕਸ ਨੂੰ ਭੀ ਜਿਵੇਂ ਢਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸਰਹੰਦ ਨਹਿਰ ਅਤੇ ਬਿਸਤ-ਦੁਆਬ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਵਧ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਰਮੀਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਰੀਕੇ ਪਰਾਜੈਕਟ

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੈਡਵਰਕਸ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਨਹਿਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ੧੧ ਮੀਲ ਉਤੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤ ਮੀਲ ਚਲ ਕੇ ਫੇਰ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ੪ ਮੀਲ ਉਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਉਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੀ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਇਕ ਨਹਿਰ ਕੱਢੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਵਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਉਧਰ ਨੂੰ ਹੀ ਵਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਨਹਿਰਾਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਜਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਾਰੇ ਬੰਜਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੀਣ ਲਈ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਦਲ ਕੇ ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਜਿਥੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੀਕੇ ਪਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਰਜ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਕੰਮ ੧੯੫੨ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਫੀਡਰ

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਫੀਡਰ ੧੯੫੫-੫੬ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ੧੧੫੦੦ ਕਿਊਸਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ੩੩.੭੪ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਨਹਿਰ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਹਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਸਮੇਤ ੬੬੦.੭੪ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸਰਹੰਦ ਫੀਡਰ

ਸਰਹੰਦ ਫੀਡਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੪,੭੬੨ ਕਿਊਸਿਕ ਸਪਲਾਈ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਫੀਡਰ ਵਿਚੋਂ ਹਰੀਕੇ ਹੈਡ ਵਰਕਸ ਤੋਂ ੧੧ ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ੯੬ ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਨਹਿਰ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲ ਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੁਣ ਭਾਖੜੇ ਦੀ ਮੁਖ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪੂਛ ਤੋਂ ਕਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ੧੯੬੦-੬੧ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮੱਖੂ ਨਹਿਰ

ਇਹ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਅੰਦਰਲੀ ਨਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੩੦੬੮ ਕਿਊਸਿਕ ਪਾਣੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਹਿਰ ਹਰੀਕੇ ਹੈਡ ਵਰਕਸ ਤੋਂ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲਾ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਜਾਂਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿਚੋਂ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਫੀਡਰ

ਰਾਜਸਥਾਨ ਫੀਡਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਫ਼ਰਸ਼ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ੧੮੫੦੦ ਕਿਊਸਿਕ ਪਾਣੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰੀਕੇ ਬੈਰਜ ਤੋਂ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਫੀਡਰ ਦੇ ਐਨ ਬਰੋਬਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ੧੯੬੪ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ-ਪਛਮੀ ਮਾਰੂ ਥਲ ਨੂੰ ਸਿੰਜੇਗੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬੰਜਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨਹਿਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿੰਜਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪੌਂਗ ਡੈਮ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ-ਬਿਆਸ ਜੋੜ

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ੧੯ ਸਤੰਬਰ ੧੯੬੦ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਧੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਬੈਂਕ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਕਰਾਈ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਬੇਫ਼ਾਇਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ੨੪ ਮੀਲ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਪੌਂਗ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪੁਰ ਬਿਆਸ ਉਤੇ ਇਕ ਬੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਡੈਮ ਸਬੰਧੀ ਸਰਵੇ ਦਾ ਕੰਮ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਾਜੈਕਟ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਡੈਮ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਜੋੜ ਨਾਲ ਬਿਆਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਖੜੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਘਾਟਾ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੌਂਗ ਡੈਮ ਉਤੇ ੭੫.੩੫ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ੫.੫ ਐਮ. ਏ. ਐਫ਼. ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ-ਬਿਆਸ ਦੇ ਜੋੜ ਲਈ ਕੁੱਲੂ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਪਾਂਡੋ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਡੈਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿਆਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਮੋੜ ਕੇ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਉਤੇ ੮੦ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸੱਤ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ੭੫੦੦ ਕਿਊਸਿਕ ਪਾਣੀ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ

ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਜੋੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

(੧) ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਨਾਲ (ਮਾਧੋਪੁਰ-ਬਿਆਸ ਲਿੰਕ)

ਹੁਣ ਰਾਵੀ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਦੇ ਦਖਣੀ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਅਪਰ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਸਿਸਟਮ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਫ਼ਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਅਜਾਈਂ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ੧੦,੦੦੦ ਕਿਊਸਿਕ ਪਾਣੀ ਬਿਆਸ ਵਿਚ ਮਾਧੋਪੁਰ ਬਿਆਸ ਲਿੰਕ ਰਾਹੀਂ ਪਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਰੀਕੇ ਤੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਿੰਕ ਉਤੇ ੨.੬੪ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਖ਼ਰਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਾਧੋਪੁਰ-ਬਿਆਸ ਲਿੰਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਰੀਕੇ ਤੋਂ ਕਢੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ

ਸਰਹੰਦ ਫੀਡਰ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ੫ ਲੱਖ ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਇਸ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਿਆਸ-ਸਤਲੁਜ ਲਿੰਕ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਦਰਿਆ ਸਿੱਧੇ ਜੁੜ ਜਾਣਗੇ।

ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਜਮੁਨਾ – ਪੱਛਮੀ ਜਮੁਨਾ ਫੀਡਰ

ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਜਮੁਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ, ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਦੀ ਨਰਵਾਣਾ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਜਮੁਨਾ ਨਹਿਰ ਤਕ ਇਕ ਲਿੰਕ ਚੈਨਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਿੰਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹੋਰ ਪਰਾਜੈਕਟ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੂਜੇ ਪਰਾਜੈਕਟ ਵੀ ਅਰੰਭੇ ਗਏ ਹਨ :

੧. ਪਛਮੀ ਜਮੁਨਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਅਤੇ ਚੈਨਲਾਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵਧਾਉਣਾ, ਖਰਚ ੬੯੯.੫੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏ।

੨. ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਨਹਿਰ ਪਰਾਜੈਕਟ—ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਰਕਬੇ ਲਈ ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ੩,੬੨,੪੫੦ ਏਕੜ ਸੀ.ਸੀ.ਏ. ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ੧,੬੫,੦੦੦ ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਵੇਗੀ।

ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹੋਰ ਪਰਾਜੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ :

ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਪਰ ਥੀਨ ਡੈਮ

ਸਿੰਧ ਦੇ ਪਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਤਿੰਨੇ ਪੂਰਬੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਣ ਲਈ, ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਇਕ ਬੰਨ੍ਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਐਮ. ਬੀ. ਲਿੰਕ ਫ਼ਾਲਤੂ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਹਰੀਕੇ ਵਲ ਮੋੜ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਅਰਥ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲ ਨੂੰ ਵਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਪਰ ੫੦ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਖਰਚ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸੰਗਰਾਲਾ ਲਿਫਟ ਸਕੀਮ

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ੩੦੦ ਫੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ੨੮੦੫੦ ਸੀ. ਸੀ. ਏ. ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ।

ਪੱਕੀ ਸਿੰਜਾਈ ਨੂੰ ੬੨% ਤੋਂ ੮੦% ਤਕ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਕੈਨਾਲ ਦੇ ਰਕਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ।

ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਾਈ

ਖੂਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੰਜਾਈ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਚਰਖਿਆਂ, ਢੀਂਗਲੀ ਅਤੇ ਖੂਹ ਸਨ। ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਇਸ ਯੁਗ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਸਕੀਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰੰਭ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੧੯੧੧ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਸਿੰਜਾਈ ਸਕੀਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਕੀਮ ਤਿਜਾਰਤੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ ੧੯੩੬ ਵਿਚ ਛਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਚੰਗੇ ਉਪਜਾਊ ਇਲਾਕੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਂ ਥਾਈਂ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਲਾ ਕੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਲਈ ਠੀਕ ਹੋਵੇ। ੧੯੬੦ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ੧੨੩੪ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਲ ੯,੨੬,੨੫੦ ਏਕੜ ਸੀ.ਸੀ.ਏ. ਰਕਬਾ ਸਿੰਜਿਆ।

ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

		ਕੁੱਲ	ਸੀ.ਸੀ.ਏ.	ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤਾ ਰਕਬਾ
੧੯੪੮-੪੯	ਨਹਿਰਾਂ	੯੧,੮੪,੪੨੧	੭੭,੪੫,੫੪੬	੪੧,੭੫,੮੧੦
੧੯੪੯-੫੦	,,	੯੧,੮੫,੨੧੦	੭੭,੯੪,੨੯੧	੪੪,੯੮,੭੬੭
੧੯੫੦-੫੧	,,	੯੬,੦੧,੨੦੪	੮੧,੨੨,੯੧੮	੪੯,੬੧,੮੧੯
੧੯੫੯-੬੦	,,	੧,੪੮,੧੨,੯੦੫	੧,੨੩,੫੬,੬੫੯	੭੦,੯੪,੧੨੬
ਟਿਊਬਵੈਲ			੯,੧੮,੭੫੦	੪,੦੯,੭੫੮
੧੯੬੦-੬੧	ਨਹਿਰਾਂ ਤੋਂ		(ਅਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ)	੭੪,੩੯,੯੮੫ (ਅਨੁਮਾਨਿਤ)
ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਤੋਂ			੯,੨੬,੨੫੦	੪,੨੫,੯੦੩

ਸੇਮ ਦੀ ਰੋਕ, ਜਲ-ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕ

੧) ਸੇਮ ਦੀ ਰੋਕ

ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਵਾਧੇ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਸਾਲ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸੇਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵਡੇ ਰਕਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸੇਮ ਆ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਇਸ ਆਫ਼ਤ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਪੜਤਾਲ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੇਮ ਦੀ ਰੋਕ ਲਈ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਪਲੈਨ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਉਤੇ ਲਗ ਭਗ ੬੧ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਆਉਣਗੇ। ਮਾਸਟਰ ਪਲਾਨ ਵਿਚ ਸੇਮ ਵਿਰੁਧ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਾਓ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:—

੧) ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪਰਬੰਧ
੨) ਨਹਿਰਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ
੩) ਸੇਮ-ਨਾਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ
੪) ਘਟ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਲਾਉਣੇ
੫) ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਟਿਊਬ-ਵੈੱਲ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ
੬) ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਛੇਕ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ
੭) ਖੂਹ ਤੋਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ।

ਹਾਂਸੀ, ਸੁਨਾਮ, ਸੰਗਰੂਰ, ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ, ਜ਼ੀਰਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਪਰ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੨) ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਭੀ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੧੯੫੫ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ੪੯ ਲੱਖ ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ੪੯ ਲੱਖ ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਆਫ਼ਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਸਿੰਜਾਈ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ੨੮.੪੪ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਦੀ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਪਲਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਧੁੱਸੀ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਤ ੨੯੦ ਮੀਲ ਲੰਬੀ ਧਰਤੀ ... ਸਹਾਇਕ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ... ੪੫੯੦ ਮੀਲ ਲੰਬੀਆਂ ਪਾਣੀ ਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਹਾਇਕ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਏ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ੫੯੦ ਮੀਲ ਲੰਬਾਈ ਦੀਆਂ ਨਿਕਾਸੀ ਨਾਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕੰਮ ਮਿਥਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਛੇਤੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

[ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾਜੇਵਾਲਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ੧੯੧੨ ਵਿਚ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਈਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸਪਲਾਈ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਲਾਈਸੈਂਸ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਟੀਮ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਜਿਹੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੋਂ ੧੯੧੬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਵੇਚਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬਿਜਲੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਘਰੇਲੂ, ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਲ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ੧੯੨੬ ਤਕ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਘਟ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਟ ਵਰਤਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕੰਪਨੀ ਘਾਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਆਮ ਹਾਦਸਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਤੇਲ ਅਤੇ ਘਿਉ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਮਿਉਨਿਸਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਆਈਆਂ। ੧੯੧੫ ਅਤੇ ੧੯੧੭ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਲਾਈਸੈਂਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਉਨਿਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਫ਼-ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਨਹਿਰ ਅਪਰ-ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹਾਈਡਰੋ ਯੂਨਿਟ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ੧੯੩੩ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਉਹਲ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਹਾਈਡਰੋ ਸਪਲਾਈ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਥੇ ਬਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਡੀਜ਼ਲ ਪਲਾਂਟ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ੧੭੫੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਹਾਈਡਰੋ ਪਲਾਂਟ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ੨੪ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸਤਿਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਚਾਬੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਅਜੇ ਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਪੂਰਾ ਕਰ

ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਹੁਣ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਹਾਈਡਰੋ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸਪਲਾਈ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਥੇ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਸਨ ੧੯੨੧-੨੫ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਈਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸਪਲਾਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਘੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਲਾਈਸੈਂਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ:

੧. ਜਲੰਧਰ	੧੯੨੧
੨. ਮੁਲਤਾਨ	੧੯੨੨
੩. ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ	੧੯੨੩
੪. ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ	੧੯੨੫

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵੀ ਬਾਕੀ ਉੱਘੇ ਨਗਰਾਂ ਲਈ ਸਪਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਲਾਈਸੈਂਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਉਘੇ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ੧੯੨੬-੨੭ ਵਿਚ ਉਹਲ-ਰਿਵਰ-ਹਾਈਡਰੋ-ਈਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸਕੀਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਾਈਡਰੋ ਈਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਕੀਮ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਦੇ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਅਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਏ ਬਿਆਸ ਲਿੰਕ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ।

ਇਹ ਸਕੀਮ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੰਡੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆ ਉਹਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਖ਼ੀਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ੬੦੦੦ ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਦਰਿਆ ਉਹਲ ਉੱਤੇ ਬਰੋਟ ਪਿੰਡ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੰਨ੍ਹ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਜ਼ਖ਼ੀਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਇਕ ਸਵਾ ਨੌਂ ਫੁਟ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਆਸ ਦੀ ੧੫੩੦੯ ਫੁੱਟ ਲੰਮੀ ਸੁਰੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪੈਨਸਟਾਕ ਨਾਲਾਂ ਤਕ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੁਰੰਗ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਸੁਰੰਗ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰੇਲਵੇ ਲਈ ਜਾ ਕਿਸੇ ਹਾਈਡਰੋ ਈਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਲੰਮੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੋ ਪੈਨਸਟਾਕ ਨਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਜੇਹੜੀਆਂ ੪੬੦੦ ਫੁਟ ਲੰਮੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਸ ਵਿਚ ਉੱਤੋਂ ੬੦ ਇੰਚ ਅਤੇ ਥੱਲਿਓਂ ੩੨ ਇੰਚ ਹਨ ੨੨੦੦ ਫੁਟ ਥਲੇ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ੧੨,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੇ ਚਾਰ ਯੂਨਿਟ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ੪੮,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਹੈ।

ਜੁਗਿੰਦਰ ਨਗਰ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਬਿਜਲੀ ੧,੩੨,੦੦੦ ਵੋਲਟ ਵਾਲੀ ਇਕ ਡਬਲ ਸਰਕਟ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਲਾਈਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਚ-ਵੰਡਾਰਾਂ (ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਸ਼ਨ

ਸੈਂਟਰ) ਨੂੰ ਲਿਜਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਬ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਕਾਂਗੜਾ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਧਾਰੀਵਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸਨ। ਇਕਹਿਰੇ ਸਰਕਟ ਦੀ ੧੩੨,੦੦੦ ਵੋਲਟ ਲਾਈਨ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅਗੇ ਇਕ ੬੬,੦੦੦ ਵੋਲਟ ਦੀ ਲਾਈਨ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਕੁਰਾਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲਵੇਂ ਸਬ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ੬੬,੦੦੦ ਵੋਲਟ ਦੀ ਲਾਈਨ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਰਾਹੀਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ੬੬,੦੦੦ ਵੋਲਟ ਦੀ ਲਾਈਨ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਸੂਰ ਸਬ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਲਿਜਾਈ ਗਈ।

੧੯੪੭ ਦੀ ਵੰਡ ਤਕ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਉਤੇ ਲਗ ਭਗ ੭.੫ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਲਗੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਹਿੱਸੇ, ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਦੀ ਲਾਗਤ ਵਜੋਂ ੫.੬੬ ਕਰੋੜ ਆਏ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ੩੧ ਮਾਰਚ, ੧੯੬੧ ਤਕ ਇਸ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ੯ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਹੋਰ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ੨੮,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਲੋਡ ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਤੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੧੮੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਬਿਜਲੀ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ੧੦,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ। ਹੁਣ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਆਪਣੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਡ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ (ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ) ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਔਸਤਨ ਮਾਸਿਕ ਸਰਕਾਰੀ ਆਮਦਨ ੧੯੪੭-੪੮ ਤਕ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਵਧ ਕੇ ੧੬ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮੇਂ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੱਗ ਭਗ ੬੦ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਨਗਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਕੀਮ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੪੦ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਸਨ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਸੰਗਠਿਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ੬੦ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਜਲੀ-ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ੨੬ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸਨ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਿਆਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਲਾਈਸੰਸਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਲਾਈਸੰਸ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਜੋਂ ੧੯੬੦ ਤਕ ੧੧ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲੈ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਈਸੰਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ੧੯੬੫ ਤਕ ਲੈ ਲਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਸਪਲਾਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਬੜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੇਟ ਚਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਪਜ ਸਮਰਥਾ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦਸਤਕਾਰੀ ਲਈ

ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ। ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਚਾਲੂ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੇਟ ਘਟਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਸਿਟੀ ਬੋਰਡ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਵਧ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਕੰਮ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਕਿ ੧੯੫੨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਿਜਲੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਔਖ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਤਕਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਉਜੜਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਨ-ਉਗਾਊ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਲਗੇ ਸਰਕਾਰੀ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ, ਜਗਾਧਰੀ ਅਤੇ ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਚ ੧੫੫੦ ਅਤੇ ੩੨੫੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਦੋ ਭਾਫ਼-ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਲਾਏ ਗਏ। ਇਕ ਹੋਰ ੧੯੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਡੀਜ਼ਲ ਪਲਾਂਟ ਬਹਾਦੁਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਪਲਵਲ ਵੀ ਲਾਏ ਗਏ। ੧੯੫੫ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤਕ ਇਹ ਥਰਮਲ ਸਕੀਮਾਂ ੧੫੦੦੦ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ੧,੦੦੦ ਦਸਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗਕਾਂ ਨੂੰ (ਟਿਊਬ ਵੈੱਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਣੇ) ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ੭੫ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵੀ ਓਦੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਡੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਲ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਮਝੀ ਗਈ ਸੀ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁਧ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਵਧਣ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ, ਇਸ ਯੁਧ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਇਸ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ੧੯੪੫ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਢ ਵਿਚ, ਕੰਮ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਹੌਲੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ਢਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹਾਲਤ, ਵੰਡ ਦੇ ਰੌਲੇ ਗੌਲੇ ਅਤੇ ਪਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉੱਨਤੀ ਕਾਫੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਅਕਾਰ ਕਾਫੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਕਾਰ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇਣ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਬਹੁ-ਮੰਤਵੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ

ਵਿਚ ਦੋ ਬਿਜਲੀ ਘਰਾਂ ਦਾ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਚੈਨਲ ਉੱਤੇ, ਇਕ ਗੰਗੂਵਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ।

ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਉੱਤੇ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਥਾਰੀ ਮੀਲ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਸਥਾਪਤ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਇਕ ਕੰਕਰੀਟ ਡੈਮ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਤੋਂ ੭੪੦ ਫੁਟ ਉਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਡੈਮ ਹੈ। ਡੈਮ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਗੋਬਿੰਦ-ਸਾਗਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ੫੫ ਮੀਲ ਲੰਮਾ, ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਟੋਰ-ਸ਼ਕਤੀ ੭੭ ਲੱਖ ਏਕੜ-ਫੁਟ ਅਤੇ ਐਨ ਸਟੋਰ ਸਟੋਰਸ਼ਕਤੀ ੬੦ ਲਖ ਏਕੜ-ਫੁਟ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅੱਠ ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਨੰਗਲ ਡੈਮ ਹੈ ਜੋ ੯੧ ਫੁਟ ਉਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਖੜਾ ਅਤੇ ਨੰਗਲ ਬਿਜਲੀ ਘਰਾਂ ਲਈ ਸਜਾਵਟ ਕੰਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਚੈਨਲ ਵਲ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਿ ਗੰਗੂਵਾਲ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਾਣੀ ਮੋੜਨ ਲਈ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਖੀਰੇ ਦੀ ਸਟੋਰ-ਸ਼ਕਤੀ ੨੫,੦੦੦ ਏਕੜ-ਫੁਟ ਹੈ।

ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਜੈਕਟ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੜੀ ਗੰਗੂਵਾਲ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਿ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਚੈਨਲ ਉਤੇ ੧੨ ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ੯੮ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਦੇ ਡਿਗਾਉ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਅਰਧ-ਧਰਤ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ੬੮ ਫੁਟ ਨੀਵੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੁਖ ਬਿਲਡਿੰਗ ੨੨੦ ਫੁਟ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ੫੭ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਹੈ। ਚੌਵੀ ਚੌਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਦੋ ਜੈਨਰੇਟਰ ਯੂਨਿਟ ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਵਿਚ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਾਕਟਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ੨ ਜਨਵਰੀ ੧੯੫੫ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ੨੯,੨੫੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦਾ ਤੀਜਾ ਯੂਨਿਟ ਜਨਵਰੀ ੧੯੬੨ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰਜੈਕਟ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾ ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਚੈਨਲ ਉੱਤੇ ਗੰਗੂਵਾਲ ਤੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਕੋਟਲਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਵਿਚ ਚੌਵੀ ਚੌਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੇ ਦੋ ਯੂਨਿਟ ਸਨ ਜੋ ੧੦ ਜੂਨ ੧੯੫੬ ਨੂੰ ਮੁਰਕਜ਼ੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੋਵਿੰਦ ਬੱਲਭ ਪੰਤ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਚਾਲੂ ਹੋਏ ਅਤੇ ੨੯,੨੫੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦਾ ਤੀਜਾ ਯੂਨਿਟ ਜੁਲਾਈ ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੋਟਲਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦੇ ਤੀਜੇ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਧ ਕੇ ੧,੫੪,੫੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਜੈਕਟ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਅਸਲੀ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਭਾਖੜਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ (ਲੈਫਟ ਬੈਂਕ ਭਾਖੜਾ ਪਾਵਰ-ਹਾਊਸ) ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੰਗੂਵਾਲ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਇਹ

ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੰਗੂਵਾਲ ਅਤੇ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਜਿੰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮੁੱਕਣੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਭਾਖੜਾ [illegible] ਜਿਹੇ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ [illegible]-ਘਰ ਜਿਹੇ ... ਕਿ ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੁਝ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ [illegible] ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਤੋਂ ... ਪ੍ਰਜੈਕਟ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਕੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੰਗੂਵਾਲ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ [illegible] ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਯੂ. ਪੀ. ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਆਰੰਭ [illegible]। ਯੂ. ਪੀ. ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਖਰੀਦਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ [illegible] ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ੧੯੫੩ ਵਿਚ ਛਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਹੀ [illegible] ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਲਈ ੧,੬੦,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ [illegible] ਬਿਜਲੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਸਤੇ ਭਾਉ ਉੱਤੇ। ਇਸ ਫੈਕਟਰੀ ਦੀ [illegible], ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਚਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉੱਸਰ ਰਹੇ ਜਲ-ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਗਰ, ਗੰਗੂਵਾਲ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵਧ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਫ਼ਰਮ [illegible] ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਵਧ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਪਿਛੋਂ ੧੯੫੨-੫੩ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ [illegible] ਅਤੇ ... ੨.੬ ਪਾਈ ਫ਼ੀ ਯੂਨਿਟ ਸਪਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਫੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ੨.੬ ਪਾਈ ਫ਼ੀ ਯੂਨਿਟ ... ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੰਗੂਵਾਲ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਖੱਬੇ-ਕੰਢੇ ਦੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਉਤੇ ੧੯੫੩ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਨੱਵੇ ਨੱਵੇ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੇ ੫ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਾਪਤ ਸਮਰਥਾ ੪,੫੦,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਉਤੇ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੯ ਵਿਚ ਇਕ ਵਡੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ। ਡੈਮ ਦਾ ਹੋਇਸਟ ਚੈਂਬਰ (ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ...) ਪਾਣੀ ਦੇ ਦਬਾ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ-ਹੈੱਡ ਗੈਲਰੀਆਂ) ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸਾਰਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਜੋ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਵਿਚ ਪਈ ਸੀ ਜਾਂ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਈ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਇੰਸੂਲੇਸ਼ਨ ਦੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ... ਇਸ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਸਨ, ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਸਨ, ... ਕੰਮ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਿਮਾਗ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ... ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਵਰਤਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਔਖੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੱਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਦੇ ਜੈਨਰੇਟਰ ਯੂਨਿਟ ਇਸ ਪਾਣੀ-ਡਿਗਾਉ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਘਟੋ ਘਟ ੨੬੮ ਫੁਟ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ੫੧੨ ਫੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ... ਉਤੇ ਲਗ ਭਗ ੧੨.੫

ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ ਉਤੇ ਲਗ ਪਗ ੭ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, ਜਦੋਂ ਝੀਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਘਟੋ ਘਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਯੂਨਿਟ ਦੀ ਉਪਜ ੪੮,੦੦੦ ਕਿੱਲੋਵਾਟ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੂਨਿਟ ਨਵੰਬਰ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੬੧ ਵਿਚ, ਤੀਜਾ ਜੁਲਾਈ ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੧ ਵਿਚ। ਪੰਜਵੇਂ ਯੂਨਿਟ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ੧੦ ਦਸੰਬਰ ੧੯੬੧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ।

ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਭਾਖੜਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਜੇਨਰੇਟਿੰਗ ੧੨੦,੦੦੦ ਕਿੱਲੋਵਾਟ ਦੀ ਯੂਨਿਟ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਯੂਨਿਟ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਵਾਂ ਯੂਨਿਟ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਤਲੁਜ-ਬਿਆਸ ਲਿੰਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਧ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਸਮਰਥਾ ਵਧ ਕੇ ੧੨,੦੪,੫੦੦ ਕਿੱਲੋਵਾਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰਮ ਪਾਵਰ ੬੯੯,੫੦੦ ਕਿੱਲੋਵਾਟ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਪੰਜਾਬ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਖਰਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜਨਾਂ ਵੱਡੇ ਸਬ-ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਟਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਜਾਲ ਰਾਹੀਂ ਘੱਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਟਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਟੈਂਡਰਡ ਵੋਲਟੇਜ ੩੩,੬੬,੧੩੨ ਅਤੇ ੨੨੦ ਕੇ. ਵੀ. ਹਨ। ਨੰਗਲ-ਦਿੱਲੀ ਪਹਿਲੀ ੨੨੦ ਕੇ. ਵੀ. ਲਾਈਨ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਇੰਜਨੀਅਰਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਬਦੇਸੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਚੰਗਾ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ੨੮੦੦ ਮੀਲ ਲੰਬੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਅਤੇ ੧੮੦ ਗ੍ਰਿਡ ਸਬ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਗਾਏ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿ ਲਗ ਪਗ ੨੦ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਲਾਗਤ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੧੯੪੭ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਦੂਜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਅਤੇ ਸਗੋਂ ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮੁਕ ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹੋਈ ਉੱਨਤੀ ਹੇਠਲੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੜੀ ਨੰ.	ਵੇਰਵਾ	੧੫ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭	੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੫੧	੩੧ ਮਾਰਚ ੧੯੫੬	੩੧ ਮਾਰਚ ੧੯੬੧
੧	੨	੩	੪	੫	੬
੧	ਬਿਜਲਾਏ ਗਏ ਪਿੰਡਾਂ/ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	੫੦	੯੧	੮੩੩	੩੦੧੬
੨	ਸਥਾਨਕ ਵੰਡ ਯੋਜਨਾਵਾਂ (ੳ) ਗਿਣਤੀ (ਅ) ਖਰਚ (ਲੱਖਾਂ ਵਿਚ)	੩੩	੪੫ ੨੨੬	੧੬੪ ੭੦੩	
੩	ਸਾਧਾਰਣ ਕਨੈਕਸ਼ਨ (ੳ) ਗਿਣਤੀ (ਅ) ਕਨੈਕਟਡ ਲੋਡ (ਕਿਲੋਵਾਟ)	੧੯੧੩੧ ੬੫੬੧	੩੩੪੦੭ ੧੩੧੯੧	੧੨੨੦੩੪ ੪੯੪੭੩	੩੯੧੬੫੪ ੧੩੪੨੮੨
੪	ਦਸਤਕਾਰੀ ਕਨੈਕਸ਼ਨ (ੳ) ਗਿਣਤੀ (ਅ) ਕਨੈਕਟਡ ਲੋਡ (ਕਿਲੋਵਾਟ)	੧੩੭੪ ੧੧੭੫੦	੨੮੪੫ ੩੨੭੫੬	੫੦੭੨ ੬੫੩੮੫	੨੦੪੦੦ ੧੪੯੦੪੯
੫	ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਕਨੈਕਸ਼ਨ (ੳ) ਗਿਣਤੀ (ਅ) ਕਨੈਕਟਡ ਲੋਡ (ਕਿਲੋਵਾਟ)	੫੦ —	— —	੩੮੩੮ ੨੦੬੧੭	੧੨੦੫੪ ੬੩੫੬੮
੬	ਬਲਕ ਸਪਲਾਈ ਕਨੈਕਸ਼ਨ (ੳ) ਗਿਣਤੀ (ਅ) ਕਨੈਕਟਡ ਲੋਡ (ਕਿਲੋਵਾਟ)	੧੯ ੬੦੨੦	੩੧ ੮੧੮੭	੪੨ ੧੬੪੦੩	੮੭ ੬੧੫੪੬

੧	੨	੩	੪	੫	੬
੭	੧੧ ਕੇ. ਵੀ. ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ (ਮੀਲ)	—	—	੩੦੦੦	੬੫੧੧.੪੭
੮	੧੧/੦.੪ ਕੇ. ਵੀ. ਸਬ-ਸਟੇਸ਼ਨ				
	(ੳ) ਗਿਣਤੀ	—	—	੧੯੦੦	੫੧੦੮
	(ਅ) ਸਮਰਥਾ (ਕੇ. ਵੀ. ਏ.)	—	—	੧੫੧੦੦੦	੪੨੨੯੮੫
੯	ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ (ਹਾਈਡਰੋ)[1]				
	(ੳ) ਸਥਾਪਤ (ਮੈਗਾਵਾਟ)	੪੮	੪੮	੯੬	੩੨੪
	(ਅ) ਫਰਮ (ਮੈਗਾਵਾਟ)	੩੩	੩੩	੫੭	੨੩੫
੧੦	ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲੋਡ (ਮੈਗਾਵਾਟ)				
	(ੳ) ਊਹਲ	੨੯.੮	੩.੪	੩੧	੪੪
	(ਅ) ਨੰਗਲ	—	—	੫੩	੧੦੦
	(ੲ) ਭਾਖੜਾ	—	—	—	੯੩.੪
	(ਸ) ਸਾਰਾ ਸਿਸਟਮ	—	—	—	੨੨੦.੩
੧੧	ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਯੂਨਿਟ (ਦਹਿ ਲੱਖ)				
	(ੳ) ਊਹਲ	੬੭.੨੦	੧੫੮.੭੬	੧੫੨-੯੩	੨੦੯.੯੧
	(ਅ) ਨੰਗਲ	—	—	੧੭੬.੫੫	੬੧੧.੧੭
	(ੲ) ਭਾਖੜਾ	—	—	—	੧੩੩.੨੩
	(ਸ) ਥਰਮਲ	—	—	—	੧੧.੦੪
	(ਹ) ਸਾਰਾ ਸਿਸਟਮ	—	—	—	੯੬੬.੩੫
੧੨	ਵੇਚੇ ਗਏ ਯੂਨਿਟ (ਦਹਿ ਲੱਖ)	੬੦.੬੫	੧੩੯.੪੦	੨੮੩.੦੨	੭੫੨.੭੯੩੭੯

੧	੨	੩	੪	੫	੬
੧੩	ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਮਾਲੀਆ (ਲੱਖਾਂ ਵਿਚ)				
	(ੳ) ਊਹਲ	੨੯.੩	੬੭.੭੬	੧੫੯.੬੯	੨,੪੮.੦੩
	(ਅ) ਨੰਗਲ	—	੭.੦੮	੯੬.੯੭	੫੬੨.੩੪
੧੪	ਸਾਲਾਨਾ ਖਰਚ (ਯੂਨਿਟ) ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ (ਬਾਹਰਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚੇ ਯੂਨਿਟ ਕੱਢ ਕੇ, ਪਰ ਬਿਜਲੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਤੋਂ ਵੇਚੇ ਯੂਨਿਟ ਰਲਾ ਕੇ)	੫.੦	੬.੧੫	੧੨.੬੮	੩੫.੭

[ਨੋਟ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨੰਬਰ ੧੦ ਤੋਂ ੧੪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੰਕੜੇ ਹਰ ਖਾਨੇ ਦੇ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋਏ ਸਾਲ ਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨੰਬਰ ੩ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ੧੫ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ੩੧ ਮਾਰਚ ੧੯੪੮ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਨ।]

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਪਲਾਨ ਵਿਚ, ਬਿਜਲੀ-ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਲ ੭੭ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ, ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਲਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਭਾਖੜਾ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਜੋ ਕਿ ਤੀਜੇ ਪਲਾਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤਕ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਭਾਖੜਾ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਤਿੰਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪਾਣੀ-ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਵਿਉਂਤੇ ਗਏ ਹਨ। (੧) ਅਪਰ-ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਦੇ ਮਾਧੋਪੁਰ ਧਾਰਾ ਉਤੇ ੨੨,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੀ ਫਰਮ ਪਾਵਰ ਵਾਲਾ (੨) ਊਹਲ ਦਰਿਆ ਸਕੀਮ ਦਾ ਅਗਲੇ ਦਾ ਪੜਾਉ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਗਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ੩੦,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੀ ਫਰਮ ਪਾਵਰ ਵਾਲਾ ਅਤੇ (੩) ਪੱਛਮੀ ਜਮੁਨਾ ਨਹਿਰ, ਤਾਜੇਵਾਲਾ ਕੋਲ ੨੨,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੀ ਫਰਮ ਪਾਵਰ ਵਾਲਾ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਬੋਰਡ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਧੀਨ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸੰਗਠਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ੧੯੬੪ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹਾਈਡਰੋ ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ੫੦,੦੦੦/੬੦,੦੦੦ ਕਿਲੋਵਾਟ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲਾ ਭਾਫ-ਬਿਜਲੀ ਪਲਾਂਟ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸਪਲਾਈ ਅੰਡਰਟੇਕਿੰਗ

ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੇ ਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲੋਡ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ਕੁੱਲ ੨੦,੦੦੦ ਕਿੱਲੋਵਾਟ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲੇ ਡੀਜ਼ਲ-ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਟਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ੩੩ ਕੇ. ਵੀ. ਤੋਂ ੨੨੦ ਕੇ. ਵੀ. ਤਕ ਦੀ ਵੋਲਟੇਜ ਵਾਲੀਆਂ ਟਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੨੨੦ ਮੀਲ ਵਖ ਵਖ ਵੋਲਟੇਜ ਦੀਆਂ ਟਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ ਲਾਈਨਾਂ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵੱਡੇ ਸਬ-ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ੨੦ ਨਵੇਂ ਵੱਡੇ ਸਬ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਲਗ ਭਗ ੧੪ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਖਰਚ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ।

ਉਪਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਸਕੀਮਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨੇੜੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਦਿਸ ਰਹੀ ਲੋੜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬਿਜਲੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ੧੯੫੨ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਣੀ ਅਤੇ-ਬਿਜਲੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੋੜ ਦਾ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਗੇਂ ਦੇਖੇ ਗਏ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਡ-ਸਰਵੇਖਣ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੧੯੫੭ ਤਕ ਇਸ ਲੋਡ-ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਵੀ ਅਗੋਂ ਕੁਝ ਸੰਕੁਚੇ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਮੁੜ ਛਾਣ ਬੀਣ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਸਿਟੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਸਿਟੀ ਬੋਰਡ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਣੀ-ਅਤੇ-ਬਿਜਲੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਫੇਰ ਇਕ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲੋਡ-ਸਰਵੇਖਣ (ਲੋਡ ਸਰਵੇ) ੧੯੬੦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਸਰਵੇਖਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਤੀਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ੬੭੬ ਮੈਗਾ-ਵਾਟ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ ਤਕ ੧੧੦੦ ਮੈਗਾਵਾਟ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਵਿਖਤ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਸਿਟੀ ਬੋਰਡ ਨੇ ਬਿਆਸ-ਸਤਲੁਜ ਲਿੰਕ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਦਾਹਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸਮਰਥਾ (ਫ਼ਰਮ ਪਾਵਰ) ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ

ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਪੱਕੀ ਸਮਰਥਾ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ (੬੦% ਲੋਡ ਫੈਕਟਰ ਉੱਤੇ) ੫੫੪ ਮੈਗਾਵਾਟ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ੧੧੩੦ ਮੈਗਾਵਾਟ (੬੦% ਲੋਡ ਫੈਕਟਰ ਉਤੇ) ਤਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਗ ਭਗ ੧੯੦੦ ਐਮ. ਡਬਲਯੂ. ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ (ਮੈਕਸੀਮਮ ਡੀਮਾਂਡ) ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਏਗੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੌਂਗ ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੪੦ ਮੈਗਾਵਾਟ ਕੁੱਲ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੀ ੧੦ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ, ਦਿੱਲੀ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਿਆਂ, ਹਿਮਾਚਲ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਬਿਜਲੀ-ਸ੍ਰੋਤ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ੩੦ ਲੱਖ ਕਿੱਲੋਵਾਟ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ, ਜੋ ਕਿ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਘਟ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਜਾਪਣਗੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ੨੦ ਸਾਲ ਲਗ ਜਾਣ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅਸਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਪਜ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰੇਗਾ।

[ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ

ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਨਅਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ । ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਨਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਕੁਝ ਬਚਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ੧੯੫੬ ਤਕ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀ ਸਨਅਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਤੇ ਸਨਅਤ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਖਪਤ ਵਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਉੜੀਸਾ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਬੰਬਈ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਜਿਹੇ ਸਨਅਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਸੀ ।

ਸਨਅਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ । ਜ਼ਰਾਇਤ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨਅਤਾਂ ਹੀ ਸਨਅਤ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁਖ ਸਰੋਤ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਸਬੰਧੀ ਸਨਅਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨਅਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਰਾਜ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਖਣਜੀ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਸਨਅਤਾਂ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਨਅਤੀ ਯੂਨਿਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੪ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ । ਅਣਪ੍ਰਵਾਣਤ ਪੇਂਡੂ ਹਲਕੇ ਵਿਚਲੀ ਸਨਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰਾਇਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨਅਤੀ ਢਾਂਚੇ ਕਰਕੇ ਹੈ । ਮੁੱਖ ਸਨਅਤਾਂ ਹੱਥ-ਖੱਡੀ, ਬਿਜਲੀ-ਖੱਡੀ, ਬੂਟ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਗੁੜ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹਨ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਨਅਤੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ (ਖਣਜੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਤੀ) ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ । ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਕੌਮੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਢੁਕਵਾਂ ਸਨਅਤੀ ਢਾਂਚਾ ਉਹ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫੁਟਕਲ ਸੇਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰਨ । ਸਨਅਤੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ

ਮੰਗ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਖਪਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਜਾਵੇ । ਸਾਡੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨਅਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸਨਅਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਬਾਈਸਿਕਲ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਬਣਾਉਣ, ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਨਅਤਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਨਅਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੋਰ ਸਨਅਤਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਦਿ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਵਿਚ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਸਨਅਤਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਸੰਦ, ਡੀਜ਼ਲ ਇੰਜਨ, ਸਨਅਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਫੈਰਸ ਅਤੇ ਨਾਨ-ਫੈਰਸ ਧਾਤ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਨ । ਸੀਮਿੰਟ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਉਹ ਸਨਅਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੱਚਾ ਪਦਾਰਥ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । [illegible] ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਫੈਕਟਰੀ ਸਨਅਤ ੧੯੫੧ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ੧੯੫੧-੫੬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਔਸਤ ੭.੪ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸੀ । ੧੯੫੬-੫੮ ਵਿਚ ਇਹ ਔਸਤ ੭.੬੫ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਧਾ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਸਨਅਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤ ਵਿਚ ੧੪.੭ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ੧੯੫੧-੫੮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਸਾਇਣਕ ਸਨਅਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਵਾਧਾ ੧੨.੪ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨਅਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਸਨਅਤਾਂ ਵਿਚ ੪ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਹੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜੋ ਸਨਅਤੀ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

(੧) ਕਪੜੇ ਦੀ ਸਨਅਤ

ਇਸ ਸਨਅਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਸਨਅਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਰਮਾਇਆ ਇਸ ਤੇ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ । ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਕਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ੬ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਹਨ । ਦੋ ਫਗਵਾੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਇਕ ਅਬੋਹਰ, ਇਕ ਹਿਸਾਰ ਵਿਚ, ਇਕ ਭਿਵਾਨੀ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲਗ ਭਗ ੧੯੦੦ ਖੱਡੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ੧੨੪,੮੦੦ ਸਪਿੰਡਲ ਅਤੇ ਲਗ ਭਗ ੬੫,੦੦੦ ਲੱਖ ਗਜ਼ ਕਪੜਾ ਸਾਲਾਨਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ੨ ਲਖ ਪੌਂਡ ਸੂਤ ਕੱਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ... ਲਗ ਭਗ ੯੦੦੦ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਕਪੜਾ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ੯੦੦੦ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੯੦੦ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਖੱਡੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੮੫੫੪ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖੱਡੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਊਨੀ ਕਪੜਾ ਅਤੇ ਆਰਟ ਸਿਲਕ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ੧੦ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਾਲ ਸਾਲਾਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ

੧੧੫੦੦ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉੱਨ ਦੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੪੦ ਉੱਨ ਵੱਟਣ ਅਤੇ ਕਪੜਾ ਬੁਣਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ੬੬,੭੨੪ ਸਪਿੰਡਲ ਅਤੇ ੬੧੯ ਪਾਵਰ ਲੂਮ ਹਨ । ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਨੋਹਰੂ-ਵੀਜਨਟਨ ਵੂਲਨ ਮਿਲਜ਼ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਓ. ਸੀ. ਐਮ. ਲਿਮਿਟਿਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਓਸਵਾਲ ਮਿਲਜ਼ ਲੁਧਿਆਣਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ੪.੪੮ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਾਲ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਰਜਾਂ, ਟੌਵਰਡੀਨ, ਟਵੀਡ, ਕੰਬਲ ਅਤੇ ਉੱਨੀ ਸੂਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ੧੯੫੯-੬੦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਨੀ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ੬੦੭੦ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

(੨) ਖੰਡ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ

ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਸਰਸਵਤੀ ਸ਼ੂਗਰ ਮਿਲ ਜਮੁਨਾ ਨਗਰ ਸੀ । ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਮਿਲ ਦੀ ਗੰਨਾ ਪੀੜਨ ਦੀ ਸਮਰਥ (ਕਰੱਸ਼ਿੰਗ ਕੈਪੇਸਿਟੀ) ੪੫੦ ਟਨ ਰੋਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ੧੯੫੩ ਵਿਚ ਇਹ ਵਧ ਕੇ ੧੨੫੦ ਟਨ ਹੋ ਗਈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸਨਅਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ । ਇਸ ਮਿਲ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਸੱਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਉੱਨਤੀ ਕਰਕੇ ਗੰਨੇ ਪੀੜਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥਾ ੧੨੫੦ ਟਨ ਰੋਜ਼ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ੩੨੫੦ ਟਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਖੰਡ ਦਿਆਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ ਚਾਰ ਹੋ ਗਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਧੂਰੀ, ਫਗਵਾੜਾ ਅਤੇ ਹਮੀਰਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਹਮੀਰਾ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਰੋਹਤਕ, ਭੋਗਪੁਰ ਅਤੇ ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹਨ । ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਜਨਤਾ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸ਼ੂਗਰ ਮਿਲਜ਼ ਬਟਾਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਲਸੰਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਕੀਮ ਹਾਲਾਂ ਵਿਉਂਤ ਵਾਲੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਹੀ ਹੈ । ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਸਤ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਲਗ ਚੁੱਕੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਖੰਡ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ । ਖੰਡ ਦੀ ਕੁਲ ਪੈਦਾਵਾਰ ੯੩,੬੫੦ ਟਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਨਅਤ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੫੪੭੨ ਬਣਦੀ ਹੈ ।

(੩) ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਸਨਅਤ

ਸ੍ਰੀ ਗੋਪਾਲ ਪੇਪਰ ਮਿਲਜ਼ ਜਮੁਨਾ ਨਗਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਇਕ ਐਸਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਜਿਹੜੀ ਛੇ ਤੋਂ ਸਤ ਟਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੀ, ਉਹ ੧੯੫੯-੬੦ ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ ੫੫ ਟਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੋ ਗਈ । ਜਦੋਂ ਇਸ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੇਪਰ ਮਸ਼ੀਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਉਦੋਂ ਇਹ ਸਮਰਥਾ ੬ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਕੇ ੧੦੦ ਟਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ।

ਸਰਕੀ ਘਾਹ, ਲੀਰਾਂ, ਹੋਜ਼ਰੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਅਤੇ ਰੱਦੀ ਕਾਗ਼ਜ਼, ਕਾਗ਼ਜ਼ ਬਣਾਉਣ

ਦਾ ਕੱਚਾ-ਮਸਾਲਾ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਜੋ ੧੯੫੪-੫੫ ਵਿਚ ੧੪,੦੩੪ ਟਨ ਸੀ, ੧੯੬੦-੬੧ ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ ੨੨,੨੦੬ ਟਨ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ੨੪੯੦ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੧੯੫੯-੬੦ ਵਿਚ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਟਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਲਾਏ ਗਏ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ੧੯੫੯-੬੦ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪਲਪ ਮਿਲਜ਼ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਪਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਰ ਵਧਾ ਲਈ ਅਤੇ ੧੯੬੦-੬੧ ਵਿਚ ੨੦੦ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ੨੪੯੦ ਟਨ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਨੇ ੩੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਲਾਇਆ ਹੈ ।

(੪) ਸੀਮਿੰਟ ਦਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਹਨ, ਇਕ ਸੂਰਜਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦਾਦਰੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ । ਦਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਖਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਚੂਨਾ-ਕੰਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜਪੁਰ ਵਿਚ ਚੂਨਾ-ਪੱਥਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਲਾਹ ਦੀ ਪੱਥਰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ੬ ਮੀਲ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੁਲ ਸਰਮਾਇਆ ੨ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵਧ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਪਜ ੫.੬੩ ਲੱਖ ਟਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ੧੬੭੫ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

(੫) ਮਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸੰਦ

ਮਸ਼ੀਨੀ ਸੰਦ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸੰਦ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉੱਦਮ ਦਾ ਇਕ ਵਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਇਸ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ੧੯੫੯-੬੦ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ੭੦੦ ਤੋਂ ਵਧ ਖਰਾਦੀ ਘਰ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ੪.੩੩ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ੯੭੪੦ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਪਾਸੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗ ਬਟਾਲਾ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਬਟਾਲਾ ਹੈ । ਇਸ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰ ਬਟਾਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ, ਗੋਰਾਇਆਂ, ਫਗਵਾੜਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਰੋਹਤਕ ਅਤੇ ਕੈਂਥਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ ।

(੬) ਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ । ਇਸ ਸਨਅਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੂਜੇ ਮਹਾ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉੱਦਮੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਸਾਜ਼-ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ । ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦਰਾਮਦ ਉੱਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਲੱਗਣ ਕਾਰਣ ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਨਅਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ । ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤਕ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਤੇ

ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਸਨੱਅਤ ਵਿਚ ਪਰਗਤੀ-ਸ਼ੀਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਨੱਅਤ ਹੁਣ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ । ੧੯੫੨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਐਟਲਸ ਸਾਈਕਲ ਇੰਡਸਟਰੀਜ਼ ਔਫ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ੧.੫ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ੨,੪੦,੦੦੦ ਸਾਈਕਲ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ । ੧੯੬੦-੬੧ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ੨੦੪੪੮੦ ਸਾਈਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨.੨੪ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ੧੩੯੦ ਸਾਈਕਲ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ੩੫੦੦ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ਪਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਸਨੱਅਤ ਦੇ ਛੇ ਹੋਰ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ, ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਰੇ ਵਿਚ ਹਨ । ਛੋਟੀ ਸਨੱਅਤ ਦੇ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ੪੬ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ੨,੪੭,੦੦੦ ਸਾਈਕਲ ਹਰ ਸਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਅਜਕਲ ਇਸ ਸਨੱਅਤ ਵਿਚ ੫੦੦ ਤੋਂ ਵਧ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਬਣੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੪,੨੫,੦੦੦ ਤੋਂ ਵਧ ਅਤੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ੪.੩੫ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ । ਲਗ ਭਗ ੯੦੦੦ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਧੰਦਾ, ਖਾਸ ਕਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਿਹਾ ਕਿ ਹੱਬ, ਫ਼ਰੀਵੀਲ ਰੋਲਰ-ਚੇਨਾਂ ਆਦਿ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

(੭) ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ

ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਯੁਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਨੱਅਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ । ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ-ਗੇਜ, [illegible] ਟੀਊਬ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ੀ ਪੁਰਜ਼ੇ, ਆਦਿ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿਲਾਈ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਜੰਗ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਗਈ ਪਰ ਲੜਾਈ ਮੁਕ ਜਾਣ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ੪੫ ਛੋਟੇ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਜਿਥੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ੨੨੯ ਛੋਟੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪੁਰਜ਼ੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਦਸਤਕਾਰੀ ਪਰ ਕੋਈ ੭੦ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ੨੧੨੫ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ਪਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਵਲੋਂ ੪੫,੯੦੦ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ੩੦ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਰਜ਼ੇ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਸਨ ੧੯੫੯-੬੦ ਵਿਚ ੫੯,੨੫੦ ਪੂਰੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ

ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਬਣੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲ ੧੩੯ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਤੇ ਬਸੀ ਪਠਾਣਾਂ (ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਰਖਾਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਗਵਾੜੇ, ਬਟਾਲੇ, ਰੋਹਤਕ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਥੇ ਬਣੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪਛਮੀ-ਏਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ।

(੮) ਹੌਜ਼ਰੀ ਸਨੱਅਤ

ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੌਜ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਊਨੀ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੁਲ ਉਪਜ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ੯੦ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸਨੱਅਤ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਕਰੀਬਨ ੧੦੦੦ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੨੩,੦੦੦ ਤੋਂ ਵਧ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰੀਬਨ ੩.੬੨ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਸਨੱਅਤ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਹੈ ।

(੯) ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਸਨੱਅਤ

ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਬਦੇਸ਼-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਖੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ੨੩੫ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ੫੩੦੦ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ੧ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਨ ੧੯੫੯-੬੦ ਵਿਚ ੫੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

(੧੦) ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਸੰਦ

ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਸੰਦ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੧੯੨੭ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ-ਯੁਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਦੇਸੀ ਸਾਮਾਨ ਆਉਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ੧੨੫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਉਪਜ ੫੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਹੈ । ੧੯੫੯-੬੦ ਵਿਚ ੪੯.੧੪ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਹ ਦਸਤਕਾਰੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਕਰੀਬਨ ੧੨੦੦ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

(੧੧) ਕੱਚੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਸਨੱਅਤ

ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੀ ਸਨੱਅਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਜਗਾਧਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਸੇ ਚੰਗੇ ਵੱਡੇ ਅੱਡੇ ਰੇਵਾੜੀ, ਬਟਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ । ਇਸ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਖਪਤ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ

ਮੰਡੀਆਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ੧੦੦੦ ਤੋਂ ਵਧ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜ ਕੁ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਨਅਤ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ੬੨੫੦ ਬੰਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(੧੨) ਮਸ਼ੀਨੀ (ਕਸੀਦਾ) ਕਢਾਈ ਦਾ ਕੰਮ

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਮਸ਼ੀਨੀ (ਕਸੀਦਾ) ਕਢਾਈ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰੀਬਨ ੬੫੬ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ੨੨੦ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਸਨਅਤੀ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾਓ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ, ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਉਪਜਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਹੁਨਰਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧੇ ਦੀ ਆਸ ਹੈ, ਅਤੇ ਖਪਤ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਜਿਨਸਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਾਧਾ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਪਾਹ, ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਤੇਲ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਉਪਜ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਕਪਾਹ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਚਾਰ ਖੰਡ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਵਡੇਰੇ ਵੇਲਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲੱਗਣ ਲਈ ਚੰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਾਲੇ ਤਕ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਕਾਂਗੜਾ, ਹਿਸਾਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਦੋ ਹੋਰ ਸੀਮਿੰਟ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਾਧੂ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਕਈ ਦੁੱਧ ਦੇ ਪਲਾਂਟ ਅਤੇ ਮਿਲਕ-ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ-ਕਿਨਾਰੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਅਤੇ ਰੇਯੂਨ ਧਾਗਾ (ਸੂਤਰ) ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਮੰਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ, ਅਕਾਰ ਸਟੀਲ (ਫ਼ੌਲਾਦ) ਦੀਆਂ ਪਾਈਪਾਂ ਅਤੇ ਟੀਊਬਾਂ, ਢਲਾਈ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸਟੀਲ, ਮਿਟੀ ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਾਮਾਨ, ਛੋਟੇ ਸੰਦ ਅਤੇ ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਟਾਂਕੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਦ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਚੰਗਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੈਮੀਕਲ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਥੈਟਿਕ ਰੇਜ਼ਿਨ (ਰਾਲ), ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਕੈਮੀਕਲ, ਔਰਗੈਨਿਕ ਸੌਲਵੈਂਟ, ਫ਼ਾਰਮਿਕ

ਕਾਗ਼ਜ਼ ਅਤੇ ਰੰਗਾਈ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਮਾਲੀ ਮਦਦ, ਦਰਾਮਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਸਲਾਹਿਤ, ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਛੋਟ, ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕਨੈਕਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

[ਜੀ. ਆਰ. ਗਾਰੀ

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰੇਲਾਂ

ਵਰਤਮਾਨ ਰੇਲਵੇ ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਠੀਕ ਪਰਖ ਕਰ ਸਕਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਮਦਾਰ ਵਿਕਾਸ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸਟੋਕਟਨ ਐਂਡ ਡਾਰਲਿੰਗਟਨ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਚਾਲੂ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ, ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ੧੮੪੪ ਵਿਚ ਆਰ. ਐਮ. ਸਟੀਫਨਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਵੇ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਪਰਤਿਆਵੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਰਾਜ-ਮਹਿਲ/ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਤੀਕ ੧੦੦ ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਰੇਲ ਪਟੜੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਠੇਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਫੀ ਸੈਂਕੜਾ ਵਾਪਸੀ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਲਈ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਜੀ. ਆਈ. ਪੀ. ਰੇਲਵੇ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਕਲਿਆਣ ਤੀਕ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਠੇਕਾ ਕਰ ਲਿਆ। ੧੮੫੧ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਠਾਣਾ ਤੀਕ ਇਕੀ ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਠੇਕਾ ਫਰੀਅਲ ਐਂਡ ਫਾਉਲਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ੧੮ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੫੨ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਬਾਈਕਲਾ ਫਲੈਟਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾ ਇੰਜਨ ਪਟੜੀ ਪਰ ਚਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਬੰਬਈ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਬੜੇ ਅਚੰਭੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਠਾਣਾ ਤੀਕ ਰੇਲ ਪਟੜੀ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦਾ ਰਸਮੀ ਉਦਘਾਟਨ ਉਤਸਵ ੧੬ ਅਪਰੈਲ ੧੮੫੩ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰੇਲਵੇ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ੧੬ ਅਪਰੈਲ ੧੯੫੩ ਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਸੌ-ਸਾਲਾ ਬਰਸੀ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਮਨਾਈ। ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ੧੫ ਅਗਸਤ ੧੮੫੪ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਰੇਲ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਵਾਰੀ ਗੱਡੀ ਹੌੜਾ ਤੋਂ ਹੁਗਲੀ ਤਕ ੨੪ ਮੀਲ ਜਾਣ ਲਈ ਚੱਲੀ।

ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੱਡੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਪਰਸਿੱਧ ਪਰਸਿੱਧ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਰੇਲ-ਪਟੜੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ੩੫੦੦੦ ਮੀਲ ਤੀਕ ਅੱਪੜ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਬੜੀਆਂ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜਦੋਂ ਕਿ

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਥੁੜ ਸੀ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਟੜੀਆਂ ਬਣਵਾਉਣ ਅਤੇ ਪਰਬੰਧ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪਰਬੰਧ ਲਈ ਲੰਬੀਆਂ-ਚੌੜੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਮ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਰਖਿਆ। ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਐਕਵਰਥ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਇਕ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ, ਜੋ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ, ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਖਰਚ ਨੂੰ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਮ ਵਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਬੋਰਡ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਨ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਪਣੇ ਹਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੇ। ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ, ਜਦ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਸੁਆਰਥੀ ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਰਕਮ ਦੁਆਉਣ ਵਲ ਝੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਏ ਅਤੇ ਰੇਲ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਿਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰੇਲਵੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਰਾਏ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਗੌਰਮਿੰਟ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇਗੀ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਫ਼ਸਰੀ ਅਮਲਾ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਣਦਾ ਜਾਏਗਾ।

ਪਹਿਲਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਿ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸਾਮਾਨ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੀਘਰ ਅਤੇ ਸਸਤਾ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਸਿਸਟਮ ਜੋ ਸਾਰਾ ਬਦਲ ਕੇ ਕੌਮੀ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰੰਤ, ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਦੇਸੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰੇਲ-ਪਰਬੰਧ ਨੇ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਅਤੇ ਕੋਚੀ ਤੋਂ ਗੁਹਾਟੀ ਤੀਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਪਹੁੰਚ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਰੇਲਵੇ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ 'ਸਕੋਂ' ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਰੇਲਵੇ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰੇਲ ਉੱਤਰੀ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਭਾਗ ਈਸਟਰਨ ਪੰਜਾਬ ਰੇਲਵੇ ਸੀ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੇਲ ਪਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਅਟਾਰੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲ-ਪਟੜੀ ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਬਣੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਜਨਤਕ ਆਵਾਜਾਈ ੧੦ ਅਪਰੈਲ ੧੮੬੨ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਹ ਪਟੜੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬਣੀ ਸੀ, ਵਡੇ ਉੱਤਰ-ਪਛਮੀ ਰੇਲਵੇ ਪਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ, ਜੋ ੧੯੪੭ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆਏ ਭਾਗ ਨੂੰ ਈਸਟ-ਪੰਜਾਬ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੰਧ-ਪੰਜਾਬ-ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੮੬ ਨੂੰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੌਰਦਰਨ, ਦੀ ਇੰਡਸ ਵੈਲੀ, ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ, ਅਤੇ ਸਿੰਧ-ਪਸ਼ੀਨ ਸਟੇਟ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਪਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨੌਰਥ ਵੈਸਟਰਨ ਰੇਲਵੇ ਰੱਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨੌਰਥ ਵੈਸਟਰਨ ਰੇਲਵੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੰਧ-ਪੰਜਾਬ-ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਕੰਪਨੀ ੧੮੫੫ ਵਿਚ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰਠ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਤਕ ਦੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ੧੨੨ ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਪਟੜੀ ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੬੯ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੀਕ ੭੦ ਮੀਲ ਹੋਰ ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੬੯ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ-ਅੰਬਾਲਾ-ਕਾਲਕਾ ਵਾਲੀ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ ੧ ਮਾਰਚ ੧੮੯੧ ਨੂੰ ਆਵਾਜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸ ਪਟੜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ-ਅੰਬਾਲਾ-ਕਾਲਕਾ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਜਨਵਰੀ ੧੮੮੯ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਈਸਟ ਇੰਡੀਅਨ ਰੇਲਵੇ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਦਿੱਲੀ-ਅੰਬਾਲਾ-ਕਾਲਕਾ ਰੇਲਵੇ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਕਾਲਕਾ-ਸ਼ਿਮਲਾ ਰੇਲ-ਪਟੜੀ ਨੂੰ ੧੮੯੯ ਤੋਂ ੧੯੦੩ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਜਦ ੧ ਅਪਰੈਲ, ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਅਨ ਰੇਲਵੇ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਿਆ, ਦਿੱਲੀ-ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ ਸੈਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ-ਅੰਬਾਲਾ-ਕਾਲਕਾ ਰੇਲਵੇ ਏਜੰਸੀ ਨੌਰਥ ਵੈਸਟਰਨ ਰੇਲਵੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਦਰਨ ਪੰਜਾਬ ਰੇਲਵੇ ਸੀ। ਏਸ ਨਾਉਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ੩੦ ਜੁਲਾਈ ੧੮੯੫ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ, ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਰਿਆਸਤੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੁਫ਼ਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ੩੧ ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੯ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਪਛਮੀ ਰੇਲ ਦਾ ਭਾਗ ਸਮਝ ਕੇ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਿਆ। ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਮਝੌਤੇ ਖ਼ਤਮ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੩੦ ਨੂੰ ਇਹ ਰੇਲ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਈ। ਦੋ ਹੋਰ ਪਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਪੱਟੀ-ਕਸੂਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੁਆਬਾ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਸਨ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੩੬ ਅਤੇ ੧ ਅਪਰੈਲ ੧੯੪੬ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ। ੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੫੦ ਨੂੰ ਜੋਧਪੁਰ-ਬਠਿੰਡਾ ਰੇਲਵੇ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ-ਧੂਰੀ-ਜਾਖਲ ਰੇਲਵੇ, ਜੋ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਆ

ਗਈਆਂ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ :—

ਮੁਕੇਰੀਆਂ-ਪਠਾਨਕੋਟ	੨੫.੭੭ ਮੀਲ
[illegible] (ਫੇਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ)	੧੯.੭੭ "
ਪਠਾਨਕੋਟ-ਮਾਧੋਪੁਰ	੭.੬੧ "

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੧ ਅਪਰੈਲ ੧੯੬੧ ਤੀਕ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ੨੩੪੫ ਮੀਲ ਹੋ ਗਈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਰੇਲਵੇ ਨੂੰ ਪਰਬੰਧਕੀ, ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨਾ ਸਬੰਧੀ ਬੜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀ ਭਾਗ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਸਬੰਧੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਵੰਡਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਰਥ ਵੈਸਟਰਨ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਇੰਜਣਾਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਛਕੜਿਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸਟੋਰ ਮੁਗ਼ਲਪੁਰੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੰਡਵਾਰੇ ਉੱਤੇ ਪੂਰਬੀ ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਰੇਲਵੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਜਗਾਧਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ੧੯੫੧ ਵਿਚ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਛਕੜਿਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਰੰਭਿਆ ਅਤੇ ੧੯੫੪ ਵਿਚ ੬੫ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਿਆਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ੧੫੦ ਯੂਨਿਟਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ-ਪਹੀਆ ਮਾਲ-ਗੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ੪੦੦ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰੰਮਤ ਦੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੂਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਗਾਧਰੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਰੇਲਵੇ, ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਲ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿਚ, ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰੀ ਰੇਲਵੇ ਲਈ ਇੰਜਣਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਲੈ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਰੇਲਵੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਰੇਲਾਂ ਦੀ ਸਾਮਾਨ ਢੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਥੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਧਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਵਸਤਾਂ ਢੋਣ ਅਤੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਰਗੇ ਧਾਰਮਕ ਕੇਂਦਰ ਹਨ ਜਿਥੇ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੱਖਾਂ ਜਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੂਰੇਡੇ ਹੋਰ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਆਸਰਾ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਕੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੇਲਵੇ ਲਈ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੋਮੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਕੌਮੀ ਉਦਯੋਗ ਹੈ,ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬੰਦੇ ਨੌਕਰ ਹਨ। ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਸਫਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਲ ਰੇਲਾਂ ਉਪਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਮਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਾਲੇ ਤਕ ਬਹੁਤੇ ਉੱਨਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ੧੯੫੯-੬੦ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਕੁਲ ਆਮਦਨੀ, ੪,੨੪,੦੬,੧੯,੦੦੦ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਖਰਚ ੩,੨੭,੬੮,੭੪,੦੦੦ ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ ੯੬,੫੨,੭੪,੦੦੦ ਰੁਪਏ ਕਮਾਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਫੈਲਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਬਹੁਤ ਇਲਾਕੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਰੇਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਧਨ ਅਤੇ ਫੌਲਾਦ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਰੇਲਵੇ ਨੂੰ ਫੈਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਂਨੀ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਫੈਲੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਉਚਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੇਲਵੇ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਚੰਗਾ ਮਾਣ ਕਰੇ।

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ
ਜੇ. ਐਨ. ਰਾਏ

ਪਰਾਚੀਨ ਦੇਸੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਅਤੇ ਮਕਤਬ

ਪਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਢੰਗ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਆਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਭੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਹੀਂ। ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਭੀ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਹੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਨ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਜ਼ਰਾ ਛੇਤੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਥੇ ਦਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢੰਗ ਭੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਰਾਹਮਣ ਰਿਖੀ ਸਨ ਜਾਂ ਜੈਨ ਮੁਨੀ ਅਤੇ ਬੁਧ ਭਿੱਖੂ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਥੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਧੇ (ਉਪਾਧਿਆਇ) ਪਾਸ ਵਿੱਦਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੀਨਾ ਥਿਤਿ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਸੂਝ ਬੂਝ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਆਪ ਸੰਭਾਲਣ ਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ-ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਭੇਟਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਿਖੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੁਜਦੇ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ-ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ। ਬਹੁਤ ਪਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ (ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ) ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਹੀ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਘਰ ਮੁੜਦਾ। ਪਰ ਬਾਦ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਲਾਗੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਾਣ ਆਉਣ ਦਾ ਭੀ ਕੋਈ ਨਿਯਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣਾ। ਜਮਾਤਾਂ ਵਾਲਾ ਭੀ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੁਝ ਮੁੰਡੇ ਇਕੱਠੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਕੱਠੇ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਥਿਤਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸਬਕ ਇਕੱਠੇ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਤੇ ਢਿੱਲੇ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕੋ ਰੱਸੇ ਬੱਧੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਤੇਰਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਪਤਰਿਕਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਹੀ ਨਵੇਂ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖੌਣੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੌਖੇ ਹੀ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੈਂਤੀ (ਜਾਂ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ) ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਭੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਖੇਲ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੇਕ ਲਾ ਕੇ ਮੁਹਾਰਨੀ ਕਰਨੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੜ੍ਹਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਭੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਘੋਟਾ ਲਾਉਣ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਮੂੰਹ-ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਲਿਖਤੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਪਾਸੇ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਕੁਦਰਤੀ ਉਸੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਕਰਣ-ਅਚਾਰਯ, ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ, ਜਿਓਤਸ਼ਾਚਾਰਯ, ਆਦਿ।

ਵਿੱਦਿਆ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਤ ਸਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਮੁਕਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਦੂਸਰੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਬੁਧਿ ਅਨੁਸਾਰ। ਪੰਝੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਰਿਸ਼ੀ ਖਾਸ ਖਾਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨ ਪਰਸਿਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਚ-ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।

ਸਮਾਂ ਬਦਲਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਢੰਗ ਭੀ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਂ ਵਿਚ ਕੁਟੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਪਾਧਿਆਇ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਗੁਰੂ-ਚੇਲੇ ਦੇ ਇਸ ਟੱਬਰ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਢਿੱਲੇ ਪੈਂਦੇ ਗਏ। ਰਾਜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿੱਦਿਆ-ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵੇਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਲਗ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਲਿਖਾਉਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਦਾਨੀ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਾਇਆ ਭੇਟ ਕਰਦੇ, ਖਾਸ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਬਣਵਾ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵਧਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਅਸਥਾਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ ਭੀ ਬਣਦੇ ਗਏ। ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੰਡਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਛਾਣ ਬੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਮਸੀਤਾਂ ਭੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਮਸੀਤਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਣੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਭੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਢੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀ ਰਟਨ ਰਟ ਮੰਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਦਕ ਮੰਤਰਾਂ, ਗੀਤਾ ਜਾਂ ਭਾਗਵਤ ਆਦਿ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿਕਮਤ, ਹਿਸਾਬ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਆਦਿ ਆਦਿ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਭੀ ਸਿਖੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਬੱਚਾ ਮਸੀਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜੁਮੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਗੁੜ ਦੀ ਰੋੜੀ, ਵਾਰੀ ਤਿੰਨ ਗਜ਼ ਖੱਦਰ ਦੀ ਚਾਦਰ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਆਨੇ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੱਗੇ ਭੇਟਾ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭੇਟਾ ਘੱਟ ਵੱਧ ਭੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਟਿੱਕੀ ਹੋਈ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਰਧਾ ਅਤੇ ਹੈਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਢੰਗ ਹਰ ਥਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ, ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਨਖਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਮਕਤਬਾਂ (ਮਦਰਸਿਆਂ) ਦੇ ਨਾਉਂ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜਗੀਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ। ਜੇ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਟੱਬਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੋਟੀ, ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਲੱਸੀ, ਪਾਣੀ, ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਭੀ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਕਰਦੇ, ਲਕੜੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਲਿਆਉਣੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਾਂ ਮੱਝ ਲਈ ਘਾਹ ਖੋਤਣਾ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਣੇ, ਨ੍ਹਾਉਣ ਧੋਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ, ਹੁੱਕਾ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਕੰਮ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਜਮਾਤ-ਬੰਦੀ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਬਕ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਖਾ ਝਲਦੇ।

ਜਦ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਸੀਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਸੱਤ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਜਾਂ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁੱਕੇ ਲਈ ਧੁਖਦੀਆਂ ਪਾਥੀਆਂ ਜਾਂ ਛਿਟੀਆਂ

ਵੀ ਚਾਹੀਏ ਪੰਜ ਚਾਰ ਬੂੰਦ ਸੁਆਹ ਦੇ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਕਠੀ ਕੁ ਹੀ ਸਲੇਟ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਢੇਰ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ । ਸੁਆਹ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਨੂੰ ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਦਾ ਚੋਣ ਸਾਰੀ ਜਾਂਦਾ । ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਦੋ ਢੇਰ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਂਦਾ, ਵੱਖਰੇ ਕਰਦਾ, ਮਿਲਾਉਂਦਾ, ਵੱਖਰੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ । ਇਹ ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਹਫ਼ਤਾ ਕਰਨਾ, ਲਈ ਜਾ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ । ਬੱਚੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੇ ਆਦੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਮਸੀਤੇ ਆਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸੀਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਦਤ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਥੇ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ।

ਜਦ ਉਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਸੁਆਹ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਵਿਛਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰ ਪੂਰੇ ਹੱਥ ਜਾਂ ਚੱਪੇ ਨਾਲ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿਚਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਆਪੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਅਲਫ਼ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ । ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਾ ਅੱਖਰ 'ਬੇ' ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਵੀ ਅਲਫ਼ ਦੀ ਤਰਾਂ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਹੀ ਹੈ ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਜਿਉਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਹੀ ਨੇਕ ਦੱਸਦੇ ਅਤੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਅੱਖਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਤਰਾਂ ਬੱਚੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਲਫ਼ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਗਲੇ ਹਰਫ਼ ਪੰਜਾਂ (ਬੇ ਤੋਂ ਸੇ ਤਕ), ਚਾਰਾਂ (ਜੀਮ ਤੋਂ ਖ਼ੇ ਤਕ), ਤਿੰਨਾਂ (ਦਾਲ, ਡਾਲ, ਜ਼ਾਲ), ਅਤੇ ਦੋ ਦੋ (ਸੀਨ, ਸ਼ੀਨ, ਸੁਆਦ, ਜ਼ੁਆਦ, ਆਦਿ) ਦੇ ਇੱਕੋ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ । ਜਦ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਜਾਂ ਚਾਰ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕੋ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣੀਆਂ, ਮੋੜ ਦੇਣੇ ਜਾਂ ਗੁਲਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਰ ਸੌਖੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਉੱਤੇ ਬਹਿੰਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੇਵਲ ਦੋ ਬੇ ਅਤੇ ਜੀਮ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਦੀ, ਪਰ ਜੁੱਟਾਂ ਦੀ ਸੌਖਿਆਈ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਲਏ ਉਸ ਨੇ ਨੌਂ ਅੱਖਰ ਬੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖ਼ੇ ਤਕ । ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਦੋ ਦੋ ਦੇ ਜੁੱਟ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਲਾਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਅੱਖਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਔਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਲਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮੋੜ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਬੱਚਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਭੁੰਜੇ ਪਰ ਪੂਰੇ ਚੱਪੇ ਨਾਲ, ਫੇਰ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਇਕ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਯਾਦ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲਿਖਾਈ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਸਿੱਧੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਲਗ ਭਗ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਲਿਖਾਈ ਹੱਥ ਅਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੁਆਹ-ਮਿੱਟੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫੱਟੀ ਪਰ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਈ ਨਿਰਵੀ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹੱਥ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸੁਖਾਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਤ ਇਕ ਰੂਪ ਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਮੌਲਵੀਆਂ ਅਤੇ ਮਕਤਬਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੀ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਾਈ ਛਾਪੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ । ਪਿੰਸਲਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਉੱਕੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਹੋਵੇ ਵੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਜਦ ਕਿ ਲਿਖਾਈ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੀਤੀ ਮਕਤਬਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਲਾਣੇ ਅਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਮੌਲਾ-ਬਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਚੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬੜੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪਰੇਮ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਜਾਨ ਮਾਰ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਉਸਤਾਦ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰਾਂ ਵਾਂਙੂ ਵਾਹਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵੱਢਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਗਾਰ ਕੱਟਦੇ ਸਨ । ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਪੈਣ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤੇ ਸਕੂਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਸਕੂਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਅਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਕ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹੁਣ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਆਖ਼ਰੀ ਦੋ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪਾਸ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਜਮਾਤ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੂਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਦਾਖ਼ਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਤਕ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਹੋਰ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਸੀਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਇਹ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹੁੰਦੇ

ਕਨ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਲਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੁਸਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਸੀਤੀ ਮਕਤਬ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਰਮਲੇ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਮਸੀਤੀ ਮਕਤਬਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਪਰ ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਸੁਆਹ ਵਿਛਾ ਕੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫੱਟੀਆਂ ਪਰ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਕੇ। ਅੱਖਰ ਸਿੱਖ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੱਚੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਔਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਪੋਥੀਆਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਅਤੇ ਬਾਈ ਵਾਰਾਂ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੱਚੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਜੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਭਾਗਵਤ, ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਕਰਣ ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਬੋਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਾਣੀ ਵਾਰਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਆਦਿ ਦੀ ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਉਹ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਨਾਲ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਨ ਹੀ, ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਜ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਛਪੇ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਕੇਵਲ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੰਡਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਹੋਵੇ ਵੀ, ਪਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੇਹਲਮ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੇਵਾ ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਗਿਆਤੇ ਇਹ ਹੀ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਮਹਾਤਮਾ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਨੀਮੀ ਜਾਂ ਮਹਾਜਨੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਟਵਾਣੀਏ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਡੇ ਘਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੰਡੇ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਪੂਛ ਤੋਂ ਬਿਨਾ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਹ ਚੂੰਕਿ ਅੱਖਰ ਹੀ ਲੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਛਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਾਉਂ ਪਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਲੰਡਿਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸਾਂਝਾ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਲੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਮ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਹਾਜਨ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਹੀ ਖਾਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨੀ ਜਾਂ ਮੁਨੀਮੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮਹਾਜਨ ਜਾਂ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਮੁਨੀਮ ਲੋਕ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਲੰਡਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ (ਅੱਖਰਾਂ) ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲੰਡੇ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਹਨ।

ਜੰਮੂ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਡੂੰਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਟਾਕਰੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵੀ ਬੇ-ਪੂਛੇ ਲੰਡੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਲੰਡੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਟਾਕਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ ਹਨ।

ਮੁਨੀਮੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਸਵਾਇਆਂ, ਡੇਢਿਆਂ ਅਤੇ ਪੌਣਿਆਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਜਨ ਅਤੇ ਮੁਨੀਮ ਲੋਕ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਟਾਖਰੀ ਜਾਂ ਭੱਟਾਖਰੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਲੰਡੇ ਹੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਪਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਪਾਂਡਿਆਂ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰੂ ਲਿਖੇ ਖਾਨਦਾਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਲੋਕ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਭੱਟ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਪਰਾਚੀਨ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਮੁੱਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਇਥੇ ਨਵੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹੋਏ, ਕੁਰਖੇਤਰ, ਹਰਦੁਆਰ ਆਦਿ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਦਸੋਂ (ਪਟਿਆਲਾ) ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਵਿਚ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਸਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਐਸਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਆਦਿ ਲਿਖੀਆਂ ਦੀ ਸਦਾ ਲਈ ਸੰਭਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕਿਤੇ ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਨਵੀਂ ਰੋ ਦੀ ਰੌਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਤੀਆਂ ਕੁਰਲੀਆਂ ਕੁਰਲੀਆਂ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕੀਆਂ ਕਿੱਸਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਸਾਲਾ ਵਿਅਰਥ ਅਤੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਵੇ।

[ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਰਣਾਲੀ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖਿੱਚ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਵੀਂ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਬਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰਖਣ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਰਾਜਸੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਾਰਨ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਨੇ ੧੭੮੦ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਮਦਰਸਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕੁ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਮੁਫ਼ਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਰਾਂ ਬਰਸ ਮਗਰੋਂ ੧੭੯੧ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਹਾਕਮ ਡੰਕਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਏ ਪੰਡਤ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਬਣ ਸਕਣ।

ਸਨ ੧੮੧੧ ਵਿਚ, ਵੈਲੋਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਬਾਦ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੋਟ ਭੇਜਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਐਕਟ ਦੀ ਤਿਰਤਾਲਵੀਂ ਦਫ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਦੇਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਹਰ ਸਾਲ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤਾ ਕਰੇ। ਦਸ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਇਕ ਪਬਲਿਕ ਇਨਸਟਰਕਸ਼ਨ ਦੀ ਜਨਰਲ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜੋ ਇਸ ਚਾਰਟਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਲਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪੱਖ ਦੇ ਆਗੂ ਪਰਿੰਸੇਪ ਅਤੇ ਵਿਲਸਨ ਵੀ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਐਲਫਿੰਸਟਨ (੧੮੧੯-੨੭), ਮਦਰਾਸ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਟਾਮਸ ਮਨਰੋ (੧੮੨੦-੨੭), ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਪਰਸਿੱਧ ਵਿਲੀਅਮ ਐਡਮ (੧੮੩੪-੩੮), ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਟਾਮਸਨ (੧੮੪੩-੫੩), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾਕਟਰ ਲ ਈਟਨਰ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਪੱਖ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ

ਆਧਾਰ ਦੇਸੀ ਪਰਣਾਲੀ ਹੋਵੇ । ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ (੧੮੮੨) ਨੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹੋ ਹੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ।

ਪਰ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੀ । ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਹ ਪੱਕਾ ਸਾਧਨ ਸੀ । ਸਨ ੧੮੪੪ ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣਗੇ । ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸੀ ਪਰਬੰਧ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਦੇਸੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਮਦਰਸੇ ਆਦਿ ਬੇਲੋੜੇ ਜਾਪਣ ਲਗੇ । ਫੇਰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਇ ਜਿਹੇ ਪਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਦੇਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ । ਜਦ ੧੮੨੩ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਬਾਦ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ । ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸੰਮਤੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਡੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਸਫਲ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ।

ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ । ਨਵੀਂ ਰਾਜ-ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿੱਦਿਆ ਢੁਕਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ । ਲਾਰਡ ਮੋਇਰਾ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ (੧੮੧੩-੨੩) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੧੫ ਨੂੰ ਇਕ ਨੋਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਉੱਨਤੀ ਪੱਛੜ ਰਹੀ ਹੈ ਉਤਨੀ ਕੁ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਧਿਕ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਦੇਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਕੀ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਵਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤੀ ਸ਼ਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਅਮੁਕ ਦੌਲਤ ! ਪੱਛਮੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਚੰਨ ਪੀਲਾ ਅਤੇ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ । ੧੮੮੧ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ੪੯੬ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੪,੭੪੫ ਛਾਤਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ੧੩੧ ਕੁਰਾਨ ਦੇ, ੧੪੧ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ, ੪੧ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਤੇ ੨੦ ਲੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸਨ । ਕੇਵਲ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸਕੂਲ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ੭੯ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ੪,੨੩੫ ਸੀ ।

ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਕੂਲ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਗਏ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮੰਦਰਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰਹੀ । ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ । ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਹਟ ਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ (੧੮੬੪) ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਡਨ ਦੇ ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸੀ । ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ੨੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੬੫ ਨੂੰ ਅੰਜੁਮਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਸਨ, ਪੂਰਬੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਫੈਲਾਉਣਾ । ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹੀ । ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ । ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਥੇ ਕੀਤੇ । ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੁਲ ੩੧੦ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ । ਸਨ ੧੮੬੬ ਵਿਚ ਇਸ ਅੰਜੁਮਨ ਨੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਮਦਰਸਾ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ । ਸਕੂਲ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਲ ਚਲਿਆ ਪਰ ਕਾਲਜ ਦੋ ਸਾਲ । ਪੈਸੇ ਦੀ ਥੁੜ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਾਈਟਨਰ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ । ਇਸ ਨੇ ਮਹਿਕਮਾ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ੧੮੬੫ ਜੂਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਸੁਝਾਓ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ । ਲਾਈਟਨਰ ਕਿੱਥੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਸਫ਼ੇਦਪੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਓਰੀਐਂਟਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾਈ । ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਜੁਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਜਾ ਵੰਡਾਂਗੇ । ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਪੈ ਗਏ । ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਾਲ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਬੰਧ ਤਾਂ ਹੁਣ ਅੰਤ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਲਰਕ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ । ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੇ 'ਓਰੀਐਂਟਲ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਹੀ ਕਢਵਾ ਦਿੱਤਾ । ਲਾਈਟਨਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੱਖ ਕੁ ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ, ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਫੇਰ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ । ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਫੇਰ ਬਦਲ ਗਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਜੇ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ । ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਦੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਇਹ ਸਨ : (੧) ਪੂਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (੨) ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ । ਇਸ ਕਾਲਜ ਨਾਲ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਆਮ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ । ਦੋ ਸਾਲ

ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਨ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਕੇਵਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਸੀ: ਪੱਛਮੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦਾ ਸੰਜੋਗ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੂਬਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਤਕੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਮ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਤੀਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਦਾ ਤਿੰਨ ਦਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਡਿਪਲੋਮੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿਸਾਬ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਵਧ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਕਾਲਜ ਬਣ ਗਏ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਗੀ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ੧੯੦੪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ੪੦੩ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਬੈਠੇ ਪਰ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ੩,੭੨੯। ਸਨ ੧੯੦੭ ਦੀ ਕਾਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਸਟਿਸ ਪੀ. ਸੀ. ਚੈਟਰਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਓਰੀਐਂਟਲ ਵਿਭਾਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ੨੫% ਬਜਟ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਟਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਵੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਥਾਂ ਘਟ ਗਈ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੰਤਵ ਹੋਰ ਕਾਲਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਿਪਲੋਮੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਏਹੋ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੇਵਲ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਸ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (ਮਾਰਚ ੧੮੪੯) ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਦ (੧੮੩੯) ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਨਾਲ

ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ। ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ, ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਕੱਟੜ ਹੈ, ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਚੇਰੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੱਛਮੀ ਪਰਭਾਵਾਂ ਥੱਲੇ ਆ ਗਈ। ਪੱਛਮੀ ਪਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਈਸਾਈਆਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੋਢੀ ਈਸਾਈ ਸਨ। ਕੇਰੀ ਮਿਸ਼ਨ (੧੭੦੬-੧੮੬੪) ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਨਵੇਂ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਟਰੇਂਡ ਕਰਨ ਲਈ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ (੧੭੧੬), ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਛਾਪਾ ਖਾਨਾ ਲਗਾਇਆ (੧੭੧੨)।

ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਦੋ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ। ਇਕ ਸਿਰਾਮਪੁਰ, ਦੂਜਾ ਚਿਨਸੁਰਾ (੧੭੫੮-੧੮੧੩)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਨ ਕੁ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ, ਕੇਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੋਥੀਆਂ ਰਚੀ ਛਾਪੀਆਂ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਚਾਰਕ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਰਡ ਛਾਪੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਖੂਬ ਚਲਾਇਆ।

ਲੰਦਨ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ੧੭੯੮ ਵਿਚ ਇਸ ਕੰਮ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਿਨਸੁਰਾ ਅਤੇ ਵਿਜ਼ਾਗਾਪਟਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ। ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ੧੭੯੯ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ, ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਚਾਰਲਸ ਗ੍ਰਾਂਟ ਸੀ। ਇਹ ੨੩ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਲਬਰ-ਫੋਰਸ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਕਲੈਪਮ ਦਾ ਸੰਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਬੋਰਡ ਦਾ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸਦਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸਾਲ (੧੮੦੨-੧੮)। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪੈਂਫਲਟ 'ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਵਸਥਾ ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ' ੧੭੯੨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ੧੭੯੭ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਹੀ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੇਵਲ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੇਵਲ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸ ਚਾਨਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੇਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦ ਦੀ ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਬੂਟਾ ਲਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਖ਼ਤੀ ਘਾਟ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਾਲੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਰ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਨਿਰਬਲ ਕਰ ਹੋਰ ਨਰਮਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਪੂਰਬੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਉਸ ਨਿਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਕਾਰਣ ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੋਗਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ੯੪੦ ਬੇਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕੁ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਵੇਲੋਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਬਾਦ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ੧੮੧੩ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਐਕਟ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੋ ਗਈ।

ਲਗੇ ਮਿਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਬੈਪਟਿਸਟ ਸੋਸਾਇਟੀ (੧੮੨੨) ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਆਈ, ਵੈਸਲੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ (੧੮੧੯) ਮੈਸੂਰ ਵਿਚ, ਲੰਡਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ (੧੮੨੨) ਬੈਲਾਰੀ, ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਬੇਸਲ ਮਿਸ਼ਨ (੧੮੩੪) ਮੰਗਲੌਰ ਕੰਨੜਾ, ਮਾਲਾਬਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਗੂਸਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਆਇਆ (੧੮੧੬)। ਲਿਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ (੧੮੪੨) ਵਿਚ ਆਇਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਭੇਜੇ। ਬੈਪਟਿਸਟ ਯੂਨੀਅਨ (੧੮੪੦) ਵਿਚ ਤੈਲਿੰਗੂ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਅਮਰੀਕਨ ਬੋਰਡ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਪਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਜਿਊਂਦੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਪਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ੧੮੩੪ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਜੇ ਇਹ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਿਸ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਲਤਾ ਦੇ ਹੇਠ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਦ ਪਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਅਤੇ ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਪਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅੰਬਾਲੇ (੧੮੪੮), ਲਾਹੌਰ (੧੮੪੯), ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (੧੮੫੫) ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ। ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੫੨), ਕਾਂਗੜਾ (੧੮੫੪), ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ (੧੮੫੫) ਆਪਣੇ ਅੱਡੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਅੱਡੇ, ੨੪ ਪਰਚਾਰਕ, ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਕੂਲ, ੬ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਕੂਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੪੯੮ ਛਾਤਰ ਸਨ, ੨ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ, ੩੫ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ, ਅਤੇ ੨੭ ਇਤਵਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੨੦੦੭ ਛਾਤਰ ਸਨ।

੧੮੬੦-੫੭ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਜੁਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੂੰਕਿ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੋਂ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਧੇਗਾ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਦਰਾਸ (੧੮੩੭), ਨਾਗਪੁਰ (੧੮੪੪), ਆਗਰਾ (੧੮੫੩), ਮਸੂਲੀਪਟਮ (੧੮੪੧) ਜੇਹੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਡਫ ਸਾਹਿਬ (੧੮੩੦) ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਵਡੀਆਂ ਮੁੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਈਸਾਈ ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਮਿਡਲ, ਹਾਈ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਉਤੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਉਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਅਨਾਥਾਲੇ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਜ਼ਨਾਨੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹੇ।

ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਵੀ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਡਾਕਟਰ ਖੁਲਿੰਗ ਵਰਗੇ ਪਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰੋਹਬ ਜਮਾ ਦਿੱਤਾ। ਡਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਹਮਣਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਉੱਚੇ ਘਰ, ਜਿਵੇਂ ਚੈਟਰਜੀ, ਸਿੰਘਾ ਆਦਿ, ਈਸਾਈ ਹੋ ਗਏ।

ਸਨ ੧੮੫੪ ਦੇ ਡਿਸਪੈਚ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ 'ਗ੍ਰਾਂਟ-ਇਨ-ਏਡ' ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਨ ੧੮੫੩ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਡੱਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਲਈ ਗ੍ਰਾਂਟ ਉਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮਨਵਾ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਕੂਲ ਅਜੇਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਵਧੇਰੀ ਮਦਦ ਮਿਲਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਹ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਡਿਸਪੈਚ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਜਿਤਨੇ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪੈਸਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਹੋਰ ਜਤਨ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੈਸਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਹੋਰ ਜਤਨ ਕਰਨੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈਣ ਲਈ ਕਈ ਚਾਰੇ ਕੀਤੇ।

ਪਰ ੧੮੫੭ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ ਨੇ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਵਿਲਾਇਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੇਣਾ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੂੰ ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਕ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਝਾਓ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਭ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਪਰੈਸ-ਬੀਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ੧੮੩੪ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ

ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ (੧੮੩੪) ਤੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ । ਫੇਰ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ (੧੮੪੯), ਲਾਹੌਰ (੧੮੪੯), ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ (੧੮੫੪), ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (੧੮੫੬) ਵਿਚ । ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੫੨), ਕਾਂਗੜਾ (੧੮੫੪), ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ (੧੮੫੫) ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ । ਲੰਡਨ ਦੀ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ੧੮੭੨ ਵਿਚ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਖੋਲ੍ਹਿਆ । ਸਭ ਮੁਢਲੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ, ਯਤੀਮਖ਼ਾਨਾ ਘਰ, ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲਈ । ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨੌਂ ਈਸਾਈ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਪਾਦਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਲੋਵੀ ਇਕ ਸਾਲ (੧੮੩੩-੩੪) ਲਈ ਲੁਧਿਆਣੇ ਠਹਿਰਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਬਾਦ ਪਾਦਰੀ ਜੌਨ ਨਿਊਟਨ ਆਏ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਲੈ ਆਏ । ਇਸ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਕਈ ਟਰੈਕਟ ਛਾਪੇ । ਸਨ ੧੮੪੪ ਦੇ ਹਰਦੁਆਰ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ੨੫,੦੦੦ ਟਰੈਕਟ ਆਦਿ ਵੰਡੇ । ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਵੰਡ ੭੫੦ ਵੀ ਸੀ । ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ । ਅਨਾਥਾਲੇ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਊਟਨ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜਾਨਵੀਅਰ ਦੀ ਰਿਣੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਲਿਖੀ, ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਬਣਾਇਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੋਸ਼ ਲਿਖਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਉਰਦੂ (੧੮੬੫) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ (੧੮੬੮) ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ।

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ।

ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੇਖਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੋਟਾਂ ਖਾਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲ ਪਈ । ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ । ਨਵੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਸਭਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ (੧੮੬੩), ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ (੧੮੭੭), ਸੰਤ ਸਭਾ (੧੮੭੭), ਅੰਜੁਮਨ-ਹਿਮਾਇਤਿ-ਇਸਲਾਮ (੧੮੮੪), ਦੇਵ ਸਮਾਜ (੧੮੮੭), ਸਿੰਘ ਸਭਾ (੧੮੭੩), ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ (੧੯੦੨), ਆਦਿ । ਜਦ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਪਰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੀ ਕੰਨ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ (੧੮੬੬-੬੯), ਸੇਂਟ ਸਟੀਫ਼ਨਜ਼ ਕਾਲਜ ਦਿੱਲੀ (੧੮੮੧), ਫੋਰਮਨ ਕ੍ਰਿਸਚਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ, ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਦੀ ਥਾਂ (੧੮੮੬), ਚਰਚ ਆਫ਼ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸਿਆਲਕੋਟ (੧੮੮੬), ਇੰਟਰ ਕਾਲਜ (੧੮੮੯), ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ (੧੯੦੯) ਅਤੇ ਗਾਰਡਨ ਕਾਲਜ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ (ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਭੀ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖਿਚਵੇਂ ਪਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰਭਾਵਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਈਸਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਵਰਤਣੇ ਪਏ । ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੇ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਆਦਿ ਖੋਲ੍ਹਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮੀਆ, ਡੀ. ਏ. ਵੀ., ਖ਼ਾਲਸਾ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮ, ਸਿੱਖ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਏ । ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ (੧੮੮੬), ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ (੧੮੮੮), ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੯੨), ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ (੧੮੯੨) ਹਨ । ਦੇਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਈਸਾਈ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਤੀਜੀ ਮੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੰਟਰ ਕਮੀਸ਼ਨ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖੀਆਂ । ਤੀਜੀ ਮੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਈਸਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗ਼ੈਰ ਈਸਾਈਆਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ । ਇਹ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਹੁਣ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਾਨ ਹਨ ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਲੌਕਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤੀਜੀ ਧਾਰਾ ਲੌਕਿਕ ਜਾਂ ਸੈਕੂਲਰ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਡੇਵਿਡ ਹੇਅਰ (੧੭੭੫-੧੮੪੨) ਸੀ । ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ੨੫ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਜਦ ਇਹ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਘੜੀ ਸਾਜ਼ ਅਤੇ ਸਕਾਟ ਘਰ ਦੇ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਵੱਸਿਆ । ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਦ ਇਸ ਨੇ ਉਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਲ ਹੋ ਪਿਆ । ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀ' ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਮਝ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੌਮ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ, ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਬਰਾਬਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਜੇ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ । ਪਰ ਅਰਬਾਂ ਨਾਲ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਦੇ, ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ

ਵਿਚ ੧੮੧੭ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੮੫੫ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਆਪਣਾ ਲਿਆ। ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ (੧੮੩੭)। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਲਿਓਂ ਪਾਇਆ।

ਪਰ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਆਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਰੁਕਾਵਟ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਹਿੱਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤਾਂ ਜੋ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਨਾਪਲੀ ਰੱਖੀ ਰਹਿਣ। ਤੀਜਾ ਕਾਰਣ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਲੌਕਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਪੈਸੇ, ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਪਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ, ਰਾਜਸੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ੧੮੨੩ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰਤਾ ਕੁਝ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ (੧੮੨੪)। ਕੈਥੋਲਿਕ ਈਸਾਈਆਂ ਪਰ ਜੋ ਰਾਜਸੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਉਠਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ (੧੮੩੦)। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨੀਗਰੋਆਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਦੋ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਜੇਹੇ ਨੇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਉਦਾਰਤਾ ਵਿਖਾਈ।

ਫੇਰ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਤੀਕ ਤਾਂ ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਸੀ, ਤਦ ਤੀਕ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਅਨੁਚਿਤ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ੧੮੦੬ ਅਤੇ ੧੮੫੭ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖਪਾਤ ਹੈ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ। ਇਤਨੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕੰਪਨੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਰਾਜਸੀ ਨੀਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਧਾਰਮਕ

ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਯੁੱਗ ੧੮੩੪ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਆਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੈਕਾਲੇ ਲਾ-ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਿੱਦਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਜਨਰਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋ ਧੜੇ ਸਨ ਇਕ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ, ਦੂਜਾ ਨਵਿਆਂ ਦਾ। ਮੈਕਾਲੇ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਵਿਚ ਨਵਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵਾਂ ਪੂਰ ਪੱਛਮੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਵਿਲਸਨ ਅਤੇ ਪਰਿੰਸਪ ਦੇਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੈਕਾਲੇ ਨੇ ਨਵੇਂ ਬਜਟ ਦੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ (ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੩੫)। ਇਹ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿੰਕ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਦਾਲਤ ਦੀ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਨੌਂ ਸਾਲ ਬਾਦ ਇਹ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਾ ਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੇਸੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਬੰਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਨ ੧੮੩੫ ਵਿਚ ਹੀ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਭੀ ਅਜੇਹਾ ਕਾਲਜ। ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਬੰਬਈ, ਪੂਨੇ, ਥਾਣੇ ਅਤੇ ਪਨਵੇਲ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਲਾਸਾਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ੧੮੪੪ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਉਥੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਲਾਇਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੮੪੬ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ।

ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਆ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਇਆ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ੧੮੩੪ ਵਿਚ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਲਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਨ ੧੮੩੭ ਅਤੇ ੧੮੪੯ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਐਡਵਰਡ ਨੇ ਤੇਰਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ੨੧੩ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕੂਲ ੧੮੪੮ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਹੀ ਸਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਦ। ੧੮੫੧-੫੪ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਕੂਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਗੁਜਰਾਤ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰਸ਼ਕ ਰਪੋਟ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਹਾਜ਼ਰੀ ੧੦੭ ਤੋਂ ੧੫੩ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਦੁਕਾਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਬੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਮਾਸਟਰ ਆਣ ਲਗ ਪਏ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਮਾਸਟਰ ਆਣ ... ਵਾਰਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਵਾਰਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਅਜੇ ਤੀਕ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਨੌਕਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੋਵੇ।

ਅਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਸਨ ੧੮੬੬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ੬੪੫ ਸਕੂਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੧੮,੧੨੮ ਲੜਕੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ :

ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਵੁਡ ਦੇ ੧੮੫੪ ਵਾਲੇ ਡਿਸਪੈਚ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। (੧) ਹਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (੨) ਹਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। (੩) ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਰਨਲਡ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਡੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਦੋ ਇਨਸਪੈਕਟਰ, ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਡਿਪਟੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਛੋਟੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਲਗਾਏ ਗਏ। ਇਹ ਭੀ ਲਈ ਟੈਕਸ ਦੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਧ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ੮ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ੨੦੦ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਨਵੀਂ ਪਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ (੧੮੫੬)। ਸੈਂਟਰਲ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ੨੨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਖੁਲ੍ਹਿਆ।

ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਹੋਇਆ। ਐਨਾਟੋਮੀਕਲ ਸਕੂਲ ਮੀਆਂਮੀਰ ਵਿਚ ੧੮੫੪ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਵਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੱਡੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਚੀਫ਼ਸ ਕਾਲਜ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ੧੮੬੦-੬੧ ਸਾਲ ਦੀ ਰਪੋਟ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਵੀ।

ਦੋ ਗਵਰਨਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਇਕ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦਿੱਲੀ, ੧੮੬੪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਦ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੇਂਟ-ਸਟੀਫਨ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਲਾ ਦਾ ਸਕੂਲ ਵੀ ੧੮੬੮ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਪੰਜੀ ਸਾਲ ਬਾਦ ਲਾ ਕਾਲਜ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ੧੮੮੭ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਿਊਨਿਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕਾਲਜ ਖੁਲ੍ਹਿਆ (੧੮੮੮), ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ੧੯੦੧ ਵਿਚ ਇਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਚ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਇੰਟਰ ਕਾਲਜ ਬਣਿਆ ਜੋ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਦ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ, ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਜਦੋ ਜਹਿਦ ਦੇ ਬਾਦ। ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਹੋਏ ਰਹੇ। ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਵੱਖਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡਿਪਲੋਮੇ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ

ਸੀ। ਪਰ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਤਰਤੀਬਨ ਹਰ ਵਿੱਦਿਆ ਰਥੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਚੰਗੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਪੱਛਮੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੁਝ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਹੋਇਆ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ੧੮੮੧ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ੪੦੦ ਅਤੇ ੬੫੦ ਸੀ। ਲੌਕਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਲਜ ੧੯੧੦ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਦ ਇੰਡੀਅਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ੧੮੮੩ ਵਿਚ ਰਚੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ।

ਸੁਤੰਤਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਲੌਕਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵੀ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸਟੇਟ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਨਿਰਧਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਵੀ ਖਰਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਵੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਹ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਤਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

[ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲੇਖਕ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਮਹਾਨ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਈਰਾਨ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਉਂ 'ਆਰੀਆ ਵਰਤ' ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਆਪਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਏਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਹਿਖ਼ਾਮਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਸਾਨੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦੱਖਣ ਵਲ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਅਰਬੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਸੰਬੰਧ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਖਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਨਾ ਪਿਆ।[1] ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹੱਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਈਰਾਨ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਇਥੇ ਹੀ ਵੱਸਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਦਾ ਮੇਲ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਈ ਹੋਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਭਾਗ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।[2] ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਉੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੇ, ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ, ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਰਚੇ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪਰਸਿੱਧੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

---

1 ਵੇਖੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜਿਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਕਾ ਖ਼ਾਕਾ, ਸਯਦ ਸੁਲੇਮਾਨ, ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ ਸੈਂਟਰ ਇਦਾਰਾ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ, ਪੰਨਾ ੪੫।

2 ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਖੋ ਅਦਬੀਆਤਿ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕਾ ਹਿੱਸਾ (ਉਰਦੂ), ਡਾ. ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਐਮ. ਏ.

ਇਨਸ਼ਾ ਅਰਥਾਤ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਸੀ ਹਰਕਰਨ ਕੰਬੋਹ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਇਨਸ਼ਾਇ-ਹਰਕਰਨ ਬੜੀ ਪਰਸਿੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।[3] ਇਨਸ਼ਾਇ ਹਰਕਰਨ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ।

ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਸਿਆਲਕੋਟੀ ਮੱਲ 'ਵਾਰਸਤਾ' ਦੀ ਰਚਨਾ "ਸਿਫ਼ਾਤੇ ਕਾਇਨਾਤ"[4] ਲੇਖ ਦੀ ਕਵਿਤੱਵ ਪੂਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ,[5] ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ[6] ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਰਾਏ (ਰਾਮ) ਮੁਖ਼ਲਿਸ[7] ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਸ ਅੰਗ ਵਿਚ ਆਦਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅੱਜ ਕਲ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਲਾਸਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼[8] ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਦਾ ਲਈ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਇਹ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਿੱਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਦਰਭਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਚਾਰ ਚਮਨ[9] ਭਾਵੇਂ ਇਨਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪਸਰੂਰ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਲੇਖੂ ਨਰਾਇਣ ਖੱਤਰੀ ਦੀ 'ਗੁਲਸ਼ਨਿ ਅਸਰਾਰ'[10] ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਸਾਲਾ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ[11] ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਰਾਮ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰੇ[12]

---

3 ਵੇਖੋ ਇੰਡੀਆ ਔਫ਼ਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਬਾਡਲੇਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ।

4 ਅਦਬੀਆਤਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕਾ ਹਿੱਸਾ, ਡਾ. ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ, ੧੪੭।

5 (i) ਓਹੀ, ਪੰਨਾ ੭੨। (ii) ਵੇਖੋ ਸਿਰਾਜੁਲ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ (ਫ਼ਾਰਸੀ), ੧੨੮।

6 ਅਦਬੀਆਤਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕਾ ਹਿੱਸਾ, ਡਾ. ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ, ੧੬੨।

7 (i) ਓਹੀ, ੮੫। (ii) ਖ਼ਜ਼ਾਨਾਇ ਆਮਰਾ, ੨੨੫-੨੬। (iii) ਮਜਮਾਉਨ-ਨਫ਼ਾਇਸ ਮੁਖ਼ਲਿਸ, ਡਾ. ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਲੀ, ਮੁਕੱਦਮਾ ੮।

8 ਅਦਬੀਆਤਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕਾ ਹਿੱਸਾ, ੬੨।

9 ਓਹੀ, ੫੬।

10 ਓਹੀ, ੧੦੧।

11 ਓਹੀ, ੧੦੩।

12 ਓਹੀ, ੧੦੫।

ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਦਾ 'ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ'[13] ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਗ਼ੀਚੇ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਕਤਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੀਵਾਨ ਬਖ਼ਤ ਮਲ ਦਾ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਾਮਾ' ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਦੀਵਾਨ ਅਮਰ ਨਾਥ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ'[14] ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਦੀ 'ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼'[15] ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲੇਜਾ ਨਾਥ ਪੱਤਰੀ ਦੇ 'ਤੁਹਫ਼ਤੁਲ ਹਿੰਦ'[16] ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬੁਖ਼ਾਰਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੰ-ਨੀਤ ਰਾਮ ਸੈਨੀ ਦੀ 'ਭਗਤਮਾਲ'[17] ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਲਿਖਤਾਂ ਚੰਗੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹਨ।

ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਜੁਆਨੀਆਂ ਪਰੇਮ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਲੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ। 'ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ' ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਤੰਬੋਲੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਸੀ[18] ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਲਸ਼ਨ ਬਿਲਾਸ' ਰੱਖਿਆ। ਹਿਸਾਰ ਨਿਵਾਸੀ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ 'ਤੁਹਫ਼ਤੁਲ-ਹਕਾਯਾਤ'[19] ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਅਨੰਦ ਰਾਮ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਨੇ 'ਹੰਗਾਮਾਇ ਇਸ਼ਕ' ਅਤੇ 'ਕਾਰਨਾਮਾਇ ਇਸ਼ਕ'[20] ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ।

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੇਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼[21] ਨੇ 'ਦਸਤੂਰਿ ਇਸ਼ਕ' ਨਾਉਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ। ਮੁਨਸ਼ੀ

13 ਸਫ਼ਰ ਨਾਮਾਇ ਮੁਖ਼ਲਿਸ, ਡਾ. ਸੱਯਦ ਅਜ਼ਹਰ ਅਲੀ, ੧੯੪੬, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਰਾਮਪੁਰ
14 ਓਹੀ, ੧੯੯-੨੦੦। (ਟ) ਓਹੀ ੨੦੨-੩
15 ਓਹੀ, ੨੦੪।
16 ਓਹੀ, ੨੦੩।
17 ਓਹੀ, ੧੦੧।
18 ਓਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੮।
19 ਓਹੀ, ,, ੮੯
20 ਓਹੀ, ,, ੧੨੨-੧੨੩; ਮੁੱਕਦੱਮਾ, ਸਫ਼ਰ ਨਾਮਾਇ ਮੁਖ਼ਲਿਸ।
21 ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਓ ਅਦਬ ੩੦੨, ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ

ਸੇਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ? ਲਾਹੌਰ ਵਾਸੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ''ਨਾਮਾਇ ਇਸ਼ਕ''[22] ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਰਚਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੀ ਕਥਾ ਵਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਦਾਸ ਕੰਹਲੋਂ[23] ਦਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਆਰਾਮ ਹੀਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਕਵੀ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ 'ਹੀਰ-ਵ-ਰਾਂਝਾ'[24] ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਮਾਣੀਕ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਦ ਰਾਮ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਦੀ ਮਿਰਾਤੁਲ ਇਸਤਲਾਹ[25] ਆਪਣੀ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸਤਲਾਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਹਾਲ ਦੀ ਵੀ ਰੋਚਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟੀ ਵਾਰਸਤਾ ਨੇ 'ਮੁਸਤਲਹਾਤੁਲ, ਸ਼ੁਅਰਾ'[26] ਲਿਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਇਸਤਲਾਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤਜ਼ਕਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਹਨ। ਚੰਦਰਭਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅਨੰਦ ਰਾਮ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 'ਜ਼ਫ਼ਰ ਨਾਮਾ' ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਆ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ,[27] ਅੰਬਾਲਾ ਵਾਸੀ ਰਾਏ ਰਾਮਜੀ ਲਾਲ ਹਾਜ਼ਿਰ[28], ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮਜਸ ਮੁਹੀਤ[29], ਕੰਵਲ ਲਾਹੌਰੀ ਹਿੰਦੂ,[30] ਮੁਨਸ਼ੀ ਲਛਮੀ ਨਰਾਇਣ ਦਲੇਰ[31], ਲਾਲਾ ਹੁਕਮ ਚੰਦ

22 ਓਹੀ, ੨੧।
23 ਓਹੀ, ੧੧੮ ਤੇ ੧੪੮।
24 ਓਹੀ, ੧੧।
25 ਅਦਬੀਆਤਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕਾ ਹਿੱਸਾ, ਡਾ. ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ, ੧੪੭।
26 ਓਹੀ, ੧੪੮; ਸੁਬਹਿ ਗੁਲਸ਼ਨ ੫੮੦।
27 ਅਦਬੀਆਤਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕਾ ਹਿੱਸਾ, ੨੨੭।
28 ਓਹੀ, ੧੨੧।
29 ਓਹੀ, ੨੨੫।
30 ਓਹੀ, ੨੨੯।
31 ਸੁਬਹਿ ਗੁਲਸ਼ਨ ੧੬੧-੧੬੨।

ਨੁਸਖ਼ਤਾਂ[32] ਅਤੇ ਇਨਸ਼ਾ ਲਈ ਦੂਸਰਾਂ[33] ਜਿਹੇ ਉੱਤਮ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਝੁਕਾਉ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਬਾਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਅਤੇ ਅਧੂਰੇ ਜਿਹੇ ਲੇਖ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਵੇ।

[ਪੰਡਤ ਦਿਆਲ ਅਨੁਰਾ

32 ਓਹੀ, ੫੧੨।
33 ਓਹੋ, ੮੦੯-੧੦।

ਉਰਦੂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿਖ ਲੇਖਕ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤਾਰੀਖ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਏਥੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਹਮਲਾ-ਆਵਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਆ ਆ ਕੇ ਵਸਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾ-ਆਵਰ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਰਾਵੜ, ਆਰੀਆ, ਈਰਾਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਸਿਥੀਅਨ, ਸ਼ਕ, ਜੱਟ, ਗੁੱਜਰ, ਹੂਣ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਸੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹੈ। ਮੁਢਲੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਖੁਰੇ ਲਭਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜੋ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਪਿਆ ਉਹ ਉਰਦੂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਰਦੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਆ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ, ਦੱਖਣ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੱਸਰਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਉਰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ 'ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਹਨ ਜੋ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਉਰਦੂ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਰੇਖਤੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (ਮਿਰਤੂ ੧੩੨੫ ਈ.) ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਮਿਰਤੂ ੧੭੦੮ ਈ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਰੇਖਤਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਰੇਖਤੇ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਵੀ ਰੇਖਤਾ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਫ਼ਤਰੀ ਬੋਲੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਬੰਦਾ ਰੇਖਤੇ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉਰਦੂ ਵੀ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ੧੮੪੯ ਈ. ਪਿਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਉਰਦੂ ਆ ਵੜਿਆ ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਚੁਨਾਂਚਿ ੧੮੫੦ ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੋਹਿਨੂਰ ਨਾਉਂ ਦਾ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਰਿਸੁਖ ਰਾਏ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਚਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਇਸ ਪਰਚੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਾਲ 'ਖੁਰਸ਼ੀਦਿ ਆਲਮ' ਨਾਉਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।

੧੮੮੫ ਵਿਚ "ਨੂਰੁਲ ਅਫ਼ਾਕ ਨੂਰ" ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਪਰਚਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਕੱਢਿਆ ਜੋ ੧੯੨੫ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ੧੮੫੩ ਵਿਚ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਪੇਪਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਪਰਚਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਾਲ 'ਦੁਆ ਬੇ-ਬਹਾ' ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਅਨਜੁਮਨ-ਏ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਹਾਲੇ ਪੁੰਗਰਨ ਹੀ ਲਗਾ ਸੀ ਕਿ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਉਜੜ ਪੁੱਜੜ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਆਜ਼ਾਦ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ। ਹਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ।

੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਠੀਕ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਖਣ ਕਾਇਮ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਦਫ਼ਤਰੀ ਬੋਲੀ ਉਰਦੂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋ ਲੋਕ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਸੀਲੇ ਬਹੁਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਉਰਦੂ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਘੇ ਉੱਘੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜੋ ਉਰਦੂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੁਕੀ ਨਹੀਂ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਸਾਰਾ ਉਰਦੂ ਜਗਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

[ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਮ ਹੀ ਉਰਦੂ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਸਿਧ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ]।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਮਹਿਰੂਮ (ਪੈਦਾਇਸ਼ ੧੮੮੫ ਈ.)

ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਅਤੇ ਮਹਿਰੂਮ ਤਖ਼ੱਲਸ ਹੈ। ਈਸਾ ਖੇਲ ਜ਼ਿਲਾ ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਜ ਕਲ ਆਪ ਕੈਂਪ ਕਾਲਿਜ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਿਚ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁਖ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਨਜ਼ਮ 'ਮਜ਼ਾਰ ਨੂਰ ਜਹਾਨ' ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਬਹੁਤ ਪਰਸਿਧ ਹੈ। ਮਹਿਰੂਮ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਸਰ ਹੈ। ਆਪ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਥਾਂ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਣਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੰਜੇ ਮਆਨੀ, ਰੁਬਾਈਆਂ, ਮਹਿਰੂਮ ਮਜ਼ਹਬੀ ਦਰਸਨ ਅਤੇ ਕਲਾਮੇ ਮਹਿਰੂਮ ਆਪ ਦੀਆਂ

ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਰਾਮ ਪਰਸ਼ਾਦ ਖੋਸਲਾ ਨਾਸ਼ਾਦ

(੧੮੮੧—੧੯੪੨ ਈ.)

ਰਾਮ ਪਰਸ਼ਾਦ ੧੪ ਅਗਸਤ ੧੮੮੧ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਹੋਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ, ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਖੋਸਲਾ ਰਿਆਸਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਨ। ਨਾਸ਼ਾਦ ਨੇ ੧੯੦੩ ਈ. ਵਿਚ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਿਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਐਮ. ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ੧੯੦੪ ਵਿਚ ਬੀ. ਟੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਅੱਵਲ ਆਏ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਿਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਰਹੇ, ਫੇਰ ਆਕਸਫ਼ੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਿਲਾਇਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਕਾਲਿਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਫੇਰ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਰਵਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕਟਕ ਕਾਲਿਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਰਹੇ। ੧੯੧੭-੧੯੩੦ ਤਕ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਪੁਰ ਕਾਲਿਜ ਦੇ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਜੁਬਲੀ ਕਾਲਿਜ ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਰਹੇ। ੧੯੩੫ ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਕਾਲਿਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਣੇ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਪੁਰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮ 'ਨਾਲਾਏ ਨਾਸ਼ਾਦ' ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਨਾਸ਼ਾਦ ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਅਸਰ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਹੈ। ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਵਡੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਖਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਲੱਭੂ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ (ਪੈਦਾਇਸ਼ ੧੮੮੨ ਈ.)

ਆਪ ੧੮੮੨ ਈ. ਵਿਚ ਮਲਸੀਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਪਰਾਇਮਰੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਡਾਕਜ਼ੀ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਐਸ. ਵੀ. ਦੀ ਸਨਦ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਕੋਦਰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਬੋਰਡ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਟੀਚਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਆਪ ਆਪਣੀ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ੧੯੩੭ ਈ. ਤਕ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨਿਕੋਦਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ।

ਆਪ ਰਸਾਲਾ ਰਹਿਨੁਮਾਏ ਤਾਲੀਮ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਨਜ਼ਮ ਤੇ ਅਦਬੀਆਤ ਦੇ ਕੀਤ ਸਾਲ ਤਕ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਨਕੀਦੀ ਤੇ ਅਦਬੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਾਪੇ।

ਇਸ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਅਦਬੀ ਅਤੇ ਤਨਕੀਦੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਢਾਈ ਸੌ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਲਮੀ ਨੋਟ ਬੁਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਛਾਪਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਜੋਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮਪੁਰ, ਹਰਦੋਈ, ਦਿੱਲੀ, ਮੇਰਠ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਸਿਰੀ ਨਗਰ, ਕਰਾਚੀ, ਲਾਹੌਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਅਦੀਬ ਅਤੇ ਕਵੀ ਆਪ ਦੀ

ਉਸਤਾਦੀ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ :

੧) ਬਾਦਏ ਸਰਮਦ, ੨) ਜਲਵ੍ਹੇ ਸੰਗ, ੩) ਬਰਗੇ ਦੀਵਾਨੇ ਗ਼ਾਲਿਬ, ੪) ਵਾਦੀਏ ਅਰਜ਼, ੫) ਆਈਨਾਏ ਗਿਰਦਾਬ, ੬) ਆਈਨਾਏ ਹਿਜਰਾਂ, ੭) ਦਸਤੂਰ-ਕਵਾਇਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ।

ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੯੫੭ ਵਿਚ ਅਭੀਨੰਦਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਚੋਟੀ ਦੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਸਮਕਾਲੀ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ

ਅਰਸ਼ ਮਲਸੀਆਨੀ (ਪੈਦਾਇਸ਼–੧੯੦੮ ਈ.)

ਪੰਡਤ ਬਾਲਮੁਕੰਦ ਅਰਸ਼ ੨੦ ਸਤੰਬਰ ੧੯੦੮ ਨੂੰ ਮਲਸੀਆਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਐਫ.ਏ. ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ । ਦੋ ਸਾਲ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮਹਿਕਮਾ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਓਵਰਸੀਅਰ ਲਗ ਗਏ । ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ । ਲੁਧਿਆਣੇ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਅਤੇ ੧੨ ਸਾਲ ਮਾਸਟਰੀ ਕੀਤੀ । ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ (ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ) ਨੇ ਅਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ । ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪਲਾਈ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ, ਫੇਰ ਪਬਲਿਸਿਟੀ ਵਿਚ, ਫੇਰ ਲੇਬਰ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮਨਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇਨਫ਼ਾਰਮੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟਿੰਗ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋਏ । ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਐਡੀਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ । ੧੯੫੪ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਮਲੀਹਾਬਾਦੀ ਦੇ ਜੋ 'ਆਜ ਕਲ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ 'ਆਜ ਕਲ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਲਗ ਗਏ । ਆਪ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ :—

ਹਫ਼ਤ ਰੰਗ, ਚੰਗ ਆਹੰਗ, ਆਹੰਗੇ ਹਿਜਾਜ਼ ।

ਆਪ ਪੰਡਤ ਲਭੂ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹਨ । ੧੯੨੫ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ 'ਖ਼ਰਾਬ ਆਬਾਦ'

ਮਖ਼ਮੂਰ ਜਲੰਧਰੀ (ਜਨਮ ੧੯੧੫ ਈ.)

ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਖ਼ਮੂਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ੧੯ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕੁਰਤੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਮਖ਼ਮੂਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਜਲਵਾ ਗਾਹੇਂ' ਹੈ ਜੋ ੧੯੪੨ ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ । ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਲੇਖਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

ਜਗਨ ਨਾਥ ਆਜ਼ਾਦ (ਜਨਮ ੧੯੧੮)

ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਨਸ਼ੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਮਹਿਰੂਮ ਦਾ ਪੁਤਰ ਹੈ । ਉਹ ਈਸਾ ਖੇਲ ਵਿਚ ੫ ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੮ ਈ. ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਈਸਾ ਖੇਲ ਤੋਂ ਕਲੌਰ ਕੋਟ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ । ਈਸਾ ਖੇਲ ਤੋਂ ਕਲੌਰ ਕੋਟ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਗਨ ਨਾਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਚਲੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :—

"ਪਹਾੜੋਂ ਕੇ ਊਪਰ ਬਨੇ ਹੈਂ ਮਕਾਂ",

ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਦ ਲਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਮੈਂ ਝਟ ਕਿਹਾ ਤਾਂਈ :

"ਅਜਬ ਉਨ ਕੀ ਸੂਰਤ ਅਜਬ ਉਨ ਕੀ ਸ਼ਾਨ–"

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸੂਰਤ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸ਼ੌਕਤ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਜਗਨ ਨਾਥ ਨੇ ਕਲੌਰ ਕੋਟ ਵਿਚ ਅਠਵੀਂ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ੧੯੩੩ ਵਿਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ 'ਅਦਮ' ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ 'ਫ਼ਿਤਰਤ' ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਉਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ । ਇਥੇ ਬਜ਼ਮਿ ਅਦਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ । ਕਾਲਿਜ ਵਿਚ ਕਾਲਿਜ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਰਿਹਾ । ਮੌਲਾਨਾ ਸਲਾਹ ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਐਡੀਟਰ ਅਦਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦਇਆ ਨਾਰਾਇਣ 'ਨਿਗਮ' ਜ਼ਮਾਨਾ ਦੇ ਐਡੀਟਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਛਾਪ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਹੌਸਲਾ-ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕੀਤੀ । ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਿਜ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤਾ । ਇਥੇ ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ, ਸੱਯਦ ਆਬਿਦ ਅਲੀ ਆਬਿਦ, ਸੂਫ਼ੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਤਬੱਸੁਮ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੱਯਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ । ੧੯੪੭ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਨਫ਼ਾਰਮੇਸ਼ਨ ਬੀਓਰੋ ਵਿਚ ਇਨਫ਼ਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ੀਸਰ ਹੈ ।

ਕਲਾਮ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਹ ਹੈ :—

ਨਾ ਪੂਛੋ ਜਬ ਬਹਾਰ ਆਈ ਤੋ ਦੀਵਾਨੋਂ ਪੇ ਕਿਆ ਗੁਜ਼ਰੀ
ਜ਼ਰਾ ਦੇਖੋ ਕਿ ਇਸ ਮੌਸਿਮ ਮੇਂ ਫ਼ਰਜ਼ਾਨੋਂ ਪੇ ਕਿਆ ਗੁਜ਼ਰੀ
ਬਹਾਰ ਆਤੇ ਹੀ ਟਕਰਾਨੇ ਲਗੇ ਕਿਉਂ ਸਾਗ਼ਰੋ ਮੀਨਾ
ਬਤਾ ਐ ਪੀਰੇ ਮੈ-ਖ਼ਾਨਾ ! ਕੇ ਮੈ-ਖ਼ਾਨੋਂ ਪੇ ਕਿਆ ਗੁਜ਼ਰੀ

ਮੌਲਾਨਾ ਤਾਜਵਰ ਦੇ ਕਈ ਚੇਲੇ ਚਾਟੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ
ਮੌਲਾਨਾ ਤਾਜਵਰ ਦੇ ਕਈ ਚੇਲੇ ਚਾਟੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ... ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਹਨ । ਉਹ ਸਿੰਘ
ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬੇਦਾਰ ... ਦੀ ਮਸ਼ਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ।
ਸਾਹਿਰ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟੀ ਵੀ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮਸ਼ਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ।
ਕੁਝ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਜਿਵੇਂ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਵਫ਼ਾ, ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਨਾਜ਼, ਸੇਵੀ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੋਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਸਿੱਧ ਹਨ । ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸਾਹਿਰ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਵੀ ਅਜ ਕਲ ਪਰਤਾਪ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ।
ਪੰਡਤ ਲਭੂ ਰਾਮ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਕੋਈ ੬੦ ਕੁ ਚੇਲੇ ਚਾਟੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ

ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੇਸ਼ਕ ਥੋੜੇ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਗਦ ਲੇਖਕ

ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਟੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਪਿੰਦਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਜ਼ੇਬਾ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਨਾਜ਼ ਕਈ ਡਰਾਮਿਆਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਾਨੂਸ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੇ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ, ਮਹਿਬੂਬੁਲ ਅਰੂਜ਼ (ਉਰਦੂ ਪਿੰਗਲ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਪੰਜਾਬ ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ ਲਾਹੌਰੀ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਿਜ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾਨ ਸਨ।

ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਸਰਾ ਦਾਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਸੀਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦੀਬ-ਨਵਾਜ਼ੀ ਅਦਬ ਨਵੀਸੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਦਕੇ ਉਹ ਉਰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ-ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਅੰਜੁਮਨ ਤਰਕੀਏ ਉਰਦੂ ਪੰਜਾਬ' ਦਾ ਨਾਉਂ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਜੁਮਨ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਜ਼ਮਿ ਅਦਬ ਜਾਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰੋ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਜ਼ਮਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਾਲਿਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਜ਼ਮਿ-ਅਦਬ ਕਾਇਮ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਲਿਜਾਂ ਵਿਚ ਪੁੰਗਰਦੇ ਉਰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ-ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

[ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

(੨)

ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ

ਉਰਦੂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਟਰ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਨਸਰ ਤਾਂ ਉਹ ਆਮ ਲਿਖਦੇ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਭੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਤਖ਼ੱਲਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਮਨਸੂਰ' ਸੀ। ਨਸਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਭੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਬੜਾ ਮੁਦੱਲਲ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਵਾਨੀ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਪਾਏ ਦੇ। ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਚੋਟ ਭੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭੀ 'ਅਰਜ਼ਤੇ' ਵਿਚ ਪਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹੀ ਪਾ ਕੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਤੇ ਹੀ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਹਾਸੇ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਦੇਸ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਨਜ਼ਮ 'ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ' ਦੇ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਬੰਦ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ :

ਆਜ਼ਾਦ ਹਮ ਨਾ ਹੋਂਗੇ ਜਬ ਤਕ ਰਹਿ ਵਤਨ ਮੇਂ
ਇਕ ਇਕ ਨਾ ਮਰ ਮਿਟੇਗਾ ਪੀਰੋ ਜਵਾਂ ਹਮਾਰਾ
'ਮਨਸੂਰ' ਦਾਰ ਪਰ ਭੀ ਮੂੰਹ ਸੇ ਸਦਾ ਯਿਹ ਨਿਕਲੇ
"ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਕੇ ਹਮ ਹੈਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ"

———

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਚੈਲੰਜ ਦਾ ਲਲਕਾਰ ਹੇਠਲੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਲਗੀ ਹੈ ਹੁੱਬਿ ਵਤਨ ਕੀ ਜੋ ਆਗ ਸੀਨੇ ਮੇਂ
ਵੋਹ ਆਬਿ ਤੇਗ਼ ਸੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਬੁਝਾ ਨਹੀਂ ਸਕਤੇ

———

ਕਟਾ ਤੋ ਦੇਂਗੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸੇ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਰ ਮਗਰ
ਅਦੂ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਸਰ ਹਮ ਝੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕਤੇ

———

ਨਾ ਘਬਰਾਏਂਗੇ ਖ਼ਤਰਾ ਮੌਤ ਕਾ ਮੁਤਲੀ ਸੇ ਹਮ ਸੁਨ ਕਰ
ਰਹਿ ਕਤਲ ਮੇਂ ਕਾਤਿਲ ਸੇ ਭੀ ਆਗੇ ਦੋ ਕਦਮ ਹੋਂਗੇ

———

'ਮਨਸੂਰ' ਸਰ ਕਟਾਈਏ ਐਰ ਬਸ ਨਾ ਮਾਰੀਏ
ਬਾਣੀ ਕਿ ਸ਼ਰਅ ਰਾਹਿ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾ ਕੀਜੀਏ

ਕਵਾਲੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਆਪ ਦੇ ਖਾਸ ਪਿਆਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ । 'ਕਸੀਦ-ਕੈਜ਼' ਨਾਮੀ ਕਿਤਾਬਚੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈਆਂ ਸਨ । ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਬੁਜ਼ਰਗੀ ਦੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਬੂਤ ਹਨ ।

ਆਪ ਕਿਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭੀ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਸੀ । ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਬੰਦ ਦਿਤਾ ਹੈ :

ਜੇਕਰ ਨਾ ਦਾਰ ਸ਼ਰੀਕਿ ਮੁਹੱਬਤ ਸ਼ਕਾਇਤੇ
ਯਕਸਾਂ ਸ਼ਵਦ ਬ-ਦਿਲਸ਼ ਜਫ਼ਾ ਓ ਇਨਾਇਤੇ

[ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ । ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ (੧੮੪੯-੫੩) ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਇਕ ਬੋਰਡ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਸਨ ੧੮੫੩ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ੧੮੪੯ ਤੋਂ ੧੮੫੫ ਤਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਫੇਰ ਫ਼ਾਈਨੈਂਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਮਤਹਿਤ ਰਿਹਾ । ਜਨਵਰੀ ੧੮੫੬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ (ਡੀਪਾਰਟਮੇਂਟ ਔਫ਼ ਪਬਲਿਕ ਇੰਸਟਰਕਸ਼ਨ) ਵੱਖਰਾ ਬਣਿਆ । ਸਨ ੧੮੫੮ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤਕ ਹੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ੪੫੬ ਪੇਂਡੂ ਮਦਰਸੇ ਖੁਲ੍ਹੇ । ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਘੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ੧੮੬੪ ਤਕ ਕੁਝ ਭੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਫ਼ਰਸਟ ਗ੍ਰੇਡ ਸਕੂਲ ਸਨ ।

੧੮੬੪ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਰ੍ਹਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਸਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾਕਟਰ ਜੀ. ਡਬਲਯੂ. ਲਾਈਟਨਰ ਸਨ, ਜੋ ਇਸ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਨ । ੨੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੬੫ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਨੇ ਅੰਜੁਮਨਿ-ਪੰਜਾਬ ਨਾਉਂ ਦੀ ਇਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ । ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖ ਕੇ ਸਨ ੧੮੬੫ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਕੂਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸੇ ਸਾਲ ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਲਈ ਇਕ ਓਰੀਐਂਟਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ । ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਇਹ ਸਕੀਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਸਨ ੧੮੬੬ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਮਦਰੱਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਮੇਜਰ ਲੀਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਆਏ ਅਤੇ ਅੰਜੁਮਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਧੀਆ ਕਾਲਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ । ਚੁਨਾਂਚਿ ਅੰਜੁਮਨ ਨੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਇਕ ਮਦਰੱਸਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਸਤ ਅਧਿਆਪਕ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਅਰਬੀ ਲਈ, ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਈ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਈ (ਇਕ ਇਕ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ) ।

ਪਰ ਜਨਤਾ ਵਲੋਂ ਮਾਲਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਘਾਟੇ ਕਰਕੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਬੰਦ

ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨ ੧੮੬੭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੈਰ ਪੁਟ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਕ ਆਸ਼ਾ 'ਏਸ਼ੀਆਈ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ' ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਢੇ ਬਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤਕ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੮ ਦਸੰਬਰ ੧੮੬੯ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੧੫ ਮਾਰਚ ੧੮੭੦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ੬੦੦੦) ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਪਰ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ 'ਜੋ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਕੂਲ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰੇ ਅਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ'। ਇਸ ਸਵੀਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੰਡਸਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਡਾਕਟਰ ਗੁਸਤਾਵ ਓਪਰਟ ਨੂੰ ਮਈ ੧੮੭੦ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਏ ਨਾ। ਸਨ ੧੮੭੧-੭੨ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਕ ਚੰਦੇ ਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਨੇ ੧੦੦) ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਮੈਕਲਿਉਡ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਮੀ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਅਕਤੂਬਰ ਸਨ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਭੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੂਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਸਨ ੧੮੮੭ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕੁਈਨਜ਼ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾਕਟਰ ਜਾਰਜ ਥਿਬੋਟ ਨੂੰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਥਿਬੋਟ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਅਸਲ ਨੀਂਹ ਸਨ ੧੮੮੮ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸੈਨੇਟ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਐਮ. ਏ. ਸਟਾਈਨ ਨੂੰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਡਾਕਟਰ ਸਟਾਈਨ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਲ੍ਹਣ ਦੀ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਪਾਈ। ਇਹ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਸਨ ੧੮੯੨ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਡਾਕਟਰ ਸਟਾਈਨ ਦੇ ਬੀਜੇ ਹੋਏ ਬੀਜ ਤੋਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਫ਼ਸਲ ਹੋ ਆਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ

ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰਪਾਟੀ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਖਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਡਾਕਟਰ ਸਟਾਈਨ ਨੇ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲਥਾ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਭੂਗੋਲਕ, ਸ਼ਬਦਕ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਵਾਲੇ ਨੋਟ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਲ੍ਹਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਟੀਕਾ-ਟਿਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਅੰਤਕਾ ਵਿਚ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਖਰੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪਰਾਚੀਨ ਭੂਗੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪਰਕਾਸ਼ਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਘਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਸਨ ੧੮੯੯ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਸਟਾਈਨ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਬੜੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜੀ। ਮਧ-ਏਸ਼ੀਆਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਸ ਉੱਤਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਸਾਰ-ਪਰਸਿੱਧ ਆਰਕਿਆਲੋਜਿਸਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਕਦਮ ੧੮੯੫ ਵਿਚ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਐਮ. ਏ. ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਇਸੇ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਸਰਚ ਮਹਿਕਮਾ ਅਤੇ ਲਾਲਚੰਦ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਈ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਸਟਾਈਨ ਦੀਆਂ ਧਰੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਡਾਕਟਰ ਏ. ਸੀ. ਵੂਲਨਰ ਨੇ, ਜੋ ੧੯੦੩ ਵਿਚ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ, ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ। ਡਾਕਟਰ ਵੂਲਨਰ ਨੇ ਜਨਵਰੀ ੧੯੩੬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਤਤ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਡਾਕਟਰ ਵੂਲਨਰ ਇਕ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਪਾਏ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਲਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕ ਕੰਮ ਭੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਵਿਚ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਦੀ ਉੱਚੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਲਕਿ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਜਾ ਪੁੱਜੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਪਰਾਚੀਨ ਪੂਰਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਇਕ ਓਰੀਐਂਟਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ ਫ਼ੰਡ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਵੂਲਨਰ ਨੇ ਆਪ ਭੀ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ :

1. ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤ
2. ਦੀ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਟੈਕਸਟ ਐਂਡ ਦੀ ਇਨਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼ ਔਫ਼ ਅਸ਼ੋਕ
3. ਕੁੰਦਮਾਲਾ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲਥਾ
4. ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਦੇ ੧੩ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲਥਾ—ਡਾਕਟਰ ਲਛਮਣ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ

ਡਾਕਟਰ ਵੂਲਨਰ ੨੫ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਔਨਰੇਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਤਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਵੂਲਨਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਵੂਲਨਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਣ ਭੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਾਉਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੰਗ ਫ਼ਖ਼ਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਦਯਾ ਰਾਮ ਸਾਹਨੀ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਔਫ਼ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀ ਸਨ, ਡਾਕਟਰ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਐਪੀਗ੍ਰਾਫ਼ਿਸਟ, ਪੰਡਤ ਮਾਧੋ ਸਰੂਪ ਵਤਸ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਔਫ਼ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀ, ਡਾਕਟਰ ਮੰਗਲ ਦੇਵ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਲਜ ਬਨਾਰਸ, ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ ਛਾਬੜਾ ਅੱਜ ਕਲ ਦੇ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਔਫ਼ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀ ਡਾਕਟਰ ਵੂਲਨਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਲਛਮਣ ਸਰੂਪ, ਐਮ. ਏ., ਡੀ. ਫਿਲ. (ਔਕਸਨ) ਨੇ ਜੋ ੧੯੨੧ ਤੋਂ ੧੯੪੬ ਤਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯਾਸਕ ਦੇ 'ਨਿਰੁਕਤ' ਦੀਆਂ ਸਤ ਜਿਲਦਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਂਕਟ ਮਾਧਵ ਦੀ 'ਰਿਗਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ' ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਜੋ ਸਾਇਣ ਦੇ ਭਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਹੈ, ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਛੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇ ਚਾਰ ਹੀ ਛਪੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ੧੫ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਦੇ ਪਹਿਲੋਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਵੂਲਨਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਉਘੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਵਰਾਨੰਦ ਰੀਸਰਚ ਇਨਸਟੀਟਿਊਟ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਔਨਰੇਰੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਬੰਧੂ ਐਮ. ਏ., ਓ. ਡ-ਏ (ਫ਼ਰਾਂਸ) ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸਰਚ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ। ੧੯੧੮ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਐਮ. ਏ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦਯਾ ਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯਤ ਹੋਏ। ੧ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਰਚਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਸੁਆਮੀ ਨਿੱਤਿਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਵਰਾਨੰਦ ਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਉਲਥੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ ਅਡੋਲ ਲਗਨ ਅਤੇ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ੩੭ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਾਧੂ-ਆਸ਼ਰਮ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਿਕਾਰਡ, ਹਥ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ ਬੜੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜੋ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਬੰਧੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਠੀਕ ਕਦਰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਵਰਾਨੰਦ ਵੈਦਿਕ ਰੀਸਰਚ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ੨ ਨਵੰਬਰ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦੁਰਲਭ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਸੰਭਾਲ, ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਲਥੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਭੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਤਜਵੀਜ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਜਿਲਦਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਣ, ਪੰਦਰਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ Concordanc ਦੀਆਂ, ਪੰਦਰਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕੋਸ਼, ੨੦ ਵੇਦ ਮੂਲ, ੨੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਥੇ ਅਤੇ ਦਸ ਦਸ ਵੈਦਿਕ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਦੀਆਂ, ਪੰਜ ਵੈਦਕ Citation Concordance ਅਤੇ ਛੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸੰਧਿਤਾ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣੀ ਸ਼ਬਦ ਤਤਕਰੇ ਦੀਆਂ। ਵੈਦਿਕ Concordance ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਇਣ ਦੇ ਭਾਸ਼ ਸਹਿਤ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੀ ਭੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਭਾਰਤੀ, ਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ, ਕਣਿਕਾਵ੍ਰਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤਥਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਜਿਹਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਿਸ਼ਵ ਬੰਧੂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਈ ਕਿਤਨੀ ਘਾਲ ਘਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ।

ਡਾਕਟਰ ਵੂਲਨਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਘਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਡਾਕਟਰ ਸੂਰਯ ਕਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਿਕਤੰਤਰ,

ਸ਼ਬਦਾਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣੀ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਕਰਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਡਾਕਟਰ ਸਤ੍ਰਪਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੋਪਥ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਧਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਮੂਲ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਡਾਕਟਰੇਟ ਲਈ ਥੀਸਸ ਸੀ। ਇਸ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ: ਵਾਰਾਹਗ੍ਰਿਹਯਸੂਤ੍ਰ, ਜੈਮਿਨੀ ਦਾ ਸਮਕੰਦ, ਜੈਮਿਨੀਯ ਸ੍ਰੁਤਸੂਤ੍ਰ, ਆਦਿ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪੰਡਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਬੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉਦਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰ ਸ਼ਾਦੀ ਲਾਲ, ਸਰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਟੇਕ ਚੰਦ, ਸਰ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ, ਰਾਏ ਬਹਾਦੁਰ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਰਾਏ ਬਹਾਦੁਰ ਮੂਲ ਚੰਦ ਅਤੇ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼੍ਵਰਾਨੰਦ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੀ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਲਗ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸੰਤੋਖ ਜਨਕ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੇ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫੜ ਲਿਆ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਭੀ ਚੌੜੇਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਭਾਗ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ੧੯੫੯ ਤੀਕ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੂਲੀ ਸਟਾਫ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਿਸ਼ਵਬੰਧੂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾ ਐਨਰਜ਼ ਕੋਰਸ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਰਿਸਰਚ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਾਚੀਨ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੀ ਰਲਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ ਪਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾ ਡਿਗਰੀ ਕੋਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕੋਰਸ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੀਮ ਚੱਲ ਪੈਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਗਈ ਹੈ। 'ਹਿਊਮੈਨਿਟੀਜ਼' ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਘੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਬਲਕਿ ਘਟੀਆ ਬੁਧਿ ਵਾਲੇ ਭੀ। ਉਹ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇੰਜਨੀਅਰ, ਵਿਗਿਆਨੀ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧਕ ਆਰਟਸ ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤਕ, ਅਤੇ ਕਈ ਪਹਿਲੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

[ਜਗਨ ਨਾਥ ਅੱਗਰਵਾਲ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ

(੧)

੧੮੪੯ ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਕਈ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕੀ; ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਹੋਰ ਭੀ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਗਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਭ ਲੋਕ ਉਰਦੂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਏ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਭੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪਣ ਲਗ ਪਈਆਂ; ਧਾਰਮਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸਿਖ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁਢ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ, ਸਿਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ (੧੮੯੨), ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਿਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੯੨), ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਲਾਇਲਪੁਰ (੧੯੦੮), ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ (੧੯੦੫) ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਸਦਕਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲ ਨਿਕਲਿਆ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਉਤਸ਼ਾਹ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ੧੯੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਲੋਂ ਇਕ 'ਸਿਖ ਵਿੱਦਿਅਕ ਕਮੇਟੀ' ਬਣਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਹਰ ਸਾਲ 'ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਆਸ਼ਰਮ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਇਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਉਰਦੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਵਲੋਂ ਉੱਕੀ ਹੀ ਅਵੇਸਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾ. ਲਾਈਟਨਰ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ੧੮੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਿਜ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਅੱਤਅੰਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਇਸੇ ਕਾਲਿਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ 'ਪੰਜਾਬ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ ਕਮੇਟੀ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਇਹ ਯਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਘਟ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ

ਕੇ ਜਾਣੀਆਂ ।*

ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਚਾਨਣੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ 'ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ' (੧੮੮੫) ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' (੧੮੯੪) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੋਥੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੋਲਾ-ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੜਾਵਣੇ ਵਲ ਆ ਗਈ ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਏ, ਇਕ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਚੌੜਿਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਭਰਨ ਦੇ । ਪਹਿਲੇ ਕੰਮ ਦਾ ਬੀੜਾ 'ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ' ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ ।

ਦੂਜੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਵਰਗੇ ਉਪਕਾਰੀ ਸਜਣਾਂ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ।

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਣ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਪਿਛਲੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ । ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵੀ ਆਪ ਮੈਂਬਰ ਸਨ । ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਵਾਣੇ, ਚੰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨੇ, ਇਤਿਆਦਿ ਸਭ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੱਥ ਹੈ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਇਮਤਿਹਾਨ : ਬੁਧੀਮਾਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ† ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਲ ਝੁਕੇ ।

ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਵਧਾਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਐਂਟਰੈਂਸ ਅਤੇ ਵਡੇਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਟ੍ਰਿਕ, ਐਫ਼.ਏ., ਬੀ.ਏ., ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਸੀ । ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ

*(ਸਿਰਆਂ ਲਈ ਦਿਖਾ ੪੪੦੦) ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਕੇਵਲ ਦੇ ਸੋ ਰੁਪਏ ਆਉਂਦੇ ਸੀ. ਇਕ ਲਿਖਤ ਵਿਚ 'ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ' ਦੇ ਪੰਨਾ ੪੨੦ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ।

†ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ—ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਮੁਨਸ਼ੀ-ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ-ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਾਂ ਨੂੰ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਪੂਰੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀਆਂ, ਪ੍ਰਭਾਕਰਾਂ ਅਤੇ ਅਦੀਬ-ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਹੀ ਮਿਲਦੇ । ਪਿੱਛੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੀ.ਏ. ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਪੂਰੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਫੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬੀ. ਏ. ਲਈ ਅਖ਼ਤਿਆਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੋ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕੋ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਪੂਰੀ ਡਿਗਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ।

ਇਹ ਬੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਖ਼ਤਿਆਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਲੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ । ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਥਾਂ ਉਰਦੂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ, ਉਂਜ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਠਵੀਂ ਤਕ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ੩ ਮਾਰਚ, ੧੯੨੭ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਕਾਇਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

'ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ।......ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਸੀ ਜਾਂ ਨੱਵੇ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸਿਖ ਆਬਾਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਈਂ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਬੋਰਡ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ !......'

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਾਤ੍ਰੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਠੀਕ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਭੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਅਧੂਰੇ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਉਤੇ ਛਾਪੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋਇਆ, ਆਪ ਨੇ ਪੂਰੇ ਬਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਇਕ ਸਥਿਤੀ* ੧੯੪੧ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ । ੧੯੪੬ ਈ. ਵਿਚ ਤੀਹਵੀਂ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਂਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਫੇਰ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ—

'ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ । ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਢੰਗ ਵਿਉਂਤੇ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇ......ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸ ਜਿਸ ਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਸ੍ਵੈ-ਸਿਧ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਇਕ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ......ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜੇਹੀ

*ਵੇਖੋ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਾਂਗੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ...... ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਦਲੇਗੀ ਉੱਚੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਤਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ......"

੨

ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਈ। ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਫ਼ਿਰਕੂਪੁਣੇ ਨੇ, ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸੀ, ਸਿਰ ਕਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ, ਦੋ ਮੋਰਚੇ ਹੋ ਗਏ : ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ-ਮਹਾ-ਸਭਾ, ਜਨ-ਸੰਘ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੇਤਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਜੋ ਇਸ ਵਕਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੇ ਕਈ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਾਖੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਰ ਵੰਡ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੜਾਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਲੜੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬਾਧਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਰਕੂਲਰ ਜੂਨ ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਤੇ 'ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਲਿਪੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੀਸਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨ

ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀਅਤ ਹੋਵੇਗੀ।'

ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ 'ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ' ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਅਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਇਆ।

ਚੰਗਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਪਲੇਟਫ਼ਾਰਮ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਮਿਊਨਿਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਨੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਵਾਇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪੁੱਠੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ।

੨੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੯ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸ਼ਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਆਮ-ਚੋਣ (ਰੈਫ਼ਰੈਂਡਮ) ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੪੯ ਦੇ ਸਿਵਲ ਮਿਲਿਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ, ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਡਾ. ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਭਾਰਗਵ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀਅਤ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾ-ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੋਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਨੇ ਆਖਿਆ—

'ਇਹ ਬੜੇ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ...ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਡੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੇਵਨਾਗਰੀ (ਹਿੰਦੀ) ਪ੍ਰਤਿ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਲਈ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਲੈ ਕੇ ਉਪਰ ਤਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਭਾਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ'। (Hindu Opposition to Gurmukhi)—ਸਿਵਲ ਮਿਲਿਟਰੀ ਗਜ਼ਟ, ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੪੯)

ਜਨਵਰੀ ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਨੇ ਜਦ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਸਕੀਮ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਭਾਸ਼ਾ (ਹਿੰਦੀ) ਅਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾ (ਪੰਜਾਬੀ) ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਸੀ, ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਠੀਕ ਪਾਸੇ ਕਦਮ ਸੀ। ਪਰ ਹਿੰਦੀਵਾਦੀਆਂ

ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹਾਵੀ ਰਹੀ ਸੀ। ੯ ਜੂਨ ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਇਆ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੀ. ਐਲ. ਕਪੂਰ ਨੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਦਾ ਇਕ ਮਤਾ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਚਾਹੁਣ, ਵਰਤ ਲੈਣ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਤੇ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਵੋਟ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਮਤਾ ੨੦ ਵੋਟਾਂ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ੩੫ ਵਿਰੁਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੱਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿਖ ਮੈਂਬਰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਆਏ। ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੈਰ-ਸਿਖ ਸਨ, ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ—

> "ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਕਿ ਪੂਰਬੀ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੀ(ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ)ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨੇ ਅਨੀਵਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।"

ਇਸ ਮਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਕਾਫੀ 'ਲੈ ਦੇ' ਹੋਈ। ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਲਈ ਅਜਬ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਇਕ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ :

> "ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ 'ਲਹਿੰਦੀ' ਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਡਵੀਜ਼ਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ-ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਅੰਬਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਪਹਾੜੀ, ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਟਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਜਾਲੰਧਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਮਿਸ਼੍ਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੇਲ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਰਲਾ ਨਾਲ ਬਣੀ। ... ਇਸ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।" (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ੭ ਅਗਸਤ ੧੯੪੮)

ਡਾਕਟਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਨੇ 'ਸਾਡੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ' ਨਾਉਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ :

> "ਅਸਲੀ ਸੱਚਾਈ, ਜੋ ਕੱਟੜ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਤਾਮਿਲ, ਤਿਲਗੂ, ਬੰਗਾਲੀ ਮਰਾਠੀ ਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤੀ। ਆਪਣੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਵਾਕ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ, ਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ, ਘਟ ਮਾਂਜੀ-ਲਿਸ਼ਕਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੰਵਾਰੂ ਹੈ।" (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ੨ ਜੁਲਾਈ ੧੯੪੮)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਖ-ਮੰਤ੍ਰੀ ਸ੍ਰੀ ਭੀਮਸੈਨ ਸੱਚਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਚਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਕਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭੁਲ ਕਿਹਾ, ਜਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਭੁਲ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ 'ਸ਼ਬਦ-ਭਾਵਨਾ ਕਮੇਟੀ' ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲੇ ਉੱਤੇ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਇੰਜ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਚਾਉ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੁਖ ਭਰੀ ਦਸ਼ਾ ਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਆਇਆ, ਪਰ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਟਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਫਾਰਮੂਲੇ ਤੇ ਸਭ ਥਾਂ ਅਮਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ, ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੫੫)

ਜਦ ੧੯੫੧ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ 'ਹਿੰਦੀ' ਲਿਖਵਾਉਣ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਸੋ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਏ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਪਰ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ੧੯੫੧ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਕੜੇ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਗਈ, ਪਰ ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਖ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੇ ਰੋਣੇ ਆਦਿ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਆ ਰਲਿਆ, ਅਤੇ ਇੰਜ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਦਿਆ-ਪ੍ਰਬੀਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਾਜ-ਨੀਤਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਖ ਵਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਕਈ ਅੰਦੋਲਨ ਵੇਖਣੇ ਪਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜ ਵੀ ਕਠਿਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਯਤਨ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਬੋਰਡ ਵਿਚ 'ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਉਂਤ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ

ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਸੀ । 'ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਉਂਤ' ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਾ ਰਹੇ । ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ 'ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਕ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਚੁਣ ਲਈ ਜਾਵੇ । ਮਤਲਬ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ, ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਬੰਗਾਲੀ, ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਸਿੰਧੀ ਨਾਲ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਹੇਰਾ ਫੇਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ੧੪ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੯੫੩) । ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ 'ਨਵੀਂ ਵਿਉਂਤ' ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਗਈ ।

੧੯੫੩ ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ । ਇਸ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਈ । ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀਆਂ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ੨੪ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ' ਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ, ੧ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਆਲ-ਪਾਰਟੀਜ਼ ਹਰਿਆਣਾ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਅਤੇ ੨ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਆਲ-ਹਿੰਦੂ ਆਰਗੇਨਾ-ਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਹੋਈ । ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿਖ ਤਥਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਇਕ ਕਲਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਛਿੜ ਪਈ, ਜੋ ਕਦੀ ਗਰਮ, ਕਦੀ ਠੰਢੀ ਹੁੰਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਸਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਹਾਲੀ ਵੀ ਕਦੀਂ ਮੱਠੀ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਭਰ ਗਰਮੀ ੧੯੫੩, ੧੯੫੫ ਅਤੇ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ ।

੧੯੫੪ ਦਾ ਸਾਲ ਜਲਸਿਆਂ, ਜਲੂਸਾਂ ਅਤੇ ਨਾਹਰੇ-ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੰਘ ਗਿਆ । ੧੦ ਮਈ, ੧੯੫੫ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਲਈ ਨਾਹਰੇ ਲਾਣ ਪੁਰ ਪਾਬੰਦੀ' ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਛਿੜ ਪਿਆ । ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਭੀਮ ਸੈਨ ਸੱਚਰ ਦੇ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ੧੨ ਜੁਲਾਈ ੧੯੫੫ ਨੂੰ ਹਟਾ ਲੈਣ ਤੇ ਮੁੱਕਾ ।

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਸਨ । ਨਵੰਬਰ ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਸੱਚਰ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

> "ਇਸ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਵਕਤ ਇਹ ਹੈ, ਦੋ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਬਾ ਰਹੇ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਰਾਹ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹੋ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ — ਵਖਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ" ।

'ਪੰਥ ਲਈ ਠੀਕ ਰਾਹ' ਨਾਮੇ ਟ੍ਰੈਕਟ* ਵਿਚ, ਜੋ ਵੀਹ ਵਿਸਵੇਂ ੧੯੫੦ ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਲ ਸਪਸ਼ਟ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ :

> "ਇਹ ਮੰਗ (ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ) ਕਦੀ ਪੈਦਾ ਨ ਹੁੰਦੀ ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਇਨਤਹਾ-ਪਸੰਦ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਤੇ ਜਾਲੰਧਰ ਦੀਆਂ ਨਗਰ-ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਨ ਕਰਦੇ ।"

੨੫ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੫ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਛਪੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ† ਵਿਚ ਇਹ ਚਿਤਾਵਨੀ ਆਈ ਹੈ :

> "ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ (ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ) ਕੇਵਲ ਦੋ ਰਾਹ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੱਢੇ ਸਿੱਟੇ ਵਖਰੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੱਚਰ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ (ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ) ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਈਏ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਨਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਈਏ" ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਲਈ ਸਿਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਪੀ., ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ, ਬਾਵਾ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੫ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣ ਕੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ । ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੫੬ ਵਿਚ 'ਰੀਜਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ' ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ।

ਰੀਜਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖ-ਨੇਤਾ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਸਭ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੱਲ ਲੱਭ ਪਿਆ ਹੈ । ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਨਤਹਾ-ਪਸੰਦ ਹਿੰਦੂ-ਨੇਤਾ ਰੀਜਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਨਾਲ ਭੀ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ੧੯੫੭ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ੩੦ ਮਈ ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ ੧੯੫੮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਰਿਹਾ । ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗੜ ਗਏ ਕਿ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਮੁੜ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿਖ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ੩੦ ਜੂਨ ੧੯੫੯ ਨੂੰ ਇਕ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਜੈ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ । ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਸੀ :

---

*ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸਿਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

†Script Controversy

(ੲ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਹਰਿਆਣਾ ਖੰਡ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਔਖਿਆਈ ਨਹੀਂ ਤਕਦੀ।

(ਹ) ਪੰਜਾਬੀ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸੱਚਰ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ (ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦੇਣ ਦਾ) ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਪਾਟੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੁਣ ਸਕਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੁਣ ਸਕਦਾ।

(ਕ) ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

(ਖ) ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਹਨ :—

ਪਹਿਲੀ

੧. ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ;

੨. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ;

੩. ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ, ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਨ।

੪. ਉਪਰੋਕਤ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਾਈ ਕਿ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।

ਦੂਜੀ

(੧) ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ

(੨) ਹਿੰਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ।

(੩) ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਚੁਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ।

"ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਉਂਤ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਣੀਆਂ ਬੱਚੇ ਉੱਤੇ ਚੋਖਾ ਭਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ—ਉਂਜ ਭਾਵੇਂ ਬੱਚੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਦੋ ਦੋ, ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਝਗੜੇ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਹੱਲ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਣਾ' ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਨ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਦੇ ਮੰਨ ਲਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜੈ ਚੰਦਰ ਜੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਚੁੱਪ ਸਨ।

ਇਸ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੰਤਵ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿਖ ਖਿੱਚੋ-ਤਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਲੱਭਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਦਰਸਾਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਆਖ਼ਰੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਬੈਠ ਕੇ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਪਰੈਲ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉੱਨੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਹਾਲੀ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿੱਗਰ ਕਾਰਵਾਈ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਜੂਨ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਲਈ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਪਚਵੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਛੱਬੀ ਸਤਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ (੧੫ ਅਗਸਤ, ੬੧ ਤੋਂ ੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੧ ਤਕ) ਆਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸੁਖੀ ਵਸਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ।

ੲ

ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਛਿੜੀ ਪ੍ਰੈਸ-ਚਰਚਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਠਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ, ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿੰਤੂਆਂ, ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉੱਤਰਾਂ, ਚੋਭਵੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਗਏ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਜੋ ਰਵਈਆ ਕੁਝ ਫਿਰਕਾ-ਪ੍ਰਸਤ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਅੰਗ ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਤੇ ਵਾਕਬਣਤਰੀ ਵਿਧੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪਬੋਲੀ, ਜੋ (ਹਿੰਦੀ ਨਾਲੋਂ) ਕੇਵਲ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਖੁਰਦਰੀ, ਘਟ ਮਾਂਜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਗੰਵਾਰੂ ਹੈ'* ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹਵਾਲੇ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰਵੇ (Linguistic Survey) ਵਿਚੋਂ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ।

ਜਿਥੇ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਹਿੰਦਵਾਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਵਰਤਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੰਵਾਰੂ ਅੰਸ਼* ਦੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਇਹ ਵੀ† ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਸਿੱਧ-ਪਧਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ

---

*(i) *Language of the East Punjab* (Pt. Vishwa Bandhu Shastri), the *Tribune*, 7th August, 1949.

(ii) *Our Mother Tongue*........."The real fact which is so often ignored by fanatics is that the language of the Panjab, particularly of the East Panjab is not different from Hindi as Tamil, Telgu, Bengali, Marathi, or even Gujrati. In its etymology, its syntax and almost entirely in its vocabulary, it is nothing but Hindi, only crude, a little unpolished and rustic in its character......" *Narang, G.C.*, the *Tribune*' 2nd July, 1949

(iii) In my opinion the Panjabi Language is not different from Hindi, it is only spoken differently......" (President, Punjab Hindi Sahitya Sammelan) The *Tribune* 11th January, 1953, under the Caption '*Hindi and Panjabi*'

*There is a flavour of wheaten flour and reek of cottage smoke about Panjabi and Sindhi, which is infinitely more natural and captivating than anything which the hide-bound Pandit-ridden languages of the eastern parts of India can show us'.—(*Linguistic Survey of India*. p. 617)

†But though thus homely in character, it must not be assumed that it is a rude form of speech incapable of literature. It is no more rude than was the broad low-land Scotch of the Poet Burns. Panjabi can express any idea with its own stock of vocables, and is well adapted for both prose and poetry...Even at the present day there is too great a tendency to look down upon it as a mere dialect of Hindostani (which it is not) and to deny its status as an independent language." (Ibid p. 617)

ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਰੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ......ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪਭਾਸ਼ਾ (ਜੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਕਹਿ ਕੇ ਧਿੱਕਾਰਣ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਹੈ......"

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਹੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਅੰਤੇ ਜੋ ਦਲੀਲ ਲਈ ਗਈ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਸੂਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਵੇਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਖ ਪੰਜਾਬੀ*। ਸੋ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਸੂਬਾ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ†। ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ‡ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਲਈ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਾਤੀਨੀ, ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਦੀ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਦਲੀਲ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

"ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ। ਕੋਈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਠੋਸੀ ਜਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਝਾਉ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਨਗਰ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋ ਪਏਗਾ, ਉਹ ਭਵਿਸ਼ ਹੀ ਦੱਸੇਗਾ, ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ੨੪ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੪੯)

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਭੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਅਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ

---

*It is argued that the East Panjab is a bilingual province. True, but not so in the sense that teaching of Hindi and Panjabi can be allotted to several of its districts regionally. It is bilingual in the sense that Hindus and Sikhs living through all its areas prefer Hindi or Panjabi as their respective literary language—*Hindi Panjabi Controversy*—Rai Bahadur Durga Dass, the *Tribune*, 8th September. 1949

†*The Language Tangle of the Panjab* ! Principal Ralla Ram, the *Tribune*, 1st Sept., 1955.

‡*The Language Policy*, Prof. Bahadur Mall, the *Tribune* 1st Sept., 1955.

ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ*:

"ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੜੀ ਘੱਟ-ਵਿਕਸਤੀ ਹੀ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਨਗਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਤਾਂ ਅਵਿਕਸਿਤ ਹਨ। ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊਪਨ ਲਈ ਜ਼ਿਮੀਂ ਨੂੰ ਵਾਹੁਣ ਗਾਹੁਣ ਅਤੇ ਸਿੰਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ।...ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਮੰਗੋਲੀਆ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੰਗੋਲੀਆ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੋਖੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸਭਿਆ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਈ ਬੜੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਿੱਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ, ਛਾਪੀ ਗਈ; ਫੇਰ ਚੀਨੀ ਜਾਪਦੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਈ ਰੱਖਿਆ।...ਪਰ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣਾਂ (ਕੋਠਿਆਂ ?) ਵਿਚ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ, ਅਬ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।... ਬੋਲਣੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਆ ਵਿਚ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ, ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ (ਫਿਨਲੈਂਡ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਨਾਟਕ, ਮਾਹਵਾਰੀ ਤੇ ਦੈਨਿਕ ਰਿਸਾਲੇ ਹਨ..."

੪

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣੀ ਚਿਰਕਾਲ ਤੋਂ ਵਰਤੀਂਦੀ ਆਈ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭੂਤ-ਕਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਪੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਬਦਲ ਦਿਓ, ਹੋਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੋਰ ਖ਼ਿਆਲ; ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਾ ਸਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੰਧ ਆ ਖੜੋਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਹਿੱਤ ਇਕ ਓਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਜੋ ਮਰ ਚੁਕੀ ਹੋਵੇ) ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਮਈ ੧੯੫੧, ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੫੭)

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ੯ ਜੂਨ, ੧੯੪੯ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਾਂਝੀਆਂ

The Face of My Language (Balwant Gargi), the *Tribune*, 9th Feb. 1958.

ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਰੱਦ ਕਰ ਕੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਫੇਰ ਸੱਚਰ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਪਰਪੱਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਵਰਤੇ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਿਜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖੀ, ਘੱਟ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।*

੫

ਸੱਚਰ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਭੀਮ ਸੈਨ ਸੱਚਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ ੧੯੫੧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲਾਧਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜੂਨ ੧੯੪੯ ਵਾਲਾ ਸਰਕੂਲਰ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਮੱਦਾਂ ਇਹ ਸਨ:—

੧. ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ; ਅਤੇ ਦੋ ਹੀ ਲਿਪੀਆਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ: ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹਿੰਦੀ। ... ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

੨. ਮਦ ਨੰਬਰ ੫ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਛੋਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ, ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੀ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇਗੀ—ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਿਡਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤਕ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪਰਸਤ, ਇਸ ਬਿਨਾ ਉੱਤੇ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੇਗਾ; ਅਜੇਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪਰਸਤ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ

*ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ— ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਮਈ ੧੯੫੧ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ, ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੭

ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ੪੦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਅਤੇ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ।...ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਟੇਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੌਰਮਿੰਟ, ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਅਤੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਬੋਰਡਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇਗੀ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਹਾਇਤਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਅਜੇਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇਗੀ।

੩. ਮਦ ਨੰਬਰ ੫ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਛੋਟ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ...[ਇਸ ਮਦ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਉਹੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਮਦ ਨੰਬਰ ੨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ]

੪. ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਗੌਰਮਿੰਟ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।

੫. ਅਜੇਹੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ (ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇ) ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਿਚ ਆਏ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਬੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਫੈਸਲਾ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

(ੳ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਖਰੜ ਵੀ ਇਸੇ ਖੰਡ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ।

(ਅ) ਰੋਹਤਕ, ਗੁੜਗਾਉਂ, ਕਰਨਾਲ, ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਹਿਸਾਰ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ।

(ੲ) ਰਾਜਧਾਨੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਫਾਰਮੂਲਾ ਆਪਣੇ ਹੋਮ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨ ਨੰਬਰ X–XXVI ਮਿਤੀ ੧੪ ਨਵੰਬਰ ੧੯੪੯ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਨ ਅਤੇ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸਰਲ, ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਕੁੰਭਲ-ਰਹਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸੀ:—

(੧) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਨਰਵਾਣਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ (ਸਣੇ ਡਕਾਲੀ, ਪਰ ਡੇਰਾ ਬੱਸੀ ਦੀ ਪੁਲੀਸ

ਚੌਕੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਪ੍ਰਮੁਖ ਅਦਾਲਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ;

(੨) ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਮਦ ਨੰਬਰ ੧ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੀ (additional) ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ; ਅਤੇ

(੩) ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਦਾਲਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ।

੬

ਰਿਜਿਨਲ ਫਾਰਮੂਲਾ ਜੋ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਸਿਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਤੰਦ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਅੱਠ ਮੱਦਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਛੇ (੯–੧੪) ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ—

(੯) ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ।

(੧੦) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹਰੇਕ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

(੧੧) ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੋ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਦੋਵੇਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ) ਚਲਣਗੀਆਂ।

(੧੨) ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਭਾਗ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇਗੀ।

(੧੩) ਭਾਸ਼ਾਈ ਘਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

(੧੪) ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁਲਤਾ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗੀ।

ਸਰਕਾਰ ਰਿਜਿਨਲ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ— ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਰਾਇਜ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਵੇਗੀ।

੭

ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤ੍ਰੈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ,

ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਹੋਈ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਏਕਤਾ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਵਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਤਕ ਤ੍ਰੈ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ : ਮਾਤਰੀ (ਇਲਾਕਾਈ), ਹਿੰਦੀ (ਜੇ ਉਹ ਐਂਵੇ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰਪੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ।

[ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ

੧

ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨੇ, ਜੋ ੨੬ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੫੦ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦਾ ਭਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ੫੫੦ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਕੁਲ ੨੯ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ੨੯ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਡੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਵਸਥਾ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ । ਪਹਿਲੇ ਸਨ 'ੳ' ਭਾਗ ਦੇ ਰਾਜ (ਪਾਰਟ 'ਏ' ਸਟੇਟਸ), ਜੋ ਕੁਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਨੌ ਸਨ ਪਰ ੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੩ ਨੂੰ ਆਂਧਰਾ ਰਾਜ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਦਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਉਹ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸੂਬੇ ਸਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ 'ਅ' ਭਾਗ ਦੇ ਰਾਜ (ਪਾਰਟ 'ਬੀ' ਸਟੇਟਸ) ਕੁਲ ਅੱਠ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹਿੱਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ । ਤੀਸਰੇ 'ੲ' ਭਾਗ ਦੇ ਰਾਜ (ਪਾਰਟ 'ਸੀ' ਸਟੇਟਸ) ਦਸ ਸਨ । ਇਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸੀ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੇ ਮਤਹਿਤ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਜਜ਼ੀਰੇ 'ਡੀ' ਸਟੇਟਸ ਬਣੇ ।

ਚੜ੍ਹਦਾ ਪੰਜਾਬ ਜੋ ਵੰਡ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਇਕ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਜੋ 'ਏ' ਸਟੇਟਸ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਟਿਆਲਾ-ਅਤੇ-ਪੂਰਬੀ-ਪੰਜਾਬ-ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਅਨ (ਪੈਪਸੂ) ਜੋ 'ਬੀ' ਸਟੇਟਸ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ । ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਰਾਜਪ੍ਰਮੁਖ ਬਣਿਆ ।

ਇਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚਾ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਪਰ ਇਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚਾ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ... ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹ ਇਕ ਆਰਜ਼ੀ ਢਾਂਚਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਣ ਦੀ ਲਹਿਰ, ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ੧੯੨੦ ਦੇ

ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਾਗ ਪਈ । 'ਆਂਧਰਾ' ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ । ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਬਣਾਏ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੨੯ ਦਸੰਬਰ ੧੯੫੩ ਨੂੰ ਤਿੰਨ-ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ (ਸਟੇਟਸ ਰੀਔਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ) ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਸਟਿਸ ਫ਼ਜ਼ਲ ਅਲੀ ਸਨ, ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹੇਠ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੬ ਨੂੰ ਪਾਸ ਹੋਈ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸੋਧ (ਅਮੈਂਡਮੈਂਟ) ਅਨੁਸਾਰ ਸਟੇਟਸ ਰੀਔਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਇਆ । ਇਹ ੧ ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੬ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ੧੪ ਰਾਜ ਅਤੇ ੬ ਯੂਨੀਅਨ ਇਲਾਕੇ ਬਣੇ । ਰਾਜਪ੍ਰਮੁਖ ਦਾ ਪਦ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੈਪਸੂ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਮਿਲਾ ਕੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਉਂ ਪੰਜਾਬ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

ਅਜੋਕਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ ੪੭,੪੫੬ ਵਰਗ ਮੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਨ ੧੯੬੧ ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ (ਜਨ-ਸੰਖਿਆ) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ੨੦,੨੯੮,੧੫੧ ਹੈ ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਡਰਲ ਢੰਗ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਦੋਹਰਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ । ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ । ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਇਕ ਰਾਜ-ਰਿਆਸਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

(ੳ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ (ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ)

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨੌਮੀਨਲ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ (ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ) ਦਾ ਅਤੇ ਰੀਅਲ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ (ਅਸਲੀ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ) ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰਨਰ ਹੈ । ਇਹ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ੫,੫੦੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਬਗੈਰ ਕਿਰਾਏ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਗਲਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਗਵਰਨਰੀ ਇਕ ਮਾਣ ਵਾਲਾ ਅਹੁਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ ਦਾ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਮੁਖੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਥਾਂ ਹੈ ।

ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ

ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਹਰ ਮਸਲੇ ਵਿਚ 'ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹ' ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਕਨੂੰਨੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਗਵਰਨਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਇਥੇ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਹ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ੬ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ, ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ । ਫਿਰ ਇਸ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਕੈਬਨਿਟ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਸਿਆਣੇ ਤਜਰਬਾ-ਕਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੈਬਨਿਟ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਾਇਮ ਰਖਦੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ । ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਧਦੀ ਘਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਭਾਗ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਰਾਜ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਉਪ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਚੀਫ਼-ਪਾਰਲਿਮੈਂਟਰੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵੇਲੇ ੧੯੬੨ ਵਿਚ ਤੀਜੀਆਂ ਆਮ-ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ੯ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ, ੯ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ (ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਹੈ,) ਅਤੇ ੧੧ ਉਪ-ਮੰਤਰੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਚੀਫ਼-ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਹੈ ਜੋ ਚੀਫ਼-ਵਿੱਪ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਹੈ ।

(ਅ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ (ਲੈਜਿਸਲੇਚਰ)

ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਦੋ-ਸਦਨੀ (ਬਾਈ-ਕੈਮਿਰਲ) ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਸਦਨ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਲੋਅਰ ਸਦਨ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਾਲਗ ਵੋਟ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਚੋਣ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸਦਨ ਦੇ ੧੫੪ ਮੈਂਬਰ ਹਨ । ਅਪਰ-ਹਾਊਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਅਤੇ ਅਖਤਿਆਰੀ ਬਦਲਵੀਂ ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕੋ ਵੋਟ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਛੇ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਕਵੰਜਾ (੫੧) ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਟਾਇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

੧. ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਚੁਣਦੀ ਹੈ।

੨. ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੩. ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟਾਂ ਵਲੋਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੪. ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਲੋਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੫. ਬਾਕੀ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗਵਰਨਰ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੯੬੧ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

੧੭ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਹੋਏ, ੧੭ ਸਥਾਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ, ੪ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ, ੪ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ੯ ਮੈਂਬਰ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਇਕ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਚੁਣਦੀ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸਭਾਪਤੀ (ਚੇਅਰਮੈਨ) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਪ-ਸਭਾਪਤੀ (ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ) ਚੁਣਦੀ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲਿਸਟਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਖਿਆ, ਕਰੰਸੀ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲੇ, ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਲ ੯੭ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਰਾਜ-ਸੂਚੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ ੬੬ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਮਨ, ਪੁਲੀਸ, ਪੜ੍ਹਾਈ, ਸਥਾਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਸਮਵਰਤੀ-ਸੂਚੀ (ਕਨਕਰੰਟ ਲਿਸਟ) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ ੪੭ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਤਲਾਕ, ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ, ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਰਾਜ-ਸੂਚੀ ਵਾਲੇ ੬੬ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ-ਸੂਚੀ ਵਾਲੇ ੪੭ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਚੁੱਪ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿੱਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ 'ਬਿੱਲ' ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਮਨੀ-ਬਿੱਲ' ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ 'ਸਾਧਾਰਨ ਬਿੱਲ'। ਸਾਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਵੀ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ 'ਸਰਕਾਰੀ ਬਿੱਲ' (ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਬਿੱਲ) ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ 'ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮੈਂਬਰ ਬਿੱਲ'। ਮਨੀ-ਬਿੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ ਤੇ ਹੀ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਮੰਤ੍ਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ-ਖਰਚ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਰਥਾਤ ਬਜਟ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੀ-ਬਿੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿਚ ਬਾਦ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਸਾਧਾਰਨ-ਬਿੱਲ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਧਾਰਨ-ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ-ਬਿੱਲ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ-ਮੈਂਬਰ-ਬਿੱਲ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿੰਨ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ (ਹਾਊਸਾਂ) ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਬਿੱਲ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਆਮ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 'ਗਜ਼ਟ' ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਬਿੱਲ ਦੀ ਹਰ ਧਾਰਾ ਉਤੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੋਟ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਟੇਜ ਬਿੱਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿੱਲ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨਾ ਜਾਂ ਨਾ ਬਣਨਾ ਇਸੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਿੱਲ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਆਮ-ਨੀਤੀ ਤੇ ਹੀ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੋਟਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਰਸਮੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਿੱਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਏਵੇਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਧਾਰਣ ਬਿੱਲ ਲਈ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਮਨੀ-ਬਿੱਲ ਲਈ ਕੇਵਲ ੧੪ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਦੇਰੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਪਾਸ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਵਰਨਰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਲਈ ਵੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਅੱਗੇ

ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (ਵੋਟ ਆਫ਼ ਨੋ-ਕਾਨਫ਼ੀਡੈਂਸ) ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਮਨ-ਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬ-ਦੇਹ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਸਦਾ ਹੀ [illegible] ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਵਾਂਗ ਲਟਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਿਜਿਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸੋਧ (ਅਮੈਂਡਮੈਂਟ) ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ 'ਰਿਜਿਨਲ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ' ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰਮੀਮ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਇਲਾਕਾਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਾਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੋਧ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ੪ ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੭ ਨੂੰ ਦੋ ਰਿਜਿਨਲ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬੀ-ਰਿਜਿਨਲ-ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ-ਰਿਜਿਨਲ-ਕਮੇਟੀ, ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਲ ੧੯੬੧ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਜਿਨਲ ਕਮੇਟੀ' ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੮੭ ਅਤੇ 'ਹਿੰਦੀ ਰਿਜਿਨਲ ਕਮੇਟੀ' ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੬੫ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਪੀਕਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਸੂਚੀ (ਸਟੇਟ-ਲਿਸਟ) ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ੧੪ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ-ਵਿਕਾਸੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਸਥਾਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮੁਢਲੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਆਦਿ, ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਅਜਿਹੇ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਜਿਨਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਮੇਟੀਆਂ ਆਪ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕਾ (ਜੁਡੀਸ਼ਰੀ)

ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕਾ ਫ਼ੈਡਰਲ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਲੱਛਣ

ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ-ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਇਕ ਪਿਰਾਮਿਡ ਜਾਂ ਮੁਨਾਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਨਿਆਂ-ਘਰ (ਸੁਪਰੀਮ-ਕੋਰਟ) ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ, ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਹਰ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਾਈ-ਕੋਰਟ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਛੋਟੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨਿਆਂ-ਘਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅੰਕੜਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ੧ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ, ੧੦ ਪਿਊਨੀ ਜੱਜ ਅਤੇ ੯ ਅਡੀਸ਼ਨਲ ਜੱਜ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਚੀਫ਼-ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ੪੦੦੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ੩੫੦੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਨਸੋਲੀਡੇਟਿਡ-ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕਨਸੋਲੀਡੇਟਿਡ ਫੰਡ ਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੁਫ਼ਤ ਬੰਗਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਭੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਨਖ਼ਾਹ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਘਟਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਕ-ਸੰਕਟ (ਫ਼ਾਈਨੈਂਸ਼ਲ ਐਮਰਜੈਂਸੀ) ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ਼-ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ਼-ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਜੱਜਾਂ (ਪਿਊਨੀ ਜੱਜਾਂ) ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਵੀ ਰਾਏ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਜੱਜ (ਅਡੀਸ਼ਨਲ ਜੱਜ) ਵੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਬਣਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ (੧) ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ, (੨) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਦਸ ਸਾਲ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ (੩) ਦਸ ਸਾਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਐਡਵੋਕੇਟ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਜ ੬੦ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਰਿਟਾਇਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਨਿਆਂ-ਘਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿਰੁਧ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਹੀ ਅਪੀਲ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਬੌਰਡੀਨੇਟ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ : (੧) ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ, (੨) ਦੀਵਾਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਅਤੇ (੩) ਮਾਲੀ ਅਦਾਲਤਾਂ। ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ, ਚੋਰੀ, ਧੋਖਾ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੀਵਾਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵਿਆਹ, ਤਲਾਕ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਲੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਲਗਾਨ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ (ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ) ਅਦਾਲਤਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਦਾਲਤ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਸਰੇ ਦਰਜੇ, ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਅਤੇ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਰਜਿਆਂ ਦੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲੇ ਸਬੰਧੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਰੂ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਜਦ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦ ਨਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (ਡਾਇਰੈਕਟਿਵ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਜ਼) ਦੀ ੫੦ਵੀਂ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਖ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ੧ ਜਨਵਰੀ ੧੯੫੪ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਛੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਗੁੜਗਾਉਂ, ਅੰਬਾਲਾ, ਹਿਸਾਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਵਿਚ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜ਼ਿਲਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਕੰਮ 'ਵਾਧੂ-ਜ਼ਿਲਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ' ਕੁਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਾ ੩੦ ਦੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਡੰਡ ਵਾਲੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਪੀਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਸੈਸ਼ਨ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਜ਼ਿਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਰ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਵਡੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਹੈ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਨ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਲਾ ਜੱਜ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਧੂ ਜ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਜੁਰਮ, ਮਨੁੱਖ-ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਡਕੈਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਡੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਡੰਡ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਦੀਵਾਨੀ (ਸਿਵਲ) ਅਦਾਲਤਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਲਗ ਭਗ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਅਦਾਲਤ

ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਦੀਵਾਨੀ ਅਦਾਲਤ ਪੰਚਾਇਤ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਦ ਚਾਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਜੱਜ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਬ-ਜੱਜ ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਬ-ਜੱਜ ੧੦੦੦ ਰੁਪਏ ਤਕ, ਤੀਜੇ ਦੇ ੨੦੦੦ ਰੁਪਏ ਤਕ, ਦੂਜੇ ਦੇ ੫੦੦੦ ਤਕ, ਤੀਜੇ ਦੇ ੧੦,੦੦੦ ਰੁਪਏ ਤਕ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਬ-ਜੱਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਰਕਮ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬ-ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਪੀਲਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਲਾ ਜੱਜ ਸਰਪਰਸਤੀ (ਗਾਰਡੀਅਨਸ਼ਿਪ), ਦਿਵਾਲੀਆ, ਪੇਟੈਂਟ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਲੈਂਡ ਐਕੁਈਜ਼ੀਸ਼ਨ) ਅਤੇ ਟਰੱਸਟ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਹੈ।

ਮਾਲੀਆ (ਰੈਵਿਨਿਊ) ਅਦਾਲਤਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਵਾਲੀ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਲਈ ਵੱਖ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਮਾਲੀ ਅਦਾਲਤ ਨਾਇਬ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸਬੰਧ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਫੈਡਰਲ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ 'ਇਕਾਤਮਕਤਾ' ਇਕ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਉਘੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਨਤਾ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਆਦਿ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ-ਸੰਘ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਹਨ – ਵਿਧਾਨਕ, ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ।

(ੳ) ਵਿਧਾਨਕ ਸਬੰਧ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੇਵਲ ਕੇਂਦਰੀ-ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ-ਸੂਚੀ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਸੂਚੀ ਤਕ ਵੀ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ ਪਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ :—

(੧) ਯੁਧ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਦਅਮਨੀ ਕਾਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਸੰਕਟ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ।

(੨) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ, ਆਰਟੀਕਲ ੩੫੬ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਕਟ-ਕਾਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਪਰ।

ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੧੯੫੬ ਅਤੇ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ੧੯੪੮ ਨੂੰ ਆ ਗਏ ਸੀ।

(ਕ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਆਰਜ਼ੀ-ਸੰਕਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਮਲ ਦੇ ਲੇਖੇ ਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਧਾਨਕ ਖੇਤਰ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦੋ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ੳ) ਜੇ ਰਾਜ-ਸਭਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਅ) ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਖੁਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ।

ਕਿਸੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹਦਾਇਤ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਕਾ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਰਾਜ-ਸਭਾ ਲਈ ੧੧ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਲਈ ੨੨ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਕੇ ਭੇਜਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਬੰਧ

ਪੰਜਾਬ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਸ਼ੀਨ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

(੧) ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਕੇਂਦਰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

(੨) ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(੩) ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(੪) ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਰੇਲਾਂ, ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਕੌਮੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਰੇਲ-ਗੱਡੀਆਂ ਪਰ ਪੁਲਸ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(੫) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਸੁਪਰੰਟੈਂਡੈਂਟ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰੰਟੈਂਡੈਂਟ ਪੁਲਿਸ ਆਦਿ।

(੬) ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਕ ਇੰਟਰ-ਸਟੇਟ (ਅੰਤਰ-ਰਾਜ) ਕੌਂਸਲ ਨਿਯਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਝਗੜਾ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਉਪਾਉ ਦਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਆਰਥਕ ਸਬੰਧ

ਉਂਜ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਆਰਥਕ ਥੁੜ ਮਹਿਸੂਸ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ (ਗਰਾਂਟਸ-ਇਨ-ਏਡ) ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ, ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਲਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਰਥਕ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਨੂੰ ਨਰੀਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਔਡੀਟਰ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ-ਜਨਰਲ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ 'ਫਾਈਨੈਂਸ ਕਮਿਸ਼ਨ' ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਉ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ-ਸੇਵਾਵਾਂ (ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸਿਜ਼)

ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕ (ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ) ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੱਕੀ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕ (ਪਰਮਾਨੈਂਟ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ) ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਯੂ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. (ਯੂਨੀਅਨ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਕਮਿਸ਼ਨ) ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ., ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ., ਆਦਿ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਾਂ ਸੈਕਰਿਟੇਰੀਏਟ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੈਕਰਿਟਰੀ, ਜਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸੁਪਰੰਟੈਂਡੈਂਟ ਜਾਂ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰੰਟੈਂਡੈਂਟ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਪੀ. ਸੀ. ਐਸ. (ਪੰਜਾਬ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ) ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪੀ. ਸੀ. ਐਸ. (ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਹੋਰ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧਕ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੇਸਕ ਤਨਖਾਹ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ੨੦੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਤੀਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਛੋਟੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਤਨਖਾਹ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ੧੫੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਬੋਰਡੀਨੇਟ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਬੋਰਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਖੂੰਡਾਂ ਵਾਂ ਵਿਰੋਧੀ-ਧੜਾ (ਅਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ) ਉਭਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਿੱਗਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ੮ ਮੁੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਲਗ ਭਗ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ:

(੧) ਕਾਂਗਰਸ, (੨) ਅਕਾਲੀ, (੩) ਜਨ-ਸੰਘ, (੪) ਕਮਿਊਨਿਸਟ, (੫) ਸਵਤੰਤਰ, (੬) ਪ੍ਰਜਾ-ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ (੭) ਰਿਪਬਲੀਕਨ, (੮) ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਕੇ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਜਿਵੇਂ ਪਿਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੈ । ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਨ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅੰਕੜਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ੪ ਡਵੀਜ਼ਨ, ੪੭ ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨ, ੧੯ ਜ਼ਿਲੇ, ੭੪ ਤਹਿਸੀਲਾਂ, ੧੯੪ ਕਸਬੇ ਅਤੇ ੨੧,੭੫੨ ਪਿੰਡ ਹਨ ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਫ਼ਸਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਐਸ. ਡੀ. ਓ. (ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ) ਹੈ । ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਹੈ ।

ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕੇ (ਰਿਜਨ) ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਇਲਾਕੇ (ਰਿਜਨ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਜਨਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਹ ਹੈ :

੧. ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਜਨ

(੧) ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, (੨) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, (੩) ਬਠਿੰਡਾ, (੪) ਜਾਲੰਧਰ, (੫) ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, (੬) ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, (੭) ਲੁਧਿਆਣਾ, (੮) ਕਪੂਰਥਲਾ, (੯) ਅੰਬਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਰੋਪੜ ਚੋਣ-ਖੇਤਰ, (੧੦) ਕੰਡਾਘਾਟ ਅਤੇ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ (੧੧) ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਨਰਵਾਣੇ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ।

੨. ਹਿੰਦੀ ਰਿਜਨ—

(੧) ਜ਼ਿਲਾ ਕਾਂਗੜਾ, (੨) ਸ਼ਿਮਲਾ, (੩) ਕਰਨਾਲ, (੪) ਰੋਹਤਕ, (੫) ਗੁੜਗਾਵਾਂ, (੬) ਹਿਸਾਰ (੭) ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ (੮) ਪਟਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਡਾਘਾਟ ਅਤੇ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ, (੯) ਰੋਪੜ ਚੋਣ-ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, (੧੦) ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਨਰਵਾਣੇ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ।

ਨੋਟ—ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਜਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਲੋਕਲ ਸੈਲਫ਼-ਗੌਰਮਿੰਟ)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ 'ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ' (ਡਾਇਰੈਕਟਿਵ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਜ਼) ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ ੪੦ ਉਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ 'ਪੰਚਾਇਤ ਰਾਜ' ੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੧ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ ੧੯੬੦ ਦੀ ਚੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਲ ੧੩,੪੨੯ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਬਣੀਆਂ । ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਲਾਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੰਚਾਇਤ ਸੰਮਤੀਆਂ' ਬਣੀਆਂ ਜੋ ਕੁਲ ੨੨੬ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਚਾਇਤ-ਸੰਮਤੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਲਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ-ਬੋਰਡਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਊਨਿਸਪਲ-ਕਮੇਟੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ੨੦,੦੦੦ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੈ । ੨੦,੦੦੦ ਅਤੇ ੧੦,੦੦੦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਥਾਵੀਂ ਸਮਾਲ-ਟਾਊਨ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ੫,੦੦੦ ਅਤੇ ੧੦,੦੦੦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਨੋਟੀਫਾਈਡ-ਏਰੀਆ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹਨ । ਜਾਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਦਿ ਸਨਅਤੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਮਪਰੂਵਮੇਂਟ ਟ੍ਰਸਟ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਅਜੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਿਊਨਿਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇ ਵਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਣ ਜਾਣਗੀਆਂ ।

ਇਕ-ਮੁਰਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਸੀਲੇ

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ-ਮੁਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ 'ਕੋਆਰਡੀਨੇਸ਼ਨ-ਕਮੇਟੀ' ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ । ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ 'ਕੋਆਰਡੀਨੇਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ' ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨ ਹਨ । ਇਕ ਹੈ ਨੈਸ਼ਨਲ ਡਿਵੇਲਪਮੇਂਟ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜ਼ੋਨਲ ਵੰਡ । ਨੈਸ਼ਨਲ ਡਿਵੇਲਪਮੇਂਟ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ, ਸੰਘੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਲੈਨਿੰਗ-ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਦੂਸਰੇ ਇਕਮੁਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ੧੯੫੬ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਜ਼ੋਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

(੧) ਉਤਰੀ, (੨) ਪਛਮੀ, (੩) ਪੂਰਬੀ, (੪) ਮੱਧ, ਅਤੇ (੫) ਦੱਖਣੀ ਜ਼ੋਨ ।

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤਰੀ ਜ਼ੋਨ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਨ—ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਹਿਮਾਚਲ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਜ਼ੋਨ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਜ਼ੋਨਲ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਕਾਸ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਵਰਤਨ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕਮੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

[ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ

੨

ਗਵਰਨਰ, ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ

ਸ੍ਰੀ ਐਨ. ਵੀ. ਗਾਡਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਹਨ । ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਹਨ ।

ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :—

੧. ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ

ਆਪ ਪਾਸ ਆਮ ਰਾਜਪਰਬੰਧ, ਪਬਲਿਸਿਟੀ, ਸਿਆਸੀ-ਪੀੜਤ, ਸੰਨਅਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

੨. ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮੰਤਰੀ

ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਅੰਕੜੇ (ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ) ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਸੰਨਅਤਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

੩. ਹੋਮ ਮਨਿਸਟਰ (ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ)

ਹੋਮ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ [illegible] ਅਤੇ ਏਕੀ-ਕਰਨ, ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈਜ਼, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

੪. ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ, 'ਪੈਕੇਜ ਪਰੋਗਰਾਮ' ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ (ਕੋਆਪਰੇਸ਼ਨ) ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

੫. ਪਲੈਨਿੰਗ ਮਨਿਸਟਰ

ਪਲੈਨਿੰਗ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪਰਿੰਟਿੰਗ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਖੇਡਾਂ, ਹਰੀਜਨ ਅਤੇ ਪਿਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

੬. ਸਿਹਤ ਮੰਤਰੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਿਹਤ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕੈਪੀਟਲ ਪਰੋਜੈਕਟ, ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

੭. ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ

ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੌਰਟੀਕਲਚਰ, ਜੰਗਲਾਤ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

੮. ਲੇਬਰ ਮਨਿਸਟਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਲੇਬਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਐਕਸਾਈਜ਼, ਟੈਕਸੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

੯. ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਮੰਤਰੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਭਾਖੜਾ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਪਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

੧੦. ਮਾਲ ਮੰਤਰੀ

ਮਾਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਮੁਰੱਬਾ-ਬੰਦੀ, ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਮੁੜਵਸਾਊ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕੇਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ੯ ਰਾਜ-ਮੰਤਰੀ (ਸਟੇਟ ਮਨਿਸਟਰ) ਅਤੇ ੧੧ ਉਪ-ਮੰਤਰੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਸਿਵਾ ਦੋ ਰਾਜ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਕੇਬਨਿਟ ਮੰਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦੋ ਰਾਜ-ਮੰਤਰੀ ਜੋ ਕਿ ਕੇਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਵੀ ਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

੧. ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਡੇਰੀ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਡੇਰੀ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਐਨੀਮਲ ਹਸਬੈਂਡਰੀ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇਂ ਹਨ ।

੨. ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਮਨਿਸਟਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਹੈਲਥ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਰਾਜ-ਮਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਪ-ਮੰਤ੍ਰੀ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ । ਇਕ ਹੈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ।

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ੧੫੪ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ੫੧ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੀਜਨਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵੀ ਹਨ । ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਹਿੰਦੀ ਰੀਜਨ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ੬੫ ਹੈ । ਦੂਸਰੀ ਕਮੇਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੀਜਨ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੮੭ ਹੈ । ਇਹ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰੀਜਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਤੀਜੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਕਾਂਗਰਸ......................੯੦

ਅਕਾਲੀ ਦਲ..................੧੯

ਜਨ-ਸੰਘ......................੮

ਕਮਿਊਨਿਸਟ..........੯
ਸੁਤੰਤਰ ਪਾਰਟੀ..........੩
ਆਜ਼ਾਦ..........੨੧
ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ..........੪

ਨੋਟ:–ਮਾਰਚ ੧੯੬੨ ਵਿਚ ਇਕ 'ਪਰੋਗਰੈਸਿਵ ਡਿਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਗਰੁੱਪ' ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਂਬਰ, ਚਾਰੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਇਕ ਜਨ-ਸੰਘੀ ਮੈਂਬਰ ਰਲ ਗਿਆ, ਜੋ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ੨੬ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ-ਧਿਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼ੰਨੋ ਦੇਵੀ ਹਨ।

ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ੧੯ ਮੈਂਬਰ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ, ੧੬ ਲੋਕਲ ਅਥਾਰਿਟੀਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ, ੪ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ, ੪ ਟੀਚਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ੮ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਹਨ।

ਫਾਈਨੈਂਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਫਾਈਨੈਂਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹਨ :

੧. ਫਾਈਨੈਂਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਵਿਕਾਸ) : ਸ੍ਰੀ ਏ. ਐਲ. ਫਲੈਚਰ, ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ.।
੨. ਫਾਈਨੈਂਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਮੁੜ ਵਸਾਈ) : ਸ੍ਰੀ ਬੀ. ਐਸ. ਗ੍ਰੇਵਾਲ।
੩. ਫਾਈਨੈਂਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਮਾਲ) : ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ, ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ.।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੈ :

ਅੰਬਾਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਸੀ. ਡੀ. ਕਪੂਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ.
ਪਟਿਆਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਐਲ. ਬੀ. ਲਾਲ ਆਈ. ਏ. ਐਸ,
ਜਲੰਧਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਆਰ. ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ, ਆਈ. ਏ. ਐਸ,

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ੩ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੧੯ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ੩੩ ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ੭੩ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਹਨ।

ਡਵੀਜ਼ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਅੰਬਾਲਾ, ਜਲੰਧਰ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : (੧) ਹਿਸਾਰ, (੨) ਰੋਹਤਕ, (੩) ਗੁੜਗਾਉਂ, (੪) ਕਰਨਾਲ, (੫) ਅੰਬਾਲਾ, (੬) ਸ਼ਿਮਲਾ, (੭) ਕਾਂਗੜਾ, (੮) ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, (੯) ਜਲੰਧਰ, (੧੦) ਕਪੂਰਥਲਾ, (੧੧) ਲੁਧਿਆਣਾ, (੧੨) ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, (੧੩) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, (੧੪) ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, (੧੫) ਪਟਿਆਲਾ, (੧੬) ਸੰਗਰੂਰ, (੧੭) ਬਠਿੰਡਾ, (੧੮) ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ, (੧੯) ਲਾਹੌਲ ਅਤੇ ਸਪਿਤੀ।

ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਅੰਬਾਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਜ਼ਿਲਾ	ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ	ਤਹਿਸੀਲ
੧.	ਹਿਸਾਰ	੧ ਭਿਵਾਨੀ (ਕੇਵਲ ਭਿਵਾਨੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਹਿਸਾਰ
			੨. ਭਿਵਾਨੀ
		੨. ਸਰਸਾ (ਕੇਵਲ ਸਰਸਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੩. ਸਰਸਾ
			੪. ਫਤਿਹਾਬਾਦ
			੫. ਹਾਂਸੀ
੨.	ਰੋਹਤਕ	੧. ਝੱਜਰ (ਕੇਵਲ ਝੱਜਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ	੧. ਰੋਹਤਕ
			੨. ਝੱਜਰ
		੨. ਸੋਨੀਪਤ (ਕੇਵਲ ਸੋਨੀਪਤ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੩. ਸੋਨੀਪਤ
			੪. ਗੋਹਾਨਾ
੩.	ਗੁੜਗਾਉਂ	੧. ਨੂਹ (ਤਹਿਸੀਲ ਨੂਹ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ-ਝਿਰਕਾ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਗੁੜਗਾਉਂ
			੨. ਨੂਹ
		੨. ਰੇਵਾੜੀ (ਤਹਿਸੀਲ ਰੇਵਾੜੀ ਅਤੇ ਗੁੜਗਾਉਂ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੩. ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ-ਝਿਰਕਾ
		੩. ਪਲਵਲ (ਤਹਿਸੀਲ ਪਲਵਲ ਅਤੇ ਬੱਲਭਗੜ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੪. ਰੇਵਾੜੀ
			੫. ਪਲਵਲ
			੬. ਬੱਲਭਗੜ੍ਹ
੪.	ਕਰਨਾਲ	੧. ਪਾਨੀਪਤ (ਕੇਵਲ ਪਾਨੀਪਤ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ	੧. ਕਰਨਾਲ
			੨. ਪਾਨੀਪਤ
		੨. ਕੈਥਲ (ਕੇਵਲ ਕੈਥਲ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੩. ਕੈਥਲ
			੪. ਥਾਨੇਸਰ
੫.	ਅੰਬਾਲਾ	੧. ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ (ਕੇਵਲ ਨਾਰਾਇਣ-ਗੜ੍ਹ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਅੰਬਾਲਾ
			੨. ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ
		੨. ਜਗਾਧਰੀ (ਕੇਵਲ ਜਗਾਧਰੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੩. ਜਗਾਧਰੀ
		੩. ਰੋਪੜ (ਕੇਵਲ ਰੋਪੜ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੪. ਰੋਪੜ

		੪. ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ (ਕੇਵਲ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੫. ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ
		੫. ਖਰੜ (ਕੇਵਲ ਖਰੜ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੬. ਖਰੜ
੬.	ਸ਼ਿਮਲਾ	੧. ਕੰਡਾਘਾਟ (ਕੇਵਲ ਕੰਡਾਘਾਟ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਕੰਡਾਘਾਟ
ਜਲੰਧਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ			
੧.	ਕਾਂਗੜਾ	੧. ਹਮੀਰਪੁਰ (ਕੇਵਲ ਹਮੀਰਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਕਾਂਗੜਾ ੨. ਹਮੀਰਪੁਰ
		੨. ਨੂਰਪੁਰ (ਕੇਵਲ ਨੂਰਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੩. ਨੂਰਪੁਰ
		੩. ਕੁੱਲੂ (ਕੇਵਲ ਕੁੱਲੂ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੪. ਕੁੱਲੂ
		੪. ਪਾਲਮਪੁਰ (ਕੇਵਲ ਪਾਲਮਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੫. ਡੇਹਰਾ ਗੋਪੀਪੁਰ ੬ ਪਾਲਮਪੁਰ
੨.	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	੧. ਊਨਾ (ਕੇਵਲ ਊਨਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ੨. ਊਨਾ
		੨. ਦਸੂਹਾ (ਕੇਵਲ ਦਸੂਹਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੩. ਦਸੂਹਾ ੪. ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ
੩.	ਜਲੰਧਰ	੧. ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ (ਤਹਿਸੀਲ ਨਵਾਂ-ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਫਿਲੌਰ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਜਲੰਧਰ ੨. ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ੩. ਫਿਲੌਰ ੪. ਨਕੋਦਰ
੪.	ਲੁਧਿਆਣਾ		੧. ਲੁਧਿਆਣਾ ੨. ਜਗਰਾਉਂ ੩. ਸਮਰਾਲਾ
੫.	ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ	੧. ਮੁਕਤਸਰ (ਕੇਵਲ ਮੁਕਤਸਰ	੧. ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ

		ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੨. ਮੁਕਤਸਰ
		੨. ਮੋਗਾ (ਕੇਵਲ ਮੋਗਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ।	੩. ਮੋਗਾ
		੩. ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ (ਕੇਵਲ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੪. ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ੫. ਜ਼ੀਰਾ
੬.	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੧. ਪੱਟੀ (ਤਹਿਸੀਲ ਪੱਟੀ ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੨. ਪੱਟੀ ੩. ਤਰਨਤਾਰਨ ੪. ਅਜਨਾਲਾ
੭.	ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੧. ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ੨. ਬਟਾਲਾ ੩. ਪਠਾਨਕੋਟ	੧. ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ੨. ਬਟਾਲਾ ੩. ਪਠਾਨਕੋਟ
੮.	ਕਪੂਰਥਲਾ	੧. ਫਗਵਾੜਾ (ਕੇਵਲ ਫਗਵਾੜਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਕਪੂਰਥਲਾ ੨. ਫਗਵਾੜਾ
ਪਟਿਆਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ			
੯.	ਪਟਿਆਲਾ	੧. ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (ਕੇਵਲ ਸਰਹਿੰਦ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਪਟਿਆਲਾ ੨. ਸਰਹਿੰਦ
		੨. ਨਾਭਾ (ਕੇਵਲ ਨਾਭਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੩. ਨਾਭਾ
		੩. ਰਾਜਪੁਰਾ (ਕੇਵਲ ਰਾਜਪੁਰਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੪. ਰਾਜਪੁਰਾ
੧੦.	ਸੰਗਰੂਰ	੧. ਬਰਨਾਲਾ ਕੇਵਲ ਬਰਨਾਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਸੰਗਰੂਰ ੨. ਬਰਨਾਲਾ ੩. ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ
		੨. ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ (ਕੇਵਲ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੪. ਜੀਂਦ
		੩. ਜੀਂਦ (ਤਹਿਸੀਲ ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਨਰਵਾਣਾ ਦਾ ਰਕਬਾ)	
੧੧.	ਫ਼ਾ	੧. ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ (ਕੇਵਲ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ	੧. ਬਠਿੰਡਾ

		ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੨. ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ
		੨. ਮਾਨਸਾ	੩. ਮਾਨਸਾ
੧੨.	ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ (ਨਾਰਨੌਲ ਵਿਚ)	੧. ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ (ਤਹਿਸੀਲ ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਦਾਦਰੀ ਦਾ ਰਕਬਾ)	੧. ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ੨. ਨਾਰਨੌਲ ੩. ਦਾਦਰੀ

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ

ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅਮਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਨਰਲ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ।

ਹਰ ਸਬ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਇਕ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਹੈ।

ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਇਹ ਹਨ: ਮਾਮਲਾ-ਜ਼ਮੀਨ, ਐਕਸਾਈਜ਼ ਡਿਊਟੀਜ਼, ਆਮ ਵਿਕਰੀ ਟੈਕਸ, ਕੇਂਦਰੀ ਟੈਕਸਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ, ਨਹਿਰੀ ਮਾਮਲਾ, ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ, ਸਿਵਲ ਵਰਕਸ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਕ ਗ੍ਰਾਂਟ ਆਦਿ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁਖ ਮੱਦਾਂ ਉਤੇ ਰੁਪਿਆ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਮਾਜਕ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਵਿੱਦਿਆ, ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਿਹਤ ਆਦਿ।

ਵਿਕਾਸ ਸੇਵਾਵਾਂ: ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਕਾਸ, ਸਿਵਲ ਵਰਕਸ, ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ, ਸਨਅਤਾਂ।

ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੇਵਾਵਾਂ: ਕਰਜ਼ਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੱਦਾਂ।

ਬਜਟ

ਸਾਲ ੧੯੬੧-੬੨ ਦੇ ਬਜਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲ ਖਾਤੇ ੬੩.੭੭ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ੬੪.੭੩ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਹੈ। ਇੰਜ ੯੬ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ

੧੯੪੭ ਵਿਚ ਵੰਡਵਾਰੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੜਾ ਘਾਤਕ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ ਸੀ। ਅਜ ੧੪ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਹਾਦੁਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਟੱਲ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵੰਡਵਾਰੇ ਦੇ ਫੱਟ ਹੀ ਭਰ ਲਏ ਹਨ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਠੀਕ ਠਾਕ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵੰਡਵਾਰੇ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ੬੫੦੦ ਟਨ ਅਨਾਜ ਦਾ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਅਜ ਪੰਜਾਬ ਫਾਲਤੂ ਅਨਾਜ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਹੈ। ੧੯੫੯-੬੦ ਵਿਚ ਏਥੇ ੬੦ ਲਖ ਟਨ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ

ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇੰਜ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ੧੨ ਲੱਖ ਟਨ ਫਾਲਤੂ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੰਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਕਬਾ ੩੫ ਲੱਖ ਏਕੜਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਇਕ ਕਰੋੜ ਏਕੜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨੌਂ ਗੁਣਾਂ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ੩੫੦੦ ਸਨਅਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ੭੦੦ ਸੀ।

ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੁੱਗਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ,ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਗੁਣਾਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਪਲਾਨ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਇਹ ਰਫ਼ਤਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹੇਗਾ।

[ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਖ਼ਾਨ

ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ

ਸਨ ੧੯੪੯ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕੁ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੇਧ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟਰੈਕਟ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਪਾਸਾ ਹੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਆਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਆਧਾਰ ਸੂਚੀ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ

ਪੰਜਾਬੀ

ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਸੇਰਾ। ਸਰਦਾਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਦਾ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ।
ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇਗ਼। ਨਾਭੇ ਦੀ ਖ਼ੂਨੀ ਦਾਸਤਾਨ। ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੫੬।
ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕਰਵਰਤੀ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ। ਭੈਣੀ (੧੯੩੫)।
ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ੀਜ਼। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ। ੧੯੫੪।
ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ੧੯੫੮। ਦਿੱਲੀ, ੧੯੫੮।
ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ। ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ। ਲਾਹੌਰ।
ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ। ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਬੁਕ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੯੩੫।
ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ। ਗੋਲਡਨ ਜੁਬਲੀ ਬੁਕ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੮।
ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੧।
ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਖ਼ਦੂਮਪੁਰ। ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।
ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ। ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੯੪੨।
ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ। ਜੰਗ ਤੀਰਾਹ। ਲਾਹੌਰ, ੧੮੯੯।
ਸੰਤਾ ਰਾਮ। ਪੋਥੀ ਸਰਧਾ ਪੂਰਨ ਜੀਵਨੀ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ। ੧੮੬੯।
ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ। ਇਕ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿਲ—ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ

ਜੀਵਨੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੨।
ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮਸਤ ਪੰਛੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਭਾ ਕਿਵੇਂ ਲੀਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ। ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ। ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ।
ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਉਪਦੇਸ਼ਕ, ਭਾਈ। ਪੰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਮੁੱਲ ਯਾਦਾਂ। ਦਿੱਲੀ, ੧੯੫੫।
ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ। ਸੁਧਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
— ਬੀਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਰਥਾਤ ਸਾਕਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੨੩।
—ਖ਼ੂਨਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ। ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੧੪।
—ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੧੩।
ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ। ਜੰਗ ਚਿਤਰਾਲ।
ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ। ੧੯੪੬ ਦੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ। ਅੰਤਮ ਸਿਖ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਾਰਾਜ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੨੩।
ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਲਾਹੌਰ। ਲਾਹੌਰ, ੧੯੩੭।
ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ। ਨੰਬਰ ੧ ਤੋਂ ੭। ਸਾਨ-ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ।
ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ। ਅਣਖੀ ਸੂਰਮਾ—ਜੀਵਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਦਿਲੀ, ੧੯੫੦।
ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ। ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ (ਉਲਥਾਕਾਰ)। ਅਮਰ ਗਾਥਾ ਕ੍ਰਿਤ ਸਚਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ। ਲੁਧਿਆਣਾ।
ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ। ਜੰਗ ਤੀਰਾਹ। ੧੯੦੦।
ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ)। ੧੯੩੮।
ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀਆਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੧।
ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ। ਬਬਰ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ੧੯੫੦।
ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ। ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਚਿਤਰਾਲ। ੧੮੯੬।
—ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਮਲਾਕੰਡ। ੧੮੯੮।
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ। ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੪੪, ੧੯੪੬।
ਚਤਰ ਕੇਰ ਸਿੰਘ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਫ਼ਰ। (ਸੰਪਾਦਕ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੯।
ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰ (ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ)। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੧੫।
ਚਤਰ ਸਿੰਘ। ਜੀਵਨ, ਸਰਦਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ । ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ।
ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜਸ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੮ ।
ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ । ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ੧੯੪੧ ।
ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ । ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੫ ।
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਾਸਟਰ, ਮੇਰੀ ਯਾਦ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੪੫ ।
ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ । ਆਰਸੀ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੯੫੨ ।
ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ । ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਚੀਮਾ ।
ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਚ । ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੂਨੀ ਇਤਿਹਾਸ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ । ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਝੱਬਰ । ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੫੯ ।
ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ । ਦਿੱਲੀ ੧੯੫੫ ।
ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ । ਇਤਿਹਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੩੫ ।
—ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਬੇ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੯੪੨ ।
—ਅਕਾਲੀ ਲੀਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ । ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੯੬੦ ।
ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਰਲ । ਕੂਕੂ ਦੇ ਬਾਰ ਵਿਚ ਜੀਰੇਸ਼ਾਹੀ ਕੁਰਬਾਨ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ । ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੧ ।
—ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਘੱਲੂਘਾਰਾ । ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੯੪੮ ।
ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਾਦੀ । ਛੇਕ ਰੋਜ਼ਾ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੪ ।
ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ (ਸੰਪਾਦਕ) । ਪੰਜਾਬ । ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੬੦ ।
ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ । ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੪੨ ।
ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ । ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ. ਤਰਨਤਾਰਨ ।
ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ । ਦਰਦਨਾਕ ਸਾਕਾ (ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) । ਤਰਨਤਾਰਨ ।
ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ । ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੯੫੩ ।
ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ । ਸਿਖ ਰਾਜ ਪਿੱਛੋਂ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
ਲਾਲ ਸਿੰਘ । ਜੰਗ ਮੁਲਕ ਤੀਰਾਹ । ੪੬੯ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ।
ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, ਕਲੇਰਪੁਰਾ । ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ । ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ, ੧੯੫੪– ।
ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਸੂਬੇਦਾਰ । ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਚਿਤਰਾਲ । ਲਾਹੌਰ ।
ਵਿਰਸਾ ਸਿੰਘ । ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕਾ ਕੂਚੇਰ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੪੮ ।

ਉਰਦੂ

ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਫ਼ਾਰ, ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ । ਹਯਾਤਿ ਅਜਮਲ । ਅਲੀਗੜ੍ਹ, ੧੯੫੦ ।
ਅਬਦੁਲ-ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰ ਕਾਂਗਰਸ । ਲਾਹੌਰ ।
ਇਕਰਾਮੁਲਾ, ਸ਼ੇਖ਼ । ਹਮਾਰਾ ਪੰਜਾਬ । ਲਾਹੌਰ, ੧੯੪੧ ।
ਕਬੀਰ ਅਹਿਮਦ, ਮੌਲਾਨਾ । ਖੁਤਬ-ਇ-ਸਦਾਰਤ । ਦਿੱਲੀ, ੧੯੪੫ ।
ਸੇਲ, ਐਸ. ਐਲ. । ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਜ਼ੀਆ ਮਸਜਿਦ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ, ਲਾਹੌਰ । ਲਾਹੌਰ, ੧੯੩੬ ।

ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ । ਪੰਜਾਬ ਹਮੇਂ ਕਿਆ ਸਿਖਾਤਾ ਹੈ ।
ਅਬਦੁ-ਰੱਹਿਮਾਨ ਖਾਨ ਕਾਬੁਲੀ । ਸਵਾਨਿ-ਹਯਾਤਿ ਸੱਯਦ ਅਤਾਉੱਲਾ ਸ਼ਾਹ ਬੁਖਾਰੀ ।
ਲਾਹੌਰ, ੧੯੪੦ ।
ਹਮੀਦ ਅਨਵਰ । ਜੰਗਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਾਰਅਕਾਇ ਮੇਰਠ-ਓ-ਹਕਾਰ । ਲਾਹੌਰ, ੧੯੪੫ ।
ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ । ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦਿਹਲੀ ਕੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹਾਲਤ ।
ਲਾਹੌਰ, ੧੯੧੪ ।
ਗੁਰਸਰਨ-ਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ । ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਕੇ ਮਤਾਲਬੇ ਕਾ ਆਖ਼ਰੀ ਹੱਲ । ਅੰਬਾਲਾ, ੧੯੬੧ ।
ਜ਼ੁਬੈਰ ਅਹਿਮਦ । ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕਾ ਰੌਸ਼ਨ ਮੁਸਤਕਬਿਲ । ਦਿੱਲੀ, ੧੯੪੫ ।
ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਫ਼ਤੂਨ । ਨਾ-ਕਾਬਲਿ ਫ਼ਰਾਮੋਸ਼ । ਦਿੱਲੀ, ੧੯੫੭ ।
ਦੇਵ ਸਮਾਜ, ਬਾਨੀ, ਤਾਲੀਮ, ਤਰੀਕਿ ਦਾਖ਼ਿਲਾ ਔਰ ਕਾਮ । ਲਾਹੌਰ ।
ਪੰਥਕ ਅਦੀਬ । ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ । ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੪੫ ।
ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਆਜ਼, ਸੱਯਦ । ਅਵਤਾਨ ਅਕਵਾਮ ਸੇ ਬਨਤੇ ਹੈਂ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
ਮੁਜ਼ਹਰ ਅਨਸਾਰੀ । ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ । ਦਿੱਲੀ, ੧੯੪੦ ।
ਮੁਜ਼ਹਰ ਅਲੀ ਅਜ਼ਹਰ । ਹਮਾਰੇ ਫ਼ਿਰਕਾ-ਦਾਰਾਨਾ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਾ ਇਸਤਦਰਾਜ । ਲਾਹੌਰ,੧੯੩੩
ਰਤਨ ਲਾਲ ਬੰਸਲ । ਮੁਸਲਿਮ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ । ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ੧੯੪੬ ।
— ਆਜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ । ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ੧੯੪੬ ।
ਰਿਆਜ਼, ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ । ਦੇਖੋ ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਆਜ਼ ।
ਰੁਲੀਆ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ । ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਔਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਲਾਲਾ । ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਔਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕੀ
ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ । ਲਾਹੌਰ, ੧੯੨੧ ।

ਹਿੰਦੀ

ਗੁਪਤ, ਮਨਮਥ ਦਾਸ । ਭਾਰਤੀਯ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ । ਦਿੱਲੀ,੧੯੬੦ ।
ਦੇਸ ਰਾਜ ਠਾਕੁਰ । ਜਾਟ ਇਤਿਹਾਸ । ਆਗਰਾ, ੧੯੩੪ ।
— ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ । ਸੰਗਰੀਆ, ੧੯੫੪ ।
ਨੰਦ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ । ਪੰਜਾਬ ਹਰਣ ਔਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ । ਕਲਕੱਤਾ, ੧੯੨੨ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

Adams, W. H. Davenport. Episodes of Anglo-Indian History. London.
Ahuja, Roshan Lal. Indigenous Education and the Panjab, with special reference to the times of the Sikhs.
Aitchison, C. U. A. Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Vo. IX, Panjab Calcutta, 1892.
Ajmal Khan. Report of the Civil Disobedience Enquiry Committee. Madras, 1922.

Akali Dal and *Shromani* Gurdwara Prabandhak Committee (*Confidential*). Panjab Government, Simla. 1922.

Akali Leaders, Cases of the. 1923-25

Amar Nath. The Development of Local Self-Government in the Panjab, 1849-1900. Lahore.

Andrew, W.P. The Indus and Its Province. London, 1857.

— India and her Neighbours. London, 1878.

Andrews, C.F. Statements re Guru ka Bagh *Morcha*. Manchester Guardian. February 15, 24, 1924.

Appasamy, A.J. Sunder Singh. London, 1958.

Archer, John C. The Sikhs. Princeton, 1946.

Ata-ullah, Muhammad. Citizen of Two Worlds. New York, 1960.

Azim Hussain. Fazl-i-Hussain. Bombay, 1946.

Bali, A. N. Now It can be Told. Jullundur, 1950.

Ball, Charles. History of the Indian Mutiny. London, 1858-60.

Barstow, A.E. The Sikhs. 1928.

Bingley, A.H. Sikhs. Calcutta, 1918.

Birdwood, F.M. Lord. Khaki and Gown: An Autobiography. London, 1941.

— Lord. A Continent Decides. London, 1953.

— Two Nations and Kashmir. London, 1956.

Birla. G.D. Basic Facts relating to Hindustan and Pakistan. Delhi, 1947.

— Boundary Commission : Sikh M.morandum. 1947.

— Hindu-Sikh Case for Nankana Sahib. 1947.

Bowring. L.B. Eastern Experiences. London, 1871.

Brahma Dharma, Simla, 1961.

Three Pioneers of the Brahma Samaj. Simla, 1961.

Briggs, Lt. Col. John. What are we to do with the Panjab? London, 1849.

British Rule in India: A few Facts about Hindustan Gadar Office. San Francisco, 1915.

Calvert, H. Wealth and Welfare of the Panjab. Lahore, 1927.

Campbell, E.Y. The Church in the Panjab. Lucknow, 1961.

Campbell, George. Modern India. London, 1852.

— Memoirs of my Indian Career. London, 1893. 2 vols.

Campbell-Johnston, Allen. Mission with Mountbatten. London, 1951.

Cave-Brown, J. The Panjab and Delhi in 1857. London, 1861. 2 Vols.

Census of India : Punjab, :881 onwards.

Chief Khalsa Diwan. Fifty Years of Service.

— Efforts for the Panjabi Language and its Gurmukhi Script, Amritsar. 1961.

— CKD on Master Tera Singh's Fast. Amritsar, 1961.

Clark, H. M. Robert Clark of the Punjab. London, 1907.

Chirol. V. Indian Unrest. London, 1910.

— India London, 1925.

Clark, Rev. R. A. Brief Account of Thirty Years Missionary Work in the Punjab and Sindh. Lahore, 1883.

Cole, R.H. Golden Temple, Amritsar. 1884.

Congress Enquiry Committee, Report on the Guru ka Bagh. Amritsar, 1924.

— Report on the Martial Law and Punjab Disturbances. Bombay, 1919-20.

— Congress Responsibilty for the Disturbances 1942-43. New Delhi, 1945.

Cooper, Frederic. The Crisis in the Punjab from 10th May to the Fall of Delhi, 1857. London, 1858.

Cotton. Henry. Indian and Home Memories. London, 1911.

Creagh, General Sir O'Moore. Indian Studies. Bombay.

Crowther, Capt. R.T. Memorandum on the Sikhs.

Cunnigham, A Report of a Tour in the Punjab. Calcutta.

Darbara Singh. Indian Struggle. Amritsar, 1942.

— Indian Nation. Amritsar

— Panjab Tragedy. Amritsar 1947.

Darling Malcolm L. The Punjab Peasant in Prosperity and Debt. London, 1928.

— Wisdom and Waste. London, 1934.

— Rusticus Loquitor. Oxford, 1930.

— At Freedom's Door. London, 1949.

Deva Singh. Colonization in the Rechna Doab. Lahore, 1930.

Dharampal. Administration of John Lawrence in India.

Driver, Maud. Honoria Lawrence. London.

Diwan Chand. The Arya Samaj. Lahore, 1942.

Douie, James. The Punjab, North Western Frontier Province and Kashmir. Cambridge, 1916.

— The Punjab Settlement Manual. Lahore, 1909-30.

Duleep Singh, Maharaja. Maharaja Duleep Singh and the Government. A Narrative for Private Circulation. London, 1884.

Durand, H. M. Life of Major General Sir Henry M. Durand. London, 1883.

Dyer, Brig-General. Disturbances in the Punjab. London, 1920.

Edwardes. Lady Emma H. Memorial of the Life and Letters of Major General Sir Herbert Edwardes. London, 1886.

Elliott, A.C. Chronicles of Gujrat. London, 1902.

Elsmie, G.R. Thirty-five Years in the Punjab. Edinburgh, 1903.

Falcon, R.W. Handbook on Sikhs. Allahabad, 1896.

Faqir Chand Arora. Commerce by River in the Punjab. Lahore.

Farquhar, J. N. Modern Religious Movements in India. London, 1924.

Fateh Singh, Sant. Memorandum presented to Prime Minister of India. March 1961.

Field. Dorothy. The Religion of the Sikhs. London, 1914.

Five Rivers, The land of the Lahore, 1923.

Forsyth, Sir Douglas. Autobiography and Reminiscences. London, 1887.

Freedom Movement, A History of the Karachi, 1957-1961.

Ganda Singh. A History of Gurdwara Shahidganj Lahore. 1935.

— A History of the Khalsa College, Amritsar. 1949.

— The Patiala and the East Panjab States Union. Patiala, 1951.

— A Brief Account of the Sikh People. Patiala, Calcutta, 1956, 1959.

— Some Correspondence of Maharaja Duleep Singh. 1949

— A Diary of the Partition Days. 1960.

Gazetteers of the various districts of the Panjab.

Giani, K. S. Indian Independence Movement in East Asia. Lahore, 1947.

Gordon, Andrew. Our Mission in India. Philadelphia, 1886.

Gordon, General John J.H. The Sikhs. London, 1904.

Greenfield, M. Rose. Five Years in Ludhiana. Edinburgh, 1886

Greenlees, Duncan. The Gospel of Guru Granth Sahib. Madras, 1952.

Griffin, Lepel. The Punjab Chiefs. Lahore, 1890. 2 Vols.

— The Rajas of the Punjab. Lahore, 1870

Griffiths, M. India's Princes. London, 1894.

Gurbachan Singh and Lal Singh. The Idea of Sikh State. Lahore, 1946.

Gurdit Singh, Baba. Voyage of Koma-gata Maru Calcutta.

Gurdwara Reform Movement and the Sikh Awakening. (Teja Singh). Jullundur, 1924

Gurnam Singh. A Unilingual Punjabi State and the Sikh Unrest. 1960.

Guru ka Bagh, Report of the Congress Enquiry Committee. Lahore, 1924.

Guru ka Bagh. Roll of Honour. Amritsar, 1922.

Gwynn, J.W. Indian Politics. London, 1924.

Handa, Ram Lal. History of the Development of Judiciary in the Punjab. Lahore, 1927.

Harbans Singh. Faridkot and Its Ruler. Faridkot, 1927.

— The Heritage of the Golden Temple. Amritsar, 1957.

— The City of Joy.

— Aspects of Panjabi Literature, 1962.

Hardas, Balshastri. Armed Struggle for Freedom. Poona, 1951.

Hukam Singh. The Punjab Problem, an Elucidation.

Hutchinson, Col. H.D. The Campaign in Tirah, 1897-98 London, 1898.

Ibbetson, D.C. Report on the Census of the Punjab, 1881.

Imperial Gazetteer of India. Provincial Series, the Punjab.

I.N.A. Heroes : Autobiographies of Major General Shah Nawaz, Col. Prem K. Sehgal, and Gurbakhsh Singh Dhillon. Lahore, 1946.

— The formation and Growth of the INA. Lahore 1946.

— The First Trial of the INA Officers. Lahore.

— INA Defence by Bhulabhai J. Desai. Delhi

Isemonger, F.C. and J. Slattery. An Account of the Ghadar Conspiracy. Lahore, 1919.

Ismay, Memoirs of General the Lord. London, 1960.

Iyer, S Ranga. Diary of the late Maharaja of Nabha. Lucknow, 1924.

Jaito, Nabha. The Struggle for Freedom of Religious Worship at Jaito. Amritsar, 1924.

Jawahar Lal Nehru. An Autobiography. London. 1929.

Kalia, Barkat Ram. A history of the Development of the Police in the Punjab.

Kahol, Om Prakasha. Hindus and Punjabi State. Ambala, 1955.

Kapur, D.K. A history of the Development of Judiciary in the Punjab. Lahore, 1929.

Kapur, R.K. A History of the Excise System in the Panjab, Lahore, 1931.

Kharak Singh, Baba Abhinandan Granth. New Delhi.

Khilnani, N.M. The Punjab under the Lawrences Simla, 1951.

Khosla, G.D. Stern Reckoning. New Delhi.

Khushwant Singh. The Sikhs London, 1953.

— The Sikhs Today. Bombay, 1959.

Krishan Lal. Brief Report on the Sufferings of Hindus and Sikh during Muslim Rebellion, 1988 Bk. New Delhi.

Kukas. Papers relating to Kuka Sect, Lahore, 1873.

— The Kooka Outbreak. London, 1872,

Lady, A. Original Sketches in the Punjab. London, 1854.

Lajpal Rai. Arya Samaj.

Lakshman Singh, Bhagat. The Sikh and his New Critics. 1918.

Latif, Muhammad. History of the Punjab. Calcutta, 1891.

— Lahore. Lahore, 1892.

Leigh, N.S. The Punjab and the War. Lahore, 1922.

Leitner. History of Indigenous Education in the Punjab since 1849 Calcutta, 1882.

Lewis A.G.M. Gordon, The Pilgrim Missionary of the Punjab. London, 1889.

Login, Lady. Sir John Login and Duleep Singh. London, 1890

— Miss. E. Dalhousie. Lady Login's Recollections. London.

Lumby. E.W.R. The Transfer of power in India. London, 1954.

Lyall, A. The Rise and Expansion of the British Dominion in India. London.

Maclagan, Edward. Census of India, 1891, Vol. XIX, Punjab, Calcutta, 1892.

Macmunn, George F. The Underworld of India. London, 1933.

Majumdar, R.C. The Sepoy Mutiny and Revolt of 1857. Calcutta, 1957.

Malviya, K.D. The Amritsar Tragedy. Allahabad, 1919.

Mehta, H.R. A History of the Growth and Development of Western Education in the Punjab. Lahore. 1929.

Menon V.P. The Story of the Integration of the Indian States. Bombay. 1956.

— The Transfer of Power. Bombay, 1956.

Millions on the Move : The aftermath of Partition. Delhi.

Mitra S.M Anglo-Indian Studies. London, 1913.

Moon Penderel. Divide and Quite. London, 1961.

Mountbatten. Time Only to Look Forward. London, 1949.

Munshi Ram Jijyasu. Arya Samaj and its Detractors : A vindication Gurukul Kangri, 1910,

Nabha, Truth about. Amritsar, 1924.

Nanda, J. Punjab Uprooted Bombay, 1948.

Nankana Sahib Tract, Hindu Sikh Cash for. Lahore, 1947.

Narang, K.S. History of the Panjab. Delhi, 1953.

Obhrai. Diwan Chand. The Evolution of the North West Frontior. Peshawar, 1938.

O'Dwyer, Sir Michael. India as I know it. London, 1925.

— War Speeches. Lahore, 1919.

Omen, John Campbell. Brahmins, Theists and Muslims of India. London, 1907.

— The Mystics, Ascetics and Saints of India. London, 1905.

Palta, K.K. My adventures with the I.N.A. Lahore, 1946.

Panjab Administration Reports since 1849.

Panjabi Suba, The Demand for the. Calcutta, 1960.

Patiala and the Great war. London, 1923.

Peary Mohan. An Imaginary Rebellion and How it was Suppressed. Lahore, 1920.

Prabodh Chandra. Rape of Rawalpindi. Delhi.

Punjab Mutiny Report, 1858.

Punjab Problems and Politics.

Punjabi State, A Plea for a. Amritsar, 1960.

Punjabi, A. Punjab Politics.

— Confederacy of India, Lahore, 1939.

Raghuvanshi, V.P.S. Indian National Movement. Agra, 1950, 1959.

Rajendra Prasad. Autobiography. Bombay, 1957.

Rajput, A.B. Punjab Crisis and Cure. Lahore, 1947.

Rallia Ram Report on the Firing into the Gurdwara Sisganj Delhi. Amritsar.

Ram Chandra. Exclusion of Hindus from America due to British Influence. San Fancisco, 1916

Randhawa, Mahendar Singh, Out of the Ashes. 1954

Rao, G.V. Suba. The Partition of India (1947). Amalapuram, 1958.

Ratan Singh. Revolt of the Sikh Youth. Lahore, 1943.

Riddle, T.E. The Light of Other Days Christchurch, 1949.

Rich, Gregory. The Mutiny in Sialkot. Sialkot, 1924.

Ross, David. The Land of the Five Rivers. London, 1883.

Rowlatt, S.A.F. Revolutionary Conspiracies in the Punjab. London, 1918.

Ryburn, W.M. Through Shadow and Sunshine. Christchurch, New Zealand, 1961.

Sadhu Swarup Singh. The Sikhs Demand their Homeland. Lahore, 1946.

Saragarhi, Reports on the Work done in connection with the Saragarhi Memorial Lahore, 1899.

Sarasfield, Landen. Betrayal of the Sikhs, Lahore, 1946.

Sardul Singh Kaveeshar. India's Fight for Freedom. Lahore. 1936.

— Sikh Studies, Lahore, 1937.

— The Lahore Fort Torture Camp. Lahore, 1946.

Seagrim, Dudley. Notes on Hindus and Sikhs, Allahabad, 1995.

Sen, Surendra Nath. Eighteen Fiftyseven. Delhi, 1957.

Sahidganj Lahore, Gurdwara. Paper Book of the Civil Case in the Gurdwara Tribunal, Lahore.

Shamsher Singh. The Maharaja of Patiala on the Frontier. Calcutta, 1899.

Sharma, Diwan Chand. Makers of the Arya Samaj. London, 1935.

Sikhs. Histories of various Sikh and Panjab Regiments.

Sikh Memorandum to the Punjab Boundry Commission, Lahore, 1947.

— Muslim League Attack on the Sikhs and Hindus in the Panjab. Amritsar, 1950.

— The Sacred Writings of the Sikhs. London, 1960.

Sisganj Delhi, Report on the Firing into the Gurdwara, 1930.

Speer, Robert E. Sir James Ewing. Revell.

Sri Ram Sharma. Mahatma Hans Raj. Lahore, 1941.

St. Nihal Singh. King's Indian Allies. London, 1916.

India's Fighters. London, 1914.

Subhani, Akhtar. My Ruler. Patiala (1940).

Sunderland, Jabez T. India in Bondage. New York, 1929.

Sundram, G. A. Guru ka Bagh Satyagrah. Madras, 1923.

Surindar Singh. Nirankari, Baba. Nirankari Gurmat Prarambhita. Amritsar, 1952.

Tandon, Prakash. Punjabi Century, 1857-1947. London 1961.

Teja Singh. Essays in Sikhism. Lahore, 1944.

Temple, Richard. Men and Events of My time in India. London, 1882.

— Report on the Census of January 1, 1855. [illegible]

Thompson, Edward. The Other Side of the Medal. London, 1925.

— H. C. The Chitral Campaign. 1895.

Thorburn, S. S. The Punjab in Peace and War. London, 1904.

Tika Ram. The Hon'ble Sir Chhotu Ram. Rohtak (1945-6).

Toynbee, Arnold J. East to West. London, 1958.

Trevaskis, H. K. The Land of the Five Rivers. London, 1928.

— Punjab of Today. Lahore, 1931, 2 vols.

Warburton, Col. Sir Robert. Eighteen Years in the Khyber. London, 1900.

Younghusband, G. J. The Relief of Chitral. London, 1895.

— The Story of the Guides. London, 1908.

Zimand, Savel. Living India. New York, 1928.

इति शुभम्

ਤਤਕਰਾ

ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ੧੩੪–੩੮,੩੬੮,
੩੭੦–੭੮,੩੯੩–੯੫,੩੯੯
ਉਰਦੂ ਅਖਬਾਰ, ੩੮੫–੮੬
ਉਰਦੂ ਕਵੀ, ੩੮੬–੮੯
– ਲੇਖਕਾਰ, ੩੯੦

ਅਹਿਮਦੀਆ ਜਮਾਤ, ੧੬੮
ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ,੫੯,੨੨੧,੨੨੬,੨੩੩,
੨੩੫–੩੬,੨੬੭–੭੦,੨੯੩–੯੬
੩੦੬
ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ, ੨੭੪,੨੭੬
ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ੩੯੧–੯੨
ਆਗਾ ਖਾਨ, ੨੮੧
ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ੩੭, ੧੩੪, ੧੪੫,
੧੪੯–੬੩,੩੭੪,੪੦੨
ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ, ੪੨,੫੮,੬੦,
੧੮੬, ੨੫੭, ੨੬੨, ੨੬੪–੬੫,
੨੭੨,੨੯੨
ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ, ੩੦੦
ਐਚੀਸਨ, ਚਾਰਲਸ, ੩੮–੪੦,੧੩੫
ਐਨਾਟੋਮੀਕਲ ਸਕੂਲ, ੩੭੮
ਐਲਫਰਡ ਦੂਜਾ, ੩੪
ਐਲਬਰਟ, ਸਾਹਜ਼ਾਦਾ, ੪੧
ਐਲੀਅਟ, ਹੈਨਰੀ, ੧੮,੧੯,੨੧
ਅੰਗਰੇਜ਼–ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ, ੩੬
ਅੰਗਰੇਜ਼–ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੋਸਤੀ, ੩੫,੩੯
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਐਲਾਨ, ੧੮
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਢੰਗ, ੩੬੩

ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਦਿਆ, ੧੩੮
'ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਰਰ', ੧੪੪
ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ, ੨੮੬–੮੯
ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਸਰਵਿਸ ਕੋਰ, ੪੦
ਈਸਾਈ ਮੱਤ, ੭੦–੮੯,੧੪੯,੩੭੧–
੭੬
ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ, ੭੧,੮੧,੧੨੩,੧੩੧,
੧੪੮,੧੬੦,੩੭੧–੭੪
ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ-ਕੇਂਦਰ, ੭੯
ਈਜਰਟਨ, ੨੬,੩੬–੭

ਸਟਾਈਨ, ਡਾਕਟਰ, ੩੯੪–੯੫
ਸਤਲੁਜ ਘਾਟੀ ਪਰਾਜੈਕਟ, ੩੨੬
ਸਤਲੁਜ ਵਾਦੀ ਯੋਜਨਾ, ੬੦,
ਸਤੀ ਐਕਟ, ੧੪੨
ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਕਮੇਟੀ, ੪੦੭–੯
ਸਨਅਤ, ਸੀਮੈਂਟ, ੩੪੯
ਕਪੜਾ, ੩੪੭
ਕਾਗਜ਼, ੩੪੮
ਖੰਡ, ੩੪੮
ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ੩੪੯–੫੦
ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ, ੬੭, ੩੪੬–੪੭
ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ, ੪੭
ਸਰਧਾ ਰਾਮ, ਫਲੌਰੀ, ੧੨੪,੧੩੨
ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ੨੯੦–੯੧
ਸ਼ਾਹੀ ਨਹਿਰ, ੩੧੭
ਸਾਕਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ, ੨੨੫–੨੬
ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ੨੨੨–੨੩

ਸਾਵਰਕਰ, ੧੨੭-੨੬
ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ, ੪੦੦
ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ, ੧੨੯–੩੦, ੧੩੭–੪੦੧
ਸਿਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ੨੯੭
ਸਿਖ ਰਾਜ, ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਸ਼ਕਤੀ, ੨੨,੪੪
ਸਿਖ ਰਾਜ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ੨੩,੨੮,੪੪,੫੩
ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ, ੪੦੦
ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ, ੨੩੭–੩੮,੨੪੬
ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ੩੬, ੧੨੪–੨੭, ੧੩੧, ੧੩੩, ੧੩੫–੩੮, ੧੪੦, ੧੪੫, ੧੫੫,੨੧੮,੩੭੪,੩੯੯
ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, ੭੯,੮੩–੮੪
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,੨੨੧,੨੨੩, ੨੩੫,੨੩੭–੪੦

ਹਰਕਰਨ, ਜੋਸੈਫ, ੩੮੧
ਹਰਦਿਆਲ, ਲਾਲਾ, ੫੪–੬,੧੮੫
ਹਰੀਕੇ ਪਰਾਜੈਕਟ, ੩੨੯
ਹਾਰਡਿੰਗ, ਲਾਰਡ, ੫੪,੧੮੬,੨੦੭
'ਹਿੰਦ ਛਡ ਜਾਓ' ਮਤਾ, ੨੬੪–੬੬
ਹੈਮਜ਼ ਫ਼ੈਰਿਡ, ੩੨੫

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਮਸਿਆ, ੩੪
ਕਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ, ੨੬੧
— ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ, ੨੭੩
ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ, ੧੩੯
ਕਾਮਾ ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ, ੮੫,੧੨੮–੮੬, ੧੯੨,੨੧੨,੨੧੯,੨੩੮,
ਕਾਲ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ, ੩੩,੧੫੨,੧੭੩
— ਕਸ਼ਮੀਰ, ੩੭
— ਪੰਜਾਬ, ੪੨,੫੩
ਕਾਲਜ ਕਮੇਟੀ, ਖਾਲਸਾ, ੧੨੫–੨੬
ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਸਾਕਾ, ੩੫,੫੩,੭੦,੯੬, ੧੦੮,੧੧੦,੧੧੧,੨੦੯
ਕੂਕੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ, ੧੧੩-੧੫
ਕੌਂਟ ਕੂਕ, ੧੯-੨੦
ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਜੇਲ, ੨੫੪

ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ੧੩੮
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ੪੧,੧੨੬–੩੬,੪੦੫
ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ੧੨੭,੪੦੦
ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ੩੮,੪੧,੫੯,੧੨੫- ੩੭, ੪੦੦

'ਗਦਰ' ਅਖਬਾਰ, ੧੮੫
ਗਦਰ, ਆਰੰਭ, ੨੫,੮੦,੧੮੪,੨੦੯ ੩੮੬
— ਸਿਖ, ੨੮-੩੦
— ਹਿੰਦੂ, ੩੧, ੫੧,੯੬
— ਪੰਜਾਬ,੨੫–੨੮,੪੬
— ਟਾਕਰਾ,੨੫–੬
— ਪਾਰਟੀ, ੫੫,੫੬,੧੭੮,੧੮੭, ੧੮੮,੨੧੨,੨੮੩
ਗਦਰ ਲਹਿਰ, ਬਦੇਸ਼ ਵਿਚ । ੧੯੦–੯੨
— ਮੁਕੱਦਮੇ, ੧੯੫–੯੮
ਗਦਰੀਆਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਕਬਜ਼ਾ,੨੬
ਗਾਂਧੀ, ਮਹਾਤਮਾ,੧੧੬–੧੮,੧੫੮, ੨੧੨– ੧੯,੨੨੪–੩੦,੨੫੮,੨੫੯, ੨੬੨ ੨੬੬,੨੭੪,੨੮੮–੯੨,੨੯੮
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਲ, ੨੩੨,੨੩੯
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ, ੫੯,੧੧੩,੧੩੦ ੨੨੦,੨੨੭,੨੩੧
ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ, ੪੦੦
ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ, ੩੬,੧੨੫
ਗੁਰਮੁਖੀ ਛਾਪਾ, ੧੨੭
ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ, ਮਿਰਜ਼ਾ, ੧੬੮,੧੭੨
ਗੰਗਮੇਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ, ੨੯੧

ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ-ਸਾਕਾ, ੫੭-੫੮, ੧੩੦,੨੦੭,੨੧੨-੧੯,੨੫੮,੨੮੭
ਜਮੁਨਾ,ਨਹਿਰ, ੩੧੭
ਜਾਨ ਨਿਊਟਨ, ਪਾਦਰੀ, ੩੭੪
ਜੇਲ ਪ੍ਰਬੰਧ, ੨੦੦-੦੧,੨੪੨-੪੫
ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ, ੨੨੭-੩੦
ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਰ, ੧੩੭
ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, ੧੩੭, ੪੦੦-੧੧

ਟਰੀਬਿਊਨ, ੩੭,੧੪੮
ਟਰੰਪ, ਡਾਕਟਰ, ੧੩੯
ਟੀਊਬਵੈੱਲ ਸਿੰਜਾਈ, ੩੩੨
ਟੀਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੩੯

ਡਕ, ੩੨੨-੨੩
ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਲਾਰਡ, ੧੭-੨੪,੪੩,੪੪ ੧੧੯
'ਡਾਇਰੈਕਟ ਐਕਸ਼ਨ ਦਿਨ,' ੨੭੯
ਡੀਊਰੈਂਡ, ਹੈਨਰੀ, ੩੫
ਡੇਨ ਮਿਸ਼ਨ, ੩੭੧
ਡੈਮ, ਭਾਖੜਾ, ੩੨੬-੨੮,੩੩੮
ਢੇਰੀਂ, ੩੩੧-੩੨
ਨੰਗਲ, ੩੨੬-੨੮
ਪੌਂਗ, ੩੩੦
ਡੇਵੀਜ਼, ਹੈਨਰੀ, ੩੫-੬

ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ, ੪੧੫-੧੬
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ, ੨੧੦,੨੫੩- ੫੪

ਦਯਾ ਨੰਦ,ਸਵਾਮੀ,੩੭,੩੯,੧੨੩,੧੪੮— ੫੮,੧੬੨
ਦਰਿਆ ਜਮੁਨਾ, ੩੨੫
ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ, ੩੨੫
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ,੧੮,੧੯,੧੨੩, ੧੩੧,੩੭੩
ਦੇਵ ਸਮਾਜ, ੧੬੪-੬੭, ੩੭੪

ਨਹਿਰ ਅਪਰਬਾਰੀ ਦੁਆਬ, ੩੧੮,੩੪੪ ੩੪੩
ਨਹਿਰ ਸਤਲੁਜ, ੩੨੧
ਨਹਿਰ ਸਰਹੰਦ, ੩੧੪,੩੨੮-੨੯
ਨਹਿਰ ਸਿਧਨਾਈ, ੩੧੯
ਨਹਿਰ ਥਲ,੩੨੨
ਨਹਿਰ ਪੱਛਮੀ ਜਮੁਨਾ, ੩੨੪
ਨਹਿਰ ਪਰਾਜੈਕਟ, ਗੁੜਗਾਵਾਂ, ੩੩੧
ਨਹਿਰ ਪਰਾਜੈਕਟ, ਥਲ ਅਤੇ ਹਵੇਲੀ, ੩੨੨
ਨਹਿਰ, ਪੂਰਬੀ, ੩੨੫
ਨਹਿਰ ਬਿਸਤ ਦੁਆਬ, ੩੨੮
ਨਹਿਰ ਬੀਕਾਨੇਰ, ੬੨੪
ਨਹਿਰ ਮੱਖੋ, ੩੩੦
ਨਹਿਰ ਮੇਲਸੀ, ੩੨੭
ਨਹਿਰ ਰਾਮ ਨਗਰ, ੩੨੦
ਨਹਿਰ ਲੋਅਰ ਚਨਾਬ ੩੧੯-੨੦
ਨਹਿਰ ਲੋਅਰ ਜਿਹਲਮ, ੩੨੦
ਨਹਿਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ, ੪੯
ਨਹਿਰੀ ਸਿਸਟਮ, ਕਰੇ, ੩੨੪, ੩੨੯
ਨਹਿਰਾਂ, ਭਾਖੜਾ, ੩੨੮
ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ, ੨੧੭, ੨੮੮
ਨਿਆਂ ਪਾਲਕਾ, ਪੰਜਾਬ, ੪੨੨–੨੪
ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ੯੦
ਨੰਗਲ ਹਾਈਡਲ ਚੈਨਲ, ੩੨੮, ੩੩੮

ਪਰਾਂਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ, ੬੧
'ਪਾਇਨੀਅਰ', ੧੪੭
ਪਿਨਕਾਟ, ਫਰੈਡਰਿਕ, ੧੩੫
ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਖਿਆ ਢੰਗ, ੩੫੯–੯੬

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ੧੪੭
ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਵਿਉਂਤ, ੬੬
ਪੈਪਸੂ, ਇਤਿਹਾਸ, ੩੦੦-੦੪
„ ਪੈਦਾਵਾਰ, ੩੧੩-੧੪
„ ਬਣਤਰ, ੩੦੫-੦੯
„ ਵਿਦਿਅਕ ਉੱਨਤੀ, ੩੦੮-੧੦
ਪੰਜਾਬ-ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਹੱਦ, ੨੩
ਪੰਜਾਬ, ਨਵੀਂ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ, ੩੨, ੫੮, ੩੬੮
ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ੪੯
ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ, ੨੩, ੪੮
ਪੰਜਾਬ ਬੋਰਡ, ੨੧-੨੪, ੪੩-੫, ੩੯੩
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ੩੮, ੪੦, ੧੧੭, ੧੨੪, ੩੬੭, ੩੭੮, ੩੯੪-੪੦੦, ੪੦੩, ੪੦੫, ੪੦੬.
ਪੰਜਾਬ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ੪੨੮
ਪੰਜਾਬ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲ, ੬੨, ੬੭, ੧੧੯, ੧੭੪, ੨੩੧-੩੨
ਪੰਜਾਬ ਫੌਜ, ੬੩
ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ, ੩੯੯

ਫ਼ਸਲ, ਪੰਜਾਬ, ੧੭੪-੭੫
ਫ਼ਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ੩੯੦, ੩੯੪
ਫੀਰੋਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ੩੨੯, ੪੩੧
ਪੱਛਮੀ ਜਮਨਾ, ੪੩੧
ਰਾਜਸਥਾਨ, ੪੪੦
ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ੪੨੯

ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ, ੩੩, ੧੪੧, ੧੪੭, ੧੪੯, ੪੨੯
ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ-ਸਿਕੰਦਰ ਪੈਕਟ, ੨੯੬
ਬਾਰਾਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ, ੪੯
ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ, ੨੭੭-੭੯
ਬਿਜਲੀ ਘਰ, ਭਾਖੜਾ, ੩੨੮, ੩੩੮, ੩੩੯
— ਗੰਗੂਵਾਲ, ੩੨੮,੩੩੮,੩੩੯
— ਕੋਟਲਾ ਨੰਗਲ, ੩੩੫
ਬਿਜਲੀ, ਤੀਜੀ ਪੰਜਸਾਲਾ ਵਿਚ, ੪੪੩-੪੪
ਬੈਪਟਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ੩੭੨
ਬੋਲੀ ਦਾ ਝਗੜਾ, ੬੭-੬੮,੩੯੯,੪੦੨-੪੦੭

ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਪਰਾਜੈਕਟ, ੩੨੫-੨੭, ੩੩੫, ੩੩੭, ੪੪੩-੪੫
ਭਾਰਤ-ਚੀਨ ਸੰਬੰਧ, ੩੮੦
ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ, ੪੮, ੫੧
— ਕਰ, ੫੦

ਮਹਿਤਮਾ ਜਿੰਜਾਣੀ, ੩੧੮
ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਪਲਾਨ, ੨੮੦
ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾ, ੫੮, ੨੧੯, ੨੫੮, ੨੮੭
ਮੈਕਲਿਊਡ, ਡੌਨਲਡ, ੨੬, ੩੪-੫, ੭੩
ਮੈਕਵਰਥ ਯੰਗ, ਸਰ, ੪੨
ਮੈਕਾਲੇ, ਲਾਰਡ, ੩੭੭
ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ੧੩੯
ਮੋਂਟਗੁਮਰੀ, ੨੧,੨੪,੨੬,੨੭,੩੨,੩੩,੩੪, ੪੪,੭੩
ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ, ਪੰਜਾਬ, ੪੧੯
ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ, ੨੮੪

ਯੁਧ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰ, ੬੨,੨੫੭-੬੦,੨੭੨, ੨੯੮, ੩੩੬
ਯੁਧ,ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਾਰ, ੫੪,੧੮੬,੧੯੩,੨੧੨, ੨੧੯,੨੫੮
ਯੂਇੰਗ, ਡਾਕਟਰ, ੩੭੩
ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ, ੬੨, ੬੩

ਰਕਾਬ ਗੰਜ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ੨੧੦-੧੯
ਰਾਜ ਬਣਤਰ, ਪੰਜਾਬ, ੪੧੭-੧੮

ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ, ੩੫,੫੩,੭੭,੯੩,੯੬, ੯੮-੧੦੯,੧੧੨,੧੧੬-੨੨,੨੦੬
ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ, ਰਾਜਾ, ੧੪੧-੪੨,੩੬੮, ੩੭੪
ਰਿਜਨਲ ਫਾਰਮੂਲਾ, ੬੮-੯, ੪੦੭, ੧੫, ੪੨੨
ਰਿਪਨ, ਲਾਰਡ, ੧੬੫
ਰੂਸ-ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਹੱਦ, ੩੯
ਰੇਲ, ੨੫,੩੮,੫੬,੩੫੪-੫੫
ਰੋਲਟ ਐਕਟ, ੫੭,੧੩੦,੨੦੬,੨੧੪,੨੧੯, ੨੫੮,੨੮੭

ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ, ੨੮੩, ੨੮੬
ਲਾਇਲ, ਜੇ. ਬੀ., ੩੮,੪੦-੦੧, ੧੩੬, ੩੭੭
ਲਾਈਟਨਰ, ਡਾਕਟਰ, ੩੮੭,੩੮੯,੩੯੩
ਲਾਹੌਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ੩੪
ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ੫੩, ੧੫੩-੫੩, ੧੫੯, ੧੬੧, ੧੭੪, ੨੦੫, ੨੨੭
ਲਾਰੰਸ, ਹੈਨਰੀ, ੧੭,੧੮, ੨੧-੨੩, ੩੦, ੩੩, ੪੩, ੭੩
ਲਾਰੰਸ, ਜੌਨ, ੧੭-੮,੨੧-੨੮,੩੦-੩੪, ੪੩,੪੫,੭੩,੧੪੧,੩੯੩
ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਝਗੜਾ, ੪੧੨,-੧੩
ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ, ੨੭੬
ਲੋਅਰ ਜੇਹਲਮ (ਨਹਿਰ), ੩੧੯,
ਲੋਕ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਭਾਗ, ੨੫, ੧੩੭
ਲੋਕਿਕ ਸਿਖਿਆ, ੩੭੫-੭੯
ਲੰਡੇ ਅਖਰ, ੩੬੫-੬੬
ਲੰਦਨ ਮਿਸ਼ਨ ਸੁਸਾਇਟੀ, ੩੭੧

ਵਿਕਟੋਰੀਆ, ਮਹਾਰਾਣੀ, ੨੦,੩੪,੩੬, ੩੯,੪੧,੧੪੯, ੧੫੯,੩੭੩,
'ਵਿਦਿਆਰਕ', ੧੨੫
ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਕਾ, ਪੰਜਾਬ, ੪੧੯-੨੨
ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ, ੧੩੭-੩੯
ਵੇਲਜ਼, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ, ੩੬,੨੨੮,
ਵੂਲਨਰ, ਡਾਕਟਰ, ੩੯੫,੩੯੬
ਵੰਡ ਅਤੇ ਸਿਖ, ੨੯੨,੯੩
ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ, ੪੦੪, ੬੪-੬.